

PENSAMENT I ACCIÓ DEL MOVIMENT FEMINISTA A CATALUNYA DURANT LA TRANSICIÓ DEMOCRÀTICA (1975-1985)

Meritxell Ferré Baldrich

Dipòsit Legal: T 1627-2014

ADVERTIMENT. L'accés als continguts d'aquesta tesi doctoral i la seva utilització ha de respectar els drets de la persona autora. Pot ser utilitzada per a consulta o estudi personal, així com en activitats o materials d'investigació i docència en els termes establerts a l'art. 32 del Text Refós de la Llei de Propietat Intel·lectual (RDL 1/1996). Per altres utilitzacions es requereix l'autorització prèvia i expressa de la persona autora. En qualsevol cas, en la utilització dels seus continguts caldrà indicar de forma clara el nom i cognoms de la persona autora i el títol de la tesi doctoral. No s'autoritza la seva reproducció o altres formes d'explotació efectuades amb finalitats de lucre ni la seva comunicació pública des d'un lloc aliè al servei TDX. Tampoc s'autoritza la presentació del seu contingut en una finestra o marc aliè a TDX (framing). Aquesta reserva de drets afecta tant als continguts de la tesi com als seus resums i índexs.

ADVERTENCIA. El acceso a los contenidos de esta tesis doctoral y su utilización debe respetar los derechos de la persona autora. Puede ser utilizada para consulta o estudio personal, así como en actividades o materiales de investigación y docencia en los términos establecidos en el art. 32 del Texto Refundido de la Ley de Propiedad Intelectual (RDL 1/1996). Para otros usos se requiere la autorización previa y expresa de la persona autora. En cualquier caso, en la utilización de sus contenidos se deberá indicar de forma clara el nombre y apellidos de la persona autora y el título de la tesis doctoral. No se autoriza su reproducción u otras formas de explotación efectuadas con fines lucrativos ni su comunicación pública desde un sitio ajeno al servicio TDR. Tampoco se autoriza la presentación de su contenido en una ventana o marco ajeno a TDR (framing). Esta reserva de derechos afecta tanto al contenido de la tesis como a sus resúmenes e índices.

WARNING. Access to the contents of this doctoral thesis and its use must respect the rights of the author. It can be used for reference or private study, as well as research and learning activities or materials in the terms established by the 32nd article of the Spanish Consolidated Copyright Act (RDL 1/1996). Express and previous authorization of the author is required for any other uses. In any case, when using its content, full name of the author and title of the thesis must be clearly indicated. Reproduction or other forms of for profit use or public communication from outside TDX service is not allowed. Presentation of its content in a window or frame external to TDX (framing) is not authorized either. These rights affect both the content of the thesis and its abstracts and indexes.

Meritxell Ferré Baldrich

PENSAMENT I ACCIÓ
DEL MOVIMENT FEMINISTA
A CATALUNYA DURANT
LA TRANSICIÓ DEMOCRÀTICA
(1975-1985)

TESI DOCTORAL

UNIVERSITAT ROVIRA I VIRGILI

Meritxell Ferré Baldrich

PENSAMENT I ACCIÓ
DEL MOVIMENT FEMINISTA
A CATALUNYA DURANT
LA TRANSICIÓ DEMOCRÀTICA
(1975-1985)

TESI DOCTORAL

dirigida per la Dra. Montserrat Duch Plana

Departament d'Història i Història de l'Art

UNIVERSITAT ROVIRA I VIRGILI

Tarragona
2013

Resum:

El present treball constitueix una anàlisi del sorgiment i la trajectòria del moviment feminista català entre 1975 i 1985. A partir dels plantejaments de la història social i de la història de les dones s'estudia la xarxa associativa i les diferents dinàmiques i relacions que es van establir entre els grups feministes que van sorgir durant els anys setanta i vuitanta del segle XX al llarg de la geografia catalana. S'analitza des del posicionament ideològic fins a les accions i mobilitzacions protagonitzades per aquest agent de transformació social que va ser el feminisme.

A Catalunya, com a la resta de l'Estat espanyol, les lluites feministes van inserir-se en la dinàmica de mobilització antifranquista i de lluita per la recuperació de les llibertats democràtiques, el que va conferir que el moviment feminista presentés unes característiques diferencials respecte al *women's liberation movement* europeu i nord-americà. L'anàlisi del període es complementa amb una comparativa del moviment feminista portuguès, que també va desenvolupar-se en un context de transició d'un règim dictatorial a un sistema parlamentari.

Resumen:

El presente trabajo constituye un análisis del surgimiento y la trayectoria del movimiento feminista catalán entre 1975 y 1985. A partir de los planteamientos de la historia social y la historia de las mujeres se estudia la red asociativa y las diferentes dinámicas y relaciones que se establecieron entre los grupos feministas que surgieron en los años setenta y ochenta del siglo XX a lo largo de la geografía catalana. Se analiza des del posicionamiento ideológico hasta las acciones y movilizaciones protagonizadas por este agente de transformación social que fue el feminismo.

En Cataluña, como en el Estado español, las luchas feministas se insertaron en las dinámicas de movilización antifranquista y de lucha por la recuperación de las libertades democráticas, lo que confirió que el movimiento feminista presentará unas características diferenciales respecto al *women's liberation*

movement europeo y norteamericano. El análisis del período se completa con una comparativa del movimiento feminista portugués, que también se desarrolló en un contexto de transición de un sistema dictatorial a un sistema parlamentario.

Abstract:

This study constitutes an analysis of the emergence and trajectory of the Catalan feminist movement between 1975 and 1985. From the social history and women's history approaches, the associative network and the different dynamics and relationships established between the feminist groups which emerged during the seventies and eighties of the twentieth century throughout the Catalan territory have been studied. The analysis extends from the ideological stance to the actions and mobilisations led by this agent of social transformation: feminism.

In Catalonia, as in the rest of the Spanish country, the feminist struggles were introduced in the dynamic of anti-Franco mobilisation and the fight for the recovery of democratic freedom, which gave the feminist movement some distinctive characteristics in regard to the European and North American women's liberation movement. The analysis of the period is complemented with a comparison with the Portuguese feminist movement which also occurred during a period of transition from a dictatorial regime to a parliamentary system.

ÍNDEX

Agraïments	12
Llistat d'abreviatures	14
Índex de taules i gràfics	19
 I. PRESENTACIÓ	 21
1. Introducció	23
2. Objectius de la recerca	26
3. Estructura de la recerca	31
 II. MARC TEÒRIC I METODOLÒGIC	 35
1. Metodologia de la recerca	37
1.1. Fonts orals.....	38
1.2. Fonts arxivístiques.....	43
1.3. Fonts bibliogràfiques.....	47
2. Estat de la qüestió de la transició democràtica en una perspectiva de gènere	49
2.1. Balanç historiogràfic de la transició democràtica	55
2.2. Balanç historiogràfic del moviment feminista durant la transició democràtica	62
 III. CONTEXT HISTÒRIC I SOCIAL	 73
1. Introducció als nous moviments socials	75
2. De la segona onada feminista als feminismes	79
2.1. D'El Segon sexe a la Mística de la feminitat.....	82
2.2. Accions i reivindicacions del moviment feminista.....	87
2.3. El feminisme radical.....	91
2.4. Cap als nous feminismes	97

IV. PENSAMENT I ACCIÓ DEL MOVIMENT FEMINISTA A CATALUNYA..... 105

1. De l’apropiació de la Secció Femenina de l’Any Internacional de la Dona a la celebració de les Jornades per l’Alliberament de la Dona 107

- 1.1. 1975, Any Internacional de la Dona 107
- 1.2. Organització de les Jornades per l’Alliberament de la Dona 111
- 1.3. Desenvolupament de les Jornades per l’Alliberament de la Dona 116
- 1.4. Balanç de les Jornades per l’Alliberament de la Dona 121

2. Cap a les Jornades Catalanes de la Dona 127

- 2.1. Espais de lluita antifranquista i conscienciació feminista..... 127
 - 2.1.1. La societat catalana va marcar el camí..... 129
 - 2.1.2. Espais de lluita antifranquista 133
 - 2.1.3. El moviment estudiantil i cultural 136
 - 2.1.4. Associació de Dones Universitàries 141
- 2.2. Organització de les Jornades Catalanes de la Dona 144
 - 2.2.1. El Secretariat de les Jornades 144
 - 2.2.2. ANCHE i els grups d'autoconsciència.....150
- 2.3. Desenvolupament de les Jornades Catalanes de la Dona..... 156
- 2.4. Balanç de les Jornades Catalanes de la Dona 168

3. Mai no hem après tant en tan poc temps 175

- 3.1. L’organització del moviment feminista..... 175
 - 3.1.1. La Coordinadora Feminista de Barcelona.....177
 - 3.1.2. L'Associació Catalana de la Dona.....183
 - 3.1.3. Mujeres Libres 189
 - 3.1.4. Feminisme radical: del Col·lectiu Feminista de Barcelona al Partit Feminista..... 191
- 3.2. Les Vocalies de Dones..... 204
 - 3.2.1. Les dones en el moviment veïnal.....204
 - 3.2.2. Retrat de les Vocalies de Dones..... 210
 - 3.2.3. Les Vocalies de l’Hospitalet de Llobregat..... 215
 - 3.2.4. De Vocalia a Casal de la Dona 220

3.3. Cartografia del moviment feminista a Catalunya	225
3.3.1. El moviment feminista al Barcelonès, al Vallès Occidental i al Bages.....	226
3.3.2. De l'Associació de Mestresses de Casa de Salt al Casal de Dones de Girona	235
3.3.3. El moviment feminista a Lleida.....	245
3.3.4. El moviment feminista a Tarragona.....	248
3.4. El feminisme en els partits polítics antifranquistes	255
3.4.1. El PSC i la primera quota femenina	259
3.4.2. El PSUC i la Comissió per a l'Alliberament de la Dona.....	262
3.4.3. Partits de l'esquerra radical: revolució socialista o feminista? .	266
4. Dones en lluita	275
4.1. Campanyes feministes	275
4.1.1. "Amnistia per a la dona"	275
4.1.2. "Jo també sóc adúltera"	281
4.1.3. "Per un divorci sense culpables"	283
4.1.4. "Anticonceptius per no avortar, avortament lliure per no morir".	287
4.1.5. "Jo també he avortat"	291
4.1.6. Prou d'agressions. Prou de violacions.....	298
4.1.6.1. Prou de violacions	301
4.1.6.2. Prou d'agressions.....	304
4.1.7. 8 de Març: Dia Internacional de les Dones.....	309
4.2. Dret al plaer i al propi cos	316
4.2.1. Per una educació lliure.....	316
4.2.2. Per una sexualitat lliure	319
4.2.3. La plasmació de la reivindicació del dret al propi cos: els centres de planificació familiar.....	326
4.2.3.1. DAIA i els primers centres de planificació	326
4.2.3.2. L'extensió dels centres de planificació	330
4.2.4. L'heterosexualitat en dubte: la visibilització del lesbianisme.....	339

4.3. Un nou subjecte polític	349
4.3.1. Diputades i senadores en la Transició	350
4.3.2. “Dona, la Constitució ens ignora”	356
4.3.3. Alcaldesses i regidores a Catalunya	361
4.3.4. Parlamentàries catalanes	367
4.4. Dones i treball	375
4.4.1. La lluita obrera, cosa d’homes?	377
4.4.2. La inserció de les reivindicacions feministes en l’àmbit sindical.	385
5. Un univers feminista	395
5.1. La creació d’una cultura pròpia.....	395
5.2. Espais feministes.....	401
5.3. Els mitjans de comunicació del feminisme: el cas de <i>Dones en Lluita</i>	410
6. Vells desafiaments, noves inquietuds.....	415
6.1. II Jornades Estatals de la Dona: el feminisme de la diferència	418
6.2. II Jornades Catalanes de la Dona: noves inquietuds	427
6.2.1. Feminisme i pacifisme: Dones Antimilitaristes (DOAN)	431
6.3. III Jornades Estatals: 10 anys de lluita del moviment feminista	437
6.4. Cap a la institucionalització del moviment.....	445
V. MOVIMENT FEMINISTA A PORTUGAL.....	449
1. EL MOVIMENT FEMINISTA A PORTUGAL	451
1.1. Les dones en el context revolucionari del 25 d’Abril	451
1.2. Gènesi del moviment feminista: el procés de les “Tres Maries”	460
1.3. El feminisme socialista.....	462
1.4. El feminisme radical.....	465
1.5. La lluita unitària del feminisme portuguès: la despenalització de l’avortament	471
1.6. De la revolució a la normalització democràtica	480

VI. CONCLUSIONS	483
------------------------------	------------

VII. FONTS DE RECERCA.....	505
-----------------------------------	------------

Arxius i centres de documentació.....	507
--	------------

Documentació facilitada per les dones entrevistades	508
--	------------

Publicacions periòdiques.....	508
--------------------------------------	------------

Entrevistes realitzades	510
--------------------------------------	------------

Bibliografia citada	511
----------------------------------	------------

Recursos electrònics	549
-----------------------------------	------------

ANNEXOS

AGRAÏMENTS

Aquesta és la part més emocional de la recerca, és el moment de recordar les persones que han contribuït a tirar endavant aquest projecte. Encara que durant l'elaboració de la investigació hi ha molts moments de solitud, no sempre és així. Una tesi doctoral és un viatge intel·lectual apassionant i ple d'incerteses i de nous descobriments, en el qual a vegades no es visualitza el final. Durant les etapes del viatge s'ha compartit camí amb moltes persones. En primer lloc, cal donar les gràcies a la persona que em va impulsar a emprendre el viatge i que l'ha supervisat i orientat, a la directora de la tesi, Dra. Montserrat Duch Plana, perquè sense el seu mestratge avui no seria aquí. També cal agrair a tots els membres del grup de recerca Ideologies i Societat a la Catalunya Contemporània (ISOCAC) la confiança en la concessió d'una beca de recerca que va representar l'inici de la investigació. Així mateix vull donar les gràcies al Departament d'Història i Història de l'Art de la Universitat Rovira i Virgili per brindar-me l'oportunitat de formar-me com a investigadora i docent.

En aquesta part dels agraïments no puc deixar de mencionar a totes les dones que han aportat la seva veu per a la realització de la investigació. Els moments més intensos i vibrants de la recerca han estat al seu costat, quan rememoraven la seva lluita pels drets de les dones en un context de dictadura i de transició democràtica. Saber que aquelles dones havien lluitat i, fins i tot havien arriscat la seva llibertat, per aconseguir drets que avui en dia tota la societat podem gaudir, no deix de causar-me admiració.

Durant el procés de recerca la vida professional queda molt vinculada a la personal, i per tant, la parella, la família i les amistats també gaudeixen i pateixen de l'aventura. Per això, no vull deixar de donar les gràcies pel seu suport al Sergi Pedrosa, un gran company de viatge, a la meua família i als amics i amigues que han insuflat ànims quan aquests defallien. Així mateix, vull dedicar unes paraules a la Mercè Otero-Vidal, la Puri Molina, la Teresa Sans i la Judit Cunillera per les seves acurades lectures i sàvies apreciacions.

Per finalitzar, també cal mencionar tot el personal de les biblioteques i els arxius que han facilitat la tasca de recerca documental. Especialment a totes les

integrants del grup feminista UMAR per la bona acollida que em van proporcionar durant l'etapa d'investigació al centre de documentació Elina Guimarães de Lisboa.

LLISTAT D'ABREVIATURES

UTILITZADES EN EL TEXT

AAC	Associació Acadèmica de Coimbra
ACD	Associació Catalana de la Dona
ADM	Associació Democràtica de la Dona
AEMU	Associació Espanyola de Dones Universitàries
AGAUR	Agència de Gestió d'Ajuts Universitaris i de Recerca de la Generalitat de Catalunya.
ANCHE	Associació de Comunicació Humana i Ecologia
AP	Alianza Popular
APE	Associacions Professionals d'Estudiants
AUPEPM	Associació Universitària per l'Estudi dels Problemes de la Dona
BCT	Bloc Català de Treballadors
BEAN	Bloc d'Esquerra d'Alliberament Nacional
BR	Bandera Roja
CC	Centristes de Catalunya
CCOO	Comissions Obreres
CDC	Convergència Democràtica de Catalunya
CEE	Comunitat Econòmica Europea
CEHI	Centre d'Estudis Històrics Internacionals
CEM	Cooperativa Editorial de Dones
CEOP	Coordinadora Estatal d'Organitzacions Pacifistes
CESNOVA	Centre d'Estudis de Sociologia de la Facultat de Ciències Socials i Humanes de la Universitat Nova de Lisboa
CGTP	Confederació General dels Treballadors Portuguesos
CIHD	Centre d'Investigació Històrica de la Dona
CiU	Convergència i Unió
CNAC	Campanya Nacional per l'Avortament i la Contraccepció (Portugal)
CONC	Confederació Obrera Nacional de Catalunya
DAIA	Dones per l'Autoconeixement i l'Anticoncepció
DOAN	Dones Antimilitaristes
ERC	Esquerra Republicana de Catalunya
FAGC	Front d'Alliberament Gai de Catalunya

FLM	Front d’Alliberament de la Dona (Madrid)
FLP	Front d’Alliberament Popular
FOF	Federació d’Organitzacions Feministes de l’Estat espanyol
FRAP	Front Revolucionari Antifeixista i Patriota
GAMP	Grup Autònom de Dones de Porto
GLAL	Grup en Lluita per l’Alliberament de la Lesbiana
GILD	Grup Independent de Lluita de la Dona
GLFB	Grup de Lesbianes Feministes de Barcelona
GRAPO	Grup de Resistència Antifeixista Primer d’Octubre
HOAC	Germandat Obrera d’ Acció Catòlica
ICD	Institut Català de les Dones
ICPS	Institut de Ciències Polítiques i Socials
IDM	Informació i Documentació de Dones (Portugal)
ISOCAC	Grup d’Investigació Ideologies i Societat a la Catalunya Contemporània
JOC	Joventut Obrera Catòlica
LAMAR	Lluita Antiautòritaria de Dones Antipatriarcals Revolucionàries
LANBROA	Lluita Antipatriarcal de Dones Biscaïnes Radicals Organitzades Autònomament
LCR	Lliga Comunista Revolucionària
MAD	Moviment d’Alliberament de la Dona
MC	Moviment Comunista
MCALG	Moviment per la Contraccepció i l’Avortament Lliure i Gratuït (Portugal)
MDM	Movimient Democràtic de Dones (Espanya)
MDM	Moviment Democràtic de Dones (Portugal)
MELH	Moviment Espanyol d’Alliberament Homosexual
MFA	Moviment de les Forces Armades (Portugal)
MLM	Moviment d’Alliberament de la Dona (Portugal)
NE	Nacionalistes d’Esquerres
NOW	Organització Nacional de Dones
OCE-BR	Organització Comunista d’Espanya-Bandera Roja
OFR	Organització Feminista Revolucionària
OIC	Organització Internacional Comunista
ONU	Organització de les Nacions Unides
ORT	Organització Revolucionària dels Treballadors
OTAN	Organització del Tractat de l’Atlàntic Nord

PCE	Partit Comunista d'Espanya
PCP	Partit Comunista Portuguès
PFE	Partit Feminista d'Espanya
PIDE	Polícia Internacional i de Defensa de l'Estat (Portugal)
PS	Partit Socialista (Portuguès)
PSAN	Partit Socialista d'Alliberament Nacional
PSC	Partit Socialista de Catalunya
PSOE	Partit Socialista Obrer Espanyol
PSUC	Partit Socialista Unificat de Catalunya
PTE	Partit dels Treballadors d'Espanya
SDEUB	Sindicat Democràtic d'Estudiants de la Universitat de Barcelona
SESM	Seminari d'Estudis Sociològics de la Dona
SEU	Sindicat d'Estudiants Universitaris
UAB	Universitat Autònoma de Barcelona
UB	Universitat de Barcelona
UCD	Unió de Centre Democràtic
UDC	Unió Democràtica de Catalunya
UGT	Unió General de Treballadors
ULM	Unió per l'Alliberament de la Dona
UMAR	Unió de Dones Alternativa i Resposta (Portugal)
UMOFC	Unió Nacional d'Organitzacions Femenines Catòliques
UPM	Unió Popular de Dones
URV	Universitat Rovira i Virgili
USO	Unió Sindical Obrera
USTEC	Unió Sindical de Treballadors d'Ensenyament de Catalunya

EN ARXIUS I DOCUMENTS

ACBL	Arxiu Comarcal del Baix Llobregat
ACVOC. AHT	Arxiu Comarcal del Vallès Occidental. Arxiu Històric de Terrassa
AHCL	Arxiu Històric Municipal de Cornellà de Llobregat
AHCONC	Fundació Cipriano García-Arxiu Històric de Comissions Obreres de Catalunya
AHCT	Arxiu Històric de la Ciutat de Tarragona
AHL	Arxiu Històric de Lleida

AHPCE	Archivo Histórico Partido Comunista de España
AHS	Arxiu Històric de Sabadell
AHT	Arxiu Històric de Tarragona
AMAT	Arxiu Municipal Ajuntament de Terrassa
AMEP	Arxiu Municipal El Prat de Llobregat
AMGi	Arxiu Municipal de Girona
AML'H	Arxiu Municipal de l'Hospitalet de Llobregat
AMS	Arxiu Municipal de Salt
ANC	Arxiu Nacional de Catalunya
CDMH	Centro Documental de la Memoria Histórica
CGTP-IN	Arxiu de la Confederació General dels Treballadors Portuguesos-Intersindical (Portugal)
CIFFE	Centro de Información i Formación Feminista del CDMH
CIRD	Centre d'Informació i Recursos de Dones de l'Ajuntament de Barcelona
UAB. CEDOC	Universitat Autònoma de Barcelona. Centre Documental de Comunicació
UB. CRAI	Universitat de Barcelona. Centre de Recursos d'Aprenentatge i Investigació. Arxiu de la Biblioteca del Pavelló de la República

ÍNDEX DE TAULES I GRÀFICS

Taula 1. Diputades i diputats catalans al Congrés.....	360
Taula 2. Alcaldesses i alcaldes de Catalunya.....	365
Taula 3. Diputades i diputats al Parlament de Catalunya.....	371
Gràfic 1. Diputades i diputats catalans al Congrés.....	361
Gràfic 2. Alcaldesses i alcaldes de Catalunya.....	366
Gràfic 3. Diputades i diputats al Parlament de Catalunya.....	371

I. PRESENTACIÓ

1. INTRODUCCIÓ

A mitjans dels anys setanta del segle passat només s’havien elaborat dues investigacions en Història de les Dones en el món acadèmic català, concretament dues tesis doctorals, una a l’entorn de les barcelonines a les darreries de l’Edat Mitjana, i l’altra, un estudi sobre el paper de les dones en les organitzacions polítiques d’esquerra durant la Segona República i la Guerra civil.¹ Actualment presentar una tesi doctoral d’aquestes característiques no representa el mateix repte ni suposa la mateixa càrrega simbòlica que va significar per les doctores Teresa Vinyoles i Mary Nash. Aquestes dues historiadores van obrir-se camí entremig d’un bosc ple d’investigacions on l’home era la mesura de totes les coses i en el qual la historiografia tradicional observava la nova història de les dones com una disciplina minoritària, sense conferir-li valor acadèmic. Vinyoles i Nash van encetar una línia d’investigació, en història medieval i en història contemporània respectivament, que suposava el reconeixement de les dones com a subjectes en la Història, i com a col·lectiu clau en l’esdevenir de les societats i en els seus permanents processos de canvi.

Des d’aleshores ençà han passat més de quaranta anys i encara que un grup d’historiadores i també alguns historiadors, cal subratllar-ho, hagin escrit i revaloritzat el passat de les dones i les seves aportacions per al desenvolupament social, és necessari continuar treballant en aquesta línia de recerca. La investigació que teniu a les mans, “Pensament i acció del moviment feminista a Catalunya durant la transició democràtica (1975-1985)”, vol contribuir a augmentar el coneixement i a consolidar en el món acadèmic els estudis de gènere, i a continuar donant visibilitat a les dones com a subjectes històrics. En aquest cas, en un espai i en un temps concrets, a Catalunya durant el temps transcorregut entre la dictadura franquista i la consolidació de la democràcia parlamentària.

¹ Teresa Vinyoles va publicar part de la seva tesi doctoral “Las barcelonesas en la Baja Edad Media” sota el títol *Les barcelonines a les darreries de l’Edat Mitjana. 1370-1410*. Barcelona: Fundació Vives Casajoana, 1976. Mary Nash va defensar la seva tesi l’any 1977 titulada *La mujer en las organizaciones políticas de izquierda en España 1931-1939*.

Entre els anys 2007 i 2008 vaig tenir l'avinentesa de treballar en el projecte "Dones durant el franquisme i la transició democràtica a Tarragona (1939-1982)". Aquest projecte va néixer amb la voluntat de recollir testimonis orals de dones que van viure en aquesta època del segle XX, amb la finalitat de fer possible una recerca i una anàlisi posteriors del període que comprenia el temps de la postguerra, la dictadura franquista i la Transició en l'espai viscut de la ciutat de Tarragona. La recerca final es va plasmar en el llibre *De súbdites a ciutadanes. Dones a Tarragona, 1939-1982*, escrit a quatre mans amb la Dra. Montserrat Duch.² Una de les qüestions que va captar més la meua atenció durant el procés de recerca va ser descobrir l'existència de grups feministes tarragonins que van vindicar pels drets de les dones en un context de canvi polític i transformació social. D'aquí sorgí un veritable interès per conèixer amb profunditat la història del moviment feminista català, que va eclosionar amb la fi de la dictadura franquista i que es va desenvolupar durant la transició democràtica.

Aquest interès per estudiar la història del moviment feminista a Catalunya durant les dècades dels anys setanta i vuitanta ja es va plasmar en una tria conscient del treball final del màster Societats Històriques i Formes Polítiques a Europa, realitzat a la Universitat Rovira i Virgili en el curs 2009-2010. La investigació portava per títol "El camí de la transició a la democràcia: l'estudi del moviment feminista a Catalunya (1975-1982)". Aquesta primera recerca va obtenir el premi M. Helena Maseras de l'Observatori de la Igualtat de la URV en l'edició de l'any 2010 i va representar el punt de partida de la tesi doctoral que aquí es presenta.

L'octubre de 2010 es va endegar el treball acadèmic "Pensament i acció del moviment feminista a Catalunya durant la transició democràtica (1975-1985)", en el programa de doctorat Societats Històriques, Territori i Patrimoni, sota la direcció de la Catedràtica d'Història Contemporània de la URV, la Dra. Duch Plana. L'inici d'aquesta aventura intel·lectual va estar esperonada per una

² DUCH, Montserrat i FERRÉ, Meritxell. *De súbdites a ciutadanes. Dones a Tarragona, 1939-1982*. Tarragona: Cercle d'Estudis Històrics i Socials Guillem Oliver del Camp de Tarragona, 2009.

beca d'investigació atorgada pel Grup de Recerca Consolidat Ideologies i Societat a la Catalunya Contemporània (ISOCAC) i a partir de l'any 2011 mitjançant una beca predoctoral del Departament d'Història i Història de l'Art de la URV.

Fruit del procés d'investigació s'han presentat els següents resultats preliminars:

- “Dones i política en temps de canvis (1975-1980)”, a DUCH, Montserrat (coord). *El gènere de la polis. La trajectòria de les dones en el catalanisme polític*. Tarragona: Arola Editors, 2013, p. 61-84.
- “Les vocalies de dones: espai de conscienciació feminista en la Catalunya de la Transició”, a ARNABAT, Ramon i SANTESMASES, Josep. *1960-1980. Transicions i canvis a les terres de parla catalana*. Valls: Cossetània, Coordinadora de Centres d'Estudis de Parla Catalana i Institut Ramon Muntaner, 2012, p. 367-378.
- “Les altres catalanes a la ciutat de Tarragona”, a ARNABAT, Ramon i GAVALDÀ, Antoni. *Homenatge al doctor Pere Anguera. Història local, recorreguts pel liberalisme i el carlisme*. Catarroja: Afers, 2012, p. 137-148.
- “Prou agressions. Primeres veus contra la violència de gènere”, a *Gènere i benestar: reptes i respostes feministes*, Segones Jornades de Recerca de l'Institut Interuniversitari d'Estudis de Dones i Gènere (Barcelona), 8 i 9 de novembre de 2012.
- “Trabajadoras textiles durante la transición democrática en Cataluña. De la acción a la concienciación”, a *XI Congreso de Historia Contemporánea* de la Asociación de Historia Contemporánea (Granada), 12-15 de setembre de 2012.
- “Los centros de planificación familiar en Cataluña: logro del movimiento feminista de la Transición”, a *III Encuentro de Jóvenes Investigadores* de la Asociación de Historia Contemporánea, Universidad del País Vasco (Vitòria), 13-16 de setembre de 2011. (Comunicacions CD-Rom).

2. OBJECTIUS DE LA RECERCA

Un dels primers objectius de la recerca és analitzar la configuració del moviment feminista a Catalunya durant el temps de la transició democràtica. Així la investigació es proposa estudiar l'activitat reivindicativa i mobilitzadora que van portar a terme les organitzacions feministes catalanes en el context de trànsit d'un règim dictatorial a un sistema democràtic. Un segon objectiu és delimitar i analitzar la trajectòria dels grups feministes i les dinàmiques que van establir-se entre ells, així com les relacions que va mantenir el feminisme amb els altres moviments socials i amb les organitzacions polítiques i sindicals. Finalment, l'estudi de l'evolució del moviment feminista català ofereix, entre d'altres aspectes, l'oportunitat d'aportar nova llum sobre elements pocs coneguts de la història del procés democràtic a Catalunya.

La investigació parteix de la hipòtesi que la mobilització feminista, de la dècada dels setanta i principis dels vuitanta del segle XX, va constituir una via eficaç per a la satisfacció de les necessitats concretes bàsiques de resistència a l'opressió franquista, i també va significar un motor de canvi social i polític per la seva capacitat de desestabilitzar l'ordre establert. Una de les qüestions que es planteja la recerca és quin va ser el grau d'incidència de les reivindicacions feministes en la democratització política i en la transformació social de Catalunya.

Les coordenades pròpies de la història, l'espai i el temps, articulen la tesi, assumint la necessitat de qualsevol investigació històrica de marcar un espai geogràfic i temporal. Hi ha una cronologia clàssica marcada pel procés de Transició. Pel que fa a l'inici del període, encara que la majoria de la historiografia estableix el principi del procés el 20 de novembre de 1975, data de la mort del general Franco, alguns estudis consideren com a data clau l'aprovació de la Llei de reforma política que va acabar amb les Corts franquistes, el novembre de 1976. En quant al tancament del període, es presenten divergències de plantejaments. Algunes investigacions acadèmiques plantegen la definitiva consolidació de la democràcia en les eleccions de l'any 1980 al Parlament de Catalunya. D'altres, ho fan en el triomf del PSOE en les

eleccions legislatives de l'octubre de 1982, després del fracàs del cop d'estat de Tejero el 23 de febrer de 1981.

En aquest projecte de recerca, però, s'estableix una cronologia diferent a l'esmentada anteriorment que és entre 1975 i 1985, dues dates clau pel moviment feminista català, i també espanyol. El 1975 fou declarat Any Internacional de la Dona per les Nacions Unides. En aquest moment, a Catalunya, a recer de l'Associació d'Amics de les Nacions Unides, alguns col·lectius de dones van unir esforços per denunciar l'opressió a què els sotmetia la dictadura franquista i van començar a organitzar les I Jornades Catalanes de la Dona (maig 1976), esdeveniment que seria el gran revulsiu del feminisme català. Com a data de tancament del període investigat s'ha escollit l'any 1985 per dues variables. La primera és que el juliol de 1985 es va aprovar la Llei d'interrupció voluntària de l'embaràs, fet que va comportar la finalització de la mobilització més llarga i unitària protagonitzada pel moviment feminista durant la Transició. La reclamació de la despenalització de l'avortament, en el conjunt de reivindicacions pels drets sexuals i reproductius, havia aglutinat a tots els grups feministes catalans i de la resta de l'Estat. La segona variable és que el novembre de 1985 es van celebrar les III Jornades Estatals Feministes a Barcelona. En aquesta trobada es commemoraven els deu anys d'història del moviment i es va constituir com un espai de valoració i reflexió després d'una dècada de lluita.

Després d'haver definit el marc cronològic, es situarà el marc geogràfic. La recerca exhaustiva es centra en el territori català, però es contempla una panoràmica a nivell espanyol per no perdre el context i la visió de conjunt tant en els aspectes teòrics com en els estats de la investigació sobre el tema. També s'ha de tenir en compte que el moviment feminista català va estar en contacte permanent amb agrupacions feministes de la resta de l'Estat. Al llarg dels anys setanta i vuitanta es van realitzar intercanvis d'idees, jornades de debat i reflexió, a més a més de mobilitzacions unitàries, com la intensa campanya endegada el 1979 en solidaritat amb les dones basques jutjades per haver

avortat. Així doncs, el context polític i social desenvolupat serà català però també espanyol.

Tornant als objectius de la recerca, s'apleguen les accions feministes de les dones catalanes en el context de reivindicació i d'aprenentatge democràtic que van viure els moviments socials durant la Transició. Partint de les aportacions de Mary Nash, pionera i principal investigadora de la història de les dones i del gènere a Catalunya i a Espanya³, s'estudien les mobilitzacions i les campanyes que van protagonitzar les activistes feministes, principalment a la ciutat de Barcelona però també incidint en la resta del territori català. Amb aquest objectiu es posa especial atenció en establir si es van formar nuclis feministes a les altres ciutats catalanes i quina incidència van tenir en el desenvolupament global del moviment.

A partir dels plantejaments de la història social i de la història de les dones aquesta investigació dibuixa la xarxa associativa del moviment feminista a Catalunya i les diferents dinàmiques i relacions que es van establir entre els grups que van sorgir durant els anys setanta i vuitanta del segle XX. També s'analitza l'orientació ideològica de les organitzacions (feminisme socialista/radical/independent), els debats generats (única/doble militància, igualtat/diferència), el marc d'actuació (treball amb els partits i les

³ NASH, Mary. "Dones i Transició a Catalunya: memòria i vivències", a ARACIL, Rafael i SEGURA, Antoni (ed.). *Memòria de la Transició a Espanya i a Catalunya (II): sindicalisme, gènere i qüestió nacional*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 2001, p. 83-103; *Mujeres en el mundo. Historia, retos y movimientos*. Madrid: Alianza, 2004; "El moviment feminista durant la Transició", a PAGÈS, Pelai (dir.). *La transició democràtica als Països Catalans. Història i memòria*. València: Publicacions de la Universitat de València, 2005, p. 355-365; *Dones en Transició. De la resistència política a la legitimitat feminista: les dones en la Barcelona de la Transició*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 2007; "Mujeres en Transición: Ciudadanía femenina, legitimidad feminista y la creación de una nueva cultura política", a NASH, Mary i TORRES, Gemma (ed.). *Feminismos en la Transición*. Barcelona: Grup de Recerca Consolidat Multiculturalisme i gènere de la Universitat de Barcelona, 2009, p. 71-88; "La construcción de una cultura política desde la legitimidad feminista durante la Transición política democrática", a AGUADO, Ana i ORTEGA, Teresa M. (ed.). *Feminismos y antifeminismos. Culturas políticas e identidades de género en la España del siglo XX*. València: Universitat de València i Granada: Universitat de Granada, 2011, p. 283-306.

institucions/moviment autònom), les identitats col·lectives formades, les estratègies utilitzades (manifestacions, recollida de signatures...), les formes d'organització (coordinadores, vocalies...), la creació d'espais de relació i activitat (llibreries, bars, centres de planificació), la capacitat de mobilització del feminisme i els resultats de les seves accions i campanyes.

A l'última part de la tesi s'estableix un marc comparatiu amb el moviment feminista portuguès. Això es fa amb la pretensió de conferir una perspectiva comparativa a la investigació, i amb l'objectiu d'analitzar la incidència del context polític en el desenvolupament del moviment feminista català i espanyol. A partir d'aquest plantejament s'ha desenvolupat una part de la investigació a Portugal. L'estada de recerca es va dur a terme al Centre d'Estudis de Sociologia (CESNOVA) de la Facultat de Ciències Socials i Humanes de la Universitat Nova de Lisboa, en el grup d'investigació *Modernidade Portuguesa e Sociologia Histórica Comparada*. Aquesta etapa de recerca fora de Catalunya va rebre el suport econòmic de l'Agència de Gestió d'Ajuts Universitaris i de Recerca (AGAUR) de la Generalitat de Catalunya.

La investigació realitzada durant l'estada a la Universitat Nova de Lisboa es va centrar en l'estudi de la trajectòria i evolució del moviment feminista portuguès, i sobretot en l'anàlisi de les campanyes unitàries a favor de la legalització de l'avortament que van tenir lloc a finals dels anys setanta i principis dels vuitanta. La hipòtesi de treball es basa en el fet que els moviments feministes portuguès i espanyol van presentar unes característiques pròpies, que diferien del *women's liberation movement* desenvolupat als països europeus i nord-americans. La dictadura de Salazar a Portugal i la de Franco a Espanya van marcar l'esdevenir dels moviments feministes als anys setanta. Tant en un context com en l'altre les dones no només s'enfrontaven a la reclamació "el que és personal és polític" sinó que van haver de superar els arquetips de gènere imposats per les llargues dictadures. Les espanyoles i les portugueses van passar de súbdites d'una dictadura a ciutadanes d'una democràcia, encara que la sortida de la dictadura i l'arribada a la democràcia fou diferent als dos països de la Península Ibèrica.

En última instància la tesi és un reconeixement a la lluita de les activistes feministes que van pugnar per l'obertura de nous horitzons per a les dones catalanes, situant en l'agenda política demandes que han influït en el benestar de les generacions futures i que han orientat les polítiques públiques de gènere fins a l'actualitat.

3. ESTRUCTURA DE LA RECERCA

Aquesta tesi s'organitza en sis apartats, precedits per aquesta presentació. Cada part està dividida en capítols per ordenar l'amplitud dels continguts, i finalment es presenten els annexos documentals.

- **Marc teòric i metodològic:** En primer lloc, en aquest apartat, s'explicita la metodologia emprada, que combina les fonts bibliogràfiques i arxivístiques amb els testimonis orals recollits durant el procés d'investigació. En segon lloc, s'ha elaborat un capítol que analitza l'estat de la qüestió dels estudis que tracten la transició democràtica espanyola, centrant l'atenció en el balanç historiogràfic del moviment feminista durant la Transició.
- **Context històric i social:** L'elaboració del context històric i social s'ha concebut per a la correcta inserció del moviment feminista català en un context més global del sorgiment dels nous moviments socials i en concret per l'aparició del moviment d'alliberament de la dona. En una primera part introductòria s'ha establert la descripció de l'aparició i les característiques dels nous moviments socials sorgits a la dècada dels anys seixanta del segle XX. Una segona part s'ha centrat en l'evolució del moviment feminista de la segona onada a Occident, partint de l'obra *El segon sexe* de la filosofa francesa Simone de Beauvoir fins al sorgiment dels nous feminismes als anys noranta influenciats pel corrent de la postmodernitat.
- **Pensament i acció del moviment feminista a Catalunya:** Aquest apartat, el més ampli de la investigació, constitueix la principal aportació del treball de camp i s'organitza en sis capítols, amb els seus corresponents subcapítols.
 - El primer capítol s'ha establert com una introducció a la situació social, jurídica i política que vivien les dones el 1975 i l'impacte que va tenir la

promulgació de l'Any Internacional de la Dona per part de l'ONU i l'intent d'apropiació que en va fer la Secció Femenina. Com a resposta a la celebració oficial del règim diverses agrupacions de dones van decidir convocar les I Jornades d'Alliberament de la Dona, celebrades a Madrid el desembre de 1975.

- En el segon capítol "Cap a les Jornades Catalanes de la Dona" s'analitza aquest esdeveniment que ha passat inadvertit per a la història oficial de la Transició i que va suposar el primer intent unitari d'organització col·lectiva i de discussió democràtica de la problemàtica de les dones catalanes després de quaranta anys de forçat silenci.

- La trobada del maig de 1976 va tenir un gran significat per la història del feminisme a Catalunya i va representar la formació d'una àmplia xarxa associativa al llarg de tot el Principat. Aquest és l'objecte d'investigació d'aquest tercer capítol, en el qual es descriuen les diverses tendències ideològiques del moviment i les iniciatives de coordinació dels grups. Les Jornades Catalanes de la Dona no només van impactar en el propi moviment sinó que van situar la problemàtica femenina en el discurs dels partits polítics i dels sindicats.

- El capítol "Dones en lluita" situa en el context històric de la Transició totes les campanyes reivindicatives que va protagonitzar el moviment feminista (amnistia per a la dona, despenalització de l'adulteri, dret al divorci, dret al propi cos i denúncia de la violència contra les dones). Una de les mobilitzacions feministes més trencadores amb els arquetips de gènere que havia imposat la moral nacionalcatòlica va ser la reclamació del dret al plaer i al propi cos, que van configurar una nova concepció de la sexualitat femenina, deslligada de la reproducció i que va materialitzar-se en l'obertura dels anomenats centres de planificació familiar.

Aquest quart capítol també analitza com durant la transició democràtica les dones van esdevenir subjectes actius en la configuració dels nous òrgans democràtics, encara que la seva representació al Congrés, al

Senat, als ajuntaments i al Parlament de Catalunya no va ser significativa de la lluita que havien dut a terme contra la dictadura i pel restabliment de les llibertats. Les reclamacions feministes també van situar-se en l'òrbita laboral i van intentar expressar-se en el si dels sindicats democràtics.

- El cinquè capítol, "Un univers feminista", posa l'accent en descobrir la creació i el pensament feminista que es van generar durant els anys setanta i vuitanta i que es van reflectir en la narrativa, la poesia, les arts plàstiques, la música i en d'altres terrenys culturals. També es van crear espais propis de dones i per a dones (llibreries, bars, cases...) i el moviment feminista va difondre les seves idees creant els seus propis mitjans de comunicació.

- L'últim capítol, que tanca l'apartat de "Pensament i acció del moviment feminista a Catalunya", és "Velles inquietuds, nous desafiaments", en el qual es fa un repàs per les II Jornades Estatals (Granada, 1979) que van suposar l'emergència del feminisme de la diferència i l'aparició dels grups independents. S'hi expliquen les característiques que presentava el moviment feminista a nivell català i també espanyol a principis dels anys vuitanta i els debats generats durant les II Jornades Catalanes de la Dona (Barcelona, 1982) i en les III Jornades Estatals (Barcelona, 1985). També s'hi analitza la confluència del moviment pacifista en els grups feministes i l'aparició del feminisme institucional a partir de la creació de l'Instituto de la Mujer per part del govern socialista el 1983.

- **Moviment feminista a Portugal:** La cinquena part de la investigació està dedicada a l'anàlisi del moviment feminista portuguès. S'hi descriu la gènesi del moviment en el context revolucionari del 25 d'Abril de 1974 i l'espai polític que va ocupar el discurs feminista en la Revolució d'Abril. També inclou la descripció dels grups representatius del feminisme portuguès. Finalment, s'hi analitza la lluita dels grups feministes per la

despenalització de l'avortament i fins a l'aprovació de la Llei d'interrupció voluntària de l'embaràs el 1984.

- **Conclusions:** Les conclusions d'aquesta recerca contenen les aportacions de la investigació realitzada a l'entorn de l'evolució del moviment feminista a Catalunya entre 1975 i 1985. Un dels requisits per optar a la menció europea en el títol de doctora és la redacció de les conclusions en una de les llengües oficials de la Unió Europea, per això les conclusions finals de la investigació estan en anglès.
- **Fonts de recerca:** En aquestes pàgines s'hi detalla la bibliografia utilitzada al llarg de la recerca, així com les entrevistes realitzades i els arxius i centres de documentació consultats.
- **Annexos:** Els annexos han estat elaborats amb la pretensió d'ampliar la comprensió de certs aspectes de la recerca i d'aportar elements que il·lustrin el text però que no entorpeixen la lectura. Així, s'hi inclou una cronologia del moviment feminista a Catalunya des de l'any 1975 fins el 1985; un llistat de les entitats i grups que van participar en les I Jornades Catalanes de la Dona; una relació dels centres de planificació familiar creats a Catalunya; i finalment, es reproduïx material de difusió elaborat pel moviment feminista com cartells, díptics, adhesius i revistes.

II. MARC TEÒRIC I METODOLÒGIC

Releer la historia en clave femenina no significa sólo rescatar el protagonismo de las mujeres en el pasado, sino presentar instrumentos para repensar la dinámica histórica en su conjunto.

Mary Nash a AMELANG, James i NASH, Mary.
Historia y género: las mujeres en la historia moderna y contemporánea. València: Alfons el Magnànim, 1990.

1. METODOLOGIA DE LA RECERCA

La metodologia per afrontar aquesta recerca s'ha basat en el desenvolupament dels mètodes analític i descriptiu. S'ha tractat d'establir una combinació entre ambdós instruments d'investigació, ja que només amb la descripció i l'anàlisi del pensament i l'acció col·lectiva del moviment feminista català, com s'ha fet al llarg d'aquesta investigació, es poden introduir comparacions, teories i conclusions que ens permetin obtenir una explicació real dins del context polític i social en el qual s'engloben.

La investigació s'ha realitzat combinant tres tipus de fonts: la bibliografia especialitzada, la documentació d'arxiu i les fonts orals. Tres fronts de treball que no s'han succeït en la seva utilització sinó que s'han combinat al llarg del procés de recerca per aconseguir el retrat més complet del moviment feminista a Catalunya durant la transició democràtica. Les fonts arxivístiques i bibliogràfiques, per un costat, i les fonts orals, per l'altre, s'il·luminen mútuament i enriqueixen la mirada sobre el passat, com va afirmar Mercedes Vilanova: "para el historiador contemporaneísta lo más decisivo es establecer un diálogo entre las fuentes escritas, acabadas y limitadas, y las fuentes orales, abiertas y «vivas», porque unas y otras dan versiones diferentes, y por lo mismo se potencian y dinamizan entre sí. La palabra hablada ilumina la escrita, relativizándola y dándole perspectiva y el contorno humano adecuado. Y la documentación y la bibliografía son el soporte que hace inteligible cualquier diálogo con interés histórico. Además, al compaginar estas informaciones distintas, aparecen aspectos inéditos y la historia que escribimos es más completa, más verídica."⁴

⁴ VILANOVA, Mercedes. "Pròleg", a THOMPSON, Paul. *La voz del pasado. Historia oral*. València: Alfons el Magnànim, 1988, p. 10. Mercedes Vilanova, historiadora contemporània catalana, va ser pionera al nostre país en la utilització de les fonts orals com a mètode de recerca històrica. El 1989 va fundar i dirigir la revista *Historia y Fuente Oral* que, en una segona època, es va denominar *Historia, antropología y fuentes orales*. DDAA. *Profesora Mercedes Vilanova. A contracorriente*. Barcelona: Publicacions de la Universitat de Barcelona, 2007.

1.1. FONTS ORALS

Les fonts escrites tendeixen a referir-se als grups socials hegemònics més que als grups subalterns, de la mateixa manera que les dones que s'hi manifesten apareixen amb menor freqüència que els homes, o simplement l'experiència de les dones s'evapora en congruència amb un món bastit sobre postulats androcèntrics. Per això, un dels impulsos originals de la història oral com a disciplina, especialment la desenvolupada a Europa, va ser la voluntat d'esmenar els biaixos socials i, a més, fer-ho amb una certa radicalitat. La història oral es va concebre com un instrument per fer una "història des de baix" o per escriure la història d'aquells i aquelles que no havien tingut veu en la història.⁵ Com va escriure l'historiador Paul Thompson: "La historia oral es una historia construida en torno a las personas. Introduce la vida en la misma historia y amplía sus horizontes. Reconoce como héroes no sólo a los líderes, sino a la desconocida mayoría de las personas."⁶ Per les seves característiques, doncs, la història oral ha estat una bona eina d'investigació per afrontar la recerca "Pensament i acció del moviment feminista a Catalunya durant la transició democràtica".

⁵ El treball pioner de l'historiador anglès Ronald Fraser: *Recuérdalo tú y recuérdalo a otros. Historia oral de la guerra civil española* (1979), on es recollien més de 250 testimonis de la guerra civil, va tenir un fort impacte i va ser un referent en l'àmbit acadèmic català i espanyol en la utilització de les fonts orals. Algunes referències sobre la metodologia oral en les ciències socials són: CUESTA, Josefina. *La odisea de la memoria*. Madrid: Alianza, 2008. DÍAZ SÁNCHEZ, Pilar. *Historia y fuentes orales: La crisis del franquismo y la transición: El protagonismo de los movimientos sociales: homenaje a María Carmen García-Nieto: actas VI Jornadas, Ávila, octubre 1998*. Ávila: Fundación Cultural Santa Teresa, 2003. MARINAS, José Miguel. *La escucha en la historia oral. Palabra dada*. Madrid: Síntesis, 2007. PASSERINI, Luisa. *Memoria y utopía: la primacía de la intersubjetividad*. València: Universitat de València i Granada: Universitat de Granada, 2006. RICOEUR, Paul. *La memoria, la historia, el olvido*. Madrid: Trotta, 2003.

⁶ THOMPSON, Paul. *La voz del pasado. Historia oral*. València: Alfons el Magnànim, 1988, p. 21.

Les fonts orals són una part molt significativa de la present recerca. Amb la voluntat d'abastar una visió més completa d'aquella que s'obté amb els trets inherents a les fonts escrites s'ha optat per una important tasca d'entrevistes a unes dones que van participar en el moviment feminista a Catalunya durant els últims anys de la dècada dels setanta i els primers dels vuitanta, lluitant pel restabliment de la democràcia, a la vegada que vindicaven pels seus propis drets. Conèixer alguns esdeveniments a través de la veu de les protagonistes aporta substància i profunditat a la narració històrica i, alhora, atorga al coneixement històric una força expressiva i li confereix emoció i significat.⁷

En el procés de recerca s'han realitzat 25 entrevistes. El denominador comú de les dones escollides per formar part de la recerca va ser que totes havien estat (i moltes d'elles ho continuen sent) persones actives en el moviment feminista i havien participat en la xarxa associativa feminista durant el període del 1975 al 1985. En la selecció de les entrevistades hi ha hagut present la preocupació per diversificar les testimonis: aconseguir militants representatives dels diversos corrents del pensament feminista però també professionals de diversos sectors, així com dones que haguessin participat en les diferents organitzacions de l'esquerra antifranquista i que a la vegada haguessin estat actives en els diversos espais de lluita antifranquista i democràtica (universitat, catalanisme, església de base...). La selecció de les informants també s'ha fet amb la pretensió d'aconseguir una representació àmplia del moviment feminista de tot el territori català.

El tipus d'entrevista que s'ha emprat ha estat la semiestructurada de final obert. El guió de l'entrevista s'ha elaborat com una orientació per a la conducció de les converses i, més enllà del nucli central de qüestions comunes a totes les persones entrevistades, el qüestionari ha estat adaptat a l'especificitat de cada tipus d'interlocutora. A algunes dones, se'ls han realitzat preguntes molt més concretes davant de fets històrics determinats en considerar que eren les

⁷ Daniel Bertaux parla de la utilitat dels relats orals i considera que la força expressiva de les paraules pren un relleu altament significatiu. BERTAUX, Daniel. "Los relatos de vida en el análisis social", a *Historia y fuente oral*, núm. 1 (1989), p. 87-96.

persones més adients per respondre-les, com per exemple si havia assistit a les I Jornades Catalanes de la Dona. El nucli dur del guió ha incorporat ítems relatius a: trajectòria vital (lloc de naixement, relacions familiars, genealogia femenina, formació escolar), espais de presa de conscienciació democràtica o dels drets de les dones, participació en la lluita antifranquista, espais de sociabilitat, implicació en el moviment feminista, participació en grups feministes o associacions de dones, participació en altres organismes (sindicats, partits, associacions de veïns, associacions d'estudiants), mobilització en campanyes i reivindicacions feministes i, finalment, valoració del moviment feminista durant la Transició.

La flexibilitat és la principal característica de l'entrevista semiestructurada. Aquesta ductilitat fa que cada entrevista sigui diferent i única i s'adapti a tots els perfils de les testimonis, però també n'augmenta el grau de complexitat de l'anàlisi; tot i això, per la seva riquesa, és el tipus d'entrevista més utilitzada en les disciplines socials i humanes.⁸ Totes les dones contactades han acceptat la gravació d'àudio de les converses, fet que n'ha facilitat la fixació del contingut per a la transcripció i posterior anàlisi. Els contextos de realització de les entrevistes, bàsicament la casa particular o la feina, han estat escollits per la conveniència de les dones entrevistades.

Al costat de les entrevistes que s'han realitzat durant el procés de recerca s'han incorporat altres entrevistes, en concret cinc, que recullen el testimoni d'activistes en la mobilització feminista durant els anys setanta i vuitanta. A més de les cinc entrevistes que a continuació es detallaran s'han emprat alguns testimonis localitzats en obres ja publicades que visibilitzen l'experiència plural de les dones que van militar en el moviment feminista català. En els últims anys, i gràcies a iniciatives dels centres d'estudis locals i dels arxius municipals i comarcals, s'han endegat arreu de Catalunya projectes de recuperació de la memòria històrica, centrats sobretot en el període de la Segona República, la

⁸ HAMMER, Dean i WILDAUSKY, Aaron. "L'entrevista semiestructurada de final obert. Aproximació a una guia operativa", a VILANOVA, Mercedes i ÚBEDA, Lluís. *El repte de les fonts orals*. Barcelona: Memorial Democràtic, 2006, p. 89-138.

Guerra civil i el Franquisme, però també en la transició democràtica. La recuperació de la memòria ha servit per fer visible la pluralitat d'experiències que van viure les dones i els homes del nostre país i ha conformat una memòria col·lectiva que és vital no deixar perdre.

Des de l'any 1995 l'Arxiu Municipal de l'Hospitalet de Llobregat ha impulsat, finançat i participat activament en el projecte de recuperació de la memòria històrica relativa a la lluita antifranquista i la transició democràtica a la ciutat; per això, del fons l'Hospitalet Antifranquista s'ha pogut extreure el testimoni de Mercè Olivares Soler.⁹

El 1996 l'Arxiu Històric de Comissions Obreres de Catalunya de la Fundació Cipriano García va decidir obrir una secció de fonts orals a través del projecte: "Biografies obreres. Fonts orals i militància sindical (1939-1978)".¹⁰ La voluntat era la recollida de més d'un centenar d'entrevistes en profunditat a dones i homes que havien mantingut una llarga trajectòria d'activisme sindical durant el segle XX a Catalunya.¹¹ S'han escollit els testimonis de les sindicalistes Núria Casals Pérez i Ángeles Romero Pérez, ja que pels seus itineraris de vida i militància s'adequaven als paràmetres d'aquesta recerca.

Així mateix, s'han utilitzat els resultats d'investigacions acadèmiques centrades en la recollida de testimonis orals. Una ha estat l'entrevista d'Empar Pineda Erdozia, realitzada pel Seminari de Fonts Orals de la Universitat Complutense de Madrid en el projecte "Historia Oral de Transición. Testimonios de Cambio (1965-1982)", que està dipositada al Centro Documental de la Memoria Historica a Salamanca.¹² I l'altra, l'entrevista a M. Dolors Calvet Puig realitzada per a la investigació: *Dones i representació política a Catalunya*.

⁹ Arxiu Municipal de l'Hospitalet de Llobregat (AML'H). Fons sonors. Col·lecció: Hospitalet Antifranquista. Entrevista a Mercè Olivares Soler.

¹⁰ BORDERÍAS, Cristina i TÉBAR, Javier. *Biografías obreras. Fuentes orales y militancia sindical (1939-1978)*. Barcelona: Fundació Cipriano García-Arxiu Històric CONC, 1998.

¹¹ Arxiu Històric Comissions Obreres Nacionals de Catalunya. (AHCONC). Col·lecció Biografies obreres: fonts orals i militància sindical (1939-1978).

¹² Centro Documental de la Memoria Historica (CDMH). Col·lecció Seminario Fuentes Orales. Entrevista a Empar Pineda Erdozia.

Diversitat territorial i participació del Grup de Recerca Consolidat ISOCAC del Departament d'Història i Història de l'Art de la Universitat Rovira i Virgili.¹³

La història oral engloba una dimensió d'autoreflexió, de transmissió de percepcions i de punts de vista. Així doncs, cadascuna de les entrevistes utilitzades per a la investigació documenta una versió del passat, que després ha estat comparada i confrontada amb les restants en la recerca de similituds o diferències, i triangulada també amb l'anàlisi de documentació escrita. La lectura analítica de les diverses entrevistes ha permès establir les relacions entre el concret i el general, amb la comparació de les diverses narratives. Per aprofitar el flux d'informació vàlida i fiable en termes històrics, s'han utilitzat elements cronològics, com dates, fets i personatges determinats. S'ha prestat atenció a la validesa i comparació de les memòries, els records parcials, i les vies emocionals, errors i situacions d'autocensura i autocontrol discursiu.¹⁴ Per això, s'ha complementat i contextualitzat la recollida de testimonis orals amb l'anàlisi documental i amb la interpretació crítica de les fonts.

Finalment, la realització d'entrevistes a les protagonistes del moviment feminista català durant la Transició representa una manera de no deixar morir l'experiència individual d'aquestes dones i de preservar la memòria d'un col·lectiu humà que es va mobilitzar pels seus propis drets en un període de profunds canvis polítics, legislatius i socials. Passar de la memòria individual a la memòria col·lectiva permet contextualitzar i establir un marc d'anàlisi que la situï en un context històric i en un univers de significats per tal de fer emergir pràctiques, valors i experiències d'unes dones que van ser subjectes actius en la construcció democràtica al nostre país. Per això, des de la creença profunda en aquesta manera de fer Història i per contribuir a visibilitzar aquests testimonis, per obrir nous debats i per encoratjar futures recerques a l'entorn del moviment

¹³ DUCH, Montserrat (coord.). *El gènere de la polis. La trajectòria de les dones en el catalanisme polític*. Tarragona: Arola, 2013.

¹⁴ LLONA, Miren. "Memoria e identidades. Balance y perspectivas de un nuevo enfoque historiográfico", a BORDERÍAS, Cristina (ed.). *La Historia de las Mujeres: perspectivas actuales*. Barcelona: Icaria, 2009, p. 355-390.

feminista català, algunes de les entrevistes realitzades se cediran al centre de documentació de Ca la Dona, espai amb seu a Barcelona de trobada i relació entre dones i grups de dones.

1.2. FONTS ARXIVÍSTIQUES

El moviment feminista, com a nou moviment social, va estar format per una xarxa d'organitzacions assembleàries i informals. La majoria de vegades les militants no disposaven d'un lloc habitual on reunir-se i ho feien en espais cedits per altres entitats o en cases particulars. Aquesta itinerància i mobilitat i les pròpies característiques com a moviment social han provocat una dispersió de la documentació escrita que dóna testimoni de la història del feminisme a Catalunya durant l'època estudiada.

D'altra banda, és cert que el moviment feminista català i espanyol no ha publicat molts llibres ni s'ha expressat en textos d'àmplia difusió, però ha estat molt prolífic en la producció d'octavetes, manifestos i articles en revistes del propi moviment i de l'esquerra antifranquista, i, sobretot, s'ha expressat en les successives jornades feministes que, al llarg dels anys, s'han celebrat. Per això, per la consulta de documents produïts pels grups feministes ha estat molt important la cessió de documentació escrita per part d'algunes dones entrevistades. Així, els fons personals han constituït un recurs d'informació important per a la realització de la recerca. A més de la documentació cedida per les entrevistades, s'ha fet recerca en altres fons personals dipositats en arxius i centres de documentació.

Per les seves característiques els fons personals són fruit, en molts casos, de l'atzar, segons les necessitats i les activitats de les seves productores. Tot fons documental està compost per documents creats o rebuts per una mateixa organització per donar resposta a les seves activitats. Això també succeeix en els fons personals. Aquest fet fa que els fons de les dones entrevistades continguin documents recollits sense una lògica aparentment establerta, és a dir, hi ha documents recollits per atzar, i d'altres que es veu clarament la necessitat de guardar, de preservar la informació per donar sentit a les activitats en què elles

mateixes participaven o els interessaven. Moltes vegades, el desconeixement i la infravaloració dels fons personals ha estat la causa del seu caràcter privat, però per a l'estudi del moviment feminista s'han convertit en un recurs imprescindible per ampliar la informació i els continguts sobre aspectes de la trajectòria del feminisme que fins ara no s'havien posat a l'abast dels investigadors i de les investigadores. Un bon exemple són els textos de les II Jornades Catalanes de la Dona (Barcelona, 1982) i de les III Jornades Estatals Feministes (Barcelona, 1985), els quals a diferència de les ponències de les I Jornades Catalanes de la Dona no van ser editats. Els arxius personals facilitats per les seves propietàries han estat els de Puri Molina Requena, Pilar Sánchez Díaz, Mercè Ciutat Valero i Berta Ramos Martínez, i els consultats en arxius i centres de documentació els de M. Dolors Calvet Puig, Dolors Palau Vacarisses, Mariona Petit Vilà, Montserrat Minobis Puntonet i Rosalía Sender Begué. A més a més altres dones com Anna Ariño Garrié han cedit material de l'època.

A part dels arxius personals s'ha realitzat una important tasca de consulta d'altres fons arxivístics. En l'àmbit català s'ha consultat l'Arxiu Nacional de Catalunya, l'Arxiu de la Biblioteca del Pavelló de la República de la Universitat de Barcelona, el Centre Documental de la Comunicació de la Universitat Autònoma de Barcelona, l'Arxiu Històric Provincial de Lleida i el de Tarragona. S'ha fet una cerca de la petjada dels grups feministes i de les seves accions a escala local en els arxius municipals de Tarragona, Girona, Salt, Lleida, Sabadell, Terrassa, Sant Feliu de Llobregat, Cornellà de Llobregat, l'Hospitalet de Llobregat i el Prat de Llobregat. A escala comarcal s'han consultat l'Arxiu Comarcal del Vallès Occidental i l'Arxiu del Baix Llobregat. D'àmbit estatal s'ha consultat l'Arxiu Històric del Partit Comunista Espanyol, a Madrid i el Centro Documental de la Memoria Histórica, a Salamanca. La descripció exhaustiva de tots els arxius i centres de documentació treballats es pot trobar relacionada en l'apartat de fonts de recerca.

Altres institucions que preserven fons històrics en els quals s'ha fet buidatge documental són el Centre d'Informació i Recursos per a Dones de l'Ajuntament de Barcelona, l'Arxiu Històric de la Fundació Rafael Campalans

(Partit Socialista de Catalunya), la Fundació CatDem (Convergència Democràtica de Catalunya), la Fundació Josep Irla (Esquerra Republicana de Catalunya), i la Fundació Cipriano García que conté l'arxiu històric de Comissions Obreres. En aquesta línia cal esmentar que no s'ha pogut accedir als fons de l'Arxiu Històric de la Unió General de Treballadors, fet que ha dificultat i ha creat mancances d'anàlisi sobre aquest aspecte.

Una part de la recerca arxivística s'ha fet en el centre de documentació de Ca la Dona que, a més a més dels fons bibliogràfics i documentals, disposa d'un fons de cartells i d'imatges que recull els diversos moments històrics del feminisme a Catalunya i que és considerat de gran valor històric i simbòlic. Algunes d'aquestes imatges són úniques i només es troben en aquest centre. Cal apuntar, però, que no s'ha dedicat el temps desitjat a la recerca d'aquest fons per la impossibilitat d'accedir-hi a causa del trasllat de l'entitat a un nou espai durant el període de la investigació.

D'altra banda s'han treballat les fonts hemerogràfiques dels anys que abasten la recerca. D'aquesta manera s'ha tingut en compte el repertori de publicacions periòdiques, tant clandestines com legals, que s'han dedicat a la qüestió feminista. En referència amb les notícies de premsa que aportessin informació sobre les accions de lluita feminista, s'ha realitzat un buidatge de notícies tant de diaris com de revistes de l'àmbit espanyol (*El País*, *La Vanguardia*, *Tele/eXpres*, *Triunfo*) i de l'àmbit català (*Diari Avui*). També s'ha fet una recerca de les publicacions sorgides des dels propis grups feministes (*Dones en Lluita*, *Opción*, *Vindicación Feminista*, *Emancipació*, *Mujeres Libres*, *Dones de Lamar*, etc.). Ha estat imprescindible la consulta de la premsa local per poder observar la formació i l'evolució dels grups feministes a algunes ciutats catalanes com Sabadell (*Diari de Sabadell*), Terrassa (*Al Vent*), Lleida (*La Mañana*) o Girona (*Presència* i *El Punt*).

La recerca bibliogràfica ha estat efectuada en els diversos centres de recursos per a l'aprenentatge i la investigació de les universitats catalanes, sobretot a la Universitat Rovira i Virgili; però, per la seva especialització en estudis sobre dones, gènere i feminismes, s'ha consultat el Fons Dona de la

Biblioteca Francesca Bonnemaison de Barcelona, el Centre de Documentació de l'Institut Català de les Dones de Barcelona i el fons bibliogràfic de l'Instituto de la Mujer de Madrid.

Finalment, en aquest apartat sobre la recerca de les fonts documentals, cal exposar la part de la investigació documental realitzada a Portugal i, en concret, a la ciutat de Lisboa, durant els mesos de setembre a desembre del 2012. La tasca arxivística es va desenvolupar principalment al Centre de Documentació Feminista Elina Guimarães, de Lisboa. Aquesta institució, gestionada pel grup Unió de Dones Alternativa i Resposta, preserva la documentació generada per les organitzacions de dones i els grups feministes sorgits a Portugal entre els anys setanta i noranta del segle XX. L'arxiu Elina Guimarães també disposa d'un fons d'hemeroteca molt interessant per a l'estudi de la lluita de les dones pels seus drets reproductius i sexuals, ja que conserva notícies de premsa sobre les accions feministes a favor de la despenalització de l'avortament, en solidaritat amb les dones condemnades per haver avortat o sobre la legalització dels anticonceptius. El seu fons d'hemeroteca també conté les publicacions produïdes pels grups feministes durant els anys setanta i vuitanta; així, s'han pogut consultar exemplars de les revistes *Mulher d'Abril*, *8 de Marzo*, *Situação-Mulher*, etc. Altres arxius que es van consultar a Lisboa van ser el Centre de Documentació de la Confederació General dels Treballadors Portuguesos i la Fundació Mario Soares.

La cerca de notícies sobre les accions feministes a la premsa portuguesa es va efectuar a través del fons de l'Hemeroteca Municipal de Lisboa, en concret a diaris com *República*, *Diário de Lisboa*, *Expresso*, *Diário de Notícias*, etc. Es va fer consulta bibliogràfica a la Biblioteca Mário Sottomayor Cardio i al Centre de Documentació de Doctorats i Investigadors, ambdós espais a la Universitat Nova de Lisboa i també a la Biblioteca de l'Institut de Ciències Socials de la Universitat de Lisboa. A més, es va desenvolupar treball de camp en el Centre de Documentació de la Comissió per a la Ciutadania i la Igualtat de Gènere, institució governamental portuguesa centrada en l'àrea d'estudis sobre les dones i el gènere.

1.3. FONTS BIBLIOGRÀFIQUES

En l'últim punt sobre les fonts de recerca s'exposen els quatre àmbits en els quals es pot sintetitzar la bibliografia que s'ha consultat:

1) Els estudis històrics sobre el procés de transició democràtica, especialment aquelles investigacions que situen els moviments socials en el centre de la seva anàlisi.

2) Les investigacions sobre la trajectòria i les característiques que va presentar el moviment d'alliberament de la dona a escala internacional i, sobretot, el feminisme portuguès.

3) Les recerques sobre el moviment feminista espanyol.

4) Les obres el subjecte històric de les quals és el propi moviment feminista català o alguna de les organitzacions que en van formar part.

No s'aprofundirà més en aquesta direcció ja que per a una comprensió més integral s'ha realitzat una aproximació a l'estat de la qüestió de la transició democràtica des d'una perspectiva de gènere en el capítol que segueix.

2. ESTAT DE LA QÜESTIÓ DE LA TRANSICIÓ DEMOCRÀTICA EN UNA PERSPECTIVA DE GÈNERE

La historiografia tradicional entenia la història de la humanitat com a sinònim de l'experiència històrica del col·lectiu masculí; d'aquesta manera s'havia condemnat a deixar les dones en l'oblit. La història universal s'havia transmès com la lluita pel poder, la vida dels reis i nobles, els conflictes armats, els sistemes econòmics, polítics i socials, i s'havia silenciats i minimitzats tot allò que suposava aportar-hi la mirada femenina. La renovació historiogràfica de les últimes dècades vinculada a la crítica feminista va qüestionar aquesta visió tradicional i va fer possible la percepció de les dones com a agents històrics. A partir de l'objectiu de recuperar l'experiència col·lectiva i històrica de les dones i de fer visible la funció de les dones com a agents de transformació social es van desenvolupar noves perspectives teòriques i metodològiques que van significar clares implicacions en la manera d'entendre i d'escriure la història.¹⁵

La història de les dones va néixer com una forma, plural i heterogènia, de rescatar un subjecte social que apareixia com a subaltern, que restava amagat i eludit en la historiografia, tot i el pes demogràfic i el paper femení en la societat.¹⁶ A Europa, la història de les dones (com va ser denominada en un principi) va prendre impuls als anys setanta adossada a l'exposició del feminisme i es va articular amb l'auge de l'antropologia i de la història de les mentalitats i, així mateix, amb l'adquisició que van significar la història social i les noves investigacions de la memòria popular.¹⁷

¹⁵ AGUADO, Ana. "Dones, història i androcentrisme històric. Perspectives contemporaneïstes a l'àmbit historiogràfic català", a *Afers*, núm. 33/34 (1999), p. 517-529.

¹⁶ THÉBAUD, Françoise. *Écrire l'histoire des femmes*. Ens Éditions: Fontenay-aux-Roses, 1998; "Escribir la historia de las mujeres y del género en Francia. Nuevas aproximaciones, nuevos objetos", a FRANCO, Gloria i IRIARTE GOÑI, Ana (ed.). *Nuevas rutas para Clío*. Madrid: Icaria, 2007, p. 25-54.

¹⁷ FARGE, Arlette. "La historia de las mujeres. Cultura y poder de las mujeres: ensayo de historiografía", a *Historia Social*, núm. 9 (1991), p. 79-102, p. 80.

Els comportaments quotidians, vinculats a les dones per la seva constant relegació a l'àmbit privat i a l'exclusió dels espais públics de la política i l'economia, semblaven quedar al marge dels corrents investigadors de la història. A poc a poc es van anar obrint camí, fins que les universitats van establir línies d'investigació dedicades a estudiar el paper de les dones en la història. Als Estats Units i a la Gran Bretanya, la història feminista va desenvolupar un paper decisiu en la dissolució de "les grans històries narratives" d'institucions de l'estat, fets nacionals i estructures socioeconòmiques de classe i de formació de classe.

Amb l'aparició de la història social va avançar la història de les dones.¹⁸ L'Escola dels Annals o la renovació derivada de la història social britànica en confluència amb el feminisme de la segona onada, a la dècada dels seixanta del segle XX, van facilitar el pas de la història contributiva a la nova història de les dones tot aconseguint superar categories dicotòmiques com públic/privat, poder/submissió, víctimes/heroïnes, confrontació/consentiment. És així que, en una dimensió metodològica i teòrica, han estat superats els binomis abans esmentats que apuntaven cap a una victimització històrica de les dones per una perspectiva més complexa que se centra en l'estudi de les relacions socials de gènere en societats androcèntriques.¹⁹

D'aquesta manera els estudis de dones (*Women Studies*) van sorgir en el món acadèmic angloamericà i van evolucionar vint anys després cap als estudis de gènere (*Gender Studies*) i van seguir l'evolució de la teoria feminista, ja que la

¹⁸ CASANOVA, Julián. *La historia social y los historiadores*. Barcelona: Crítica, 1991; DDAA; Monogràfic «Historia Social» a, *Historia Social*, núm. 10 (1991); FENTRESS, James i WICKMAN, Cris. *Memoria social*. Madrid: Cátedra i Universitat de València, 2003; FONTANA, Josep. *La història després de la fi de la història. Reflexions i elements per a una guia dels corrents actuals*. Barcelona: Eumo, 1992; KOCKA, Jürgen. *Historia social. Concepto, desarrollo, problemas*. Barcelona: Alfa, 1989; *Historia social i consciencia històrica*. Madrid: Marcial Pons, 2002; PASAMAR, Gonzalo. *La historia contemporánea. Aspectos teóricos e historiográficos*. Madrid: Síntesis, 2000.

¹⁹ Sobre el concepte d'història contributiva i el seu avenç en la historiografia de gènere vegeu l'aportació de NASH, Mary. "Nuevas dimensiones en la historiografía de género", a NASH, Mary (ed.). *Presencia y protagonismo*. Barcelona: Edicions Serbal, 1984, p. 20-22.

categoria «gènere» facilita una anàlisi complexa amb els eixos que constitueixen la identitat: la sexualitat, la classe, la raça, la religió, la nacionalitat, etc. Ja fa més de 25 anys que Joan Scott va publicar l'influent article "Gender: a useful category of analysis" (1986), en el qual va establir un marc teòric per a la transició de la història de les dones a la història del gènere. En redefinir el concepte analític de gènere, Scott presentava un argument convincent a favor de la seva utilitat per part dels científics de la història en general i, al mateix temps, ressaltava les possibilitats per desestabilitzar i desplaçar les categories establertes, com la de classe.²⁰

Sorgia, així, un nou interès, l'anàlisi de les relacions entre sexes dins de determinades societats. Però les relacions ja no s'entenien com un simple fet natural, sinó com una interactuació social construïda culturalment i contínuament remodelada. S'incorporava, doncs, el factor gènere com a categoria útil per a l'anàlisi històrica; es rebutjava el determinisme biològic i la possibilitat de variar les normatives de la feminitat. El concepte gènere va adquirir una nova dimensió i es va reconèixer com una construcció cultural de marcat caràcter històric i, com a conseqüència, modificable per les condicions de vida i de context econòmic, polític i social on es presentés.²¹ Així doncs, el gènere s'ha revelat com una eina metodològica molt eficaç per analitzar les relacions entre homes i dones en contextos històrics concrets i per comprendre com s'ha construït històricament el femení i el masculí. Segons Ana Aguado, la

²⁰ SCOTT, Joan. "El género: una categoría útil para el análisis histórico", a AMELANG, James i NASH, Mary (ed.). *Historia y Género: las mujeres en la Europa Moderna y Contemporánea*. València: Alfons el Magnànim, 1990, p. 23-56. Altres treballs de Joan Scott són: "Sobre el lenguaje, el género y la historia de la clase obrera", a *Historia Social*, núm. 4 (1989), p. 81-98 i més recentment "El eco de la fantasía: la historia y la construcción de la identidad", a *Ayer*, núm. 62 (2006), p.111-138; BORDERÍAS, Cristina (ed.). *Joan Scott y las políticas de la Historia*. Barcelona: Icaria, 2006.

²¹ BUTLER, Judith. *Deshacer el género*. Barcelona: Paidós, 2006. *El género en disputa. El feminismo y la subversión de la identidad*. Barcelona: Paidós, 2007; FRAISSE, Geneviève. *La controversia de los sexos*. Madrid: Minerva, 2002; TUBERT, Silvia (ed.). *Del sexo al género. Los equívocos de un concepto*. Madrid: Cátedra, 2003.

idea que les relacions de gènere estan construïdes socialment i culturalment ha estat i segueix sent operativa.²²

A Espanya, la història de les dones, va estar íntimament lligada durant els primers anys amb el desenvolupament del moviment feminista, i com ha destacat Mary Nash, amb la creixent sensibilitat de les investigadores cap a les qüestions feministes i altres temes relacionats amb les dones.²³ Així doncs, els estudis de gènere van néixer de la mà de professionals de les ciències socials com ara historiadores, antropòlogues o sociòlogues que mantenien una vinculació amb el moviment feminista. Els primers estudis es van focalitzar (a diferència de la temàtica desenvolupada en altres països, centrada més en l'esfera privada) en temes polítics, com ara la participació de les dones en el moviment obrer, en la lluita pel sufragi universal, en l'actuació política durant la Segona República, la Guerra civil i el franquisme. És, com ha determinat Aguado, un primer moment amb una forta càrrega política i militant i en el qual la història esdevé un instrument de consciència social i feminista.²⁴

Els anys vuitanta van suposar un revulsiu per al desenvolupament de la història de les dones en un espai més institucionalitzat, amb la creació de centres especialitzats dins les universitats catalanes, encara que s'ha de tenir en compte que ja el mateix 1974 el Centre d'Estudis Històrics Internacionals (CEHI) de la Universitat de Barcelona va començar a oferir un marc acadèmic per a diversos seminaris sobre història de les dones amb el lideratge de Mary Nash. A partir de 1982 es crea el Centre d'Investigació Històrica de la Dona com una secció autònoma del CEHI, que es transformarà a partir de 1988 en el Centre d'Estudis Feministes Duoda. També va formar-se a la mateixa

²² AGUADO, Ana. "La historia de las mujeres y del género", a ORTEGA LÓPEZ, Teresa (ed.). *Por una historia global. El debate historiográfico en los últimos tiempos*. Granada: Universidad de Granada/Prensas Universitarias de Zaragoza, 2007, p. 111-134; "La historia de las mujeres como historia social", a DDAA. *La historia de las mujeres: una revisión historiográfica*. Valladolid: Universidad de Valladolid, Secretariado de Publicaciones, 2004, p. 57-71.

²³ NASH, Mary. "Dos décadas de historia de las mujeres en España: una reconsideración" a, *Historia Social*, núm. 9 (1991), p. 137-161.

²⁴ AGUADO, Ana. "Dones, història", p. 517-529.

Universitat de Barcelona, el 1989, el Seminari Interdisciplinari Dona i Societat per tal de promoure un primer doctorat sobre dones i societat en els estudis de tercer cicle. També va ser pioner el Seminari d'Estudis de la Dona, que s'havia creat el 1978 a la Universitat Autònoma de Barcelona i que estava potenciat des del Departament de Sociologia per les professores Marina Subirats i Judith Astelarra, les quals van organitzar el 1980 i el 1982 les I i les II Jornades d'Estudi sobre el Patriarcat. A la Universitat de Lleida el 1987 es va constituir el Grup de Recerca i Divulgació d'Història de la Dona.²⁵ A la Universitat Rovira i Virgili, durant el curs 1989-1990 es va crear el grup de recerca interdisciplinari GRÈC (gènere, raça, ètnia i classe), una iniciativa que sorgia de professores de diverses especialitats (antropologia, història, filologia).

Des d'aquests centres, seminaris i instituts universitaris, els estudis sobre història de les dones han estat molt dinàmics; inicialment, van partir de la recuperació de la memòria col·lectiva femenina i, més endavant, han evolucionat cap a noves perspectives temàtiques i metodològiques que han qüestionat la història tradicional tant pels objectes com per les premisses d'investigació.

Als anys noranta, un revulsiu fonamental per a la història de les dones va ser l'enorme difusió de l'obra *Histoire des femmes en Occident*, dirigida per Michelle Perrot i George Duby. El 1993 se'n va publicar la versió espanyola per l'editorial Taurus, sota el títol d'*Historia de las mujeres en Occidente*.²⁶ El volum cinquè de la versió espanyola dedicat a la història contemporània, coordinat per Mary Nash i M. Xosé Rodríguez Galdo, conté pel període de la Transició i la

²⁵ BALLARÍN DOMINGO, Pilar. *Los estudios de las Mujeres en las Universidades españolas 1975-1991: Libro Blanco*. Madrid: Instituto de la Mujer, Ministerio de Asunto Sociales, 1995; NASH, Mary. *Més enllà del silenci: les dones a la història de Catalunya*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, 1988; ORTIZ GÓMEZ, Teresa, BIRRIEL SALCEDO, Johanna, MARÍN PARRA, Vicenta. *Universidad y feminismo en España (II). Situación de los Estudios de las Mujeres en los años 90*. Granada: Servicio de Publicaciones de la Universidad de Granada, 1999.

²⁶ AGUADO, Ana. "La historiografía feminista francesa y su influencia en España en la historia contemporánea" a, FRANCO, Gloria i IRIARTE GONI, Ana (ed.). *Nuevas rutas para Clío. El impacto de las teóricas francesas en la historiografía feminista española*. Barcelona: Icaria, 2009, p. 161-178.

democràcia un capítol sobre el moviment feminista, a càrrec d'Elena Grau.²⁷ A partir de la iniciativa de Taurus van sorgir nous projectes de compilació de la història de les dones a l'Estat espanyol, com els dirigits per Josefina Cuesta i Isabel Morant.²⁸

Va ser, doncs, a partir de la dècada dels noranta quan la investigació acadèmica a l'Estat espanyol va prendre consciència del buit existent en aquest tipus d'estudis i va començar l'interès per tractar d'introduir en la història global la dimensió de la relació entre sexes com una interacció social construïda i constantment canviant. Avançant en les investigacions històriques van quedar endarrere els esquemes simples de la divisió d'esferes, amb els homes situats en l'esfera pública i les dones en la privada. Aquest nou concepte va permetre enfortir el paper desenvolupat per les dones amb l'objectiu de presentar-les com a subjectes històrics i no com a víctimes.²⁹

Així doncs, la història de les dones ha esdevingut, en els últims anys, un terreny de gran desenvolupament en el debat historiogràfic català i espanyol i la seva consolidació ha estat una peça clau en el procés de renovació crítica des del qual s'han anat qüestionant i reformulant alguns dels paradigmes conceptuals de la història.³⁰ Per tant, s'ha avançat cap a una història no contributiva i s'ha evolucionat de les primeres investigacions, que aplicaven un mètode d'anàlisi sobre les accions de les dones del passat, propi de la historiografia tradicional,

²⁷ GRAU BIOSCA, Elena. "De la emancipación a la liberación y la valoración de la diferencia. El movimiento de mujeres en el Estado español. 1965-1990", a DUBY, Georges i PERROT, Michele (dir.). *Historia de las mujeres en Occidente*, vol. V. Madrid: Taurus, 1993. p. 673-683.

²⁸ CUESTA BUSTILLO, Josefina. *Historia de las mujeres en España. Siglo XX*. Madrid: Instituto de la Mujer, 2003. MORANT, Isabel. *Historia de las mujeres en España y América Latina*. Madrid: Cátedra, 2006.

²⁹ ENDERS, Virginia i RADCLIFF, Pamela (ed.). *Constructing Spanish Womanhood. Female Identity in Modern Spain, State*. Nova York: University of New York Press, 1999.

³⁰ ORTEGA LÓPEZ, Teresa (ed.). *Por una historia global. El debate historiográfico en los últimos tiempos*. Granada: Universidad de Granada/Prensas Universitarias de Zaragoza, 2007; RAMOS, M. Dolores. "Historia de las mujeres y pensamiento feminista: una historia plural a debate" a, *Vasconia*, núm. 35 (2006), p. 515-526.

cap a una història de les dones dotada d'un marc teòric i de categories analítics pròpies.³¹

2.1. BALANÇ HISTORIOGRÀFIC DE LA TRANSICIÓ DEMOCRÀTICA

Al mateix temps que es desenvolupaven els estudis de gènere en l'àmbit acadèmic també sorgia una preocupació per la història del temps present a l'Estat espanyol, és a dir, pel període que abasta des de la fi del règim franquista fins a la consolidació de la democràcia.³² Durant el procés de democratització ja es van desenvolupar estudis sobre aquest període històric però va ser sobretot durant els anys noranta quan es va accentuar la publicació de nombroses investigacions sobre la transició política, fet que va donar lloc a múltiples aportacions i interpretacions d'interès sobre el procés de canvi de sistema sociopolític, d'una dictadura a una democràcia.

A finals de la dècada dels setanta destaquen els primers estudis de Raymond Carr i Juan Pablo Fusi.³³ A partir dels anys vuitanta sorgeix una àmplia literatura acadèmica, encapçalada pels treballs de José M. Maravall i Julián Santamaría, que consideren que la transició d'una dictadura a una democràcia comença quan el primer règim es troba en crisi per la incapacitat

³¹ NASH, Mary. "Los nuevos sujetos históricos: perspectivas de fin de siglo. Género, identidades y nuevos sujetos históricos", a, ROMEO, M. Cruz i SAZ, Ismael (ed.). *El Siglo XX. Historiografía e Historia*. Valencia: Universitat de Valencia, 2002, p. 85-100.

³² ARÓSTEGUI, Julio. *La historia vivida: sobre la historia del presente*. Madrid: Alianza, 2004. MATEOS, Abdón i HERRERÍN, Ángel (eds.). *La España del presente: de la dictadura a la democracia: II Congreso Internacional de la Asociación de Historiadores del Presente*. Torrecaballeros: Asociación de Historiadores del Presente, 2006. Un referent és la revista *Historia del presente*, coetitada per l'Asociación Historiadores del Presente i pel Centro de Investigaciones Históricas de la Democracia Española (UNED).

³³ CARR, Raymond i FUSI, Juan Pablo. *Spain: Dictatorship to Democracy*. Londres, 1979; en la versió espanyola *España, de la dictadura a la democracia*. Barcelona: Planeta, 1979; FUSI, Juan Pablo. *De la dictadura a la democracia: desarrollismo, crisis y transición (1959-1977)*. Madrid: Información y revistas, 1983.

per a resoldre el problema de la seva reproducció o per no saber o no poder adaptar-se a les circumstàncies canviants i inesperades.³⁴ Altres investigacions presenten la Transició com una operació política dissenyada i conduïda des del poder, producte d'un projecte prèviament elaborat, els pilots de la qual serien el rei Joan Carles i el sector reformista de la classe política franquista, liderat per Adolfo Suárez i Tocuato Fernández Miranda.³⁵

L'anterior interpretació que defensa la legitimació de la monarquia i de bona part de la classe política del franquisme ha estat durant molts anys la divulgada per certs mitjans de comunicació, la qual cosa ha creat una visió "canònica" en l'opinió pública i ha presentat el procés com a modèlic i portat a terme sota el mite del consens. D'aquesta manera se'ns mostra la Transició com una obra fonamental, encara que no exclusiva dels reformistes del règim, amb una oposició qualificada de dèbil i dividida.³⁶ Però davant d'aquesta visió canònica han sorgit estudis que situen la violència en el centre d'anàlisi de la

³⁴ MARAVALL, José M. i SANTAMARIA, Julián. "Crisis del franquismo, transición política y consolidación de la democracia en España", a *Sistema*, núm. 68-69 (1985), Madrid, p. 79-129; MARAVALL, José M. *La política de la transición, 1975-1980*. Madrid: Taurus, 1981 i *Los resultados de la democracia. Un estudio del Sur y del Este de Europa*. Madrid: Alianza Editorial, 1995. SANTAMARIA, Julián (ed.). *La transición a la democracia en el Sur de Europa y América Latina*. Madrid: CIS, 1982;

³⁵ ABELLA, Carlos; Adolfo Suárez. Madrid: Espasa Calpe, 1997; CAVERO, José. *El político. Biografía de Francisco Fernández Ordóñez*. Madrid: Ciencias Sociales, 1990. FERNÁNDEZ LÓPEZ, Javier. *Sabino Fernández Campo. Un hombre de Estado*. Barcelona: Planeta 2000; HERNÁNDEZ, Abel. *Adolfo Suárez. Fue posible la concordia*. Madrid: Espasa, 1996; MORÁN, Gregorio. *Adolfo Suárez o el valor de la concordia. Una trayectoria crucial para la democracia en España*. Barcelona: Círculo de Lectores, 1997; POWELL, Charles. *Juan Carlos: un rey para la democracia*. Barcelona: Ariel, 1995.

³⁶ CASTELLANOS, José Antonio. "De consensos, rupturas y nuevas historias: una visión de la transición desde la España actual" a, GONZÁLEZ MADRID, Damián (coord.). *El franquismo y la transición en España. Desmitificación y reconstrucción de la memoria de una época*. Madrid: Libros de la Catarata, 2008, p. 154-178.

Transició i renoven profundament la interpretació d'un període clau de la contemporaneïtat.³⁷

Una altra línia explicativa reforça la idea que la Transició és fruit de la culminació gairebé mecànica del procés de modernització viscut per la societat espanyola, com si el Seat 600 hagués estat el responsable del procés de canvi, ja que les transformacions econòmiques i els canvis socioculturals de les dècades dels seixanta i setanta haurien fet possible la modernització de la societat i la conseqüent implantació d'un sistema democràtic. Naturalment, diu Pere Ysàs, ningú no qüestiona la importància dels canvis operats en aquestes dècades, ni els seus efectes polítics, però sembla d'un mecanisme insostenible deixar en una posició molt secundària o gairebé marginal el paper dels actors polítics i socials i considerar que els factors estructurals expliquen per ells mateixos el canvi polític.³⁸ Les investigacions de Xavier Domènech sobre la conflictivitat obrera posen en dubte aquest relat segons el qual les elits polítiques van actuar en un marc de profunda transformació social com a símptoma de la modernització econòmica i avalen la pressió exercida per l'oposició social antifranquista.³⁹

³⁷ BABY, Sophie. *Le mythe de la transition pacifique. Violence et politique en Espagne (1975-1982)*. Madrid: Casa Velázquez, 2012. Aquesta investigadora francesa documenta que entre la mort de Franco, el 20 de novembre de 1975, i l'arribada dels socialistes al poder, l'octubre de 1982, es van produir més de 3.200 actes violents i el balanç fou de 714 víctimes mortals per raons polítiques. Aquest balanç significa que els anys de la Transició van ser els més sagnants des de la postguerra. Altres estudis que documenten la violència política durant el procés són: AGUILAR, Paloma. "Justicia, política y memoria: los legados del franquismo en la transición española", a BARAHONA DE BRITO, Alexandra, AGUILAR, Paloma i GONZÁLEZ-ENRÍQUEZ, Carmen (ed.). *Las políticas hacia el pasado: juicios, depuraciones, perdón y olvido en las nuevas democracias*. Madrid: Istmo, 2002, p. 135-194 i SÁNCHEZ SOLER, Mariano. *La transición sangrienta. Una historia violenta del proceso democrático en España (1975-1983)*. Madrid: Península, 2010.

³⁸ YSÀS, Pere. "Una nota sobre la crisi del franquisme i la transició democràtica", a *Revista HMiC: història moderna i contemporània*, núm. 3 (2005), p. 101-109.

³⁹ DOMÈNECH, Xavier. *Quan el carrer va deixar de ser seu: moviment obrer, societat civil i canvi polític. Sabadell (1966-1976)*. Barcelona: Abadia de Montserrat, 2002; *Clase obrera, antifranquismo y cambio político*. Madrid: Catarata, 2008.

La línia interpretativa anterior, que s'ha consolidat en el món acadèmic en aquesta última dècada, a partir de les investigacions de Borja de Riquer, Pere Ysàs i Carme Molinero, considera que la Transició va ser un procés complex, iniciat precisament amb la crisi de la dictadura franquista. Un procés ple d'incerteses i amb tres opcions inicials: l'opció continuista, és a dir, la defensada per aquells que pretenien el manteniment gairebé intacte de l'ordenament franquista; l'opció reformista, amb versions diverses i variables amb el pas del temps i l'evolució del procés, sostinguda per aquells que consideraven necessàries les reformes d'aquest ordenament però no la seva substitució; i l'opció rupturista, propugnada per l'oposició antifranguista, que pretenia la destrucció de la legalitat franquista, la formació d'un govern provisional i l'obertura d'un procés constituent. Finalment el procés democràtic va estar condicionat per les dinàmiques entre les forteses i les febleses de les tres opcions que serien els condicionats pels acords mínims que farien possible la convocatòria d'eleccions a Corts i, en funció dels resultats, l'elaboració posterior d'una constitució democràtica i la derogació de la legalitat franquista.⁴⁰

En aquest mateix enfocament analític es dirigeixen els estudis de Nicolás Sartorius i Alberto Sabio que confereixen una importància cabdal als esdeveniments viscuts durant els primers 18 mesos després de la mort de

⁴⁰ CULLA, Joan B. i RIQUER, Borja de. *El franquisme i la transició democràtica*. Barcelona: Edicions 62, 2000. RIQUER, Borja de. *La historia de España: La dictadura de Franco*. Barcelona: Crítica i Marcial Pons, 2010. MOLINERO, Carme i YSÀS, Pere. *La anatomía del franquismo. De la supervivencia a la agonía, 1945-1977*. Barcelona: Crítica, 2008; "La llarga marxa" vers la democràcia i l'autonomia", a *L'Avenç*, núm. 243 (2000), p. 24-28; MOLINERO, Carme. *La Transición treinta años después*. Barcelona: Península, 2006. "Una nova mirada sobre la transició", a *L'Avenç*, núm. 307 (2005), p. 22-23; YSÀS, Pere. "Disidencia y subversión. La lucha del régimen franquista por su supervivencia, 1960-1975", a *Historia del presente*, núm. 5 (2005), p. 216-218; "La crisis de la dictadura franquista", a MOLINERO, Carme. *La Transición*, p. 27-58; "El antifranguismo y la democracia", a VINYES, Ricard. *El estado y la memoria: gobiernos y ciudadanos frente a los traumas de la historia*. Barcelona: RBA, 2009, p. 393-408; "La transición española. Luces y sombras", a *Ayer*, núm. 84 (2011), p. 13-21; "Movilización y desmovilización obrera. Del franquismo a la democracia", a TÉBAR, Javier. *El movimiento obrero en la gran ciudad*. Barcelona: El Viejo Topo, 2011, p. 273-297.

Franco (novembre de 1975-juny de 1977), temps en el qual s'assisteix al final d'una dictadura, moment de trencament en legalitzar-se els partits i sindicats, de reconeixement de les llibertats polítiques, moment en què es decreta l'amnistia i se celebren les primeres eleccions lliures. Segons els autors en aquest procés de conquesta de la llibertat els diferents col·lectius socials van desenvolupar un paper essencial, principalment els treballadors i els estudiants. Va ser en aquest moment quan els moviments socials democràtics van aconseguir debilitar el govern d'Arias Navarro per mitjà de les mobilitzacions creixents; moltes vagues de suposat origen econòmic van acabar traduïdes en nítides motivacions polítiques. Per Sartorius i Sabio presenta una importància cabdal per a la consecució de la futura democràcia la mobilització de les persones compromeses amb la lluita antifranquista articulades a través dels moviments socials, que conformen la societat civil de la qual parla Álvaro Soto.⁴¹

Per a Álvaro Soto el concepte *societat civil* implica la capacitat de la ciutadania per autoorganitzar-se al marge de l'estat, tant autoritari com democràtic, i la demanda d'una esfera pública independent i no mediatitzada per cap estat ni partit. Els mitjans a través dels quals la societat civil va condicionar el procés de transició van ser la mobilització i el vot. Ambdues formes de pressió i d'opinió van obligar els actors polítics i socials a modificar el seu discurs i a adaptar-se no només al que la societat demanava sinó també a la posada en funcionament d'un mètode que no impliqués la ruptura amb el passat més immediat. Aquells actors que van optar per mantenir els seus

⁴¹ SARTORIUS, Nicolás i SABIO, Alberto. *El final de la dictadura. La conquista de la democracia en España (noviembre de 1975-junio de 1977)*. Madrid: Temas de Hoy, 2007; SARTORIUS, Nicolás. "Movilización social y transición a la democracia en España. Algunas reflexiones", a MARTÍN, Oscar i ORTIZ, Manuel (coord.). *Claves internacionales en la Transición española*. Madrid: Catarata, 2010, p. 320-326.

postulats per damunt de la societat civil van caure en la marginalitat o simplement van desaparèixer.⁴²

Els estudis històrics que analitzen el paper jugat pels moviments socials en la transició política han prioritzat l'atenció sobre la mobilització obrera, que, encara que va ser una de les més importants a nivell quantitatiu i qualitatiu, no va ser l'única en el complex panorama de l'oposició antifranquista, on també s'han d'englobar la rebel·lió estudiantil, la dels intel·lectuals i l'Església, a més de la mateixa oposició política. Pérez Ledesma planteja que, tot i l'hegemonia demostrada pel moviment obrer en la lluita contra la continuïtat del règim franquista, no s'han de reduir aquesta lluita a la força de les organitzacions obreres sinó que s'ha d'atendre a la diversitat tant de les formes d'acció col·lectiva com als seus participants i s'ha d'integrar en el camp de la mobilització als estudiants, als veïns i a les dones.⁴³ Aquests actors van sent incorporats a la historiografia de la Transició, un bon exemple són les investigacions sobre la mobilització dels estudiants.⁴⁴ També han sorgit

⁴² SOTO, Álvaro. *La Transición a la democracia: España, 1975-1982*. Madrid: Alianza, 1998. *Transición y cambio en España: 1975-1996*. Madrid: Alianza, 2005. *Atado y bien atado? Institucionalización y crisis del franquismo*. Madrid: Biblioteca Nueva, 2005.

⁴³ PÉREZ LEDESMA, Manuel. "Viejos y nuevos movimientos sociales en la Transición" a, MOLINERO, Carme (ed.). *La Transición*, p. 127-152; PÉREZ LEDESMA, Manuel. *Cultura y movilización en la España contemporánea*. Alianza: Madrid, 1997.

⁴⁴ MARAVALL, José M. *Dictadura y disenso político: Obreros y estudiantes bajo el franquismo*. Madrid: Alfaguara, 1978. RODRÍGUEZ, Sergio. *Zonas de libertad. Dictadura franquista y movimiento estudiantil en la Universidad de Valencia*. València: Universitat de València, 2009; HERNÁNDEZ SANDOICA, Elena, RUIZ CARNICER, Miguel Ángel i BALDÓ LACOMBA, Marc. *Estudiantes contra Franco (1939-1975). Oposición política y movilización juvenil*. Madrid: La Esfera de los Libros, 2007; CARRILLO-LINARES, Alberto. "Movimiento estudiantil antifranquista, cultura política y transición política a la democracia", a *Pasado y memoria*, núm. 5 (2006), p. 149-172; "¿Y nosotros, qué? El movimiento estudiantil durante la Transición", a QUIROSA-CHEYROUZE, Rafael. *La sociedad española en la Transición. Los movimientos sociales en el proceso democratizador*. Madrid: Biblioteca Nueva, 2011, p. 221-228; COLOMER, Josep M. *Els estudiants de Barcelona sota el franquisme*. Curial: Barcelona, 1978; REDERO SAN ROMÁN, Manuel. "La movilización obrera y estudiantil en el franquismo y la democracia", a RIVERA, Antonio, ORTIZ, José M. i UGARTE, Javier (ed.). *Movimientos sociales en la España contemporánea*. Madrid: Abada, 2008, p. 255-276.

recerques a l'entorn del moviment veïnal, encara que moltes vegades concretades en regions o ciutats determinades.⁴⁵

L'acció col·lectiva contra la dictadura franquista va ser protagonitzada pel que es coneix com a nous moviments socials, sorgits als anys seixanta i setanta del segle XX. La classe social ja no constituïa l'element d'identitat per a l'articulació del grup mobilitzat i els seus objectius no eren de l'ordre econòmic i material, com en el vell moviment obrer; així doncs, els moviments emergents, com han assenyalat els especialistes Laraña i Gusfield, representen el pas de les ideologies a les identitats.⁴⁶ Per Álvarez Junco aquests nous moviments socials en el context del tardofranquisme i la transició democràtica van modificar el paradigma heretat o la concepció tradicional dels conflictes socials com a lluites de classe. La seva autoidentificació no es basava en la classe sinó en el lloc de residència (moviment veïnal), en la generació (estudiants i ecologista), en la

⁴⁵ ORTEGA-LÓPEZ, Teresa M. "Trabajadores y vecinos. Una aproximación al movimiento obrero y vecinal en el tardofranquismo y la Transición. Granada, 1968-1978", a RAMOS SANTANA, Alberto. *La transición: política y sociedad en Andalucía*. Cadis: Ayuntamiento de Cádiz, 2005, p. 257-276; GÓMEZ CUESTA, Cristina. "Luchas urbanas, voces ciudadanas: Los orígenes del movimiento vecinal, 1964-1982", a GARCÍA, Pablo. *Conflictividad y movimientos sociales en Castilla-León: del tardofranquismo a la democracia*. Valladolid: Universidad de Valladolid, 2010, p. 95-124; MARTÍNEZ MUNTADA, Ricard. "Movimiento vecinal, antifranquismo y anticapitalismo", a *Historia, trabajo y sociedad*, núm. 2 (2011), p. 63-90; DOMÈNECH, Xavier. "Introducción. El movimiento vecinal y la historia social de la Transición", a *Historia del Presente*, núm. 16 (2011), p. 5-8; BORDETAS, Iván. "El movimiento vecinal en el tránsito de la resistencia a la construcción de alternativas", a *Historia del Presente*, núm. 16 (2011), p. 43-61; *Nosotros somos los que hemos hecho esta ciudad. Autoorganización y movilización vecinal durante el tardofranquismo y el proceso de cambio política*. Tesi doctoral, Universitat Autònoma de Barcelona, 2012; MOLINERO, Carme i YSÀS, Pere. *Construint la ciutat democràtica: el moviment veïnal durant el tardofranquisme i la transició*. Barcelona: Icaria, 2010.

⁴⁶ LARAÑA, Enrique i GUSFIELD, Joseph (ed.). *Los nuevos movimientos sociales. De la ideología a la identidad*. Madrid: Centros de Investigaciones Sociológicas, 1994; LARAÑA, Enrique. "Los movimientos sociales y la Transición a la democracia en España", a QUIROSA-CHEYROUZE, Rafael. *La sociedad española*, p. 63-78.

cultura (nacionalistes) i en el gènere (feminista),⁴⁷ aspecte clau per a aquesta investigació. En les properes línies es dedicarà una atenció especial a les recerques que tracten sobre el moviment feminista durant la Transició.

2.2. BALANÇ HISTORIOGRÀFIC DEL MOVIMENT FEMINISTA DURANT LA TRANSICIÓ DEMOCRÀTICA

Així doncs, en els estudis sobre la història de la Transició a Espanya, apareguts als anys noranta, que explicaven el trànsit d'una dictadura a una democràcia com un procés dirigit per les elits, els subjectes femenins havien restat invisibles. En no descobrir la història de les dones quedaven somortes totes les accions del moviment feminista en la configuració de la democràcia. Com s'ha observat, a partir del canvi de segle sorgeixen nous estudis en l'àmbit acadèmic que aposten per una línia d'interpretació històrica on els moviments socials prenen protagonisme. Tot i que aquesta línia explicativa situa els moviments socials en l'eix central d'anàlisi pel pas d'un règim dictatorial a un sistema democràtic tornen a ignorar l'aportació transgressora i dels drets de ciutadania del moviment feminista.

Però per què els moviments de dones i, en especial, els moviments feministes han quedat marginats de la tradició dominant sobre la Transició? Pamela Radcliff argumenta que, a primera vista, el feminisme i la transició democràtica haurien de ser elements complementaris. Igual que a Amèrica Llatina (i en contrast amb els països de l'Europa de l'Est) els drets de les dones marcaven la diferència respecte al règim autoritari i socialment conservador i, per tant, eren un símbol i encaixaven amb la transformació política general. En concret, els drets de les dones tenien el visat europeu que va encarnar la modernitat i la democràcia durant la transició espanyola.⁴⁸

⁴⁷ ALVÁREZ JUNCO, José. "Movimientos sociales en España: del modelo tradicional a la modernidad postfranquista", a LARAÑA, Enrique i GUSFIELD, Joseph (ed.). *Los nuevos movimientos sociales*, p. 413-442.

⁴⁸ RADCLIFF, Pamela. "La historia oculta y las razones de una ausencia. La integración del feminismo en las historiografías de la transición", a MARTÍNEZ TEN, Carmen, GUTIÉRREZ LÓPEZ,

En els últims anys han aparegut, tant dins com fora del món acadèmic, nombroses publicacions sobre l'acció col·lectiva del moviment feminista dels anys setanta i vuitanta del segle XX. Encara que des del moment del seu sorgiment el moviment feminista va comptar amb algunes investigacions que analitzaven el seu desenvolupament.

El primer llibre centrat en la descripció del moviment feminista espanyol va ser el publicat l'any 1977 per la periodista Amparo Moreno Sardà sota l'explicit títol de *Mujeres en lucha, el movimiento feminista en España*. Cal destacar la importància d'aquesta obra en ser coetània del despertar del moviment feminista. Moreno ofereix una panoràmica contemporània de l'acció de les dones entre la fi de la dictadura i els inicis de la Transició. En la introducció l'autora es fa ressò de com: "El Movimiento Feminista ha conquistado ya en la actualidad una presencia pública y un peso específico en todo el Estado español, a pesar de todo y a pesar de todos. A pesar del franquismo, que ha puesto todos los medios a su alcance para subyugar a las mujeres y acallar sus voces de protesta. Y a pesar, también, de quienes se han opuesto al franquismo, la oposición política y sindical en pleno, que en lo que respecta a la mujer (más de la mitad de la población) se ha limitado a reproducir los intereses y la ideología de la clase dominante."⁴⁹

Mujeres en lucha representa l'estudi pioner sobre el feminisme espanyol. Per a Amparo Moreno el tret de sortida del nou moviment de dones se situa l'any 1975, amb la celebració de l'Any Internacional de la Dona, i sobretot arran de les Jornades d'Alliberament de la Dona, organitzades a Madrid el desembre d'aquell any, que van posar les bases d'un moviment que va arribar a la majoria de les dones i del qual van emergir diversos grups i tendències feministes.

L'altra obra contemporània al propi moviment va ser *Resistencia y movimiento de mujeres en España 1936-1976*, de Giuliana Di Febo, publicada el

Purificación, GONZÁLEZ RUIZ, Pilar (ed.). *El movimiento feminista en España en los años 70*. Madrid: Fundación Pablo Iglesias, 2009, p. 53-70.

⁴⁹ MORENO, Amparo. *Mujeres en lucha. El movimiento feminista en España*. Barcelona: Anagrama, 1977, p. 15.

1979. Di Febo es preguntava quin paper havien jugat les dones en l'extensió de la nova sensibilitat democràtica que es reflectia en la societat espanyola a finals dels setanta i quines noves possibilitats d'emancipació i d'avenç s'havien obert per a elles. L'autora responia que, en primer lloc, les dones havien desenvolupat durant la fase predemocràtica una funció important no només per tenir una creixent presència en la lluita política general, sinó també per la introducció de noves tensions ciutadanes, com l'emancipació dels costums, l'oposició als rols prefabricats, el rebuig d'actituds conformistes, que apareixen com un trencament amb el franquisme i els seus components superestructurals i que, sobretot, van afavorir una presa de consciència més àmplia de la marginació femenina.⁵⁰

Entre les obres sorgides a mitjans dels anys setanta s'ha d'esmentar la investigació de Mary Nash centrada en les dones anarquistes de 1936. *Mujeres Libres* (1975) fou la primera recerca a nivell espanyol que va recuperar la memòria històrica d'una associació femenina de l'època republicana. Altres obres són la de la hispanista Geraldine Scanlon, que el 1976 va publicar *La polémica feminista en España*, sobre l'oposició al franquisme i la participació de les dones en la construcció democràtica, i *El feminismo en España, hoy* (1979) i *Los orígenes del feminismo en España* (1980), ambdós de la feminista Anábel González.

Per altra banda, al llarg de la dècada dels vuitanta es van anar consolidant els estudis de les dones i el feminisme a les universitats espanyoles; d'aquesta consolidació, en van sorgir aportacions d'historiadors en obres col·lectives.⁵¹ Però, tot i la importància que va adquirir el feminisme com a teoria crítica i com a moviment social, són escassos els treballs en la

⁵⁰ FEBO, Giuliana Di. *Resistencia y movimiento de Mujeres en España 1936-1939*. Barcelona: Icaria, 1979, p. 186-218.

⁵¹ FAGOAGA, Concha i LUNA, Lola G. "Notas para una historia social del movimiento de las mujeres: signos reformistas y signos radicales", a GARCÍA NIETO, Carmen (ed.). *Ordenamiento jurídico y realidad social de las mujeres. Siglos XVI-XX*. Madrid: Universidad Autónoma de Madrid, 1986, p. 453-462; FOLGUERA, Pilar. "De la transición política a la democracia. La evolución del feminismo en España durante el período 1975-1988", a FOLGUERA, Pilar (ed.). *El movimiento feminista*, p. 111-133.

historiografia de la Transició en els quals s'inclogui el gènere i el paper desenvolupat pels grups feministes com a aspectes fonamentals en la configuració de la ciutadania femenina en el nou sistema democràtic.⁵² La investigadora Pilar Toboso afirma que, mentre el moviment obrer, l'estudiantil, el nacionalista i el promogut per l'Església de base han rebut una atenció detallada per part dels científics socials, que li han dedicat molts i rigorosos estudis, el moviment feminista ha quedat relegat per la historiografia i, si es coneix, és per l'interès de les mateixes protagonistes perquè no caigui en l'oblit.⁵³

Aquesta anàlisi de Toboso es veu reafirmada si es tenen en compte les publicacions sobre la història del feminisme que han sorgit a instàncies de les pròpies activistes en el moviment: *Lo personal es político. El movimiento feminista en la Transición*, de Pilar Escario, Inés Alberdi i Ana Inés López-Accotto, i *Españolas en la Transición. De excluidas a protagonistas*, coordinat per l'Associació de Dones de la Transició Democràtica.⁵⁴ La investigació de Pilar Escario, Inés Alberdi i Ana López-Acotto utilitzava l'entrevista com a principal font d'informació, amb la recollida de seixanta-tres testimonis d'activistes feministes. A *Españolas en la Transición*, les participants de l'Associació de Dones de la Transició Democràtica van escriure la història a través de les seves experiències i dels seus arxius personals. Ambdues obres van posar la primera pedra per valorar la participació política de les dones en relació a la lluita general contra la dictadura franquista i per a la construcció del procés democràtic posterior.

⁵² VERDUGO MARTÍ, Vicenta. "Transición política feminista. El caso de Valencia" dins NASH, Mary i TORRES, Gemma (ed.). *Feminismos en la Transición*, p. 123-159.

⁵³ TOBOSO, Pilar. "Las mujeres en la transición. Una perspectiva histórica: antecedentes y retos" a, MARTÍNEZ TEN, Carmen, GUTIÉRREZ, Purificación i GONZÁLEZ, Pilar (ed.). *El movimiento feminista*, p. 71-98.

⁵⁴ ESCARIO, Pilar, ALBERDI, Inés i LÓPEZ-ACOTTO, Ana. *Lo personal es político. El Movimiento Feminista en la Transición*. Madrid: Ministerio de Asuntos sociales. Instituto de la Mujer, 1996; ASOCIACIÓN MUJERES EN LA TRANSICIÓN DEMOCRÁTICA. *Españolas en la transición. De excluidas a protagonistas (1973-1982)*. Madrid: Biblioteca Nueva, 1999.

Ha estat en els primers anys del segle XXI quan han sorgit més monografies en l'àmbit acadèmic i articles en revistes especialitzades que situen el moviment feminista com un dels moviments socials clau en la construcció de la cultura democràtica; són estudis de referència *Feminismo: Identidad personal y lucha colectiva (Análisis del movimiento feminista español en los años 1975 a 1985)* i *El movimiento feminista en España en los años 70*, entre d'altres.⁵⁵ En les dues recerques anteriors es realça el valor de la història oral, la cerca de noves fonts històriques i relectures del període.

També destaquen les investigacions de la professora de la Universitat de Saragossa, M. Ángeles Larumbe, que a partir de l'òptica de les minories actives, concepte psicosocial que estudia la relació existent entre canvi i influència social, enllaça dos temes significatius com el feminisme i la influència social, centrant la seva anàlisi en els orígens i el desenvolupament del Partit Feminista d'Espanya.⁵⁶

També es pot contemplar l'evolució del moviment feminista des d'un prisma més subjectiu, però no per això menys interessant, a través de la lectura de memòries de feministes com Lidia Falcón, advocada i dirigent del Partit Feminista d'Espanya (PFE), Rosalia Sender, militant del Partit Comunista Espanyol (PCE) que va participar activament en la creació del Moviment Democràtic de Dones, o Anna Balletbó, periodista i diputada pel Partit Socialista Català (PSC) en sis legislatures, de 1979 a 2000.⁵⁷ També s'han

⁵⁵ AGUSTÍN PUERTA, Mercedes. *Feminismo: identidad personal y lucha colectiva (Análisis del movimiento feminista español en los años 1975 a 1985)*. Granada: Universidad de Granada, 2003; MARTÍNEZ TEN, Carmen, GUTIÉRREZ, Purificación, GONZÁLEZ, Pilar (ed.). *El movimiento feminista*.

⁵⁶ LARUMBE, M. Ángeles. *Una inmensa minoría. Influencia y feminismo en la Transición*. Saragossa: Prensas Universitarias de Zaragoza, 2002; *Las que dijeron no. Palabra y acción del feminismo en la Transición*. Saragossa: Prensas Universitarias de Zaragoza, 2004. L'any 2009, sota la direcció de Larumbe i el patrocini de la Universitat de Saragossa va ser reproduïda al complet mitjançant una antologia facsímil *Vindicación Feminista*, revista central del moviment feminista espanyol, que es va publicar entre 1976 i 1979.

⁵⁷ BALLETBÓ, Anna. *Una mujer en la Transición. Confesiones en la trastienda*. Barcelona: Flor del Viento, 2004; FALCÓN, Lidia. *Memorias políticas 1959-1999*. Barcelona: Planeta, 1999; *La pasión*

publicat antologies del pensament feminista espanyol, que recullen els textos d'autors i autores que representen les múltiples tendències dels corrents de pensament des de la Il·lustració fins els nostres dies.⁵⁸

Als últims congressos universitaris sobre la transició democràtica, en concret al *V Congreso Internacional Historia de la Transición en España*, celebrat a Almeria (novembre 2011), ja s'hi va incloure una ponència sobre el moviment feminista com a subjecte històric del procés democratitzador.⁵⁹ Pel seu interès cal esmentar la publicació sorgida de les jornades *La consecución de la igualdad de las mujeres en España: el movimiento feminista durante la Transición*, que van tenir lloc a la Universitat de Barcelona el maig de 2008 i que van estar organitzades pel Grup de Recerca Consolidat de la Universitat de Barcelona Multiculturalisme i Gènere.⁶⁰ En aquestes jornades es va fer visible l'acció del moviment feminista a València i a Astúries i es va analitzar el procés des de la resistència femenina en el tardofranquisme fins a la configuració d'un moviment autònom i organitzat en la transició política.⁶¹ D'aquesta manera començaven a aflorar aportacions de caire històric concretades en l'acció dels grups feministes en determinats territoris de l'Estat espanyol, com les

feminista de mi vida: cincuenta años de feminismo en España. Barcelona: El Viejo Topo, 2012; SENDER, Rosalía. *Nos quitaron la miel. Memorias de una luchadora antifranquista*. València: Publicacions de la Universitat de València, 2002.

⁵⁸ MORENO SECO, Mónica (ed.). *Manifiestos feministas. Antología de textos del movimiento feminista español (1965-1985)*. Alacant: Universitat d'Alacant i Centre d'Estudis sobre la Dona, 2005; JOHNSON, Roberta i ZUBIAURRE, Maite (eds.). *Antología del pensamiento feminista español*. Madrid: Cátedra i Universitat de València, 2012.

⁵⁹ DUCH, Montserrat. "El movimiento feminista en la transición democrática, a QUIROSA-CHEYROUZE, Rafael (ed.). *La sociedad española*, p. 257-271.

⁶⁰ NASH, Mary i TORRES, Gemma (ed.); *Feminismos en la Transición*.

⁶¹ VERDUGO MARTÍ, Vicenta. "Transición política feminista. El caso de Valencia" i SUÁREZ SUÁREZ, Carmen. "El asociacionismo feminista: el caso de Asturias", ambdós articles a NASH, Mary i TORRES, Gemma (ed.). *Feminismos en la Transición*, p. 89-122 i p. 123-159, respectivament.

anteriorment esmentades del País Valencià i Astúries o les d'Euskadi i Galícia, entre d'altres.⁶²

En l'actualitat la consolidació dels estudis de gènere en l'àmbit acadèmic és un fet i, encara que queda molt camí per recórrer, és té constància de la presentació d'una tesi doctoral sobre el moviment feminista a Astúries durant el tardofranquisme i la Transició. La recerca de la investigadora Carmen Suárez Suárez, sota la direcció de Rosa M. Cid i Mary Nash, va ser defensada a la Universitat d'Oviedo l'any 2012.⁶³ Fins a l'actualitat l'única tesi doctoral que tractava la incidència de les pràctiques d'acció col·lectiva del feminisme dels anys setanta era *Il movimento femminista in Spagna durante la transizione (1974-1979)*, de la italiana Giulia Gadaleta, defensada el 1998 a la Universitat de Bolonya.

⁶² SENDER, Rosalía. *Luchando por la liberación de la mujer, Valencia, 1969-1981*. València: Publicacions de la Universitat de València, 2006; VERDUGO MARTÍ, Vicenta. "Prácticas políticas y movimiento feminista en el País Valenciano (1976-1982)", a AGUADO, Ana i ORTEGA, Teresa M. (ed.); *Feminimos y antifeminismos. Culturas políticas e identidades de género en la España del siglo XX*. València i Granada: Universitat de València i Universidad de Granada, 2011, p. 333-358; "Culturas políticas y feminismos en Valencia. Del tardofranquismo a la transición democrática", a BARRIO, Ángeles, HOYOS, de Jorge i SAAVEDRA, Rebeca. *Nuevos horizontes del pasado: culturas políticas, identidades y formas de representación*. Santander: Publican, 2011, p. 41; "Organizaciones de mujeres en Valencia durante la transición. Prácticas y formas de acción", a ORTIZ DE ORRUÑO, José María, UGARTE, Javier i RIVERA, Antonio (coord.). *Movimientos sociales*, p. 346-347, CD-ROM; URÍA RÍOS, Paloma. *El feminismo que no llegó al poder. Trayectoria de un feminismo crítico*. Madrid: Talasa, 2009; ZABALA, Begoña. *Mujeres en movimiento, movimiento de mujeres*. Tafalla: Txalaparta, 2008; BELLA RANDO, Amparo. "La ADMA, la AAM y las radicales de color morado. Organizaciones de mujeres en Zaragoza en los primeros años de la transición", a AGUADO, Ana (ed.). *Mujeres, regulación de conflictos*, p. 157-176; BAR CEDÓN, Mónica. *Feministas Galegas. Claves dunha revolución en marcha*. Vigo: Xerais de Galicia, 2010; Díez Balda, M. Antonia. "El movimiento feminista en Salamanca después de la muerte de Franco", a *Salamanca: revista de estudios*, núm. 48 (2002), p. 243-285; GÓMEZ FERNÁNDEZ, Ana Belén. "El surgimiento del movimiento feminista y de oposición al franquismo en la provincia de Jaén", a *Revista de historia actual*, núm. 8 (2010), p. 85-97.

⁶³ SUÁREZ SUÁREZ, Carmen. *El feminismo asturiano en la oposición al franquismo y en la Transición democrática. Vivencias, conciencia y acción política*. Tesi doctoral, Universidad de Oviedo, 2012.

Sobre l'estat de la recerca del feminisme durant la Transició a Catalunya cal dir que existeixen interessants investigacions que han posat al descobert l'evolució que va experimentar el moviment feminista català, escrits principalment per la historiadora Mary Nash.⁶⁴ La recerca de Nash, publicada el 2007, *Dones en Transició. De la resistència política a la legitimitat feminista: les dones en la Barcelona de la Transició*, presenta un model d'estudi històric en el qual destaca la presència i el protagonisme de les dones en la lluita pels seus drets en diversos contextos socials, polítics i culturals i s'hi demostra com la transició política va ser un temps privilegiat i que tan sols amb la construcció d'una democràcia igualitària es crearia un món més just.

La recerca que també tracta el moviment feminista català en el seu conjunt és l'elaborat per Conxa Llinàs, *Feminismes de la Transició a Catalunya. Textos i materials* (2008). L'obra de Llinàs aproxima la història de la transició democràtica des de la perspectiva de les mateixes dones i de les lluites per la conquesta dels seus drets i recupera les seves aportacions i les seves victòries. L'autora mostra el pensament plural del moviment feminista i presenta un recorregut cronològic per les principals accions i reivindicacions dels grups feministes catalans; ho conjuga tot amb el recull d'un gran nombre de cites, publicacions de revistes, manifestos i imatges acompanyades dels testimonis d'algunes de les seves protagonistes.

Els estudis existents de l'àmbit català estan focalitzats sobretot en les iniciatives de les organitzacions feministes sorgides a la ciutat de Barcelona, ja que va ser la ciutat catalana que va registrar el nombre més important d'associacionisme feminista. Però també cal deixar constància de les recerques que donen notícies de les accions i reivindicacions portades a terme per nuclis feministes en d'altres àmbits geogràfics catalans.

L'obra *De súbdites a ciudadanas* descriu la història de les dones a Tarragona, abastant l'inici de la dictadura franquista l'any 1939 fins a la

⁶⁴ NASH, Mary. "Dones i Transició", p. 83-103; *Mujeres en el mundo*; "El moviment feminista", p. 355-365; "Mujeres en Transición", p. 71-88 i "La construcción de una cultura", p. 283-306.

consolidació democràtica l'any 1982⁶⁵, analitza la creació de l'Associació Catalana de la Dona i del Bloc Feminista, a més a més aquesta última entitat té recollida la seva trajectòria a partir d'un documental.⁶⁶ Sobre l'acció col·lectiva del feminisme a les comarques de Girona en proporciona referències un article de Puri Molina.⁶⁷ La història del feminisme a Lleida queda reflectit, a través dels testimonis de les seves protagonistes, amb l'edició d'un documental que analitza l'inici i l'evolució històrica del feminisme a la capital del Segrià entre els anys 1974 i 1984⁶⁸ i també és té informació del feminisme lleidatà a través de l'estudi inèdit "Moviment de dones a Lleida (1972-2007)", recerca que va obtenir la beca Christine de Pizán, de l'Ajuntament de Lleida.⁶⁹ La zona del Baix Llobregat també va ser un focus important d'activisme femení i feminista, sobretot en el marc de les lluites del moviment veïnal; analitzat pels estudis de Clara-Carme Parramon i de M. Pau Trayner.⁷⁰ El feminisme a la ciutat de Manresa té dedicada una monografia sobre la història i evolució de l'Associació de Dones del Bages, escrita per Gal·la García.⁷¹ En l'anàlisi de la relació entre els partits polítics i el feminisme trobem la publicació *El feminisme al PSUC*, una

⁶⁵ DUCH, Montserrat i FERRÉ, Meritxell. *De súbdites a ciutadanes*.

⁶⁶ LES FILLES DE LILITH. *La quadratura del cercle. Història del Bloc Feminista de Tarragona. 1977-2001*. Barcelona: Drac Màgic, 2005 [Enregistrament vídeo].

⁶⁷ MOLINA, Puri. "El naixement del moviment feminista a Girona", a *Revista de Girona*, núm. 201 (2000), p. 51-56.

⁶⁸ DONES ICV AMB INICIATIVA. *Les edats del violeta*. Lleida: Dones amb Iniciativa, 2001. [Enregistrament vídeo].

⁶⁹ OJER, Maite. *El moviment de dones a Lleida (1972-2007)*. Lleida: II Beca de Recerca Cristina de Pizán de l'Ajuntament de Lleida, 2006 [Inèdit].

⁷⁰ OJEDA, Míriam. *Les dones en el moviment associatiu de L'Hospitalet de Llobregat (1960-1979). Una aproximació a través de la història oral*. Barcelona: Ecos, 2009; PARRAMON, Clara-Carme. "Dones, immigració, moviments veïnals i benestar (1970-1980)", a BORDERÍAS, Cristina i RENOM, Mercè. *Dones en moviment(s). Segles XVIII-XXI*. Barcelona: Icaria i Universitat de Barcelona, 2009, p. 117-133; TRAYNER, Mari-Pau. "Les dones de Can Serra de l'Hospitalet. De les lluites reivindicatives dels anys 1980-1990 a la nova situació social, vint anys després", a BORDERÍAS, Cristina. *Les dones i la història al Baix Llobregat*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2002, p. 119-167.

⁷¹ GARCÍA CASARRAMONA; Gal·la. *El moviment feminista a Manresa. Una història per descobrir*. Manresa: Ajuntament de Manresa i Centre d'Estudis del Bages, 2006.

obra col·lectiva sobre l'experiència de les militants feministes en el Partit Socialista Unificat de Catalunya (PSUC).⁷²

⁷² DDAA. *El feminisme al PSUC: els anys setanta i vuitanta del segle XX*. Barcelona: Associació de Dones Periodistes, 2009.

III. CONTEXT HISTÒRIC I SOCIAL

The Women's Liberation Movement exist where three of four friends or neighbours decide to met regularly over coffee and talk about their personal lives. It also exist in the cells of women's jails, on the welfare lives, in the supermarket, the factory, the convent, the farm, the maternity ward; the streetcorner, the old ladies home, the kitchen, the stenopool, the bed. It exist in your mind, and in the political and personal insights that you can contribute to change and shape and help its growth. It is frightening. It is very exhilarating. It is a creating history, or rather, herstory.

And anyway, you cannot escape it.

Robin Morgan. *Sisterhood is powerful. And anthology of writings from the Women's Liberation Movement*. Nova York: Random House, 1970.

1. INTRODUCCIÓ ALS NOUS MOVIMENTS SOCIALS

La majoria de científics socials com Charles Tilly o Sidney Tarrow coincideixen a destacar tres grans cicles de protesta en la història contemporània de les societats occidentals: un primer, des de 1848 fins a la Segona Guerra Mundial, amb el protagonisme del moviment obrer; un segon, que va tenir el seu punt àlgid en el Maig francès, i un tercer, emergent des de finals dels noranta, en el qual ens trobem immersos actualment i que s'ha popularitzat com a moviment antiglobalització. La teorització i l'anàlisi envers la mobilització social que protagonitzaren els nous moviments socials en el context del Maig del 68 està àmpliament tractada a través d'importants estudis.⁷³ L'objectiu d'aquest capítol no es elaborar un discurs teòric a l'entorn dels nous moviments socials; tanmateix sí que es fa imprescindible exposar els elements històrics i socials que van marcar el naixement i el desenvolupament d'aquests moviments, tant a nivell internacional com espanyol. També es pretén exposar les característiques que va presentar la segona onada feminista, inserida en l'òrbita de les protestes contraculturals i de la nova esquerra.

En el llibre pòstum de Charles Tilly sobre els moviments socials es planteja que, fruit de les reaccions als conflictes de 1968, als Estats Units i a Europa va néixer la idea que els “vells moviments socials”, l'objectiu dels quals era donar el poder a la classe treballadora, anaven en declivi enfront d'uns nous moviments socials que defensaven l'autonomia, l'autoafirmació i la crítica de la societat industrial. Aviat l'expressió *nou moviment social* es va ampliar fins a

⁷³ ELLEY, Geoff. *Un mundo que ganar*. Barcelona: Crítica, 2003; HOBBSBAWN, Eric. *Revolucionarios*. Barcelona: Crítica, 2000; IBARRA, Pedro i TEJERINA, Benjamín. *Los movimientos sociales: transformaciones políticas y cambio cultural*. Madrid: Trotta, 1998; LARAÑA, Enrique. *La construcción de los movimientos sociales*. Madrid: Alianza, 1999; LARAÑA, Enrique i GUSFIELD, Joseph (ed.). *Los nuevos movimientos sociales. De la ideología a la identidad*. Madrid: Centro de Investigaciones Sociológicas, 2001; OFFE, Claus. *Partidos políticos y nuevos movimientos sociales*. Madrid: Sistema, 1988; TARROW, Sidney. *El poder en movimiento: los movimientos sociales, la acción colectiva y la política*. Madrid: Alianza, 2004. TILLY, Charles i WOOD, Lesley. *Los movimientos sociales, 1768-2008. Desde sus orígenes a Facebook*. Barcelona: Crítica, 2009; TARROW, Sidney. *El poder en movimiento*. Madrid: Alianza, 2004.

incloure les mobilitzacions en nom del feminisme militant, els drets dels homosexuals, les drogues psicodèliques, els pobles indígenes, el medi ambient i moltes altres causes que trobaven fàcil cabuda en la mateixa crítica de Tilly a l'opressió postindustrial.⁷⁴

Els “vells moviments” s’articulaven a partir de la classe, considerada com la forma bàsica d’agrupament i identitat social en les societats industrials. Per això, els objectius de classe, fonamentalment econòmics, es van convertir en en la base de la lluita del moviment obrer i també del moviment dels treballadors del camp. Enfront d’aquests vells moviments, els moviments dels anys seixanta i setanta del segle XX —l’estudiantil, el feminista, l’ecologista i el pacifista— podien ser definits com a “nous” precisament perquè no responien als objectius d’una classe social determinada. Com va analitzar Claus Offe, els nous moviments incorporaven membres de diverses classes i estrats socials: des de radicals de les noves classes mitjanes fins a sectors desmercantilitzats, passant pels estudiants i les dones, també van incloure als membres de la vella classe mitjana en declivi. El principal punt aglutinador es trobava en l’allunyament del conflicte social fonamental de les societats industrials.

Des de la sociologia, l’italià Alberto Melucci afirma que els nous moviments socials consisteixen en un procés de mobilització d’un actor col·lectiu que ha entrat en conflicte amb un adversari i que sovint impliquen la ruptura dels límits de compatibilitat amb el sistema. S’hi esmenten diverses característiques: l’heterogeneïtat dels seus components (joves, feministes, homosexuals, pacifistes, ecologistes, consumidors...), les estructures més descentralitzades i que atorguen un alt grau d’autonomia als seus integrants, la baixa negociabilitat i la complicada mediació política (pel que fa als conflictes sindicals clàssics, per exemple).⁷⁵ Pel que fa a la interrelació entre l’esfera

⁷⁴ TILLY, Charles i WOOD, Lesley. *Los movimientos sociales*, p. 144-146.

⁷⁵ MELUCCI, Alberto. *Acción colectiva, vida cotidiana y democracia*. Ciutat de Mèxic: Centro de Estudios Sociológicos, 1999; “Que hay de nuevo en los nuevos movimientos sociales”, a GUSFIELD, Joseph i LARAÑA, Enrique. *Los nuevos movimientos*, p. 119-150; “Asumir un

pública i la privada, el cas més paradigmàtic és el feminisme o la lluita en favor de la igualtat sexual.

En l'anàlisi sociològic s'encetà un debat per delimitar les característiques de vells i nous moviments socials. Pérez Ledesma, recolzant-se en les tesis de Fernández Buey, argumenta que si no ha existit un únic model de vells moviments tampoc la denominació de nous per als moviments dels anys seixanta i setanta resulta molt adequada, i exposa que "todo historiador puede recordar que los movimientos pacifistas se remontan, por lo menos, a las sectas radicales del siglo XVI, que han continuado existiendo, aunque con altibajos, hasta nuestros días. Y qué decir del feminismo, cuyos orígenes decimonónicos son sobradamente conocidos, o del ecologismo, cuyas raíces se encuentran, aunque sea en la forma más rudimentaria, en las protestas de los sindicatos y de algunos grupos reformistas contra las consecuencias negativas del desarrollo industrial en ese mismo siglo XIX".⁷⁶ Per a Pérez Ledesma els nous moviments socials no eren tan nous en l'objectiu que els articulava, sinó a causa de la seva internacionalització i de la nova forma d'expressar les seves demandes.

Fernández Buey llança la següent precisió: "Muchas veces, cuando se escribió sobre el feminismo, el ecologismo y el pacifismo de la década de los setenta, sobre todo en Europa, se tendió a ver su origen en el mayo francés de 1968. Això és inexacte".⁷⁷ L'autor considera que l'origen intel·lectual d'aquests moviments és la contracultura nord-americana de la dècada dels seixanta,

compromiso. Identidad y movilización en los movimientos sociales", a *Zona Abierta*, núm. 69, 1994, p. 153-180.

⁷⁶ PÉREZ LEDESMA, Manuel. "«Nuevos» y «viejos» movimientos", p. 117-152; "La construcción de las identidades sociales", a BERAMENDI, Justo, BAZ VICENTE, M. Jesús i PÉREZ LEDESMA, Manuel (coord.). *Identidades y memoria imaginada*. València: Universitat de València, 2008, p. 19-42; "Cuando lleguen los días del cólera (Movimientos sociales, teoría e historia)", a *Zona Abierta*, núm. 69, 1994, p. 51-120.

⁷⁷ FERNÁNDEZ BUEY, Francisco. "Els moviments socials alternatius: un balanç", a PRAT, Enric (coord.). *Els moviments socials a la Catalunya contemporània*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 2004, p. 24; FERNÁNDEZ BUEY, Francisco, PONT, Josep et al. *Moviments socials: entre la continuïtat i la transformació*. Barcelona: Societat Catalana de Sociologia, 1999.

vinculada al seu torn a una reconsideració radical de les relacions entre els sexes, al respecte de les diferències (començant per les diferències de gènere), al retorn a la naturalesa a través d'una nova vida comunitària, al moviment en favor dels drets civils, a la crítica de la unidimensionalitat característica del capitalisme tardà i a la desobediència civil com a forma principal de protesta. Aquests tres moviments sorgits a la dècada dels setanta van patir, tres dècades més tard, una oscil·lació cap a la institucionalització. Les seves propostes van impactar en el conjunt de la societat civil amb les seves formes assembleàries anteriors al politicisme i a una crisi en l'autonomia: institucionalització o integració en partits polítics preexistents, acceptació de les subvencions públiques i preservació de l'ètica de la resistència o de la solidaritat internacionalista.

De les múltiples definicions que es poden trobar sobre moviments socials s'ha escollit la de Sidney Tarrow: "La acción colectiva surge en respuesta a los cambios en las oportunidades y restricciones políticas, y sus participantes responden a una variedad de incentivos materiales e ideológicos, partidistas y grupales, prolongados y episódicos."⁷⁸ Aquesta acció col·lectiva apareix com a resposta als canvis i a les conjuntures que, en el cas de l'Estat espanyol, es troben en la fi de la dictadura i en l'inici del camí cap a la democràcia. Aquesta acció col·lectiva és, segons les interpretacions de Pere Ysàs, Carme Molinero, Álvaro Soto, la que va exercir a Catalunya i a la resta de l'Estat espanyol la pressió per aconseguir el canvi d'un règim dictatorial a una democràcia parlamentària i aquesta pressió es va traduir en la mobilització dels diversos grups socials en pro del retorn dels drets i llibertats ciutadanes.⁷⁹

⁷⁸ Tarrow, Sidney. *El poder en movimiento*, p. 33. Per a més definicions sobre moviments socials consulteu el número 69 (1994), de la revista *Zona Abierta*, que, entre d'altres, conté l'article de Joachim Raschke "Sobre el concepto de movimiento social" (p. 121-134) i el de Marisa Revilla Blanco "El concepto de movimiento social: acción, identidad y sentido" (p. 181-213).

⁷⁹ Molinero, Carme (ed.). *La transición*; Soto, Álvaro. *¿Atado y bien atado i Transición y cambio en España*; Ysàs, Pere (ed.). *La Transició a Catalunya i Espanya*. Barcelona: Fundació Vila d'Abadal, 1997 i *La configuració de la democràcia a Espanya*. Vic: Eumo/Universitat de Vic, 2009.

2. DE LA SEGONA ONADA FEMINISTA ALS FEMINISMES

A finals del segle XVIII, la *Declaració dels drets de la dona i la ciutadana* (1791), d'Olympe de Gouges, i la coneguda *Vindicació dels drets de la dona* (1792), de Mary Wollstonecraft, donen bon compte de fins a quin punt el moviment de les dones per la igualtat va passar de ser un gest individual a configurar-se com a consciència col·lectiva i, amb això, com a moviment polític.⁸⁰ És interessant observar una de les moltes aportacions sobre la definició de feminisme, en aquest cas la presentada per Karen Offen: "El feminismo se nos presenta como un concepto capaz de englobar una ideología y un movimiento de cambio sociopolítico fundado en el análisis crítico del privilegio del varón y de la subordinación de la mujer en cualquier sociedad dada" i "La piedra angular del edificio ideológico del feminismo, su categoría fundamental de análisis, es, por supuesto, el género, o la imagen diferencial de comportamiento de los sexos, que la sociedad ha construido sobre la base de las diferencias fisiológicas."⁸¹

El feminisme vuitcentista i, en concret, les accions de les sufragistes situen també el feminisme modern. S'ha de recordar que el context històric

⁸⁰ AMORÓS, Cèlia i MIGUEL ÁLVAREZ, Ana de (ed.). *Teoría feminista: de la Ilustración a la globalización*. Madrid: Minerva, 2005; ANDERSON, Bonnie i ZINSSER, Judith. *Historia de las mujeres: una historia propia*. Barcelona: Crítica, 1991; BALLESTEROS, Rosa M. i ESCUDERO, Carlota (ed.). *Feminismos en las dos orillas*. Málaga: Universidad de Málaga, 2007; BOCK, Gisela. *La mujer en la historia de Europa: de la Edad Media a nuestros días*. Barcelona: Crítica, 2001; CAMPS, Victòria. *El siglo de las mujeres*. Madrid: Cátedra i Instituto de la Mujer, i València: Instituto de la Mujer, 2003; EVANS, Richard J. *Las feministas: los movimientos de emancipación de la mujer en Europa, América y Australia, 1840-1920*. Madrid: Siglo XXI, 1980; GARCÍA, Clara. *Història del feminisme: la lluita pels drets de les dones*. Barcelona: Graó, 1992; OFFEN, Karen. *European feminisms, 1700-1950*. Stanford: Stanford University Press, 2000; NASH, Mary. *Mujeres en el mundo*. NASH, Mary i TAVERA, Susanna. *Experiencias desiguales: conflictos sociales y respuestas colectivas: siglo XX*. Madrid: Síntesis, 1994; PÉREZ GARZÓN, Juan Sisinio. *Historia del feminismo*; SOLÉ ROMEO, Glòria. *Historia del feminismo (siglos XIX-XX)*. Pamplona: EUNSA, 2011.

⁸¹ OFFEN, Karen. "Definir el Feminismo: un análisis histórico comparativo", a *Història Social*, núm.9 (1991), p. 103-135.

d'aquests anys està marcat per les reivindicacions d'igualtat social, els moviments en pro de l'abolició de l'esclavitud, el cicle de les revolucions liberals. Fins i tot l'aparició del *Manifest comunista*, de Marx i Engels, sorgeix entorn a la mateixa data que la *Declaració de Séneca Falls* sobre la igualtat de les dones: el 1848.⁸² Entre les referències nord-americanes, Elisabeth Cady Stanton, Susan B. Anthony i la mateixa *Declaració de Séneca Falls* marquen el punt d'inflexió cap a un moviment, no ja *de dones*, sinó obertament *feminista* en el sentit contemporani del terme. Entre les referències europees cal recordar John Stuart Mill i Harriet Taylor Mill, Alejandra Kollontai, Clara Zetkin i Emma Goldman.⁸³ Totes aquestes referències mostren com el trànsit entre el segle XIX i el XX va estar immers en el que s'anomena la qüestió feminista. Aquesta qüestió estarà incardinada en posicions polítiques diverses i emergents, que van des del socialisme, l'incipient marxisme i, fins i tot, el pensament anarquista. A l'Estat espanyol cal associar-lo a noms com el de la diputada Clara Campoamor.⁸⁴

Segons Castells, als Estats Units no va sorgir un moviment de masses explícitament feminista fins a l'inici dels moviments socials de la dècada de 1960, a partir del component de drets civils i de les tendències revolucionàries i contraculturals d'aquests moviments socials.⁸⁵ Així doncs, el feminisme de la

⁸² NASH, Mary i PENELAS, Lourdes. *Seneca Falls. Un segle i mig del moviment internacional de dones*. Barcelona: Diputació de Barcelona, 1999; NASH, Mary i ÁLVAREZ GONZÁLEZ, Ana Isabel. *Seneca Falls. Un siglo y medio del movimiento internacional de mujeres y la lucha por el sufragio femenino en España*. Oviedo: Servicio de Publicaciones de la Consejería de la Presidencia, 2002; TAVERA, Susanna. "La declaración de Seneca Falls, género e individualismo en los orígenes del feminismo americano", a *Arenal*, vol. III, núm. 1 (1996), p. 135-144.

⁸³ GOLDMAN, Emma. *Viviendo mi vida. 1869-1940*. Madrid: Fundación de Estudios Libertarios Anselmo Lorenzo, 1995; KOLLONTAI, Alexandra. *Autobiografía de una mujer sexualmente emancipada*. Barcelona: Anagrama, 1976; MILL, John Stuart i MILL, Harriet. *Ensayos sobre la igualdad sexual*. Madrid: A. Machado Libros, 2000; ZETKIN, Clara. *La cuestión femenina y la lucha contra el reformismo*. Barcelona: Anagrama, 1976.

⁸⁴ DÍAZ SÁNCHEZ, Pilar. *Clara Campoamor (1882-1972)*. Madrid: Ediciones del Orto, 2006; FAGOAGA, Concha. *Clara Campoamor: la sufragista española*. Madrid: Instituto de la Mujer, 2007.

⁸⁵ CASTELLS, Manuel. *La ciudad y las masas: sociología de los movimientos sociales urbanos*. Madrid: Alianza, 1986 i *L'era de la informació: economia, societat i cultura*. Barcelona: UOC, 2003.

segona onada va sorgir en l'ambient de revolució contracultural dels anys seixanta del segle XX. És a dir, que, com afirma Mary Nash, el moviment feminista va sorgir de forma paral·lela a altres lluites pels drets civils, pels drets dels afroamericans, el moviment pacifista, els moviments estudiantils, la nova esquerra i els moviments de descolonització. El feminisme de les dècades de 1960 i 1970 s'enquadrava en aquests moviments socials, que van fomentar la innovació i l'acció col·lectiva estratègica.⁸⁶

El moviment feminista es va caracteritzar, igual que els altres moviments socials, per la pluralitat de les seves idees i valors, per una estructura organitzativa informal descentralitzada, pel rebuig d'una direcció piramidal jeràrquica i per la democratització dels processos de decisió. A diferència del més estructurat i organitzat del feminisme clàssic del segle XIX, el nou moviment de les dones va destacar per una estratègia que utilitzava xarxes informals en la seva dinàmica de lluita, aspecte fonamental dels nous moviments socials. El moviment feminista de finals dels anys seixanta i principis dels setanta va ser conscient de la seva excentricitat i va formular les seves *doléances* de manera molt imaginativa, utòpica i simbòlica.⁸⁷

Els nous moviments socials es van afirmar a partir de la voluntat i de la capacitat d'anomenar-se. La consigna "Black is beautiful" va ser una estratègia poderosa de la cohesió del moviment dels negres als Estats Units a la dècada de 1960. Mary Nash sosté que l'anomenament de les persones i dels col·lectius socials és decisiu en la construcció de les creences culturals compartides. Anomenar col·lectius humans marca de forma singular els codis culturals i les pràctiques respecte a ells. Anomenar-se i expressar la pròpia veu va ser decisiu en el reconeixement social de les dones, quelcom postergat durant segles. A partir de 1960 la voluntat i la capacitat de les feministes del Moviment d'Alliberament de la Dona d'anomenar-se i de cedir la paraula a les dones van ser fets determinants en el seu reconeixement gradual. La construcció identitària amb la pretensió d'abastar totes les dones va impulsar l'aparició

⁸⁶ NASH, Mary. *Mujeres en el mundo*, p. 163-165.

⁸⁷ BOCK, Gisela. *Historia de la mujer*, p. 272.

d'una única categoria universal de dona, amb una opressió i una lluita en comú. D'aquesta manera es va generalitzar la idea que tota la societat femenina patia la mateixa opressió i que el feminisme era homogeni en els seus plantejaments teòrics. Es va crear d'aquesta manera un discurs hegemònic universalista sobre la dona i el feminisme a Occident. Més tard aquesta projecció global va ser criticada per part del feminisme dels països del Tercer Món i de les minories ètniques i va ser acusada d'imposar una falsa unitat que negava l'experiència diferent de les dones no blanques.⁸⁸

2.1. D'EL SEGON SEXE A LA MÍSTICA DE LA FEMINITAT

Abans de situar-nos en el feminisme contemporani s'ha de reflexionar que, ja en el segle XX, quan s'aconsegueix el vot femení en molts països d'Europa, la tasca feminista es transforma. Si bé mai deixarà de tenir un caràcter reivindicatiu, passarà a ocupar-se més detingudament del treball teòric, del treball que consisteix a elaborar una nova comprensió de la realitat des dels seus propis paràmetres d'anàlisi. És en el neofeminisme dels anys seixanta i setanta quan trobem les més elaborades i brillants aportacions hermenèutiques, aportacions que arrenquen ja d'*El Segon sexe* (1949), de Simone de Beauvoir. Als Estats Units hi destaquen els treballs de Betty Friedan, amb un estudi de 1963, *La mística de la feminitat*, que es dedica a formular el problema de les dones en termes d'una investigació psicosocial.

L'obra de Simone de Beauvoir va publicar-se el 1949. Quatre anys abans les franceses havien obtingut el dret de vot. *El segon sexe* no va sorgir en un context de reivindicacions polítiques de les dones, sinó que, com ha puntualitzat Amelia Valcárcel, es va plantejar com una explicació teòrica de la subordinació de les dones.⁸⁹ El llibre va tenir un èxit immediat, ja que se'n van vendre més de 20.000 exemplars pocs dies després de sortir l'edició, encara que

⁸⁸ NASH, Mary. *Mujeres en el mundo*, p. 165; JABARDO, Mercedes. *Feminismos negros. Una antología*. Madrid: Traficantes de Sueños, 2012; YUVAL-DAVIS, Nira. "Women, Citizenship and Difference", a *Feminist Review*, núm. 57 (1997), p. 4-27.

⁸⁹ VALCÁRCEL, Amelia. *Feminismo en el mundo global*. Madrid: Cátedra, 2008.

L'autèntica dimensió la va prendre a partir dels anys seixanta. L'obra analitzava la condició de la dona, sempre l'altra, des dels pressupòsits existencials de llibertat i igualtat. Descobria que l'home se situava al centre del món, idea categoritzada més tard com a androcentrisme. Aplicant el principi filosòfic de Sartre segons el qual l'existència precedia l'essència, Beauvoir va replantejar la història i els tòpics instal·lats a cada cultura sobre el destí de les dones. Va desenvolupar un enfocament nou i va fer l'exercici pioner d'interdisciplinarietat en analitzar la condició de subordinació de les dones des de la història, la sociologia, l'antropologia, la psicologia i la biologia.⁹⁰

Des de la perspectiva d'aquestes ciències va discutir que el destí de la dona estigués determinat biològicament. A través de la seva obra, Simone de Beauvoir va argumentar que la subordinació femenina era un fet històric, social i cultural. També que ni la biologia ni les característiques naturals del propi sexe no determinaven la submissió femenina, ja que havia estat l'home qui definia la dona per la seva relació amb ell, no com un individu autònom. Per altra banda, oferia una nova lectura de la família i de l'educació, així com de la sexualitat a què s'havia sotmès la dona. Així mateix, analitzava com la civilització humana havia construït una forma de ser per a la dona que es definia per existir com "el segon sexe", com un subjecte sotmès a la projecció dels desitjos del mascle. A més a més, la dona era educada de tal manera que feia seva aquesta idea i interioritzava com a natural que la seva existència només tingués sentit en relació amb l'home.⁹¹

La tesi "no es neix dona, s'arriba a ser-ho" és una formulació contundent: el gènere no es produït per la naturalesa sinó per la cultura en cada societat

⁹⁰ BRUCH, Araceli. *Em sento estafada: una lectura de Simone de Beauvoir*. Tarragona: Arola, 2010; CAMPS, Núria et al. *Simone de Beauvoir: lucidesa i llibertat*. Montcada i Reixac: Ajuntament de Montcada i Reixac, Regidoria de Cultura, 1998; LÓPEZ PARDINA, Teresa. *Simone de Beauvoir: 1908-1986*. Madrid: Ediciones del Orto, 1999; VALCÁRCEL, Amelia. *La política de las mujeres*. Madrid: Cátedra, 1997.

⁹¹ BEAUVOIR, Simone. *El segundo sexo*. Madrid: Cátedra i València: Universitat de València i Instituto de la Mujer, 2005. BOURDIEU, Pierre. *La dominación masculina*. Barcelona: Anagrama, 2000.

històrica; és una construcció social i, per tant, s'ha de replantejar el lloc de les dones en la societat des del principi de la igualtat. Per això l'obra de Simone de Beauvoir s'ha convertit en la referència teòrica del feminisme de la igualtat. En definitiva, Beauvoir va negar l'essència del femení i va afirmar que ser dona consistia en una existència construïda socialment i culturalment al llarg de la història pel poder dels homes, poder que havia utilitzat arguments de la biologia, la psicologia o la sociologia per justificar la segregació sexual.⁹²

El segon sexe va ser el llibre de capçalera de les universitàries dels anys seixanta i setanta, filles de les dones que havien aconseguit l'accés a l'educació i el dret de vot, però que comprovaven que en les seves democràcies persistia la subordinació femenina en l'esfera pública i en la privada. Per la seva part, l'Església catòlica va incloure el llibre en l'índex d'obres prohibides i evità que es vengués en algunes llibreries i que, a l'Estat espanyol, no es pogués llegir fins a finals dels seixanta per culpa de la censura franquista. Dues dècades després de sortir a França, *El segon sexe* arribà a Catalunya, el 1968, a proposta de M. Aurèlia Capmany, qui en redactà el pròleg, i a mans de les traductores Hermínia Grau de Duran (volum primer) i Carme Vilaginés (volum segon).⁹³

Als Estats Units, després de la Segona Guerra Mundial, no es va produir el mateix augment d'incorporació de les dones al món laboral que als països europeus. Les nord-americanes es casaven més joves i enfocaven la seva vida cap al matrimoni com a aspiració social i abandonaven d'aquesta manera la possibilitat de promocionar-se professionalment. Moltes fins i tot deixaven els

⁹² AMORÓS, Cèlia. "Simone de Beauvoir: un hito clave de una tradición", a *Arenal*, vol. VI, núm. 1, (1999), p. 113-134; BIRULÉS, Josefina. "Simone de Beauvoir; les dones no són una minoria", a *L'Avenç*, núm. 248 (2000), p. 66-67; CARRO FERNÁNDEZ, Susana. *Tras las huellas de "El Segundo sexo" en el pensamiento feminista contemporáneo*. Oviedo: KRK Ediciones, 2002; ORTIZ, Laura. "El segundo sexo de Simone de Beauvoir", a *Arenal*, vol. VI, núm. 1 (1999), p. 197-208.

⁹³ GODAYOL, Pilar. "Maria Aurèlia Capmany, feminisme i traducció", a *Quaderns. Revista de Traducció*, núm. 14 (2007), p. 11-17; NIELFA, Gloria. "La difusión en España de «El segundo sexo», de Simone de Beauvoir", a *Arenal. Revista de historia de mujeres*, vol. IX, núm. 1 (2001), p. 151-162; PALAU, Montserrat. *Maria Aurèlia Capmany. Escriure la vida en femení*. Tarragona: Arola Editors, 2008.

estudis universitaris per casar-se, encara que és veritat que l'ambient de llibertat els obrí altres perspectives pel que fa a les relacions sexuals. La societat de consum americana estava en ple funcionament i les mestresses de casa eren l'objectiu preferit de la publicitat per crear la necessitat de comprar i acomodar-se cada vegada millor a la llar. L'*american way of life* propi de les classes mitjanes va expandir-se i arribà fins a les pròsperes classes treballadores.⁹⁴

Betty Friedan, que era una líder implicada en els moviments feministes de llarga tradició als Estats Units, va detectar el canvi que s'havia produït en el seu país després de la Segona Guerra Mundial, quan, després de la mobilització provocada per les necessitats de la guerra, als anys cinquanta, les dones tornaven a les seves llars confortables i plenes d'avenços tecnològics. El sou del marit, en un moment de prosperitat capitalista, els permetia un alt nivell de vida, de manera que es trobaven felices de viure entre tantes comoditats. Però en aquestes llars confortables s'hi amagava sovint un malestar que Friedan va denominar *the problem that has no name* (el problema que no té nom). La mística de la feminitat consistia en què, obligatòriament, les dones havien de sentir-se felices per netejar la cuina i per tenir cura dels fills. L'autora va posar al descobert les trampes d'una mística que elevava a rang de norma obligatòria el model de mestressa de casa i mare de família. La mateixa Friedan, graduada universitària amb mèrits, va començar a treballar en un diari sindical, però en quedar-se embarassada va ser acomiadada. No podia acollir-se a cap llei, va patir la discriminació per gènere i va haver de treballar com a escriptora autònoma. Malgrat tot depenia del seu marit, que va arribar a maltractar-la físicament. Aquesta experiència li va ser determinant per escriure un llibre en el qual també analitzava com exaltaven les revistes, la publicitat i el cinema de Hollywood aquesta mística de la feminitat.⁹⁵

⁹⁴ PÉREZ GARZÓN, Juan Sisinio. *Historia del feminismo*, p. 197.

⁹⁵ FRIEDAN, Betty. *La mística de la feminidad*. Madrid: Cátedra, Universitat de València i Instituto de la Mujer, 2009; FUSTER, Francisco. "Betty Friedan: La mística de la feminidad", a *Claves de la Razón Práctica*, núm. 177 (2007), p. 79-82; VALENZUELA, Luisa. "La mística de la feminidad", a

L'impacte de *La mística de la feminitat* va ser automàtic entre milions de mestresses de casa dels Estats Units i de la resta de països desenvolupats, perquè va saber situar la identitat de totes aquestes dones en l'opressió que experimentaven individualment i col·lectivament, encara que vivien en una societat amb tots els drets. El llibre no aportava grans argumentacions filosòfiques, sinó que deixava clara la tesi que eren les mateixes dones les que havien d'arribar a la pròpia realització personal. Encara que el llibre no realitzava incursions teòriques en el tema del domini patriarcal de l'home, va ser un *best-seller* que arribava fàcilment a les dones de classe mitjana. Friedan revelava l'existència asfixiant d'aquestes dones i exposava les causes dels seus malestars en sintonia amb els milers de cartes que rebia de dones que, després de llegir el seu llibre, li explicaven que es deprimien en sentir-se tractades com un electrodomèstic.

La mística de la feminitat va obtenir el Premi Pulitzer el 1964 i se n'arribaren a vendre més de tres milions d'exemplars. Aquest èxit va impulsar Betty Friedan a liderar noves formes de lluita per l'equiparació social de les dones. Amb motiu de les tasques de la Comissió Presidencial de John F. Kennedy sobre la Condició Jurídica i Social de les Dones l'any 1963 i de l'aprovació del títol vuitè de la Llei de drets civils de 1964 sobre els drets de la dona, un grup de dones influents, encapçalades per l'escriptora, van crear la National Organization for Women (Organització Nacional de Dones, NOW) el 29 d'octubre de 1966.⁹⁶ Des d'aquesta organització i en el marc d'un feminisme igualitari, Friedan reivindicava la igualtat d'oportunitats entre homes i dones en tots els àmbits, però especialment reivindicava el dret de les dones a una feina. A més a més, va lluitar activament per la paritat de gèneres en la vida social i va fundar un comitè polític per defensar la promoció de les dones en l'esfera

ENCINAR, Ángeles i VALCÁRCEL, Carmen. *Escritoras y compromiso: literatura española e hispanoamericana de los siglos XX y XXI*. Madrid: Visor, 2009, p. 105-122.

⁹⁶ FRIEDAN, Betty. *Mi vida hasta ahora*. Madrid: Cátedra, 2003; PERONA, Ángeles. "El feminismo liberal estadounidense de posguerra: Betty Friedan y la refundación del feminismo liberal", a AMORÓS, Cèlia i MIGUEL ÁLVAREZ, Ana de (coord.). *Teoría feminista: de la Ilustración*, p. 13-34.

pública. També va destacar en la lluita per la derogació de les lleis que penalitzaven l'avortament. És veritat que va ser reticent a donar suport als moviments de les minories racials i de lesbianes, encara que a aquestes últimes les inclouria en el si de l'organització que liderava. Actualment, la NOW és l'organització feminista que té més pes als Estats Units.⁹⁷

2.2. ACCIONS I REIVINDICACIONS DEL MOVIMENT FEMINISTA

El nou feminisme va entrar en escena a finals dels anys seixanta i a principis dels setanta del segle XX per convertir-se en un moviment de masses i es va caracteritzar per una gran comunicació a nivell internacional. Milers de dones de tot el món es van començar a mobilitzar per fer sentir la seva veu. A Dinamarca les dones van decidir pujar als autobusos i pagar únicament el vuitanta per cent del preu del bitllet, en consonància amb la proporció que suposava el salari femení respecte al masculí. En aquest moment es van produir tres innovacions condicionades especialment pels models americans que no van tardar a difondre's per tota Europa. En primer lloc, les dones es van dedicar a analitzar en grups d'autoconsciència la seva situació personal; en segon lloc, van sorgir grups d'autoajuda, inspirats en el llibre *Our Bodies, Ourselves* (1970), obra que il·lustrava les múltiples connexions existents entre el cos i la subjectivitat, i en tercer lloc, també van deixar-se sentir les veus de les lesbianes i moltes van abandonar els grups mixtos d'homosexuals per integrar-se a les organitzacions feministes.⁹⁸

Sota el crit "El que és personal és polític", el feminisme proposava eliminar dicotomies com home/dona, privat/polític, naturalesa/cultura. S'argumentava que el poder no només s'exerceix en l'àmbit públic i polític, sinó

⁹⁷ BARASKO, Maryann. *Governing NOW. Grassroots activism in the Nacional Organization for Women*. Nova York: Cornell University Press, 2004; REGER, Jo. "Organizational Dynamics and Construction of Multiple Feminist Identities in the Nacional Organization for Women", a *Gender and Society*, vol. XVI (octubre 2002), p. 710-727.

⁹⁸ BOCK, Gisela. *La mujer en la historia*, p. 132.

també en l'àmbit privat. Segons Gisela Bock, el moviment feminista es va enfrontar amb una paradoxa, ja que, per un costat, reclamava la politització del problema de les relacions de poder a l'esfera privada i, de pas, un nou concepte d'allò polític i, per un altre costat, refusava la política en el sentit institucional (com a conseqüència seria titllat de moviment apolític pels seus adversaris i, fins i tot, pels seus amics). La relació existent entre la consciència d'una inferioritat del sexe femení, profundament assentada i a vegades interioritzada, que anava molt més enllà de la simple discriminació i la consciència de la pròpia força, de la pròpia dignitat i de les ganes de tirar endavant, va seguir representant una contradicció que va expressar-se de moltes maneres i amb un to cada cop més agre.⁹⁹

L'autonomia sexual i la llibertat de decisió sobre el propi cos es van convertir en un debat central del nou feminisme. La crítica del matrimoni com a font d'opressió i el reclam de la llibertat sexual i de l'autonomia de les dones en les relacions de parella van obrir dimensions noves en aquest terreny. D'aquesta manera, la imposició del poder masculí va ser desafiada no només en teoria, sinó en la pràctica del dia a dia. El feminisme radical havia denunciat els aspectes més prescriptius del pensament de Freud i havia elaborat una teoria alternativa de la política de la sexualitat que reclamava l'autonomia del cos femení.¹⁰⁰

A partir de 1968, aproximadament i com a data simbòlica, les dones comencen a reivindicar una lluita feminista com a lluita política autònoma i no necessàriament supeditada a moviments organitzatius o a partits considerats d'esquerra. El primer acte que va convertir el Moviment d'Alliberament de la Dona en notícia als Estats Units va ser al setembre de 1968, quan un grup radical va realitzar una marxa de protesta contra la celebració del concurs de Miss Amèrica. En la manifestació contra la presentació de la dona com a objecte sexual estereotipat, les feministes van llençar cosmètics, sabates de taló i sostenidors en el que van anomenar "abocador de la llibertat".

⁹⁹ Ibídem, p. 301.

¹⁰⁰ NASH, Mary. *Mujeres en el mundo*, p. 193.

A Gran Bretanya, dos anys després, al novembre de 1970, el Moviment d'Alliberament de la Dona va ocupar les primeres pàgines de les notícies nacionals quan les activistes van envair la celebració del concurs de Miss Món amb sacs de farina, tomàquets i bombes fèrides sota la consigna "No som boniques, no som lletges. Estem enfadades". El mateix any, les franceses, en un acte ple de simbolisme pel que suposava pel que fa a la ruptura del poder patriarcal, van atreure totes les mirades en dipositar una corona en un dels monuments nacionals més emblemàtics de París. Era la tomba del soldat desconegut, situada a l'Arc del Triomf, i la corona era en honor de l'esposa desconeguda. Mary Nash afirma que aquesta forma de desobediència civil es va convertir en una nova modalitat de protesta feminista. El seu objectiu era treure a la llum tots els mecanismes que ajudaven a mantenir l'opressió femenina i que fins aleshores restaven amagats perquè es consideraven naturals. A més a més, les feministes volien estendre la seva anàlisi i amb aquests actes aconseguien visibilitzar a la societat les seves reivindicacions.¹⁰¹

Com es reflecteix en l'obra de Kaplan, hi va haver explosions de ràbia, discursos inflamats, expressions exuberants de solidaritat, campanyes ben organitzades de marxes i accions de grup, així com certs actes de desobediència civil, en el sentit de reduir la credibilitat de certes lleis, com va ocórrer amb la llei de l'avortament.¹⁰² La qüestió de l'avortament va acompanyar la lluita feminista al llarg de la dècada dels anys setanta. En primer lloc, perquè era l'únic motiu de reclam inclòs en els molts de la cartera feminista que encara estava pendent d'una reforma legislativa i, en segon lloc, perquè l'avortament (encara que les feministes exigissin una alliberació de les lleis que el regien) va ser també un tema controvertit entre elles. La legislació va anar en consonància amb la dinàmica de les campanyes, iniciades a França el 1971 i continuades a Alemanya, amb actes d'autoinculpació: les dones afirmaven "Jo també he avortat". El 1973 el Tribunal Suprem d'Estats Units va admetre la despenalització de l'avortament durant els tres primers mesos de l'embaràs i

¹⁰¹ NASH, Mary. *Mujeres en el mundo*, p. 195.

¹⁰² KAPLAN, Gisela. *Contemporary Western*, p. 49-51.

al·legà la inviolabilitat de la vida privada. Però, el 1989, va traspasar les competències legislatives sobre aquesta matèria als diversos estats de la Unió. El 1974, el processament per avortament de 263 dones a Trento va mobilitzar tot el feminisme italià, però fins al 1978 no es legislava la despenalització de l'avortament amb una sèrie de limitacions en aquest país. A França, la llei va ser alliberada el 1974.¹⁰³ El moviment per la despenalització de l'avortament també va anar acompanyat, a molts països, de la demanada de la legalització dels anticonceptius, tal com va passar a Espanya, i de la reclamació de centres de planificació familiar.

A través de la fúria dels primers anys, centrats en actes valents i decidits de grups petits de dones que després van donar pas a campanyes de masses sobre assumptes relacionats amb els drets reproductius, la seguretat i la salut, els programes polítics públics es van alterar, fracturar i després recompondre de forma desigual però duradora. En el centre d'aquest procés polític feminista, per primera vegada, hi havia una crítica inequívoca de la família, el Moviment d'Alliberament de la Dona va obrir un espai on les qüestions de la sexualitat, la cria dels fills i filles, les divisions generalitzades del treball, les ideologies del salari familiar, l'orientació de les nenes cap a futurs femenins a l'escola i al treball i la masculinitat generalitzada de l'esfera pública es podien abordar de noves formes. Les feministes van obligar l'esquerra a reconsiderar els seus supòsits relacionats amb les coordenades de la democràcia i la bona vida. A partir d'aleshores, la política pública no es jutjaria només d'acord amb la seva aportació a la provisió de drets socials bàsics, sinó també d'acord amb el seu paper en la perpetuació i el canvi de les relacions de gènere.

¹⁰³ BOCK, Gisela. *La mujer en la historia*, p. 271. La responsable de la despenalització de l'avortament a França va ser la ministra Simone Weil, que va impulsar la llei que portava el seu nom i que va ser aprovada el novembre de 1974. WEIL, Simone. *Una vida*. Madrid: Clave Intelectual, 2011.

2.3. EL FEMINISME RADICAL

El feminisme radical va tenir dues obres fonamentals: *Política sexual*, de Kate Millett, publicada el 1969, i *La dialèctica del sexe*, de Sulamith Firestone, editada l'any següent. Fou Sulamith Firestone qui va formular el feminisme com un projecte radical —tal com afirma Cèlia Amorós—, en el sentit marxista de radical. *Radical* significa agafar les coses des de l'arrel i, per tant, anar a l'arrel mateixa de l'opressió.¹⁰⁴ En aquestes obres es van definir conceptes fonamentals per a l'anàlisi feminista, com el de patriarcat, gènere i casta sexual.¹⁰⁵ El patriarcat va ser definit com un sistema de dominació sexual que és, a més a més, el sistema bàsic de dominació sobre el qual s'aixequen la resta de les dominacions, com ara la de classe i raça. El patriarcat és un sistema de dominació masculina que determina l'opressió i la subordinació de les dones, de forma individual i col·lectiva, els homes s'apropien de la força femenina, productiva i reproductiva, dels seus cossos i dels seus productes, ja sigui amb mitjans pacífics o mitjançant l'ús de la violència.¹⁰⁶ El gènere expressa la construcció social de la feminitat i la casta sexual es refereix a l'experiència comú d'opressió viscuda per totes les dones.

La distinció entre sexe biològic i gènere sociocultural —i, doncs, la invenció de gènere— pot ser atribuïda als psicòlegs nord-americans dels anys cinquanta i seixanta que volien testimoniar la diferència de certs pacients entre

¹⁰⁴ AMORÓS, Cèlia. “«La dialéctica del sexo», de Sulamith Firestone: modulaciones en clave feminista del freudomarxismo”, a AMORÓS, Cèlia i MIGUEL ÁLVAREZ, Ana de. *Teoría feminista: de la Ilustración*, p. 69-105.

¹⁰⁵ MILLETT, Kate. *Sexual Politics*. Bucks: Abacus, 1991 (edició en castellà: *Política sexual*. Madrid: Cátedra, Instituto de la Mujer, 1995); FIRESTONE, Shulamith. *The Dialectic of sex. The Case for the Feminist Revolution*. St. Albans: Paladin, 1973 (*La dialéctica del sexo: en defensa de la revolución feminista*. Barcelona: Kairós, 1996).

¹⁰⁶ AMORÓS, Cèlia. *Hacia una crítica de la razón patriarcal*. Barcelona: Círculo de Lectores, 1995; ASTELARRA, Judith. “El patriarcado ¿Una teoría o una ideología?”, a LÓPEZ GAY, Pina. *La mujer en el mundo actual: notas sobre feminismo*. Madrid: Universidad Internacional Menéndez Pelayo, 1982, p. 53-66; BOSCH, Esperanza, FERRER, Victoria i ALMAZORA, Aina. *El laberinto patriarcal. Reflexiones teórico-prácticas sobre la violencia contra las mujeres*. Barcelona: Antrophos, 2006; COBO, Rosa. *Fundamentos del patriarcado moderno*. Madrid: Cátedra i Instituto de la Mujer, 1995.

el cos i la identitat. El 1968, el llibre *Sex and Gender*, de Robert Stoller, va popularitzar la noció de gènere entre els professionals de la psicologia i els investigadors de les ciències humanes.¹⁰⁷ La distinció és represa i difosa per la sociòloga feminista britànica Ann Oakley en la seva obra, de 1972, intitulada *Sex, Gender and Society*. *Sexe*, el primer terme, feia referència a la natura, a les diferències anatòmiques i biològiques entre homes i dones, mascles i femelles, i *gènere* es referia a la cultura i concernia la classificació social i cultural entre masculí i femení. Variable dins el temps i l'espai, el gènere és "el sexe social", la diferència dels sexes construïda socialment i culturalment.¹⁰⁸ Fonamentalment, per al feminisme, en el seu combat contra el determinisme biològic, aquesta distinció entre sexe i gènere va obrir la porta a una història de les relacions entre els sexes, perspectiva que va prosperar molt als Estats Units.

El feminisme radical considerava que els homes, tots els homes i no només una elit, rebien beneficis econòmics, sexuals i psicològics del sistema patriarcal. A més a més de revolucionar la teoria política i feminista, les radicals van fer tres aportacions, com a mínim, igual d'importantes: les grans protestes públiques, el desenvolupament dels grups d'autoconsciència i, menys espectaculars però molt beneficiosos per a les dones, la creació de centres alternatius d'ajuda i d'autoajuda. Les feministes no només van crear espais propis per estudiar i organitzar-se, també van desenvolupar un concepte de salut i de ginecologia fora de les normes del patriarcat i van animar a les dones a conèixer el seu propi cos, a fundar llars d'infants, centres per a dones maltractades i centres de defensa personal.¹⁰⁹

Les mobilitzacions van aconseguir canviar opinions i punts de vista de l'opinió pública i els grups d'autoconsciència van canviar realment les dones. La majoria de la historiografia feminista considera que la formació i el

¹⁰⁷ FAURE, Agnes. *La elección del sexo a propósito de las teorías de Robert Stoller*. Madrid: Akal, 1996.

¹⁰⁸ THÉBAUD, Françoise. "Mujeres, ciudadanía y Estado en el siglo XX", a AGUADO, Ana (ed.). *Las mujeres entre la historia y la sociedad contemporánea*. València: Generalitat Valenciana, 1999.

¹⁰⁹ PULEO, Alicia. "Lo personal es político: el surgimiento del feminismo radical", a AMORÓS, Cèlia i MIGUEL ÁLVAREZ, Ana de. *Teoría feminista: de la Ilustración*, p. 35-67.

desenvolupament internacional de milers de grups d'autoconsciència en els països europeus, sud-americans i als Estats Units va fer una nova forma política i d'organització de la pràctica feminista i una de les aportacions més significatives del moviment feminista radical.

El 1967 es crea a Chicago el primer grup independent i, a la mateixa època també, el New York Radical Women, fundat per Sulamith Firestone i Pam Allen. Es tractava que cada dona expliqués com sentia ella la seva pròpia opressió. Pretenia propiciar "la reinterpretación política de la propia vida y poner las bases para su transformación".¹¹⁰ Els grups fomentaven l'autoestima de les dones, de cada una de les dones, i donaven valor a la paraula femenina. En el si dels grups cada dona s'anava reconeixent com a una persona amb una identitat pròpia, no es tractava de com havien de ser, sinó de com eren realment. Aquest procés va ser decisiu per crear el camí de l'alliberació, la independència i l'autonomia personal i, per tant, col·lectiva. A través d'aquests grups de discussió, les reflexions teòriques sobre la política sexual es van convertir en pràctica feminista. No es parlava de normes, sinó de la realitat quotidiana de les dones i de com elles vivien les relacions de parella. En explicar i debatre aquestes experiències personals, les dones van posar en evidència que es tractava de relacions polítiques de poder.

Aquest canvi de rol va ser complex, ja que significaven canvis en les relacions familiars i de parella. Els grups van ser una xarxa de suport en aquests canvis, que moltes vegades eren autèntiques ruptures. Les feministes radicals van desenvolupar la teoria que deixava en evidència les relacions entre homes i dones, van posar nom a l'arrel de la desigualtat i la van treure a la llum pública i, a la vegada que es manifestaven subversivament contra l'ordre establert, van crear els mitjans perquè cada dona fes un procés personal d'alliberament.

La llibertat sexual va ser el centre de debat del feminisme radical. Es va desvincular la maternitat i la procreació de la pràctica sexual. La llibertat sexual i l'autonomia de les dones en les relacions de parella va ser una de les batalles principals. Aquestes aportacions en el terreny de la sexualitat i dels drets

¹¹⁰ AMORÓS, Cèlia. "«La dialéctica del sexo»", p. 69-105.

reproductius van tenir un impacte durador i van modificar els valors i les pràctiques públiques i personals en la societat. El Moviment d'Alliberament de la Dona va aconseguir trencar el tabú sobre la sexualitat femenina i va traduir en un dret irrenunciable el plaer sexual de les dones, negat fins aleshores.¹¹¹

Política sexual, de Kate Millett, fou un dels llibres que més va contribuir intel·lectualment a tot aquest canvi real en la vida de les dones i, com a conseqüència, de tota la societat.¹¹² El llibre va ser la tesi doctoral de Kate Millett, que va llegir a la Universitat d'Oxford el 1969. Va ser la primera tesi doctoral sobre gènere que va defensar-se al món i, un cop publicada, es va convertir en un *best-seller*.

A *Política sexual* Millett reprèn les eines conceptuals del marxisme i de la psicoanàlisi per aplicar-les a la investigació feminista. Nocions com la de patriarcat o la de gènere passaran a constituir-se en conceptes habituals de les noves anàlisis feministes actuals des del treball de Kate Millett. El lema utilitzat per Millett, "El que és personal és polític", sintetitza aquest nou impuls teòric del feminisme dels anys setanta. L'objectiu de *Política Sexual* era combatre els prejudicis patriarcals arrelats també entre l'esquerra i impulsar línies d'actuació més radicals i renovadores.¹¹³ La mateixa autora considerava que "el sexo es una categoría social impregnada de política" i afegia: "Un examen objetivo de nuestras costumbres sexuales pone de manifiesto que constituyen y han constituido, en el transcurso de la historia, un claro ejemplo de relación de dominio y subordinación. [...] Se ha alcanzado una ingeniosísima forma de «colonización interior», más resistente que cualquier tipo de segregación. Aun cuando hoy día resulte casi imperceptible, el dominio sexual es tal vez la ideología más profundamente arraigada en nuestra cultura, por cristalizar en

¹¹¹ NASH, Mary, *Mujeres en el mundo*, p. 192.

¹¹² PULEO, Alicia. "Lo personal es político", p. 35-67.

¹¹³ MORENO, Amparo. "Introducción", a MILLETT, Kate. *Política sexual*. Madrid: Cátedra, 1995, p. 8.

ella el concepto más elemental de poder. Ello se debe al carácter patriarcal de nuestra sociedad y de todas las civilizaciones históricas.”¹¹⁴

La consigna “El que és personal és polític” incloïa un component mobilitzador i va establir un vincle obligatori entre l’anàlisi teòrica i la pràctica del feminisme. La lluita per transformar la política sexual només podia organitzar-se des d’una plataforma de “nosaltres”, des de les mateixes dones com un agent col·lectiu que definia la particularitat de la seva situació com a dones per desenvolupar el debat públic que permetés arribar als objectius per millorar la seva situació. En la mateixa direcció va aparèixer la segona gran obra del feminisme radical, *La dialèctica del sexe*, de Shulamith Firestone.¹¹⁵

En la seva obra, Shulamith Firestone utilitza les eines teòriques del marxisme com la versió marxista de la psicoanàlisi que havia proposat Wilhelm Reich i també l’obra de Simone de Beauvoir, i trava l’argument que el poder patriarcal havia situat les dones en una posició de desavantatge perquè les havia obligat a recloure’s en les tasques biològiques de la gestació, el part i de la cura dels infants. D’aquesta manera el patriarcat havia convertit aquesta característica biològica en la desigualtat de gènere i havia construït una estructura de poder en què els homes aprofitaven els desavantatges físics i socials de les dones ocasionats pel temps que havien d’invertir en embarassos i criança.¹¹⁶

La dialèctica del sexo: en defensa de la revolución feminista, que va ser publicada a Espanya el 1976 per l’editorial Kairós, proposava sobretot, a més de la utilització de mètodes anticonceptius i de l’avortament, desenvolupar innovacions científiques per aconseguir la reproducció humana als laboratoris, assignant la criança de les criatures a les institucions estatals. D’aquesta manera, les dones es lliurarien de la servitud biològica i l’embaràs seria una etapa superada de la humanitat, i tot això s’aconseguiria amb l’ús creixent de les

¹¹⁴ MILLETT, Kate. *Política sexual*, p. 68-69.

¹¹⁵ AMORÓS, Cèlia. “«La dialéctica del sexo»”, p. 69-105.

¹¹⁶ GARZÓN, Juan Sisinio. *Historia del feminismo*, p. 218-219; PULEO, Alicia. *Dialéctica de la sexualidad, género y sexo en la filosofía contemporánea*. Madrid: Cátedra, 1992.

tècniques de reproducció com la fertilització in vitro i també la selecció del sexe. Es podria, doncs, construir, a través de l'avenç científic, una societat postpatriarcal que permetria abolir la família tradicional i organitzar la reproducció de la vida per unitats comuns de persones de caràcter socialista. Així s'eliminarien tant les classes sexuals com les classes socials o econòmiques.¹¹⁷

Com a síntesi, tant Kate Millett com Shulamith Firestone van revolucionar la teoria del poder polític en introduir-hi la sexualitat i l'estructura patriarcal de la família i van denunciar la violència de gènere. Els moviments d'alliberació en què aquestes autores participaven van impulsar noves formes d'activisme polític i social.

En la línia del pensament feminista radical, a més a més dels treballs de Millett i Firestone, s'ha de situar l'obra de Germaine Greer *The Female Eunuch* (1970), una crítica de la misogínia.¹¹⁸ Aquesta obra, que tenia una estreta relació amb el món acadèmic, va sorgir al mateix temps que una literatura feminista de ficció. En el grup de les obres feministes més venudes dels primers anys setanta hi havia un fort component de fúria davant de la misogínia i una determinació general de persuasió perquè les dones busquessin la seva autorealització. Juntament amb la consigna clau "El que és personal és polític" va sorgir el lema "La companyonia femenina és poderosa", que era el títol d'una col·lecció d'assajos de Robin Morgan: *Sisterhood is Powerful*.¹¹⁹ Ambdós eslògans portaven implícita la idea que les dones estaven universalment oprimides i explotades i que només a través d'una presa de consciència d'aquesta situació comú podrien canviar les estructures que les subjugaven.

Encara que es poden establir límits entre la línia del pensament liberal i del radical, les diferències queden difuminades en la pràctica del moviment i en

¹¹⁷ FIRESTONE, Shulamith. *La dialéctica del sexo*, p. 9-24.

¹¹⁸ GREER, Germaine. *La Mujer Eunuco*. Barcelona: Kairós, 2004.

¹¹⁹ MORGAN, Robin. *Sisterhood is powerful. And anthology of writings from the Women's Liberation Movement*. Nova York: Random House, 1970. Aquesta primera obra va anar seguida per *Sisterhood is Global* (edició en castellà: *Mujeres en el mundo: atlas de la situación femenina*. Barcelona: Hacer, 1993).

la ideologia de les feministes individuals a partir de la meitat de la dècada de 1970. Diversos factors van contribuir a la superació de les divisions ideològiques en un moviment feminista que va mantenir la diversitat i va viure debats vibrants i lluites intestines, però que va establir ponts i coalicions entre les seves components. La presència de les organitzacions liberals va ajudar a fer que el feminisme radical sobrevisqués com a moviment, mentre que la majoria de moviments contraculturals liderats per homes originats a la dècada dels seixanta, amb la important excepció de l'ecologisme, van desaparèixer o van acabar sotmesos ideològicament al llarg de la dècada dels vuitanta.¹²⁰

2.4. CAP ALS NOUS FEMINISMES

L'any 1975, declarat Any Internacional de la Dona per l'Organització de les Nacions Unides (ONU), pot llegir-se com un punt d'inflexió de la teoria i també de la pràctica feminista. Simbòlicament, el 1975 delimita el moment en el qual les tendències feministes es diversifiquen tant com les mateixes variables sociopolítiques amb les quals el feminisme interactua. Avui per avui, la raça, l'etnicitat, les alternatives ecològiques, els grups de dones negres i les preferències sexuals componen una xarxa de variables que, lògicament, diversifica els interessos de les dones i de les feministes. Així, mentre als països nòrdics es plantegen, a partir dels anys vuitanta, pactes interclassistes entre les dones d'esquerra i dreta per envair l'Estat i portar a terme una espècie de feminisme estatal, les feministes nord-americanes creen *lobbies* o grups de pressió. A partir de 1975, el feminisme ja no va ser només un, sinó que va convertir-se en molts.

A grans trets es pot dir, que a partir dels anys vuitanta del segle XX les aportacions del feminisme radical s'integren en part com a respostes que accepten altres sectors socials cada vegada més amplis i, com a conseqüència, sorgeixen noves formulacions teòriques i s'obren a perspectives feministes que es poden catalogar com a tercera onada de la història del feminisme. En aquesta

¹²⁰ CASTELLS, Manuel. *L'era de la informació: El poder de la identitat*.

tercera onada hi va destacar, sobretot, el que es defineix com a feminisme de la diferència, que d'altres anomenen feminisme cultural.

Les crítiques de la cultura patriarcal que van fer les radicals nord-americanes van provocar un aprofundiment en una cultura pròpia de les dones i d'aquí sorgiria el feminisme cultural. Aquest feminisme propugna que les dones, en tenir la qualitat de ser mares, tenen una sexualitat tendra i personal i, per tant, representen els principis de la natura i de la salvació del planeta, mentre que els valors de la cultura estan controlats pels homes, la sexualitat dels quals és agressiva i amb tendència a la dominació. Els valors de les dones són superiors, però la cultura construïda pels homes ha oprimat i silenciats els principis específics de les dones, fins i tot ha arribat a anular l'essència femenina.

Si amb el feminisme radical la maternitat suposava la subjugació de la dona dins el sistema patriarcal, amb el feminisme de la diferència aquesta particularitat del cos de la dona passa a ser la potència femenina que orienta la identitat de les dones. El feminisme de la diferència planteja la necessitat d'alliberar-se dels homes, ja que representen l'impediment per atènyer el nou ordre ajustat al caràcter femení. En conseqüència a aquesta formulació de la diferència, aquestes feministes subratllen les diferències entre sexes per fer veure que l'heterosexualitat és la forma de dominació de l'home. Per això sorgeixen veus que defensen el lesbianisme com a alternativa per no contaminar-se de l'agressivitat dels valors masculins. En el terreny pràctic va destacar la lluita contra la pornografia i la prostitució, considerades formes de subjugació de la dona en benefici exclusiu del domini sexual de l'home.¹²¹

El feminisme cultural, que quan va arribar a Europa i després de ser traduït i assimilat va convertir-se en el feminisme de la diferència, va tenir els

¹²¹ AMORÓS, Cèlia. *La gran diferencia y sus pequeñas consecuencias para la lucha de las mujeres*. Madrid: Cátedra i Instituto de la Mujer i València: Universitat de València, 2005; BELTRÁN, Elena i MAQUEIRA, Virginia (ed.). *Feminismos: debates teóricos contemporáneos*. Madrid: Alianza, 2001; NÁJERA, Elena. "Introducción: Feminismo de la igualdad y feminismo de la diferencia", a *Feminismos*, núm. 15, 2010, p. 9-14; SAU, Victoria. *Reflexiones feministas para principios de siglo*. Madrid: Horas y Horas, 2000.

seus màxims exponents a països com França o Itàlia. A França va sorgir-hi a finals dels anys setanta, en clau fonamentalment filosòfica i a partir del grup *Psychoanalyse et Politique*, amb figures com Annie Leclerc, Hélène Cixous i, sobretot, Luce Irigaray, a qui podem considerar la pionera del feminisme de la diferència.¹²²

Psychoanalyse et Politique va criticar durament el feminisme igualitari per considerar-lo reformista i per reivindicar l'equiparació de drets entre homes i dones en lloc d'incidir en la diferència entre els sexes. Però tant Irigaray com Cixous van innovar la teoria feminista en insistir en la subversió del llenguatge masculí, en la reivindicació de l'escriptura femenina i en la creació d'un saber femení.¹²³ Irigaray va utilitzar les eines de la psicoanàlisi de Lacan sobre l'ordre simbòlic per analitzar l'exclusió de les dones del mateix, en tant que definides com l'altre, el diferent o no idèntic. A partir d'aquí, va reclamar la defensa de la diferència del sexe femení des de la seva obra *Speculum. Espejo del otro sexo*, que va publicar el 1974. Per això va defensar la refundació del pensament des de la diferència sexual, perquè només així s'aconseguiria comprendre les diferències entre home i dona i l'acceptació dels altres sense l'opressió d'una subjectivitat o d'una cultura sobre una altra.¹²⁴

La reivindicació de la diferència tindrà també la seva versió italiana. A finals dels seixanta i durant tota la dècada següent, Itàlia va ser un dels països on el moviment feminista va ser més actiu. Encara que la majoria de les militants feministes estaven lligades a la política d'esquerra, s'ha de destacar la figura de Carla Lonzi, que va publicar la polèmica obra *Escupamos sobre Hegel*,

¹²² LUNA, Lola G. "De la emancipación a la insubordinación: de la igualdad a la diferencia", a *Asparkia*, núm. 11 (2000), p. 27-36. POSADA KUBISSA, Luisa. "Diferencia, identidad y feminismo: una aproximación al pensamiento de Luce Irigaray", a *Logos: Anales del Seminario de Metafísica*, núm. 39 (2006), p. 181-133; "La diferencia sexual como diferencia esencial: sobre Luce Irigaray", a AMORÓS, Cèlia i MIGUEL ÁLVAREZ, Ana de. *Teoría feminista: de la Ilustración*, p. 253-288. SANAHUJA, Encarna, SANZ, Teresa i SEGARRA, Rosa. "Luce Irigaray", a *Duoda*, núm. 6 (1994), p. 85-93.

¹²³ NASH, Mary. *Mujeres en el mundo*, p. 174.

¹²⁴ IRIGAY, Luce. *Speculum, espejulo de la otra mujer*. Madrid: Saltés, 1978.

crítica despietada de la cultura patriarcal i de les “aspiraciones igualitarias de un cierto feminismo colonizado, ya que la igualdad supone una realidad existencial”. Lonzi afirmava que “la igualdad entre los sexos es el ropaje con el que se disfraza hoy la inferioridad de la mujer”.¹²⁵

A més a més, a Itàlia van sorgir-hi grups d'autoconsciència amb l'objectiu de desenvolupar una identitat pròpia. Cal destacar la Llibreria de Dones de Milà i la Biblioteca de Dones de Parma. En assumptes com l'avortament o la violència sexual van defensar que, en lloc de la victimització i de la petició de protecció a un Estat dominat per homes, s'havia d'exigir respecte per les diferents experiències de les dones. Van elaborar el concepte d'*affidamento* com a forma de reconstruir l'autoritat femenina inexistent en el patriarcat. Precisament el patriarcat es basa en l'autoritat paterna en detriment de la materna. Així l'*affidamento* entre dones és la pràctica social que rehabilita la funció simbòlica de la mare. En recuperar la grandiositat materna perduda es podria reconstruir al mateix temps l'autoritat social femenina.¹²⁶

El feminisme de la diferència pretenia fer entendre que amb l'ordre patriarcal mai s'aconseguiria la igualtat de les dones. Es proposava, doncs, la necessitat de valorar allò personal, el que és pròpiament femení, com un aspecte cabdal per a una nova construcció de la societat. Tot entenent que el patriarcat havia construït el gènere femení a la seva manera, des del feminisme de la diferència es pretenia reivindicar una nova manera de veure el món i, també, trobar una identitat femenina de les dones. La diferència sexual no era una essència tancada, sinó que implicava la diversitat també dins del mateix gènere femení. No es tractava de ser iguals que els homes ni tampoc que fossin iguals totes les dones. Els canvis de llei per ser iguals jurídicament eren necessaris, però com un punt de partida, no d'arribada.

¹²⁵ LONZI, Carla. *Escupamos sobre Hegel*. Barcelona: Anagrama, 1981, p. 72.

¹²⁶ POSADA KUBISSA, Luisa. “El pensamiento de la diferencia sexual: El feminismo italiano. Luisa Muraro y «El orden simbólico de la madre»”, a AMORÓS, Cèlia i MIGUEL ÁLVAREZ, Ana de. *Teoría feminista: de la Ilustración*, p. 289-317.

El feminisme de la diferència propugnava que s'havia d'abolir l'ordre patriarcal que havia convertit les diferències sexuals en desigualtats socials i per això propugnaven un nou ordre construït com un camí cap a la igualtat des de la diferència en tots els àmbits de la vida, fos la política, les relacions entre persones o el pensament. El feminisme de la diferència havia obert portes a la postmodernitat, és a dir, a la superació de les normes del que val o no val en art, literatura, filosofia, cinema i música i havia inaugurat noves perspectives d'anàlisi de la història del pensament i la cultura. També ha aportat una nova ètica relacionada no tant amb el gènere sinó amb la diferència.¹²⁷

La discussió entre el feminisme i la postmodernitat es dona, sobretot, en l'òrbita nord-americana a inicis dels anys noranta.¹²⁸ En concret, són les feministes Sheyla Benhabib, Judith Butler i Nancy Fraser les que plantegen, en la revista *Praxis Internacional*, els seus recels al fet que un programa com la postmodernitat pugui recollir els interessos feministes i, com a conseqüència, que al feminisme li pugui interessar aquest programa.¹²⁹

¹²⁷ AMORÓS, Cèlia. *Feminismo y filosofía*. Madrid: Síntesis, 2000; AMORÓS, Cèlia. *Tiempo de feminismo: sobre feminismo, proyecto ilustrado postmodernidad*. Madrid: Cátedra i Instituto de la Mujer i València: Universitat de València, 2000.

¹²⁸ Wellmer (deixeble de l'última escola de Frankfurt, la de Habermas) va encunyar el terme de *postmodernitat*. Per postmodernitat s'entén la consciència d'una època en què haurien caducat els pressupostos intel·lectuals, socials i vitals de la modernitat i, amb ells, els de la Il·lustració. Políticament, la postmodernitat rebutja els projectes de canvi o revolucions totalitzadores i aposta per micropolítiques i per moviments que, abans que plantejar una lluita global contra el poder, es plantegen estratègies transversals i puntuals. CAMPILLO, Neus. *El descrèdit de la modernitat*. València: Universitat de València, 2001.

¹²⁹ BENHABIB, Sheyla. "Feminism and Postmodernism: An Uneasy Alliance"; FRASER, Nancy. "False Antithesis: A Response to Seyla Benhabib and Judith Butler"; BUTLER, Judith. "Contingent Foundations: Feminism and the Question of «Postmodernism»", tots tres articles es van publicar a *Praxis Internacional*, núm. 11 (juliol de 1991). Vegeu també BENHABIB, Sheyla i CORNELL, Drucilla (ed.). *Teoría feminista y teoría crítica: ensayos sobre la política de género en las sociedades de capitalismo tardío*. València: Edicions Alfons el Magnànim/Institució Valenciana d'Estudis i Investigació, 1990; BENHABIB, Seyla. *El Ser y el otro en la ética contemporánea: feminismo, comunitarismo y posmodernismo*. Barcelona: Gedisa, 2006; BUTLER, Judith. *El género en disputa*; NICHOLSON, Linda (comp.). *Feminismo/posmodernismo*. Buenos Aires: Feminaria, 1992.

Les teories postmodernistes van matisar que no existia cap correspondència entre un concepte universal de dona i la realitat quotidiana de les persones de sexe femení. La desconfiança postestructuralista en la representació i en el llenguatge va tenir un fort impacte en el feminisme. Tot i que el treball d'algunes autores franceses com Hélène Cixous i Luce Irigaray, a finals dels setanta, ja se situaven en aquests paràmetres, l'apogeu d'aquest moviment s'ha de datar a finals de la dècada dels vuitanta i al llarg de la dels noranta. Aquest feminisme inaugurava una nova etapa en què les categories dona, experiència, identitat, representació, política, entre d'altres, es posaven en qüestió. En oposició al feminisme liberal i al marxista, el feminisme postestructuralista desconfiava del significat de la identitat i sostenia que era necessari qüestionar la posició des de la qual es parlava.

En assumir que la identitat és múltiple i contradictòria, la categoria *dona* ja no pot designar una entitat estable. No es tracta només del fet que les dones siguin diferents i que tinguin interessos sovint enfrontats per raons de classe, de raça o de preferència sexual, sinó que la identitat personal és també contradictòria i difícilment sintetitzable en un únic significat. El feminisme postestructuralista afirma que la identitat està implícita de multiplicitat i, per tant, un únic predicat, *dona*, no és suficient per contenir-la.

La tercera onada del feminisme, doncs, s'ha caracteritzat per estar travessada per diferents corrents i articulacions identitàries.¹³⁰ De la mateixa manera que la segona onada va significar reformular el primer moviment feminista del segle XVIII i principis del XIX, la tercera onada reformula radicalment el sentit del feminisme de les dècades de 1960 i 1970 i constitueix un moment important de canvis i ruptures.

En el camí de la ruptura amb l'ordre patriarcal ha aflorat, en les últimes dècades, l'ecofeminisme com a resposta a la idea masculina de la dominació de la natura i, per tant, de la fertilitat de la terra i de la fecundació de les dones. Es tracta d'un moviment plural, perquè hi conflueix el pensament feminista amb

¹³⁰ GIL, Silva L. *Nuevos feminismos. Sentidos comunes en la dispersión. Una historia de las trayectorias y rupturas en el Estado español*. Madrid: Traficantes de Sueños, 2011, p. 33.

una perspectiva ecologista i amb la defensa de l'espiritualitat pròpia de les dones. Alguns grups ecofeministes assenyalen, sobretot, la semblança de les dones amb el medi ambient, mentre que altres desenvolupen un socialisme que acabi amb l'explotació de tot tipus, també el que pateix el medi ambient. Ambdós comparteixen una visió contrària del concepte occidental i patriarcal de civilització que històricament ha suposat l'explotació de la Terra i el control de la sexualitat de les dones.¹³¹

L'ecofeminisme va destacar als Estats Units, però el seu desenvolupament ha estat molt important en països d'Àsia i Àfrica. Va ser pioner el moviment Chipko, a la Índia, que va desenvolupar-se als anys setanta, quan les dones abraçaven els arbres a l'estat indi d'Uttar Pradesh per evitar que els talessin, ja que la paraula *chipko* significa abraçar. A l'Àfrica l'ecofeminisme va sorgir, a Kènia, el 1977, quan Wangari Maathai va organitzar el Moviment Cinturó Verd, que consistia en un pla d'actuació per protegir el medi ambient i impulsar el desenvolupament comunitari amb plantejaments ecologistes i de protagonisme d'unes dones que lluitaven per la natura i contra la fam dels seus fills. Amb aquests objectius van plantar milers d'arbres i van crear centenars de llars d'infants.¹³²

Des de les últimes dècades del segle XX el feminisme s'ha integrat com a part de les polítiques institucionals dels Estats democràtics, tant a nivell nacional com també en els organismes internacionals. Així, la lluita per la igualtat ja no és una tasca que només impulsen els grups de dones, sinó que les

¹³¹ BRAVO, M. Antonia del. *El ecofeminismo: un reencuentro con la naturaleza*. Jaén: Universidad de Jaén, 1999; HOLLAND-CUNZ, Barbara. *Ecofeminismos*. Madrid: Instituto de la Mujer, 1996; MIES, Maria. *Ecofeminismo, teoría, crítica y perspectivas*. Barcelona: Icaria, 1997; NOVO, Maria. *Mujer y medio ambiente: los caminos de la visibilidad. Utopías, educación y nuevo paradigma*. Madrid: Catarata, 2007; PULEO, Alicia. *Ecofeminismo: para otro mundo posible*. Madrid: Cátedra, 2011; WARREN, Karen J. *Ecological feminism*. London: New York, Routledge, 1994; VERSCHUUR, Christine. *Género, movimientos populares urbanos y medioambientales*. Madrid: Iepala, 2010.

¹³² MAATHAI, Wangari. *Movimiento Cinturón Verde: compartiendo propuestas y experiencias*. Madrid: Los Libros de la Catarata, 2008; SHIVA, Vandana. *Abrazar la vida: mujer, ecología y supervivencia*. Madrid: Horas y Horas, 1995.

institucions estatals s'han posicionat en primer pla per donar suport als canvis que reclamaven les noves realitats sociològiques de les dones.

A tall de conclusió d'aquest repàs per la història del moviment feminista, es pot afirmar que el feminisme no constitueix un corrent únic de pensament. Malgrat que totes les feministes concordin que és necessari intervenir contra les situacions de discriminació i opressió de les dones, no totes sostenen la mateixa opinió sobre les causes d'aquestes situacions ni sobre com arribar a l'emancipació. A diferència de molts grups de dones, els grups feministes prenen alguna cosa de la condició de les dones com a meta explícita de la seva acció. No obstant això, es tracta de molt més que un moviment cultural: el feminisme contemporani probablement representa el moviment de política cultural de major abast. Perquè l'eslògan "El que és personal és polític" assenyala que cap aspecte de la vida quotidiana pot estar absent de reflexió i de possible crítica: ni el llenguatge, ni les anècdotes, ni els estils de fer publicitat, ni les maneres de concretar una ciutat o de vestir-se, ni les normes que regeixen l'educació dels fills i filles, ni altres innumerables elements de conducta i comportament que són, suposadament, mundans i trivials.¹³³

¹³³ ABBOTT, Pamela i WALLACE, Claire. *An introduction to sociology: feminist perspectives*. London, Routledge, 1990; YOUNG, Iris Marion. *La justicia y la política de la diferencia*. Madrid: Cátedra i Instituto de la Mujer i València: Universitat de València, 2000.

IV. PENSAMENT I ACCIÓ DEL MOVIMENT FEMINISTA A CATALUNYA

Baixo a peu fins a la plaça de la Universitat.
Fa un sol esplèndid i bufa un ventijol lleu que puja del mar.
A la façana de l'edifici de la nostra «Alma Mater»,
sobre un llençol blanc que tremola
acaronat per la brisa, llegeixo:
Jornades Catalanes de la Dona.

Teresa Pàmies. *Maig de les dones: Crònica d'unes jornades*. Barcelona: Laia, 1976, p. 7.

1. DE L'APROPIACIÓ DE LA SECCIÓ FEMENINA DE L'ANY INTERNACIONAL DE LA DONA A LA CELEBRACIÓ DE LES JORNADES PER L'ALLIBERAMENT DE LA DONA

1.1. 1975, ANY INTERNACIONAL DE LA DONA

Al desembre de 1972 les Nacions Unides (ONU) van declarar que el 1975 seria l'Any Internacional de la Dona, amb els objectius de promoure la igualtat de drets entre homes i dones, assegurar la integració de les dones en un esforç pel seu desenvolupament global i incrementar la contribució de les dones en la consecució de la pau mundial.¹³⁴

A Espanya, quan l'ONU va anunciar la convocatòria de l'Any Internacional de la Dona, la Secció Femenina va posar en funcionament una campanya política amb l'objectiu que el règim l'anomenés l'òrgan coordinador de les activitats que es realitzessin en motiu de la commemoració. Pilar Primo de Rivera, delegada nacional de la Secció Femenina des de 1938, va ser designada presidenta d'aquesta Comissió encarregada de l'organització dels actes.¹³⁵ Així, la Secció Femenina va plantejar-se l'organització de l'Any

¹³⁴ El 1975 va ser proclamat Any Internacional de la Dona per les Nacions Unides mitjançant la Resolució de l'Assemblea General núm. 3010, del 18 de desembre de 1972. L'Assemblea General de les Nacions Unides va proclamar el període comprès entre 1976 i 1985 el Decenni de les Nacions Unides per a la Dona. Durant aquest decenni, i en concret el 18 de desembre de 1979, l'Assemblea General de l'ONU va aprovar la Convenció sobre l'eliminació de totes les formes de discriminació contra la dona (CEDAW). INSTITUTO DE LA MUJER. *Las conferencias mundiales de Naciones Unidas sobre las mujeres*. Madrid: Instituto de Trabajo y Asuntos Sociales, 1999, p. 79. RODRÍGUEZ MANZANO, Irene. *Mujeres y Naciones Unidas: igualdad, desarrollo y paz*. Madrid: Libros de la Catarata, 2008.

¹³⁵ DÍAZ SILVA, Elena. "El Año Internacional de la Mujer en España: 1975", a *Cuadernos de Historia Contemporánea*, núm. 28 (2009), vol. XXXI, p. 319-339; OTERO, Luis. *La Sección Femenina*. Madrid: Edaf, 1999; SÁNCHEZ LÓPEZ, Rosario. *Mujer española: una sombra de destino en lo universal. Trayectoria histórica de Sección Femenina de Falange (1934-1977)*. Murcia: Universidad de Murcia, 1990. *Entre la importancia y la irrelevancia: Sección Femenina, de la República a la Transición*. Murcia: Consejería de Educación y Cultura, Servicio de Publicaciones, 2007.

Internacional com un instrument per oferir una imatge d'institució renovada, que lluitava per la integració de la dona en la societat.

A través de la Secció Femenina, el règim franquista va convertir la necessitat de la integració de la dona en la vida comunitària en el tema central del seu discurs durant l'any 1975. Un discurs que tractava d'anar en concordança amb el discurs d'obertura del govern tecnòcrata i que va anar seguit d'una sèrie de tímides reformes en el Codi Civil, Penal i de Comerç, com per exemple la Llei 14/1975, del 2 de maig, que entre d'altres coses posava punt final a la llicència marital.¹³⁶ La llicència marital, que havia estat establerta pel Codi Civil d'inspiració napoleònic que datava de 1889, era el símbol de l'opressió i de la institucionalització de la subordinació i del sotmetiment de l'esposa al marit. La Llei 14/1975 també va modificar diversos articles del Codi Civil relatius a la nacionalitat, a la capacitat jurídica de la dona casada i al règim econòmic matrimonial, per això també va ser necessària la modificació de determinats articles del Codi de Comerç que havien d'adaptar-se a les modificacions realitzades en el Codi Civil.¹³⁷ Encara que també es va proposar la pàtria potestat compartida, que no va ser aprovada i aquesta va continuar pertanyent al marit, així com el càrrec d'administrador únic dels béns del matrimoni, a excepció de Catalunya per la regulació del dret civil català.

Aquestes modestes modificacions es feren per la necessitat d'oferir una imatge moderna de la dictadura envers Europa, però la realitat era que la legislació franquista, la Secció Femenina i l'Església catòlica havien configurat, al llarg de quaranta anys, un model de dona religiosa i adaptada al discurs de la domesticitat. El catolicisme es va convertir en l'eix de la construcció de la identitat femenina, entorn a la domesticitat i a la contraposició entre Maria i

¹³⁶ Llei 14/1975 de 2 de maig, sobre reforma de determinats articles del Codi Civil i del Codi de Comerç sobre la situació jurídica de la dona casada i els drets i deures dels cònjuges, publicada al BOLETÍN OFICIAL DEL ESTADO (BOE) del 5 de maig de 1975, núm. 107, p. 9413-9419.

¹³⁷ DÍAZ SILVA, Elena. "El Año Internacional", p. 319-339.

Eva.¹³⁸ En el discurs del nacionalcatolicisme, les dones desenvolupaven una funció de reconquesta espiritual i política des de l'àmbit domèstic com a transmissores de valors religiosos i morals a la família. Segons Di Febo, la recristianització es va vincular a la regeneració nacional, a la redempció moral i a un ordre antimodern, procés en el qual es va atribuir una gran rellevància a les dones i pel qual la identitat de gènere es va redefinir en clau nacional catòlica.¹³⁹

El pas de la dècada de 1950 a 1960 es va caracteritzar per la introducció d'una sèrie de canvis legals en la situació de les dones que arrencaven de la reforma del Codi Civil de 1958 i culminaven amb l'aprovació de la Llei de drets polítics, laborals i professionals de les dones de 1961, redactada per la Secció Femenina i defensada a les Corts Generals per la seva delegada nacional. L'article primer de la llei aprovada el 15 de juliol de 1961 els reconeixia "los mismos derechos que al varón para el ejercicio de toda clase de actividades políticas, profesionales y de trabajo". Tot i que aquesta formulació podria equiparar-se amb el reconeixement de l'individualisme i d'una igualtat de gènere, la llei de 1961 no implicava cap alteració ideològica.¹⁴⁰ L'objectiu era aproximar-se a nivells de treball femení que donessin resposta a la urgent necessitat d'incrementar la població treballadora i que permetessin aproximar-se als nivells d'activitat productiva i de benestar col·lectiu dels països

¹³⁸ ROCA GIRONA, Jordi. *De la pureza a la maternidad. La construcción del género femenino en la posguerra española*. Madrid: Ministerio de Educación y Cultura, 1996; "Esposa y madre a la vez. Construcción y negociación del modelo ideal de mujer bajo el (primer) franquismo", a NIELFA, Gloria (ed.). *Mujeres y hombres en la España franquista: sociedad, economía, política, cultura*. Madrid: Editorial Complutense, 2003, p. 45-65.

¹³⁹ FEBO, Giuliana Di. "La Cuna, la Cruz y la Bandera. Primer franquismo y modelos de género", a MORANT, Isabel (dir.). *Historia de las mujeres*, p. 217-238.

¹⁴⁰ GALLEGU, M. Teresa. "Notas sobre el poder, la socialización política y la mujer (La sección Femenina de Falange)", a SEMINARIO DE ESTUDIOS DE LA MUJER. *Nuevas perspectivas sobre la mujer: Actas de las Primeras Jornadas de Investigación Interdisciplinaria*, vol. II. Madrid: Universidad Autónoma de Madrid i Seminario de Estudios de la Mujer, 1982, p. 42-49; TAVERA, Susanna. "Mujeres en el discurso franquista hasta los años sesenta", a MORANT, Isabel. *Historia de las mujeres en España*, p. 239-265.

desenvolupats. La llei de 1961 figurava entre les mesures legals continuïstes adoptades amb posterioritat a 1945 que buscaven recobrir amb una pinzellada de modernitat una societat que entre les seves coordenades ideològiques hi tenia la domesticitat de les dones i guanyar per a Espanya quotes més altes d'acceptació internacional.¹⁴¹

De fet, l'Any Internacional de la Dona va ser l'últim gran acte de propaganda de la Secció Femenina, en el qual Pilar Primo de Rivera va assumir part de les proposicions exposades i admetia les greus deficiències culturals, econòmiques i polítiques detectades entre la seva població d'influència, les dones, encara que aquesta influència estava més que en dubte. Tot i la política uniformadora i dominadora, les dones, durant la dictadura franquista, no van representar un col·lectiu homogeni. Entre les dones no només hi havia diferències de classe i estatus, sinó que també hi tenia a veure el fet de ser triomfadora o derrotada en la Guerra civil, encara que moltes vegades aquest fet va quedar en el silenci a causa, precisament, de les condicions de control ideològic i social que vivia la societat femenina.¹⁴²

La Secció Femenina era ja al final del règim un immens aparell burocràtic, pesat i desprestigiats. Els treballs de Rosario Sánchez destaquen la inoperància socialitzadora de la Secció Femenina com una organització sense incidència real entre les dones que havia deixat de funcionar molt abans del seu

¹⁴¹ DAVIDSON, Jessica. "La Sección Femenina y la mujer trabajadora, la ley de derechos políticos, profesionales y laborales", a GÓMEZ NAVARRO, Soledad (coord.). *Estudios de historia iberoamericana*, vol. II. Córdoba: Universidad de Córdoba, Servicio de Publicaciones, 2004, p. 197-200; DUCH PLANA, Montserrat. "Celibato laboral", a *V Encuentro de Investigadores del Franquismo*. Albacete: Universidad de Castilla - La Mancha, 2003. NIELFA, Gloria. *Mujer y trabajo*. Madrid: Información e Historia, 1994, i NIELFA, Gloria (ed.). *Mujeres y hombres; RUIZ FRANCO. Eternas menores? Las mujeres en el franquismo*. Madrid: Biblioteca Nueva, 2007; VALIENTE, Celia. "La liberalización del régimen franquista: la Ley de 22 de julio de 1961 sobre derechos políticos, profesionales y de trabajo de la mujer", a *Historia Social*, núm. 31 (1998), p. 45-65.

¹⁴² GARCÍA NIETO, M. Carmen. "Trabajo y oposición popular de las mujeres durante la dictadura franquista", a DUBY, Georges i PERROT, Michele (dir.). *Historia de las mujeres. Siglo XX*. Madrid: Taurus, p. 661-671; PRIETO BORREGO, Lucía. *Encuadramiento femenino, socialización y cultura en el franquismo*. Màlaga: Centro de Ediciones de la Diputación Provincial de Málaga, 2010.

desmantellament el 1977.¹⁴³ En el tardofranquisme la missió de la Secció havia derivat cap a intentar que les dones veiessin que la seva promoció era compatible amb el Movimiento. Una altra cosa era que aquesta pretensió hagués funcionat. Després de la mort del dictador, l'organització va seguir funcionant, encara que arrossegant seriosos problemes, com l'escassa adhesió d'afiliades que patia des de la dècada dels anys cinquanta. Tot i així, va continuar sota el govern d'Arias Navarro i el primer govern d'Adolfo Suárez, fins que pel Decret Llei d'1 d'abril de 1977 va quedar desmantellada.¹⁴⁴ Encara que cal matisar que algunes de les funcionàries que treballaven a la Secció Femenina van ser incorporades com a personal laboral a l'administració pública.

1.2. ORGANITZACIÓ DE LES JORNADES PER L'ALLIBERAMENT DE LA DONA

Al desembre de 1975 van tenir lloc a Madrid les I Jornades Nacionals per l'Alliberament de la Dona.¹⁴⁵ Quan les Nacions Unides van declarar l'Any Internacional de la Dona, diverses associacions legals de Madrid, constituïdes en la seva majoria per dones, van veure l'oportunitat d'establir una col·laboració entre elles per denunciar la situació de les dones a l'Estat espanyol i els aspectes de la vida econòmica, social i política que les oprimien i van

¹⁴³ SÁNCHEZ LÓPEZ, Rosario. *Mujer española; Entre la importancia; "Trayectoria histórica de la Sección Femenina de la Falange"*, a *Mirando al Mar*, vol. IV (2008), p. 193-232.

¹⁴⁴ MUÑOZ SÁNCHEZ, Esmeralda. "La sección femenina en la transición española", a ASOCIACIÓN DE AMIGOS DEL ARCHIVO HISTÓRICO PROVINCIAL. *La transición a la democracia en España. Actas de las VI Jornadas de Castilla – La Mancha sobre Investigación en Archivos: Guadalajara, 4-7 de noviembre de 2003*, vol. II, 2004 (Comunicacions CD-Rom), p. 7.

¹⁴⁵ Encara que en un principi aquestes jornades es van denominar I Jornades Nacionals per l'Alliberament de la Dona, durant els debats, els grups de les diverses nacionalitats que participaven d'arreu de l'Estat van posar de manifest la seva disconformitat, per això Amparo Moreno, en la seva obra *Mujeres en lucha* (1977), ja les cita com a Jornades per l'Alliberament de la Dona. Al llarg d'aquesta investigació també s'ha optat per Jornades per l'Alliberament de la Dona.

intentar buscar, a la vegada, accions reivindicatives amb un denominador comú. Així, ja des de mitjans de 1974, es van iniciar reunions i contactes, sota l'escut de les Nacions Unides, que van servir per proposar una alternativa feminista als actes oficials que el règim franquista, a través de la Secció Femenina, pretenia organitzar.

Les Jornades van ser possibles gràcies al treball de coordinació dels grups iniciat a la tardor de 1974 i van suposar una gran dosi d'energia a causa de les limitacions per la falta de llibertat. A poc a poc van consolidar-se els llaços d'unió entre el Moviment Democràtic de Dones (MDM), que no figurava com a tal per motius de clandestinitat, les Associacions de Mestresses de Casa i de la Llar, el Seminari d'Estudis Sociològics sobre la Dona (SESM), l'Associació Espanyola de Dones Universitàries (AEMU), l'Associació Espanyola de Dones Separades, el Moviment Apostòlic Seglar, el Club d'Amics de la UNESCO, el Col·legi Oficial de Doctors i Llicenciats, la Joventut Obrera Catòlica (JOC) i la Germandat Obrera d'Acció Catòlica (HOAC). Amb aquesta diversitat, i després de diverses reunions per discutir, contrastar opinions i unificar voluntats, es va confeccionar un programa. També va participar en els debats i en la redacció del document Pilar Bellosillo, de la Unió Mundial d'Organitzacions Femenines Catòliques (UMOFC), encara que finalment no el va subscriure.¹⁴⁶

Alguns dels grups que participaven en l'organització ja s'havien constituït abans de la mort de Franco. Entre aquests grups hi destaquen l'AEMU; el SESM; el MDM i les diferents associacions de dones separades que es van anar organitzant per tota Espanya.¹⁴⁷ El SEMS va ser creat el 1960 per María Lafitte, comtessa de Campo Alange, qui, després d'haver escrit diversos llibres sobre problemes femenins, va decidir connectar amb dones universitàries

¹⁴⁶ SALAS, Mary i COMABELLA, Merche (coord.). "Asociaciones de mujeres y movimiento feminista", a ASOCIACIÓN DE MUJERES EN LA TRANSICIÓN DEMOCRÁTICA. *Españolas en la Transición*, p. 88-91.

¹⁴⁷ VERDUGO, Vicenta. "El moviment feminista i la transició democràtica espanyola", a GUINARD, David. *Dona i lluita democràtica al segle XX*. Palma: Edicions Document Balear, 2012, p. 213-250.

amb la idea de fundar un grup feminista, que es va mantenir actiu fins a 1986.¹⁴⁸ En el cas de l'MDM, es tractava d'una organització propera al Partit Comunista d'Espanya (PCE) i al Partit Socialista Unificat de Catalunya (PSUC), encara que a Catalunya aquesta organització de dones comunistes va presentar unes altres variables, com s'observarà més endavant.¹⁴⁹

Aquestes organitzacions van conformar-se com la Plataforma d'Organitzacions Feministes. Dita Plataforma va decidir elaborar un programa comú, feminista i democràtic i, al febrer de 1975, va organitzar una roda de premsa en un pub al centre de Madrid, en la qual es va convidar els mitjans de comunicació. Així fou com es va donar a conèixer a l'opinió pública el projecte d'activitats. La premsa va difondre els actes i el programa molt favorablement.¹⁵⁰

Al febrer de 1975, les Associacions de Mestresses de Casa van organitzar un boicot als mercats, botigues d'alimentació i grans magatzems per protestar contra l'encariment dels preus i les condicions de vida de les classes populars. A la crida també hi van donar suport l'Associació Espanyola de Dones Universitàries i l'Associació Espanyola de Dones Separades, i també el Club d'Amics de la UNESCO i quatre associacions de veïns de Madrid. L'acció de protesta va resultar un èxit inesperat i la reacció del règim no es féu esperar. La Direcció Superior de Policia de Madrid va decidir suspendre, per un espai de tres mesos, l'activitat de diverses associacions de mestresses de casa i de dones per incompliment de les finalitats assenyalades en els seus estatuts i per haver firmat i segellat comunicacions estimades de caràcter subversiu amb relació a la

¹⁴⁸ SALAS, Mary i COMABELLA, Merche (coord.). "Asociaciones de mujeres", p. 88-91.

¹⁴⁹ ABAD BUIL, Irene. "Movimiento Democrático de Mujeres. Un vehículo para la búsqueda de una nueva ciudadanía femenina en la transición española", p. 245-252, i ARRIERO RANZ, Francisco. "El Movimiento Democrático de Mujeres: de la lucha antifranquista a la conciencia feminista (1964-1975)", p. 253-263, ambdós articles a *Actes del Congrés la Transició, de la dictadura franquista a la democràcia*. Barcelona, 2005; ARRIERO RANZ, Francisco. "El Movimiento Democrático de Mujeres: del antifranquismo a la movilización vecinal y feminista", a *Historia, Trabajo y sociedad*. Fundación Primero de Mayo, núm. 2 (2011), p. 33-62.

¹⁵⁰ SALAS, Mary i COMABELLA, Merche (coord.). "Asociaciones de mujeres", p. 84.

jornada d'abstenció de compra en els mercats i a l'apagada de llum del dia 20 de febrer.¹⁵¹

Tot i els entrebancs, les anteriors organitzacions van continuar treballant i, sota la denominació de Plataforma d'Organitzacions de Dones de Madrid, va continuar endavant el programa alternatiu a l'oficial. La Plataforma va convertir-se en la Comissió de Madrid de l'Any Internacional de la Dona. Una vegada aprovat el programa comú i donat a conèixer a l'opinió pública, a Madrid, a través de la premsa, es van iniciar els viatges per prendre contacte amb altres organitzacions de dones d'arreu de l'Estat. Barcelona va ser una de les primeres ciutats on es va presentar al mes de maig i on es va llançar la idea de realitzar unes jornades. L'Associació d'Amics de les Nacions Unides, amb les seves onze delegacions a Catalunya, es va adherir ràpidament a la convocatòria de Madrid i va fer campanya al Principat. Van ser reunions intenses de treball amb organitzacions feministes com l'Associació Nacional de Comunicació Humana i Ecologia (ANCHE), de les vocalies de dones de les associacions de veïns o amb dones del PSUC. Tot i que en un principi hi van sorgir alguns desacords en les concepcions amb les representants d'ANCHE, finalment van convergir i un total de vint-i-set entitats catalanes (quatre associacions de dones, disset associacions de veïns amb les seves vocalies i sis grups culturals i cristians) van adherir-se al programa elaborat a Madrid.¹⁵²

Els viatges van continuar i les associacions d'Alacant, Màlaga, Santander, València i Valladolid van subscriure el programa manifest. Al mes de juliol van tornar-se a reunir a Barcelona amb dones de Catalunya, Galícia, Madrid i València i van adoptar la resolució definitiva de celebrar les I Jornades per l'Alliberament de la Dona a Madrid. Els contactes amb altres grups de dones van donar els seus fruits i, a l'estiu de 1975, van aprovar un nou programa que

¹⁵¹ *Informaciones* (24 de febrer de 1975). La relació d'associacions suspeses fou: Associació Espanyola de Dones Universitàries, Associació de Propietaris i Veïns de Moratalaz, Associació Espanyola de Dones Separades Legalment, Associació Castellana de Mestresses de Casa i Consumidores, i les seves delegacions de Vicálvaro, Alcalá de Henares, Carabanchel Alto, Carabanchel Bajo, San Sebastián de los Reyes, entre moltes d'altres de barris de Madrid.

¹⁵² SALAS, Mary i COMABELLA, Merche (coord.). "Asociaciones de mujeres", p. 88-91.

portava per títol “Per l’alliberació de la dona. Programa de les ONG de l’Estat Espanyol” i la formació d’una nova plataforma que coordinava els esforços de totes les associacions de l’àmbit estatal, el Secretariat d’Organitzacions no Governamentals per a tot l’Estat,¹⁵³ que seria l’antecedent de la Coordinadora d’Organitzacions Feministes de l’Estat espanyol.

El programa manifest denunciava la realitat de les dificultats amb les que ensopegava l’alliberació de la dona a Espanya a causa de la peculiaritat del seu desenvolupament polític, és a dir, la dictadura franquista, que havia impedit i frenat el procés de participació social i política de les dones. En l’escrit, les associacions manifestaven que la discriminació femenina no era un problema exclusiu espanyol i que aquest repercutia en nombrosos fronts com l’educatiu, el legislatiu, el laboral i d’altres. Segons les associacions, la maniobra del règim d’autoproclamar-se com a defensor de les dones i del canvi, de la promoció i de la igualtat era la prova que, per al govern, la dona no era un “ser humano promocionable”, sinó “un instrumento del cual se valen para frenar toda posibilidad de cambio ideológico y asegurarse así su supremacía en el poder”.¹⁵⁴

Amb els contactes formalitzats i les reunions fetes, al llarg de 1975 es van continuar celebrant reunions. Així, el dies 13 i 14 de setembre es va organitzar una altra reunió a Madrid, en la qual hi van participar vuitanta dones d’Albacete, Alacant, Barcelona, Galícia, Logroño, Madrid, Màlaga, Oviedo, Santander, Sevilla, València i Valladolid. Les dones de Bilbao no hi van poder assistir, però es van sumar al programa. D’aquesta manera, en les diverses reunions preparatòries es van perfilar les característiques que havia de tenir la trobada. Les bases per a la discussió es van plantejar a través de diverses ponències, l’elaboració de les quals es va encarregar a associacions de diversos punts de l’Estat: “Mujer y Sociedad” i “Movimientos feministas”, a Madrid; “Mujer y educación”, a Valladolid; “Mujer y familia” i “Mujer y barrios”, a

¹⁵³ Ídem.

¹⁵⁴ MORENO, Amparo. *Mujeres en lucha*, p. 128.

València; “Mujer y trabajo”, a Barcelona, i, finalment, “Mujer rural”, a grups d’Albacete, Galícia i Sevilla.¹⁵⁵

D’aquesta manera, la commemoració de l’Any Internacional de la Dona, que corria el perill de convertir-se en un instrument d’exhibició de la Secció Femenina i de tapadora demagògica del règim, es va transformar en una reapropiació d’un nou espai d’intervenció i de debat per part de nombrosos sectors femenins. Contra l’intent del Govern de controlar la iniciativa de l’ONU es va enviar un opuscle a la premsa i a la seu de les Nacions Unides, on es manifestava l’enorme discriminació de la dona espanyola en tots els àmbits de la societat.

1.3. DESENVOLUPAMENT DE LES JORNADES PER L’ALLIBERAMENT DE LA DONA

Finalment, entre el 5 i el 8 de desembre de 1975 van tenir lloc les I Jornades per l’Alliberament de la Dona, que es van celebrar al Col·legi Montpellier, al barri de la Concepción de Madrid. A les religioses del Col·legi Montpellier se’ls va dir que, segons l’acord de l’ONU, se celebraria una reunió amb motiu de l’Any Internacional de la Dona. S’ha de considerar la importància cabdal de les Jornades, ja que per primera vegada s’exposava clarament i explícitament la necessitat de construir un moviment d’alliberació de la dona ampli, unitari i independent dels partits polítics. Més de cinc-centes dones, entre les quals hi havia professionals liberals, mestresses de casa, treballadores de la llar, obreres i administratives, entre d’altres que acudien a títol individual o integrades en les diverses associacions participants.¹⁵⁶ Del moviment

¹⁵⁵ Archivo Histórico Partido Comunista de España (AHPCE). Fondo Organizaciones de Mujeres. Comisión de la Mujer del PCE. I Jornadas Nacionales por la Liberación de la Mujer. Conclusiones (Madrid, desembre de 1975).

¹⁵⁶ L’Associació Espanyola de Dones Universitàries, la delegació de Madrid i la de Barcelona; l’Associació de Mestresses de Casa de Valladolid; l’Associació de Dones de la Llar de Torrelavega, de Santander; l’Associació Universitària per a l’Estudi dels Problemes de la Dona, de Madrid; el Centre Social de la Florida, de l’Hospitalet de Llobregat; la Comissió Femenina del Club d’Amics de la UNESCO, de Madrid i també d’Alacant; dues associacions de veïns de

feminista europeu i americà es van adaptar i reelaborar, a la llum de la situació específica espanyola, les crítiques a la societat patriarcal i a la divisió de rols en la família i en la societat; i s'analitzava la relació amb els partits polítics i els sindicats i en conseqüència el problema de la doble militància. Davant de la cancel·lació per part del règim franquista de la paraula "feminisme" el terme era acollit per la majoria de les participants.¹⁵⁷

L'experiència de la lleidatana Chus Borell ens il·lustra l'esperit d'aquesta primera trobada: "A Madrid vam estar-nos en un convent, cinc-centes dones, l'Any Internacional de la Dona de les Nacions Unides, el 1975. Vam fer unes jornades i allí vam prendre unes decisions de divulgar, de fer col·lectius arreu de l'Estat, i ens coordinàvem amb les dones de tot l'Estat. Allà hi vam anar com a Col·lectiu Feminista. De fet, allà encara no havíem fet LAMAR, perquè va ser després de les Jornades Catalanes de la Dona, el 1976. Jo, que ja estava al Departament de la Dona de l'ONU, hi vaig anar com a representant d'aquest departament. Ara, hi havia moltes dones que encara no s'havien organitzat i anaven a títol individual. Va ser un aforament molt potent, perquè, a més a més, era clandestí."¹⁵⁸

Les discussions no es van fer esperar. Ja al primer dia i a primera hora es va plantejar a les assistents a les Jornades que, donada la il·legalitat de la trobada (només havien passat setze dies de la mort de Franco i onze dies des que el primer Govern de la Monarquia decretés un indult enlloc de l'amnistia general), en qualsevol moment podia aparèixer la policia i desallotjar-les i que, per tant, no sabien quant podia durar l'assemblea i que el més urgent era enviar un telegrama al rei Joan Carles sol·licitant l'amnistia general. Aquí van

l'Hospitalet; dues associacions de veïns de València; la Germandat Obrera d'Acció Catòlica Diocesana de Madrid; el Moviment Apostòlic Seglar de Madrid; les dones dels enllaços sindicals de Madrid; la Subcomissió Femenina de l'Ateneu Mercantil de València; el Seminari d'Estudis Sociològics sobre la Dona, i vint-i-quatre associacions de mestresses de casa de Madrid.

¹⁵⁷ FEBO, Giuliana Di. "Resistencias femeninas al franquismo. Para un estado de la cuestión", a *Cuadernos de Historia Contemporánea*, núm. 28 (2006), p. 153-168.

¹⁵⁸ Entrevista a Chus Borrell Feliu.

començar les discrepàncies. Dones de Barcelona, que assistien majoritàriament a títol individual, s'hi van oposar perquè consideraven que, tot i que estaven d'acord amb la demanda d'amnistia, l'objectiu principal de les Jornades era discutir sobre la problemàtica específica femenina, que mai s'havia pogut abordar col·lectivament, i que, si com a conseqüència de la discussió s'arribava a la conclusió que s'havia d'enviar el telegrama, ja s'enviaria.¹⁵⁹

Per una altra part, les feministes que es reunien al voltant del despatx de l'advocada Cristina Alberdi van matisar que, en cas de demanar l'amnistia, les dones havien d'exigir que "ésta se extendiera también a los actos considerados delictivos por una legislación que discrimina a la mujer, como adulterio, aborto, anticonceptivos, prostitución, homosexualidad, etc.". Això sobrepassava el concepte d'amnistia general defensat per l'antifranquisme i, segons Amparo Moreno, moltes de les assistents no comprenien el plantejament autènticament feminista d'aquesta reivindicació, fins i tot algunes de les participants negaven que s'hagués de discutir sobre feminisme.¹⁶⁰

Les diferents tendències —feminisme socialista i feminisme radical— van sortir a la superfície obrint debats apassionants. Durant les Jornades ja van sorgir els temes que en els anys posteriors serien objecte de debat en el si del moviment feminista, com l'única o doble militància o l'autonomia del moviment respecte els partits i, fins i tot, la consideració de la dona com a classe social. Es van posar sobre la taula els temes que s'havien delimitat en les ponències: l'educació, el treball, les lleis, la família, la sexualitat, el divorci, l'anticoncepció i l'avortament. Segons Mary Salas i Merche Comabella: "Fue realmente una explosión de todo lo que no se había podido debatir colectivamente durante tantos años de dictadura."¹⁶¹

De les ponències relacionades amb el sector de l'educació se'n van derivar diverses problemàtiques que s'havien de solucionar a través de la

¹⁵⁹ AGUSTÍN PUERTA, Mercedes. *Feminismo: identidad personal*, p. 57. MORENO, Amparo. *Mujeres en lucha*, p. 25.

¹⁶⁰ MORENO, Amparo. *Mujeres en lucha*, p. 23.

¹⁶¹ SALAS, Mary i COMABELLA, Merche (coord.). "Asociaciones de mujeres", p. 93.

derogació de tots els articles de la Llei General d'Educació en els quals s'hi establien diferències per raó de sexe, la creació de guarderies i centres preescolars gratuïts i la regulació de la coeducació a tots els nivells, la qual cosa implicava, entre d'altres coses, la supressió d'assignatures diferents per raó de sexe, la inclusió d'informació sexual en els plans d'estudi i que hi hagués professors d'ambdós sexes en tots els nivells d'ensenyament. També es reclamava la planificació de centres d'ensenyament per zones i el transport gratuït per als infants i la creació de colònies d'estiu per facilitar la incorporació de les dones al treball.

En l'àmbit de "Mujer y familia" les reivindicacions eren molt plurals i anaven des de la demanda d'un canvi total de la legislació vigent fins a la despenalització de l'avortament, passant per la derogació de tots els articles del Codi Penal que condicionaven la llibertat femenina per disposar del propi cos. També s'hi sumaven la demanda de creació de centres de planificació familiar a càrrec de la Seguretat Social, la promulgació d'una llei sobre el divorci i la participació de l'home en totes les tasques que tradicionalment s'assignaven a les dones. Dins d'aquest àmbit es va discutir el tema de la sexualitat, que no s'havia previst com un àmbit específic de discussió. Per a algunes dones, la sexualitat mereixia un debat en profunditat; en canvi, per a les militants de l'MDM, aquests problemes no eren els que més afectaven les dones de les classes populars i van arribar a afirmar que el problema dels anticonceptius i de l'avortament preocupava més les burgeses, mentre que les dones dels barris perifèrics de les ciutats es preocupaven més per la carestia de vida i pels equipaments socials. Aquestes postures contraposades van repetir-se en el debat sobre els objectius de les organitzacions femenines als barris.¹⁶²

En l'apartat sobre el món laboral la principal exigència era *per una feina igual, un salari igual*, que incloïa la reclamació d'igualtat amb els homes en la possibilitat d'accedir a tota classe de feines i a qualsevol categoria laboral, la desaparició, a la llarga, del treball a domicili que aprofitava la dona com a mà d'obra barata, la regulació del treball com a assalariada en el servei domèstic, la

¹⁶² MORENO, Amparo. *Mujeres en lucha*, p. 23.

creació de centres de formació professional no discriminatoris i mixtes, la instal·lació de guarderies a totes les empreses, la supressió de les lleis proteccionistes que establien una sèrie d'aparents privilegis per a la dona i, finalment, que el moviment obrer assumís la problemàtica específica de les treballadores com a part integrant de la seva lluita reivindicativa.

La ponència "Mujer y trabajo" s'havia encarregat a Barcelona, però no es va elaborar col·lectivament, sinó que va ser presentada com a aportació personal de Lidia Falcón. Ja que, segons Amparo Moreno, la majoria de les dones de Barcelona, que treballaven en grups poc estructurats o que estaven acollides en entitats legals que no els oferien prou suport, van decidir que no podien participar unitàriament a les Jornades, algunes dones van assistir-hi sota les sigles de la seva associació, però la majoria de dones catalanes van participar-hi a títol individual.¹⁶³

En l'àmbit dels barris s'especificava que des del treball veïnal es podia plantejar una lluita per a l'alliberació de la dona exigint la creació de guarderies i centres preescolars gratuïts. En l'àmbit dels barris també es reclamava la necessitat de dotació d'ambulatoris, incloent-hi centres de planificació familiar, l'obertura de centres de formació per a les dones que permetessin la seva incorporació al treball en condicions més favorables, una política d'habitatges no discriminatòria, una xarxa de transports públics, la presència femenina en les gestions municipals i la creació d'associacions femenines que integressin la dona i potenciessin la seva participació igualitària.

En l'àmbit de "Mujer Rural" no s'hi estableixen ni denúncies ni exigències i s'hi afirmava que "el total desconocimiento de su realidad concreta nos impide deducir ningún tipo de conclusiones, por lo que vemos imprescindible la realización de unas jornadas dedicadas especialmente al estudio de su problemática"¹⁶⁴, la qual cosa indicaria una composició de les participants predominantment urbana.

¹⁶³ Ibídem, p. 51.

¹⁶⁴ AHPCE. Fondo Organizaciones de Mujeres. Comisión de la Mujer del PCE. I Jornadas Nacionales por la Liberación de la Mujer. Conclusiones (Madrid, desembre de 1975).

1.4. BALANÇ DE LES JORNADES PER L'ALLIBERAMENT DE LA DONA

L'últim dia de les Jornades es va decidir crear comissions de treball per arribar a les conclusions sobre els diversos temes, però hi va haver enfrontaments en el moment de decidir quines comissions es creaven i sobre què discutirien, especialment si s'havia de dedicar una comissió al tema específic del feminisme, que finalment es va crear i s'hi van debatre les diferents concepcions. La lluita de les dones encara es concebia més en termes de política ciutadana i d'oposició a la dictadura franquista que en clau feminista. Encara que algunes feministes van apostar per un moviment específic i autònom.¹⁶⁵ Tot i aquestes desavinences, sí que, al final de les sessions, la majoria de les assistents van aprovar una resolució política i van decidir enviar un telegrama al rei Joan Carles protestant per les detencions produïdes durant la manifestació davant de la presó de Carabanchel, exigint la derogació del decret llei antiterrorista i reclamant l'amnistia general. En el telegrama també rebutjaven tota política sorgida d'un govern no elegit pel poble i que no garantia les llibertats democràtiques.¹⁶⁶

No s'havia pogut arribar a unes conclusions definitives respecte als diversos àmbits que s'havien tractat (educació, família, treball, dona i societat, dona i barris, dona rural i moviments feministes), però sí que es van elaborar unes resolucions. Les associacions signants de les resolucions, datades el 8 de desembre de 1975, últim dia de les Jornades, van ser, d'Alacant, la Comissió Femenina d'Amics de la UNESCO; de Madrid, el Moviment Apostòlic Seglar,

¹⁶⁵ NASH, Mary. "La construcción de una cultura", p. 283-306.

¹⁶⁶ AHPCE. Fondo Organizaciones de Mujeres. Comisión de la Mujer del PCE. I Jornadas Nacionales por la Liberación de la Mujer. Telegrama amb data del 8 de desembre de 1975.

"MAJESTAD, 500 MUJERES REUNIDAS PRIMERAS JORNADAS NACIONALES POR LA LIBERACIÓN DE LA MUJER PROTESTAN POR LA MASACRE Y DETENCIONES PERPETADAS DOMINGO EN CARABANCHEL. EXIGEN AMNISTÍA GENERAL, DEROGACIÓN DECRETO ANTITERRORISMO. RECHAZAN TODA POLÍTICA EMANADA DE UN GOBIERNO NO REFRENDADO POR EL PUEBLO Y QUE NO GARANTICE LIBERTADES DEMOCRÁTICAS. FIRMANTES: LAS ASOCIACIONES PARTICIPANTES."

l'HOAC Diocesana, l'AEMU, enllaços sindicals femenins, l'Associació de Mestresses de Casa dels barris de Tetuán, Getafe, Moratalaz - La Estrella, Ventas, Chamartín i Aluche i l'Associació Castellana de Mestresses de Casa i Consumidores; de Santander, l'Associació de Dones de la Llar de Torrelavega i la seva comarca; de València, la Subcomissió Femenina de l'Ateneu Mercantil i les Associacions de Veïns de Cid i la Dehesa, i de Valladolid, l'Associació de Mestresses de Casa.

Les conclusions, que es van elaborar en els mesos posteriors i que es van aprovar el 14 de febrer de 1976, contenien un resum de cada sector que s'havia debatut en les Jornades i després hi figuraven unes denúncies específiques. De cada àmbit es van extreure unes reclamacions que, encara que amb un caràcter general, foren les que van marcar les accions reivindicatives del moviment feminista espanyol. En l'àmbit de dona i societat es va reclamar la restauració urgent dels drets democràtics d'associació, reunió, expressió, vaga i manifestació; una radical transformació de la legislació vigent que situés la dona en un pla d'igualtat en el Codi Civil i Penal, així com la reforma de la Llei de perillositat i rehabilitació social; la creació de llocs de treball que permetessin la incorporació massiva de les dones al treball productiu en condicions d'igualtat; la presència femenina en els òrgans de gestió, a tots els nivells; la supressió de tots els conceptes, usos, hàbits i expressions en el llenguatge i la publicitat, així com en els mitjans de comunicació, que degradessin la dona; l'eliminació dels dobles criteris de valoració moral; el reconeixement d'un ampli Moviment d'Alliberament de la Dona unitari i independent dels partits polítics, de l'Estat i de les organitzacions sectorials, i, finalment, es reclamava la promulgació d'una amnistia general per a tots els presos i exiliats polítics i sindicals.

Com a conclusió, és interessant ressaltar els punts d'acord que van extreure les organitzacions participants a les Jornades respecte a les tendències del moviment feminista, que a continuació es reproduïxen:¹⁶⁷

¹⁶⁷ AHPCE. Fondo Organizaciones de Mujeres. Comisión de la Mujer del PCE. I Jornadas Nacionales por la Liberación de la Mujer. Conclusiones (Madrid, desembre de 1975).

En las I Jornadas Nacionales por la Liberación de la Mujer, se manifestaron diversas tendencias que a lo largo de los tres días de debate tuvieron ocasión de expresarse.

La celebración de estas I Jornadas ha evidenciado la existencia en nuestro país de movimientos de mujeres que, a pesar de las enormes dificultades impuestas por un régimen carente de libertades, se han ido abriendo paso de múltiples formas en la lucha por su liberación.

Las varias tendencias representadas, tras una polémica discusión, llegaron a los siguientes puntos de acuerdo:

- La necesidad de un Movimiento Feminista de masas, pluralista, independiente de los partidos políticos, del Estado y de las organizaciones sectoriales.
- La necesidad de lograr las libertades democráticas para que dicho movimiento pueda desarrollarse y cumplir el papel que está llamado a jugar.
- La liberación de la mujer sólo será posible con un cambio total de las estructuras jurídicas, ideológicas, políticas y económicas que actualmente oprimen y discriminan.

Aquestes conclusions van ser subscrietes per les mateixes organitzacions que van aprovar les resolucions en acabar les Jornades (ja mencionades en les línies anteriors), però les agrupacions catalanes (Associació de Dones Universitàries de Barcelona, Associació de Can Serra, Associació Collblanc-Torrassa i Centre Social La Florida, de l'Hospitalet de Llobregat) no van firmar les conclusions anteriors, i d'altres, com l'Associació de Mestresses de Casa de Valladolid, van introduir-hi certes matisacions.¹⁶⁸

¹⁶⁸ AHPCE. Fondo Organizaciones de Mujeres. Comisión de la Mujer del PCE. I Jornadas Nacionales por la Liberación de la Mujer. Conclusiones (Madrid, diciembre de 1975). "VALLADOLID, que presenta en estas Jornadas la ponencia Mujer y Educación, suscribe estas conclusiones pero no su matización feminista. Preconiza no la creación de un Movimiento Feminista sino una previa concienciación de la mujer a través de amplios movimientos de masas —no necesariamente femeninos— que recojan los específicos problemas sociales que la

Com es pot observar en analitzar les conclusions i tal com explica una de les seves participants, Empar Pineda, en les Jornades ja es va manifestar l'existència del que, a nivell internacional, es coneixia com les diverses corrents feministes. Així, en aquestes primeres jornades, es van perfilar tres tendències fonamentals: la del MDM; la qualificada com a radical, representada pels Seminaris Col·lectius Feministes que seguien la línia de pensament de Shulamith Firestone, i la que es va anomenar tercera via o línia de Barcelona.

En el moment del seu naixement, el 1965, l'MDM havia estat impulsat pel PCE i no estava concebut com un moviment feminista, sinó de suport a la lluita antifranquista en general, d'inspiració comunista i especialment lligat a la solidaritat amb els presos polítics. A partir de la proclamació de l'Any Internacional de la Dona es va intentar revitalitzar el Moviment Democràtic, conferint-li un matís feminista, revisant els seus plantejaments, realitzant diverses presentacions públiques per part de feministes i reconvertint el seu nom: Moviment Democràtic de Dones – Moviment d'Alliberament de la Dona (MDM-MLM). Els seus plantejaments van canviar substancialment al ritme del sorgiment del moviment feminista. Durant les Jornades per l'Alliberament de la Dona l'MDM va elaborar un document on es va autodefinir com una organització “independiente económica e ideológicamente de los partidos políticos, de las organizaciones sectoriales y del Estado. Tiene una línea de acción propia, decidida a través de la discusión abierta y colectiva”.¹⁶⁹

Un element de renovació del discurs i de la pràctica feminista va ser la irrupció del denominat feminisme radical, representat per petits grups molt canviants que incorporaven reflexions i pràctiques desenvolupades per la segona onada del feminisme europeu i nord-americà: l'autoconsciència, l'autoajuda i la reflexió teòrica del feminisme materialista. Així doncs, les Jornades per l'Alliberament de la Dona també van servir perquè els grups de dones de Madrid i Barcelona qualificats com a radicals es posessin en contacte i

mantienen en un estado de marginación; este primer paso, meramente reivindicativo, la llevará, lógicamente, a integrarse en la lucha general por un cambio de estructuras políticas y sociales.”

¹⁶⁹ MORENO, Amparo. *Mujeres en lucha*, p. 111.

comencessin a treballar conjuntament: eren els Seminaris Col·lectius Feministes, que durant l'estiu de 1976 patirien escissions.¹⁷⁰

Al costat d'aquestes opcions del feminisme polític i del feminisme radical o independent de les organitzacions polítiques, la tercera via la formaven grups que es definien com una alternativa a les altres dues opcions. Aquesta tendència la conformaven grups com ANCHE a Barcelona i el Front d'Alliberament de la Dona (FLM) a Madrid. Aquestes organitzacions defensaven la necessitat d'una societat socialista enfront del sistema capitalista i patriarcal. Si bé eren partidàries de la doble militància (política i feminista), consideraven que el moviment feminista s'havia de mantenir autònom dels partits polítics i dels sindicats.¹⁷¹

Aquestes expressions ideològiques del feminisme ja van xocar quan, durant les Jornades, es va plantejar la possibilitat de participar en la concentració de protesta davant de la presó d'homes de Carabanchel per exigir la llibertat dels presos polítics. Davant d'aquesta proposta hi va haver dones que, com que eren unes jornades feministes, van proposar anar a manifestar-se davant de la presó de dones de Madrid, és a dir, a la de Trinidad. És només un exemple dels nous plantejaments que se situaven en el centre de l'activitat i de la reflexió del moviment de dones. La contradicció entre els sexes era un fet traumàtic per a les dones que es reconeixien en les tradicions ja existents, perquè la seva acceptació tenia importants conseqüències polítiques i personals.¹⁷²

Pineda considera que l'existència de les diverses expressions ideològiques i polítiques en el si del feminisme van ser "un elemento de enorme riqueza para todas, porque obligó a no dejarse llevar cada cual por lo que ya planteaba, por lo que ya conocía, por las orientaciones en que se movía, sino que hubo un acicate tremendo debido a que otras planteaban otras cosas y

¹⁷⁰ FAGOAGA, Concha i LUNA, Lola. "Notas para una historia", p. 453-462.

¹⁷¹ VERDUGO, Vicenta. "El moviment feminista", p. 213-250.

¹⁷² GRAU BIOSCA, Elena. "De la emancipación", p. 673-683; PINEDA, Empar; OLIVÁN, Montserrat, i URÍA, Paloma. *Polémicas Feministas*. Madrid: Revolución, 1985.

había que saber defender las propias posiciones, estando permanentemente en discusión, escuchando otras formas de entender la liberación de las mujeres”. I sobre el naixement del feminisme exposa que: “Esto no quiere decir que no hubiera pensamiento feminista, que no hubiera mujeres feministas, incluso grupos feministas, antes de diciembre de 1975; cosa normal, por otra parte, porque nada surge de la nada, así de repente, como un champiñón. Y esto hay que subrayarlo porque en ocasiones, hoy día, da la impresión de que hasta que no apareció determinada opción, no había nada antes.”¹⁷³

La celebració de les primeres trobades de dones a Madrid i després a Barcelona van donar lloc a la creació de nous grups i a la coordinació dels mateixos en els àmbits local, nacional i també en l'estatal. De les primeres resolucions van sorgir-hi els programes reivindicatius que van marcar l'agenda feminista de la Transició.

¹⁷³ PINEDA, Empar. “Las otras feministas: cuestiones pendientes en la España actual”, a EGIDO, Ángeles i FERNÁNDEZ ASPERILLA, Ana (ed.). *Ciudadanas, militantes, feministas. Mujer y compromiso político en el siglo XX*. Madrid: Eneida, 2011, p. 249-272.

2. CAP A LES JORNADES CATALANES DE LA DONA

2.1. ESPAIS DE LLUITA ANTIFRANQUISTA I CONSCIENCIACIÓ FEMINISTA

Encara que la mort física de Franco, el 20 de novembre del 1975, representava el final del franquisme, les cúpules polítiques del règim van intentar projectes continuistes que van veure's truncats per l'agitació social i per la incapacitat del Govern de controlar la dissidència. Des de l'inici de la dècada dels anys setanta, les vagues obreres, com les protestes estudiantils i les manifestacions crítiques de sectors professionals i intel·lectuals, van començar a ser un fenomen cada vegada més freqüent, tot i la capacitat dissuasiva i l'actuació constant de l'aparell repressiu franquista.¹⁷⁴

L'oposició no va aconseguir conduir el procés de canvi, però la transició espanyola no fou un monòleg de les elits polítiques sinó una obra col·lectiva en la qual la participació dels actors socials tingué un paper protagonista. Aquest paper protagonista de la societat civil no va sorgir de cop i volta amb la mort del dictador, sinó que feia anys que es forjava. Ja durant la segona meitat dels anys seixanta i, sobretot, durant la primera meitat dels anys setanta es començaren a gestar amb força a Catalunya i a la resta de l'Estat els anomenats "nous" moviments socials (moviment veïnal, estudiantil i feminista).¹⁷⁵ Així doncs, des dels anys setanta, impulsats pel creixement econòmic i la transformació social que s'estava produint, es van conformar el que Álvaro Soto anomena espais de llibertat i escoles de democràcia en els moviments socials, els quals impulsats per l'oposició a la dictadura es van anar constituint als barris (associacions de veïns), a les fàbriques (sindicats democràtics), als centres educatius, i als àmbits eclesiàstic, professional i intel·lectual. Aquests moviments no van ser capaços d'enderrocar la dictadura, però sí que van contribuir a desenvolupar una cultura cívica necessària per crear una sèrie de

¹⁷⁴ YSÀS, Pere. *Disidencia y subversión: la lucha del régimen franquista por su supervivencia, 1960-1975*. Barcelona: Crítica, 2004; "¿Una sociedad pasiva? Actitudes, activismo y conflictividad social", a *Ayer*, núm. 68/4 (2007), p. 31-57.

¹⁷⁵ PÉREZ LEDESMA, Manuel. "Nuevos y viejos movimientos", p. 117-152.

valors, creences i actituds compartides, que apostaven inequívocament per la participació, la llibertat d'expressió, el compromís, la negociació i la tolerància.¹⁷⁶

L'acció de l'antifranquisme va provocar una profunda erosió de la dictadura des de l'inici dels anys seixanta. I, en especial, des del 1970, va aguditzar contradiccions i tensions internes, va afavorir l'extensió d'actituds de dissidència i d'oposició, i va neutralitzar les temptatives del règim de projectar cap a l'exterior una imatge més acceptable internacionalment; per tant, la seva contribució a la crisi del règim va ser fonamental. Després de la mort de Franco, la mobilització impulsada per l'oposició va fer inviables els projectes continuistes i els tímidament reformistes i, tot i que no va aconseguir conduir el procés de canvi, va condicionar-lo fins al punt d'assolir el seu objectiu principal: la desaparició de la legalitat i de les institucions franquistes i la creació d'un règim democràtic.¹⁷⁷

Un factor de màxima importància és el fet que el ritme polític va ser diferent al País Basc o a Catalunya que a la resta de l'Estat, fet que exigeix fer un tractament de les particularitats històriques que presenta Catalunya en aquest procés de canvi polític. Borja de Riquer desenvolupa aquestes singularitats històriques que van caracteritzar la societat catalana durant els anys seixanta i setanta i que la van diferenciar de la resta de la societat espanyola. El primer que indica Riquer és la rellevància política que va tenir la qüestió nacional i el paper aglutinant que van significar les reivindicacions autonòmiques i la catalanitat per bastir una acció unitària contra la dictadura; el segon, és el destacat protagonisme que van adquirir les forces d'esquerra a causa de la potenciació dels nous moviments de masses i de les mobilitzacions populars; el tercer, és que Catalunya presentava, en termes comparatius, una articulació i una maduració molt més grans del que es pot anomenar societat civil, és a dir, l'existència d'una àmplia xarxa d'associacions i entitats ciutadanes que van

¹⁷⁶ SOTO, Álvaro. *¿Atado y bien atado?*, p. 276-277.

¹⁷⁷ YSÀS, Pere. "L'antifranquisme i la crisi de la dictadura", a PÀGES, Pelai (dir.). *La transició democràtica als Països*, p. 31-48 i YSÀS, Pere (ed.). *La configuració de la democràcia*.

desenvolupar un notable activisme cívic; i el quart, l'escàs pes que tenia a Catalunya el franquisme polític i sociològic.¹⁷⁸ Aquestes característiques fan que Catalunya presenti una evolució pròpia entre la fi de la dictadura franquista i la consolidació de la democràcia.

2.1.1. LA SOCIETAT CATALANA VA MARCAR EL CAMÍ

Catalunya i “el problema català” van adquirir a partir del novembre del 1975 un destacat protagonisme en el procés polític espanyol. Catalunya havia estat, durant els darrers anys del franquisme, el país on la societat civil estava més articulada al marge de les estructures del règim i on l'oposició democràtica presentava al mateix temps un front més compacte, un ventall més diversificat i una gran capacitat de mobilització. El nivell de politització de la ciutadania era alt i el nivell de mobilització de la societat civil també; aquesta mobilització s'articulà a través dels diversos moviments socials que protagonitzaren, en gran part, la lluita per acabar amb la dictadura franquista. Els moviments veïnals, sindicalistes, pedagògics, feministes i catalanistes, de manera paral·lela i relacionada amb els partits polítics, van liderar l'antifranquisme en els últims anys del règim i els primers anys de la Transició.¹⁷⁹

El fet nacional català s'havia convertit en patrimoni polític col·lectiu de tota l'oposició democràtica al franquisme, articulada en l'Assemblea de Catalunya. Les eleccions del 15 de juny del 1977 donaren una victòria aclaparadora als partits que reivindicaven el restabliment de la Generalitat i l'Estatut, la qual cosa confirmava el component diferencial de la societat catalana. Una mostra d'això foren les diferències de resultats electorals de les primeres eleccions democràtiques. A Catalunya els partits d'esquerres i

¹⁷⁸ RIQUER, Borja de. “La configuración del sistema autonómico. El caso de Catalunya”, a TUSELL, Javier i SOTO, Álvaro (ed.). *Historia de la Transición (1975-1986)*. Madrid: Alianza Editorial, 1996, p. 475

¹⁷⁹ RIQUER, Borja de i CULLA, Joan B. *El Franquisme i la Transició Democràtica (1939-1988)*, vol. VII, a VILAR, Pierre (dir.). *Història de Catalunya*. Barcelona: Edicions 62, 1989, p. 427-446.

nacionalistes aconseguiren més del 75% dels vots; en canvi, a la resta de l'Estat gairebé no arribaren al 50%.¹⁸⁰

Sis anys abans, s'havia constituït l'Assemblea de Catalunya, el primer organisme unitari en la lluita contra el franquisme (que tingué com a catalitzador els actes organitzats arran del procés de Burgos) del qual destacaren diverses manifestacions i, sobretot, la tancada de més de dos-cents intel·lectuals a Montserrat.¹⁸¹ Així, el procés unitari polític i social de l'oposició catalana es va consolidar amb la constitució de l'Assemblea de Catalunya, el 7 de novembre del 1971, a l'Església de Sant Agustí de Barcelona. L'Assemblea de Catalunya era, per les seves característiques, una organització excepcional, ja que en formaven part organitzacions polítiques i sindicals clandestines, assemblees democràtiques de caràcter local i comarcal, i entitats legals com col·legis professionals i associacions de veïns. La seva base era molt plural, amb una participació des de persones amb ideologia liberal i democratacristiana fins a representants de l'extrema esquerra. L'Assemblea de Catalunya va fer una gran campanya de difusió del seu programa unitari basat en la reclamació de les llibertats polítiques, l'amnistia, el restabliment de l'Estatut d'Autonomia del 1932 i la coordinació amb altres forces democràtiques de l'Estat espanyol.¹⁸² El caràcter unitari de l'Assemblea donà una amplitud i una intensitat de participació a les campanyes que organitzà la pròpia entitat contra la dictadura que no es troben en altres llocs de l'Estat, on l'oposició romanien dividida per les accions partidistes i no responia encara a propostes unitàries.¹⁸³ L'Assemblea va

¹⁸⁰ RIQUER, Borja de. "La configuración del sistema", p. 475.

¹⁸¹ RIQUER, Borja de i CULLA, Joan B. *El Franquisme i la Transició*, p. 427-446.

¹⁸² RISQUES, Manel (dir.). *Història de la Catalunya Contemporània*. Barcelona: Pòrtic, 1999.

¹⁸³ BATISTA, Antoni i PLAYÀ, Josep. *La gran conspiració. Crònica de l'Assemblea de Catalunya*. Barcelona: Empúries, 1991. BERNARD, Robert. "L'Assemblea de Catalunya: balanç bibliogràfic i perspectives de recerca", a *L'Avenç*, núm. 208 (novembre de 1996), p. 72 i 73. Dossier "L'Assemblea de Catalunya (1971-1977): el catalanisme popular antifranquista", a *L'Avenç*, núm. 43 (novembre de 1981).

ser caracteritzada per Josep Benet com “el moviment més unitari i important de tota la història de Catalunya”.¹⁸⁴

El 28 d'octubre del 1973, unes 150 persones de l'Assemblea van entrar a l'església de Santa Maria Mitjancera de Barcelona per dur-hi a terme una reunió. Tot i que els assistents havien anat amb compte, la policia va localitzar la trobada i, en pocs minuts, va encerclar l'església i va entrar dins la sala. Aprofitant els primers moments de confusió, algunes persones van poder fugir, però la majoria van ser detingudes. Després de passar per Via Laietana, van venir els interrogatoris i la presó. Entre les 113 persones detingudes, hi havia 18 dones: Eulàlia Berenguer (planxadora), Magdalena Bosch (psicopedagoga), M. Magdalena Clancenet (mestressa de casa), Teresa Comas (estudiant), Montserrat Camarasa (administrativa), Dolors Doucastella (escriptora), Josefa García (administrativa), Montserrat Avilés (advocada), Laura Tremosa (enginyera), Carme Cratacons (professora), M. Teresa Llorens (bibliotecària), Montserrat Llovet (bibliotecària), Núria Llopis (estudiant), Consol Maqueda (advocada), Magda Oranich (advocada), Roser Vendrell (mestressa de casa), Assumpció Sallés (advocada) i Enriqueta Ribatallada (mestressa de casa).¹⁸⁵

Tot i les detencions i l'obertura de processos judicials per part del Tribunal d'Ordre Públic, les dones de l'Assemblea no van abandonar la seva lluita en pro de les llibertats democràtiques i nacionals. Van continuar actives en la lluita antifranquista estenent la seva militància a d'altres fronts. Es pot mencionar a les advocades Montserrat Avilés, Magda Oranich i Assumpció Sallés. Montserrat Avilés i el seu marit, Albert Fina, van formar part dels anomenats advocats laboralistes que, durant el tardofranquisme, van destacar per orientar la seva tasca professional a favor de la classe treballadora.¹⁸⁶ Assumpció Sallés, militant del PSUC, serà una de les vuit diputades que

¹⁸⁴ BENET, Josep. “Pròleg”, a BATISTA, Antoni i PLAYÀ, Josep. *La gran conspiració*, p. 13.

¹⁸⁵ AHCONC. Fons Centre de Treball i Documentació. Targeta de crida a la solidaritat amb els 113.

¹⁸⁶ DDAA. *Albert Fina/Montserrat Avilés*. Colomers: La Factoria Cultural, 2001. GARNER, Jason *et al.* *Advocats combatius i obrers rebels: el Col·lectiu Ronda i els conflictes laborals durant el franquisme i la transició*. Barcelona: Ecos, 2010.

formarà part del Parlament de Catalunya el 1980. Magda Oranich va defensar nombrosos presos polítics i va destacar per la defensa de la igualtat jurídica de les dones. L'enginyera Laura Tremosa també va estar activa en les I Jornades Catalanes de la Dona i va impulsar l'associació feminista ANCHE.

El primer grup de dones que va adherir-se a l'Assemblea de Catalunya fou el Moviment Democràtic de Dones, vinculat al PSUC. A inicis del 1976 el Secretariat organitzador de les I Jornades Catalanes de la Dona també s'adherí a la plataforma catalanista. En una reunió de la Comissió Permanent de l'Assemblea, el Secretariat hi va mostrar la seva voluntat d'adhesió. Les representants del Secretariat exposaven que dos eren els elements més importants pels quals es plantejaven articular un moviment de dones a Catalunya. El primer era el salt qualitatiu i quantitatiu que havia experimentat el moviment de dones en els darrers mesos amb la creació de vocalies de dones, associacions i la formació del Secretariat organitzador de la trobada feminista. El segon element que plantejaven era la nova situació política: "Conscients del paper que les mobilitzacions de masses juguen en aquest moment de ruptura, i sabedors del paper, molt actiu que les dones tenim a fer-hi, ens és indispensable l'existència d'aquest moviment de masses femenines i la seva participació en els organismes polítics que han de regir els destins del nostre poble. És aquest ànim de protagonisme polític el que va fer que en una reunió del Secretariat, que és la coordinadora d'entitats legals i de personalitats que preparen les Jornades Catalanes de la Dona, decidíssim adherir-nos a l'Assemblea de Catalunya, plantejant allà les nostres reivindicacions des de el primer dia."¹⁸⁷

L'annexió del Secretariat de les Jornades a l'Assemblea va provocar un debat intern dels diversos grups de dones que el formaven, ja que es va criticar el procediment burocràtic d'adhesió i el fet que l'Assemblea de Catalunya no s'havia pronunciat mai sobre l'alliberament de la dona ni sobre el moviment de

¹⁸⁷ Arxiu Nacional de Catalunya (ANC). Fons M. Dolors Calvet Puig. Presentació de la XIII Reunió de la Comissió Permanent de l'Assemblea de Catalunya [1975-77].

dones.¹⁸⁸ En concret, el grup ANCHE considerava “que l’AC no ofereix (o oferia) a la pràctica un marc coordinador unitari de la nostra lluita amb les demés lluites que creiem necessari portar a terme per tal d’aconseguir el canvi social-polític necessari per aconseguir la nostra alliberació”.¹⁸⁹ Per a ANCHE, l’Assemblea no era una plataforma vàlida per al moviment feminista perquè no incloïa cap demanda sobre l’emancipació femenina en els seus punts de lluita. Més tard, aquesta crítica es traslladarà als partits polítics i sindicats a causa de la seva inacció i la falta de propostes davant de la problemàtica femenina.

2.1.2. ESPAIS DE LLUITA ANTIFRANQUISTA

Queda palès que, en l’activisme social i polític contra el règim i en la lluita per l’establiment dels drets i les llibertats democràtiques, hi van destacar les accions de les dones catalanes. A més a més de l’Assemblea de Catalunya, van coexistir múltiples camins de conscienciació feminista a través de la mobilització política i social de la lluita contra la dictadura. La participació femenina en els moviments veïnals o en les associacions de mestresses de casa per les millores socials en els barris populars, i també en els moviments catòlics de base, van ser escenaris de lluita que van facilitar, des de finals dels anys seixanta, un aprenentatge social que va permetre a les dones avançar en un procés de conscienciació de la seva pròpia opressió.¹⁹⁰

La militància en els partits antifranquistes va incentivar, també, la presa de consciència d’algunes de les integrants. En el si de les fàbriques les condicions laborals de subsidiarietat que patien les treballadores va provocar que, a través de les reivindicacions laborals, arribessin a altres àmbits de demanda, en aquest cas centrades en la seva pròpia experiència com a dones i no només com a treballadores. No es pot deixar d’esmentar l’espai universitari i cultural on moltes dones van entrar en contacte amb lectures i debats teòrics i

¹⁸⁸ Arxiu personal de Puri Molina Requena. Balanç de la intervenció i el debat a ANCHE (juliol de 1976).

¹⁸⁹ Ídem.

¹⁹⁰ NASH, Mary. *Dones en Transició*, p.41-65.

també van conèixer persones que les van iniciar en la militància clandestina.¹⁹¹ A vegades es fa difícil destriar l'espai de presa de consciència. La transversalitat del moviment d'oposició antifranquista serà una constant durant els anys setenta.

A més dels partits antifranquistes, el moviment obrer i estudiantil, les dones també van integrar-se en la lluita antifranquista a través dels moviments catòlics de base. L'Església espanyola, seguint el model belga, creà el 1946 dos moviments catòlics: la JOC i la HOAC, unes organitzacions que s'especialitzaren en l'acció social de la classe treballadora. Fins a finals dels anys cinquanta, aquests moviments van ser de consolidació i formació de militants a l'empara de l'Església, que exercia una protecció sobre aquestes organitzacions i els donava un caràcter legal.¹⁹² Aquesta atípica situació en plena dictadura va provocar un doble efecte: per una banda, amplià els sectors de l'oposició franquista que sorgiren d'aquest moviment catòlic i, per l'altra, una part del suport original del franquisme, l'obrerisme catòlic i determinats sectors de l'Església, com els capellans obrers, van anar evolucionant cap a posicions de confrontació amb el règim. Aquest canvi d'actitud també es veié afavorida pel nomenament del papa Joan XXIII el 1958, fet que propicià que es comencessin a respirar nous aires que portarien a l'Església a denunciar les condicions en què vivia la classe obrera.¹⁹³

Essent un moviment confessional, la JOC era una associació legal que gaudia de drets que no tenia l'oposició clandestina: dret de reunió, dret a utilitzar els locals eclesiàstics, accés a multcopistes, etc. Per aquesta raó, li va tocar desenvolupar funcions que, en un context democràtic, haurien estat

¹⁹¹ FEBO, Giuliana Di. "Resistencia femeninas", p. 153-168.

¹⁹² BADA, Joan. "L'actitud de l'Església catòlica durant el procés democratitzador", a PAGÈS, Pelai (dir.). *La transició democràtica als Països*, p. 139-150.

¹⁹³ BOTTL, Alfonso (coord). *Clericalismo y asociacionismo católico en España: de la restauración a la Transición. Un siglo entre el palio y el consiliario*. Conca: Ediciones de la Universidad de Castilla-La Mancha, 2005. FERRANDO, Emili. *Cristians i rebels. Història de l'HOAC a Catalunya durant el franquisme*. Barcelona: Mediterrània, 2000.

pròpies de moviments sindicals o associacions de veïns.¹⁹⁴ Principalment, la JOC va aportar als sindicats clandestins un nombre important de militants i dirigents, els quals havia format en l'afany de defensar els drets de la classe obrera. L'activitat dels membres de la JOC no es va reduir al món del treball; com que molts integrants vivien en barris obrers, participaven en les associacions de veïns o comissions de barris per reivindicar solucions a les diverses carències de les seves respectives barriades. El testimoni de Sion García, resident a Salt, ho il·lustra: "Jo sempre el tema de la col·lectivitat, dels treballadors, dels problemes socials ja de petita m'ha interessat molt. Ja de molt joveneta estava a Acció Catòlica, al braç progressista de l'Església que se'n deia la JOC i l'HOAC i *bueno* amb la idea de que vas evolucionant vaig passar al *movimiento obrero* i des de sempre vaig intentar integrar-me a grups de Salt."¹⁹⁵

També Anna Ariño, que durant la seva adolescència va viure al barri obrer de Bonavista a Tarragona, va experimentar un creixement del seu compromís polític i social: "Nosaltres a través dels tele-clubs, d'aquesta organització dins l'Església, vam començar a descobrir que socialment vivíem amb moltes mancances, d'escoles, de biblioteques, d'ambulatoris, aquí ens vam començar a organitzar i a reivindicar. I arrel d'aquí et neix una consciència social perquè la vius molt a prop, prens consciència molt ràpidament. I llavors evidentment ets jove, prens consciència i t'entregues, i aquí vam començar nosaltres a fer reunions clandestines, a organitzar-nos en partits polítics que n'hi havia un munt, trotskistes, maoistes, leninistes, i jo em vaig organitzar en un partit que es deia Plataformes Revolucionàries, que eren molt reivindicatives."¹⁹⁶

Si les Joventuts Catòliques aplegaven el moviment obrer juvenil, la HOAC significava un moviment autènticament obrer, no monopolitzat pels

¹⁹⁴ MARTÍNEZ HOYOS, Francisco. "La JOC. Cristians en l'oposició antifranquista", a *L'Avenç*, núm. 246 (abril de 2000), p. 72-77; *La JOC a Catalunya: 1947-1975: els senyals d'una Església del demà*. Barcelona: Mediterrània, 2000. Vegeu *Història del Presente*, núm. 10 (2007) dedicat a "El despegue de la Iglesia".

¹⁹⁵ Entrevista a Sion García Martínez.

¹⁹⁶ Entrevista a Anna Ariño Garrié.

empresaris, com el cas dels sindicats verticals franquistes. L'HOAC va arrelar amb força als barris catalans.¹⁹⁷ Moltes treballadores van percebre les injustícies laborals i polítiques que vivien quan van entrar en contacte amb aquests grups catòlics de base que treballaven sota el paraigua de les parròquies del barri, i això els va portar a militar en organitzacions i sindicats d'oposició antifranquista de caire no catòlic.

El 1960, els diversos sectors del moviment de renovació cristiana van confluïr en la creació de la Unió Sindical Obrera (USO), que va néixer a Guipúscoa a partir de la militància dels membres sindicals de la JOC i que després es va estendre a altres províncies de l'Estat espanyol. La USO presentava un discurs d'autogestió i autonomia obrera, barrejat amb valors i el discurs de l'obrerisme cristià. Així doncs, els fronts de polarització contra el franquisme eren diversos i la lluita era fonamental per entendre el context de mobilitzacions que es produïren als anys setanta.

2.1.3. EL MOVIMENT ESTUDIANTIL I CULTURAL

Als anys setanta hi havia un sentiment democràtic molt ampli entre els estudiants universitaris, que configuraven un moviment molt actiu, però força dividit ideològicament. Els estudiants havien protagonitzat violents enfrontaments amb les forces de l'ordre públic. Des del 1966, l'any de la Caputxinada, la universitat esdevingué un espai permanent de protesta contra el règim franquista. Un fet decisiu fou que una part del professorat es va declarar contrari a les mesures autoritàries i repressives de la dictadura i a favor de les llibertats democràtiques.¹⁹⁸ L'aprovació dels estatuts del SDEUB i la

¹⁹⁷ FERRANDO, Emili. *Cristians i rebels*.

¹⁹⁸ RISQUES, Manel (dir.). *Història de la Catalunya*. CREXELL, Joan. *La Caputxinada*. Barcelona: Edicions 62, 1987. DDAA. *La Caputxinada: Crònica gràfica*. Barcelona: Residència d'Investigadors CSIC-Generalitat de Catalunya, 2001. La Caputxinada és el nom amb què es coneix popularment el setge policial que durant més de 48 hores –del 9 a l'11 de març del 1966– va retenir un grup de més de 450 estudiants i professorat universitari que, juntament amb un notable nombre d'intel·lectuals, van erigir-se en assemblea constitutiva del Sindicat Democràtic d'Estudiants de la Universitat de Barcelona (SDEUB) al convent dels Pares Caputxins del barri

redacció de l'anomenat Manifest per una Universitat Democràtica significà la culminació d'un procés de lluita estudiantil que s'havia encetat als anys cinquanta i que va suposar la pràctica desaparició del franquista SEU (Sindicat d'Estudiants Universitaris) i el boicot a la seva organització hereva, les APE (Associacions Professionals d'Estudiants).¹⁹⁹

El moviment estudiantil es va erigir com un dels moviments rellevants de l'oposició al franquisme i les universitats es van convertir en estratègics laboratoris democràtics en el si de la dictadura; s'estaven estenent uns valors ètics i de cultura política que omplien de sentit vital les actuacions de la joventut.²⁰⁰ Aquest espai universitari va ser clau per la iniciació política per a moltes joves.²⁰¹ Així ens ho relaten Pilar Macià i Marta Estruch, ambdues militants del PSUC i impulsores de la Coordinadora Feminista del Baix Llobregat: "Per a nosaltres, que al principi dels setanta -any dels judicis de Burgos- participàvem en algun tipus d'associacionisme, poder entrar a la universitat va comportar el pas essencial a l'activitat política antifranquista. A les aules, al Paraninfo, als patis i en diversos indrets de les facultats, teníem la certesa d'estar vivint uns fets que ens allunyaven del que havíem viscut fins llavors, no només perquè avançàvem en maduresa, sinó perquè dia a dia obteníem respostes a les nostres inquietuds culturals i socials."²⁰²

de Sarrià de Barcelona. El violent desallotjament i la repressió desencadenada contra els assistents a l'assemblea, que anava des de multes entre 25.000 i 200.000 pessetes als intel·lectuals a la suspensió de feina i sou a divuit professors, passant per l'expulsió del districte universitari de nombrosos estudiants, alguns d'ells jutjats pel Tribunal d'Ordre Públic, va generar una àmplia onada de solidaritat. Es van dur a terme concentracions i manifestacions arreu de l'Estat i es va convocar una vaga a la Universitat de Barcelona.

¹⁹⁹ FERNÁNDEZ BUEY, Francisco. "Memoria personal de la fundación del SDEUB (1965-1966)", a *Hispania Nova. Revista de Historia Contemporánea*, núm. 6 (2006), p. 833-844.

²⁰⁰ CARRILLO-LINARES, Alberto. "¿Y nosotros, qué?", p. 221-236.

²⁰¹ NASH, Mary. *Dones en Transició*, p. 45.

²⁰² ESTRUCH, Marta i MACIÀ, Pilar. *El feminisme al PSUC. Els anys setanta i vuitanta del segle XX. Memòria de dues organitzacions del Baix Llobregat. Informacions documentades i records personals (1976-198)*. Barcelona: ICD i Memorial Democràtic, 2009, p. 15.

En el moviment universitari es continuava perpetuant la discriminació de les dones i es relegava les companyes a activitats més de suport, amb un caràcter subsidiari, que no pas de lideratge en el si del moviment; per a les estudiants era vist com un fet natural i no es plantejaven encara cap reivindicació pels seus propis drets, com apunta Mariona Petit, activa en l'SDEUB: "En canvi, el tema del feminisme com a tal no es plantejava. També és veritat que les dones teníem un paper una mica subsidiari. Hi havia com dues coses: el tema de les que feien com de secretària i arreglaven papers i tot això i, després, hi havia les que eren les heroïnes, que sembla una mena d'herència de la Pasionaria."²⁰³

Serà amb el temps, que les estudiants es plantejaren la seva posició secundària en el si del moviment estudiantil i igual que les italianes, que el maig del 1968 els va servir per cobrar consciència, i com havia passat en el cas francès, els interessos com a dones i els dels seus companys revolucionaris no sempre eren coincidents, ja que en les lluites del moviment estudiantil i de l'esquerra radical la dona havia passat d'àngel de la llar a àngel del ciclostil.²⁰⁴

Aquest qüestionament sobre la problemàtica com a dones més enllà que com a estudiants sota una dictadura prendrà forma esperonat per la circulació – de sota mà– de traduccions espanyoles i catalanes de les principals teòriques feministes europees i nord-americanes. No cal dir que les joves llegeixen *El segon sexe*, de Simone de Beauvoir (que va començar a circular, primer, en castellà el 1962 mitjançant una traducció sud-americana i, a partir del 1968, en català gràcies a la insistència de l'editor Josep M. Castellet i de M. Aurèlia Capmany). A les estudiants també els cau a les mans la revista *Les Femmes* i *La mística de la feminitat* de Betty Friedan (editada en català també per Josep M.

²⁰³ Entrevista a Mariona Petit Vilà.

²⁰⁴ SCANLON, Geraldine. "Orígenes y evolución del movimiento feminista contemporáneo", a FOLGUERA, Pilar. *El feminismo en España*, p. 219-246.

Castellet el 1968), així com les obres d'Evelyn Sullerot, Luce Irigaray i Naomi Weisstein.²⁰⁵

La influència de tot aquest univers cultural i literari en la maduració i la formació de les futures activistes feministes serà clau, com recorda Mercè Otero: "L'Helena Valentí, que es va morir, va traduir a la Virginia Woolf i també va traduir *El Quadern Daurat*. Les traduccions aquestes eren molt importants. La traducció en català d'*El segon sexe* de la Simone de Beauvoir pensa que al darrera hi ha una de les persones, una de les dones que sense ella la cosa no hagués tingut la força que va tenir que és la M. Aurèlia Capmany."²⁰⁶

A més de la militància en partits i sindicats clandestins, moltes joves van començar a buscar resposta a les seves inquietuds en l'àmbit cultural, amb el catalanisme com a element d'identitat comú.²⁰⁷ El sentiment d'aglutinació de la llengua catalana també es va manifestar en els terrenys de les arts escèniques i en el món musical. La música, durant la dècada dels anys setanta, va estar caracteritzada per una gran transformació i per una expansió considerable de la Nova Cançó catalana; es van començar a celebrar festivals i concerts que mantenien un to polític.

Durant els últims anys de la dictadura es va viure un clima de repressió musical, amb els casos de Joan Manuel Serrat, que va haver de marxar cap a Amèrica del Sud, o les prohibicions dels concerts de Raimon i de Lluís Llach. A partir del 1975 hi hagué una major tolerància i la cançó fou un dels principals vehicles per canalitzar les reivindicacions democràtiques i nacionals. El gran canvi fou la massificació de les manifestacions musicals, com les Sis Hores de Cançó de Canet de Mar, iniciades el 1971, i que el 1978 arribaven a reunir més de 40.000 persones. Però el Canet Rock que ha quedat gravat en la memòria

²⁰⁵ FRANCES DÍAS, M. Àngels. "Del jo al nosaltres: testimonis del feminisme català durant la Transició", a DDAA. *Transformacions. Literatura i canvi sociocultural dels anys setanta ençà*. València: Publicacions de la Universitat de València, 2010, p. 73-94.

²⁰⁶ Entrevista a Mercè Otero-Vidal.

²⁰⁷ MOLAS, Joaquim. "La cultura catalana durante la transición", a MOLINERO, Carme (ed.). *La transición*, p. 173-185. SOLDEVILA, Llorenç. *La nova cançó, 1958-1987. 30 anys d'un fenomen cultural modern*. Barcelona: Universitat Autònoma de Barcelona, 1993.

col·lectiva d'aquella generació de joves ha estat el del 1975, conegut com el Woodstock català. Aquell any no només es va escoltar música sinó que també es van fer sentir els nous aires de canvi, de transgressió en el comportament sexual, l'amor lliure, la vida en comunitat, les drogues, la desinhibició del cos, els cabells llargs i la roba de colors.²⁰⁸

Aquesta massiva participació en festivals de música era una clara manifestació dels canvis que s'estaven produint en les actituds i en el sistema de valors d'una part creixent de la joventut catalana. Una part de la joventut prenia uns comportaments contestataris amb el model i els valors de la societat establerta i adoptava actituds de diferenciació i de protesta. En aquest ambient sorgiren i s'arrelaren els nous moviments socials centrats en temàtiques poc ateses o poc considerades per la cultura política dels grups polítics de l'esquerra antifrancista, nous moviments socials que ja recorrien Europa i part del continent americà, i que tingueren la seva traducció en l'aparició de nous moviments reivindicatius com el feminisme, l'ecologisme i el pacifisme.

Així, igual que la joventut europea i nord-americana, la joventut catalana de la dècada dels anys setanta va viure un procés de transformació social i cultural, també de les relacions econòmiques, incardinada en el canvi polític d'una dictadura a una democràcia. La joventut catalana i espanyola es va inspirar en la revolució del Maig del 1968 per protestar, per manifestar-se; va cercar noves vies d'expressió i va pintar els murs amb nous lemes; es va preocupar per la subordinació de la dona en la societat, pel respecte al medi ambient, i va adquirir una consciència antibel·licista. Aquells joves no es diferenciaven tant dels europeus, encara que la lluita contra la dictadura i la transformació política els feia viure els esdeveniments en un clima més radicalitzat i alhora repressiu centrat en la demanda de les llibertats democràtiques.

²⁰⁸ MAYMÍ, Josep. "Joves de la Transició, joves en transició", a SOLÉ SABATÉ, Josep M. i VILLAROYA, Joan (dir.). *La Transició a Catalunya. La Generalitat després del 23-F (1980-1984)*. Barcelona: Edicions 62, 2008, p. 176-193.

2.1.4. ASSOCIACIÓ DE DONES UNIVERSITÀRIES

A Catalunya, en l'àmbit universitari es va revitalitzar el 1974 l'Associació de Dones Universitàries. L'Associació Espanyola de Dones Universitàries (AEMU) va ser creada, el 1953, per un grup de dones universitàries, vinculades històricament a la Institució Lliure d'Ensenyament que havia funcionat en l'àmbit de la ciutat de Madrid. L'entitat va intentar cobrir el buit cultural que les estructures autoritàries del poder franquista imposaven a les dones espanyoles.²⁰⁹

El 1971 es va formar la delegació de l'associació a Barcelona, anomenada Associació de Dones Universitàries. La primera assemblea general es va celebrar el 5 de maig del 1972. El comitè local estava format per Trinidad Sánchez Pacheco, com a presidenta; Teresa Rubió Tió, com a secretària, i Carme Bru Puron, com a tresorera. Durant l'any 1972 l'associació barcelonina va oferir diversos actes de caràcter jurídic i cultural a les seves associades.²¹⁰

L'any 1974, les militants més joves del PSUC van constatar la manca d'una entitat legal que els permetés actuar obertament en pro dels drets de les dones. Fou, aleshores, quan pensaren en l'Associació de Dones Universitàries, que coneixien per la premsa. Les militants comunistes M. Dolors Calvet i Anna González van anar a veure Trinidad Sánchez Pacheco per proposar-li que volien entrar a l'associació per tal de revitalitzar-la i dirigir-la cap a la lluita per a l'alliberament de la dona. La seva presidenta hi va estar d'acord i va continuar

²⁰⁹ MAILLARD, M. Luisa. *Asociación Española de Mujeres Universitarias (1920-1990)*. Madrid: Instituto de la Mujer, 1990. En els estatuts aprovats el 1965, d'acord amb la nova llei d'associacions del 1964 aprovada pel Ministeri de la Governació, s'hi exposava que la finalitat de l'associació era agrupar les llicenciades universitàries per ajudar-les en el desenvolupament intel·lectual preuniversitari i en l'exercici de les seves carreres, organitzar cursos i conferències per millorar el nivell de les estudiants, ajudar les sòcies de l'entitat amb premis i beques nacionals, crear biblioteques circulants de caràcter científic i professional i, finalment, orientar les estudiants estrangeres quan estiguessin de viatge d'estudis a l'Estat espanyol.

²¹⁰ ANC. Fons M. Dolors Calvet Puig. AEMU. Actes públics.

al capdavant de l'entitat. Cap a principis del 1975 l'associació ja s'havia reactivat i comptava amb més de cent sòcies.²¹¹

A Barcelona, la periodista Montserrat Minobis també va formar part de l'Associació de Dones Universitàries i recorda com M. Dolors Calvet "Es va assabentar que existia una Associació de Dones Universitàries que presidia la Trinidad Sanchez Pacheco, i també hi havia la Marina Bru, i tota una sèrie de gent, però aquesta associació estava una mica apagadeta, decideix que allò s'ha de reactivar, i entra en contacte amb diverses dones que estem a Lletres (Estudis Mercantils) i crea un grup de diferents procedències. Totes practiquem la doble militància, i per tant hi ha un activisme polític molt fort. Al militar en diferents partits polítics, el que fem és posar coses en comú. Eren reunions clandestines, cada cop en un lloc diferent, fins i tot a la consulta de la doctora Villatoro. Parlàvem de planificació familiar i de tot el que les dones d'altres països ja havien aconseguit, perquè d'alguna manera ja prevèiem el canvi."²¹²

L'abril del 1975 s'elaborà i es va sotmetre a debat entre les sòcies un document fundacional on s'explicaven els objectius i les tasques de l'entitat: "Com a Associació de Dones Universitàries, i conscients de la tasca que se'ns presenta cada vegada amb més urgència, i amb la finalitat de superar la injustícia establerta, de la societat d'avui, que permet l'explotació dels més dèbils pels més forts en funció de la classe social i del sexe al qual es pertany, ens declarem com a Associació de Dones, sense que el privilegi que suposa, en la nostra societat, el pertànyer o actuar en el món de la Universitat ens privi de tenir altres finalitats que les pròpiament universitàries."²¹³ Hi exposen que les dones fos quina fos la seva condició, classe o formació cultural integraven un grup que havia de buscar la unitat per superar la seva discriminació. Per superar la situació d'injustícia en què vivia la societat femenina, l'Associació de

²¹¹ DDAA. *El feminisme al PSUC*, p. 37. NASH, Mary. *Dones en Transició*, p. 98.

²¹² Entrevista a Montserrat Minobis Puntonet, a DDAA. *Periodistes en temps difícils*: <<http://periodistesentempsdificils.adpc.cat/>> [Consultada: 27 d'abril de 2013].

²¹³ Universitat de Barcelona (UB). Centre de Recursos per l'Aprenentatge i la Investigació (CRAI). Arxiu de la Biblioteca del Pavelló de la República. Documents Universitat. Associació de Dones Universitàries (1975).

Dones Universitàries oferia com a alternatives la formació. Entre les activitats que es proposaven, hi figuraven –a banda de conferències, xerrades i cursets– estudis sobre una possible reforma legal, la promoció de serveis d’informació jurídica o sobre el control de la natalitat, una borsa de treball, un servei de guarderia, la col·laboració amb altres grups d’alliberament de la dona, la publicació d’un butlletí, la convocatòria d’un congrés feminista i l’organització d’actes públics sobre la problemàtica de la dona.

La primera junta de l’Associació de Dones Universitàries de Barcelona en la seva nova etapa estava formada per Trinidad Sánchez Pacheco, Anna González, M. Dolors Calvet, Montserrat Minobis, M. Josep Aubet i Marcel·la Güell. La diversitat de militàncies era evident: dones comunistes i socialistes i, fins i tot, democratacristianes, del Seminari Col·lectiu Feminista i d’altres organitzacions feministes, també hi van participar. Hi havia persones com: Marta Corcoy, Rosario Aleman, Marina Bru, Montse Isern, Regina Bayo, Anna Estany, Mireia Bofill, Margarida Alonso, Cristina Dupláu, Regina Ferré, Olga Viñuales, Marisa Hajar o Montserrat Fernández Garrido.²¹⁴

Des del primer moment l’Associació de Dones Universitàries va participar en les reunions convocades per l’Associació d’Amics de les Nacions Unides per preparar les Jornades Catalanes de la Dona i hi va ser una de les organitzacions més actives. Entre el maig i el juny del 1975 l’entitat va organitzar un conjunt de comissions internes per preparar les comunicacions de les Jornades. Així, per exemple, de “La dona a la universitat”, n’era responsable Rosario Aleman; “Barris”, anava a càrrec d’Anna González; l’equip de premsa i el butlletí estava liderat per Adela Tomàs; Montserrat Isern s’encarregava del servei mèdic; Tere Rubio de Retortillo del servei jurídic; família i sexualitat anaven a càrrec de M. Josep Aubet, i feminisme, a càrrec de Regina Borràs.²¹⁵ L’Associació de Dones Universitàries també va adherir-se a la iniciativa del Congrés de la Cultura Catalana “com a dones i ciutadanes dels països catalans”; i sòcies de l’entitat, com Montserrat Minobis, hi van participar, en aquest cas,

²¹⁴ DDAA. *El feminisme al PSUC*, p. 37.

²¹⁵ ANC. Fons M. Dolors Calvet Puig. AEMU. Correspondència. 1971-1976.

fent-se càrrec de la coordinació de l'àmbit de ràdio. L'Associació Universitària també va adherir-se a l'Assemblea de Catalunya.²¹⁶

2.2. ORGANITZACIÓ DE LES JORNADES CATALANES DE LA DONA

2.2.1. EL SECRETARIAT DE LES JORNADES

L'octubre del 1962, diferents personalitats de la vida cultural barcelonina es van reunir per preparar la primera reunió de l'Associació d'Amics de les Nacions Unides a Espanya. Els animava l'esperit de la Carta de l'ONU i la Declaració Universal dels Drets Humans, i confiaven que les activitats que pogués desenvolupar la nova entitat contribuirien al restabliment de les llibertats democràtiques del país. Des de llavors fins al final de la dictadura, Amics de Nacions Unides, a més a més de la participació activa en la sensibilització dels problemes del món, va haver de lluitar per la recuperació de les llibertats perdudes i va denunciar en els fòrums internacionals la constant violació dels drets humans per part del règim franquista.²¹⁷

A inicis del 1975, el secretari d'Amics de les Nacions Unides, Francesc Noguero Vallverdú, va contactar amb Anna Balletbó per intentar organitzar algun tipus d'acte que contrarestés la versió oficial del règim a l'Any Internacional de la Dona. Balletbó juntament amb altres dones, com Carmen Alcalde, van convocar una reunió a la seu de l'entitat dels Amics de les Nacions Unides al carrer Fontanella de Barcelona. A causa de l'èxit de la convocatòria i en previsió de desbordar l'espai de Fontanella, es va decidir canviar el lloc de la reunió per una sala del Col·legi d'Advocats, ja que Balletbó n'era secretaria de premsa. A aquesta reunió, hi van assistir un centenar de dones que van decidir crear una comissió d'estudi i van redactar un manifest que es va presentar en

²¹⁶ DDAA. *El feminisme al PSUC*, p. 37.

²¹⁷ VICIÉN, Enrique. *Una trajectòria amb futur: 40 anys d'història de l'Associació per a les Nacions Unides*. Barcelona: Associació per a les Nacions Unides a Espanya, 2001.

una segona reunió, que va tenir lloc a finals del febrer al mateix Col·legi d'Advocats, en la qual el nombre d'assistents ja era de 350 dones.²¹⁸

En les dues trobades al Col·legi d'Advocats, les participants van discutir diverses propostes i, finalment, van decidir organitzar unes jornades cap a finals d'aquell mateix any 1975. Més endavant es va veure la impossibilitat de dur-les a terme en la data prevista i van traslladar la convocatòria al maig del 1976, serien les I Jornades Catalanes de la Dona. Així ho explica Laura Tremosa: "Bueno Amics de les Nacions Unides era on es va agafar de centre per coordinar totes aquestes reunions. Però el primer que hi va haver va ser una assemblea en el Col·legi d'Advocats que van convocar un parell o tres de dones, per dir, home ara serà l'Any Internacional de la Dona, aquí a Espanya només la Secció Femenina farà el que li sembli, hem de fer alguna cosa. Llavors allà ens vam reunir bastantes dones, unes noranta cap a cent. I d'allà és on es decideix que per preparar unes jornades [...] hi hagués una comissió que és dedicades especialment a preparar les jornades i coordinar, que es reuniria a l'Associació de les Nacions Unides perquè no era legal reunir-se en qualsevol lloc."²¹⁹

De les reunions, en va sorgir la iniciativa de crear diverses comissions per elaborar ponències i comunicacions per exposar a les Jornades del maig. Els àmbits abordats eren dona i treball, sexualitat, cultura, sanitat, legislació i política. També s'acordà crear un equip coordinador de les Jornades que s'anomenà Secretariat i que va reunir-se setmanalment durant més d'un any a la seu de les Nacions Unides com relata Mireia Bofill: "Perquè fins i tot aquest Secretariat de les Nacions Unides durant més d'un any es va estar reunint també un cop a la setmana [...]. Clar, és que era molt interessant. Jo crec que encara que no haguéssim fet res, el fet de trobar-se, de poder intercanviar, de trobar-se, era com que t'obrissin finestres al món. Jo crec que va ser molt important. El Secretariat va ser molt important en aquest sentit, és clar, venien representants de llocs molt diversos."²²⁰

²¹⁸ DDAA. *El feminisme al PSUC*, p. 41. MORENO, Amparo. *Mujeres en lucha*. p. 48.

²¹⁹ Entrevista a Laura Tremosa Bonavia.

²²⁰ Entrevista a Mireia Bofill Abelló.

El Secretariat de les I Jornades Catalanes estava format per dones de diferents orígens socials, professions i tendències ideològiques que, a la vegada, militaven en organitzacions polítiques o socials antifranquistes. Així per exemple, Anna Balletbó era militant socialista, M. Dolors Calvet era dirigent del PSUC, Anna Mercadé militava en l'òrbita del PTE, Anna M. Vela era la presidenta del Departament de la Dona de l'ONU i Rosa Griso era una activista vinculada a les organitzacions femenines catòliques. Aquesta diversitat de procedències polítiques va ajudar a difondre la preparació de les Jornades, va fomentar que en el si dels partits també s'interessessin per l'acte feminista i va provocar que dones que no estaven integrades en el Secretariat s'afegissin als actes d'organització de les Jornades, com és el cas d'Anna González, militant del PSUC i membre de l'Associació de Dones Universitàries.

El març del 1975 el Secretariat, com a organisme coordinador de les I Jornades Catalanes de la Dona, va fer públic el següent manifest:²²¹

La proclamació de 1975 com a Any Internacional de la Dona té aspecte d'acte paternalista, encara que sigui en el seu afany protector, per tant, referma una vegada més el paper passiu i dependent a que es veu sotmesa la dona. El sol fet de que se li dediqui un any, com es faria amb qualsevol comunitat necessitada o bé opresa, es prova evident de la seva discriminació real.

Però, i precisament perquè tot això remarca la urgència i necessitat inel·ludible de denunciar, a tots els nivells, i també a tots els cercles, la total injustícia de la situació femenina, recollim la proposta de les Nacions Unides per tal de divulgar la problemàtica i lluitar en contra de la seva opressió.

Al marge de la delegació oficial, designada per decret, que solament es representativa d'un sector molt concret de la població, d'acord amb la doble convocatòria de les Nacions Unides (a organitzacions governamentals i no governamentals) decidim començar

²²¹ ANC. Fons M. Dolors Calvet Puig. Asociación Espanyola de Mujeres Universitarias (AEMU). Comunicats públics. 1975-1978.

una sèrie de reunions i treballs, per tal d'enfocar dins d'un punt de vista de mira mes realista, els problemes actuals de les dones que integren les diverses nacionalitats de l'Estat espanyol.

Considerant que l'explotació específica de la dona s'ingereix profundament en tot el contexte polític-econòmic de l'Estat, particularment greu en les classes proletàries, no es possible un canvi radical de la situació de la dona, deslligant-la de les estructures socials i polítiques.

Si alguna eficàcia ha tenir la proclamació d'aquest Any Internacional de la Dona, que considerem un primer pas per a iniciar un acció continuada, es que la dona, trencant el seu tradicional aïllament prengui part activa i massiva en la societat. Per tot això, considerem indispensable la consecució dels drets de reunió, associació, expressió, manifestació i vaga.

Com a primer pas decidim unificar els nostres esforços i reclamar:

- 1.- Canvi total de la legislació que tipifica a la dona un paper de dependència dintre de la societat.
- 2.- Replantejament del sistema educatiu que atribueix a la dona la qualificació de ser inferior i subordinat.
- 3.- Dret al control de natalitat.
- 4.- Eliminació de les situacions discriminatòries dintre el camp de treball.
- 5.- Creació dels serveis comunitaris necessaris per a que la dona, fins ara injustament marginada a realitzar tasques de la casa, pugui alliberar-se i aconseguir la seva realització social i professional.

Ens proposem denunciar totes les manipulacions sobre la imatge femenina que, amb finalitats polítiques i comercials es difon[en] per tots els mitjans de comunicació.

I volem fer constar que, al marge de les reivindicacions elementals i l'acusació de sexista d'una societat injusta, fem nostres, com persones que som, totes les reivindicacions humanes, i per tant ens adherim a les peticions d'amnistia general per a tots els sancionats per fets que puguin tenir intencionalitat política i social i a favor de l'abolició

de la pena de mort, demanat amb insistència per sectors numerosos de la població.

En aquest manifest quedava clar que, partint de la proclamació de l'Any Internacional de la Dona, es denunciava l'opressió i la discriminació femenina en el context polític del franquisme i es reivindicava un canvi en tots els fronts: en el legal, l'educatiu, el laboral i el social. La declaració del Secretariat anava més enllà i reclamava l'establiment dels drets i de les llibertats d'una societat democràtica (reunió, associació, expressió, manifestació...), a més de mostrar la seva adhesió a les peticions d'amnistia general i de l'abolició de la pena de mort. Recordem que només feia un any que el règim havia mort a garrot vil Salvador Puig Antich i Georg Michael Welzel.

Encara amb la dictadura en funcionament, el grup de dones que havien impulsat el manifest juntament amb el Departament de la Dona de l'ONU va començar a organitzar actes i a convocar xerrades per difondre la celebració de les Jornades. El 3 d'abril del 1975 es va organitzar una taula rodona al Col·legi d'Advocats; les persones convidades foren una representant de l'Oficina d'Informació de les Nacions Unides a Ginebra, una jutgessa del Tribunal Suprem a Brussel·les i una dona de la UMOFC.²²² Les integrants del Secretariat també es van desplaçar per molts pobles i ciutats de Catalunya per informar sobre la trobada i animar dones de tot el territori a participar-hi.

En un primer moment, les Jornades s'havien de dur a terme al Col·legi d'Arquitectes de Catalunya, però en observar la quantitat d'associacions i dones que se sumaven a la convocatòria es va evidenciar que seria necessari un espai més gran. Finalment, es van celebrar al Paraninfo de la Universitat de Barcelona, com relata Balletbó: "En el rectorado de la Plaza Universidad de Barcelona me entrevisté con el doctor Estapé y le pedí el Paraninfo para la celebración de las Jornadas. Las mujeres del secretariado organizador de las Jornadas deseábamos celebrarlas en un lugar céntrico y digno. Personalmente me había

²²² UB, CRAI. Arxiu de la Biblioteca del Pavelló de la República. Fons Fulls Volants. Col·lecció Figueras. Feminismes (1975).

comprometido en ocuparme de lograrlo. Le pedí el servicio de bedeles y le pedí que todo fuera gratis... No paraba de pedir.”²²³

El finançament també fou un tema important per a la gestió de l'esdeveniment. L'assistència a les Jornades requeria una inscripció prèvia, el cost de la qual era de 200 pessetes per persona i de 1.000 pessetes per entitat, que donava dret a l'assistència de deu dones de cada associació.²²⁴ A més de les inscripcions es va decidir buscar suport econòmic exterior; d'això, se n'encarregaren M. Aurèlia Capmany i Anna Ballebó. L'escriptora va proposar demanar diners a Jordi Pujol, que era de Banca Catalana, i a Ramon Trias Fargas, del Centre d'Estudis del Banc Urquijo. L'excusa perquè col·laboressin fou la necessitat de traduir els textos del castellà al català. “Abandonamos el despacho del banquero Pujol con el compromiso de las 100.000 pesetillas y la instrucción de que abriéramos inmediatamente una cuenta en el mismo banco donde nos serían abonadas. Así lo hicimos y en el gran *hall* de la planta baja abrimos la cuenta: «Pro Jornades Catalanes de la Dona» con mi firma a la que añadí la de Anna Maria Vela, tesorera de la Asociación para la Naciones Unidas de España.”, explica Anna Ballebó en les seves memòries.²²⁵ A més dels diners aportats per Banca Catalana, Ramon Trias Fargas va afegir 25.000 pessetes.²²⁶ Aquest finançament, aconseguit per Capmany i Ballebó, va ser motiu de queixa per part de Carmen Alcalde, que va al·legar que els diners provenien de la burgesia catalana.²²⁷

Entre les organitzacions que impulsaven les Jornades, hi figuraven el Departament de la Dona de l'Associació d'Amics de la ONU, l'Associació de

²²³ BALLEBÓ, Anna. *Una mujer en la Transición*, p. 107.

²²⁴ ANC. Fons M. Dolors Calvet Puig. AEMU. Comunicats públics. 1975-1978.

²²⁵ BALLEBÓ, Anna. *Una mujer en la Transición*, p. 104.

²²⁶ ANC. Fons M. Dolors Calvet Puig. Jornades Catalanes de la Dona. Balanç econòmic. En la partida d'ingressos de les Jornades Catalanes de la Dona figuraven les 125.000 pessetes de l'aportació dels banquers catalans que se sumaven a les 447.646 pessetes en concepte d'entrades i propaganda, i que feien un total de 572.646 pessetes. Les despeses de l'organització ascendien a 383.671 pessetes; per tant, el balanç final, el novembre del 1976, era de 188.975 pessetes.

²²⁷ NASH, Mary. *Dones en Transición*, p. 103.

Dones Universitàries, les vocalies de dones de les associacions de veïns de Barcelona (Carmel, Turó de la Peira, Plaça Lesseps, Sant Andreu, Sagrada Família, Trinitat, Vallbona i Torre Baró), les vocalies de dones de l'Hospitalet (Campoamor, Can Serra, La Florida-Pubilla Casas, Can Vidalet, Collblanch-Torrassa, Santa Eulàlia i el Centre Social la Florida), les vocalies de dones de Santa Coloma de Gramenet (Raval, Santa Rosa i Centre), el Centre Social de Sants, les associacions vinculades a la UMOFC i, per acabar, ANCHE.

2.2.2. ANCHE I ELS GRUPS D'AUTOCONSCIÈNCIA

Com ja s'ha apuntat anteriorment, en les reunions prèvies a les Jornades Catalanes de la Dona es va decidir crear comissions amb l'objectiu que cadascuna treballés a l'entorn d'un àmbit i presentés una ponència en aquesta línia. Una de les comissions que va tenir més èxit fou la dedicada a dona i cultura, a la qual s'apuntaren dones com Mireia Bofill, Núria Pompeia, Mari Chordà o Laura Tremosa. Aquesta última relata com: "Arrel de la preparació de les Jornades Catalanes de la Dona és quan es fan grups de treball i creem un grup de treball que es diu Dona i Cultura."²²⁸

Les reunions es feien a casa de Laura Tremosa als vespres, però el que havia començat com un grup de treball per preparar la ponència de cultura es va convertir en un espai de reflexió en què s'estenien debats a l'entorn de molts aspectes: des de la situació política del país fins a la pròpia sexualitat: "I va ser bastant curiós perquè des del primer moment vàrem decidir reunir-nos al vespre perquè era quan anava millor a tothom i que tothom portés algo i sopàvem. Més que una reunió per estructurar documents, ponències per presentar a les Jornades, és que tothom parlava de tot. Eren una espècie de reunions d'autoconsciència, una explicava els seus problemes sexuals i l'altra explicava jo que sé què. La majoria dels grups que s'havien fet es van anar dissolent o quedant dos que escrivien la ponència, en canvi a aquest cada vegada venia més gent, una vegada érem cinquanta."²²⁹

²²⁸ Entrevista a Laura Tremosa Bonavia.

²²⁹ Ídem.

Mireia Bofill, també integrant de la comissió de cultura, explica com: "Indirectament, es va crear un ambient no igual que el del grup d'autoconsciència, però similar. És diferent si tu et trobes a una casa per sopar i parles de més coses que si vas a un despatx amb llapis i paper. Allí va ser on es van moure més coses, era menys burocràtica, era més oberta al debat. Les dones va resultar que vàrem començar a ser masses i aleshores vàrem pensar que necessitàvem alguna mena de paraigües, un lloc on poder-te reunir que no fos allí a la casa."²³⁰

Va arribar un moment que a les reunions eren massa dones. Per això, el 21 de novembre del 1975, Tremosa, una de les primeres dones enginyeres a l'Estat espanyol, va utilitzar la seva relació professional amb el Col·legi d'Enginyers Industrials per crear una associació, disposar de cobertura legal i d'un espai on reunir-se; així naixia ANCHE.²³¹ ANCHE són les sigles d'Associació de Comunicació Humana i Ecologia, una subcomissió ja existent en la Comissió de Cultura del Col·legi d'Enginyers en la qual es va integrar el nou grup feminista. Així ho relata la seva impulsora: "Aleshores jo dic doncs ja està dins d'aquesta comissió com que és de comunicació humana hi podríem posar també un grup. Perquè hi havia grups, uns que parlaven d'ecologia, podríem posar un de les dones i ho vaig dir a la gent de la comissió i em van dir vale. Per això és deia ANCHE, perquè és clar era el nom que tenia aquesta comissió."²³²

A l'organització d'ANCHE, hi coexistien dones militants d'organitzacions polítiques d'esquerra i dones independents. Tremosa ens diu

²³⁰ Entrevista a Mireia Bofill Abelló.

²³¹ NASH, Mary. *Dones en Transició*, p. 98. LLINÀS, Conxa, *Feminismes de la Transició*, p. 88.

²³² ANC. Fons M. Dolors Calvet Puig. AEMU. Correspondència. 1971-1976. Es té constància de la Comissió de Comunicació Humana i Ecològica l'any 1972 a través d'una acta de la reunió celebrada el 26 de maig del 1972 al Col·legi d'Enginyers de Barcelona, a la qual assistiren Santiago Rubió, August Comamala, Joan Antoni Bofill, Álvaro Puig, Josep Busquets, Laura Tremosa, Pedro Bruix, Maria Aymerich i Elena Rull. El 1972 la Comissió Tècnica de Comunicació Humana i Ecologia convocava Trinidad Sánchez Pacheco a una reunió als locals d'Enginyers Industrials per parlar sobre l'organització d'un congrés.

respecte a les integrants de l'agrupació: "Hi havia una mica de tot. Després com passava sempre, sobretot en aquella època, a mesura que anava agafant més nom aquesta reunió sí que van començar a venir dones polítiques, sobretot trotskistes i de l'MC, més que del PSUC. Van venir més les polítiques, era una batalla bastant gran perquè intentaven controlar-ho, que és el que fan la gent de la política que es fica en un moviment i intenta portar-ho pel seu camí."²³³ La incorporació de dones de l'esquerra radical en els grups feministes comportà problemes en el si dels moviments, generà debats encesos sobre la doble militància i les independents van acusar les dones de l'MC o de la LRC d'oobeir ordres del partit i de no vetllar per als interessos de l'alliberament de les dones.

El grup que s'havia creat al voltant de la Comissió de Cultura va seguir creixent, perfilant el seu contingut ideològic i concretant la seva vessant pràctica. Les dones d'ANCHE consideraven que arran de les I Jornades per a l'Alliberament de la Dona de Madrid havien sorgit dues opcions per a l'emancipació femenina. Una de les opcions era la reformista, encapçalada per l'MDM, que si bé promocionava el moviment de dones també promovia que havien de participar en la lluita general contra el franquisme i en reivindicava els problemes associats tradicionalment a les dones (carestia de vida, escoles i guarderies). L'altra tendència era la radical, liderada per Lidia Falcón, que presentava la lluita de la dona com una lluita de classes i proposava la creació d'un partit polític exclusiu femení per arribar al poder.²³⁴

ANCHE no s'identificava amb cap de les dues. Considerava que el moviment feminista, a mitjan 1976, estava en una situació d'expansió i que havia de ser independent i autònom d'altres organitzacions, però que a la vegada s'havia de mantenir obert a totes les dones que volguessin participar-hi amb l'únic propòsit de l'alliberament, encara que tinguessin una doble militància. Apostava per un canvi d'estructures econòmiques, socials i polítiques que havien de conduir cap al socialisme; malgrat tot, sabien que el canvi d'estructures no implicava un canvi de relacions entre homes i dones, i el

²³³ Entrevista a Laura Tremosa Bonavia.

²³⁴ Arxiu personal de Puri Molina Requena. Programa esquema d'ANCHE (febrer de 1976).

trencament de certs esquemes mentals. Per això, la lluita de la dona havia d'anar més enllà, sobretot en l'estructura familiar. En el terreny pràctic, ANCHE proposava accions en quatre àmbits específics: l'educatiu, el laboral, el jurídic i el sanitari. Les dones haurien d'incidir en els organismes polítics que en aquell moment estaven lluitant per la consecució democràtica.

Després del maig del 1976, ANCHE és considerada com "la tercera via", en el sentit que no es definien ni en la línia radical del feminisme ni en la reformista o socialista. ANCHE enfocava els seus objectius a treballar com a grup feminista amb el propòsit d'impulsar un moviment de dones, autònom, democràtic i obert a totes les dones, amb l'objectiu d'avançar en l'anàlisi i la discussió de la problemàtica feminista. El maig del 1976 van publicar el document "Aportaciones para una discusión sobre el significado y los objetivos del Movimiento de Mujeres" en el qual assenyalaven que el moviment feminista havia de tendir a ser una organització de masses, unitària en el qual s'agrupessin totes les dones que lluitessin contra la seva opressió.²³⁵

Per a ANCHE, la militància en partits polítics o sindicats no era incompatible amb la lluita feminista, tot i que considerava que s'havien de plantejar sempre en primer terme les qüestions feministes i que només portant a terme una lluita ideològica i pràctica i només organitzant-se des del punt de vista autònom com a dones aconseguirien que els partits assumissin correctament la lluita feminista. Les integrants d'ANCHE no pensaven, com el Col·lectiu Feminista o el grup LAMAR, que les dones haguessin de lluitar contra els homes. Per a les integrants del grup, la dona no era una classe social. Creien que no es podia establir una separació entre l'àmbit personal i l'àmbit col·lectiu i que els problemes personals eren una part integrant del problema col·lectiu. Senyalaven que el feminisme era política en el sentit ampli;

²³⁵ UB. CRAI. Arxiu de la Biblioteca del Pavelló de la República. Fons Documents Partits Polítics. Unión Comunista de Liberación. "Aportaciones para una discusión sobre el significado y los objetivos del movimiento de mujeres". Coordinadora de Grupos de Mujeres de ANCHE (maig de 1976).

consideraven imprescindible inclinar-se per un tipus de corrent polític determinat, en concret, el socialisme.

Observaven com hi havia diferents graus de militància dins de l'organització. Per a unes dones ser feminista consistia a assistir a alguna reunió, a treure el cap a les Jornades i a concórrer a les assemblees; per a d'altres, en canvi, va suposar treballar en el si del moviment (barris, àmbit professional i estudiantil), responsabilitzar-se de l'elaboració i la venda de pamflets, intervenir en actes i campanyes al costat d'altres grups, i mantenir ANCHE connectada amb el moviment d'alliberament de la dona.²³⁶

Després d'un any de les Jornades Catalanes, qui havia fundat ANCHE, Laura Tremosa, va decidir dissoldre l'associació. Els motius cal buscar-los en el debat intern del propi moviment feminista i en les dinàmiques polítiques dels grups de l'esquerra radical que van intentar acaparar la direcció dels moviments socials, entre ells el moviment feminista. Laura Tremosa afirma que: "Sí, es dissol bastant aviat. Després de les Jornades Catalanes de la Dona, al cap de mig any es dissol i es dissol per problemes interns, sobretot perquè ja et dic, les trotskistes anaven per un cantó, les altres per un altre i al final jo vaig decidir dissoldre-ho perquè com que era en el Col·legi d'Enginyers havia de decidir-ho jo i vaig decidir que es dissolia ANCHE."²³⁷ Ja durant les Jornades Catalanes havien fet aparició dos corrents dins de la pròpia associació: ANCHE 1 i ANCHE 2. El primer defensava la tercera via i el segon, integrat per les militants de la LCR, defensava que el moviment d'alliberament de les dones s'havia de compaginar amb la lluita de classes.²³⁸

Sortí publicat un comunicat sobre la dissolució del grup: "El grupo de mujeres organizadas dentro de ANCHE abandona dicha organización a la vez que se disuelve como grupo. Un número de mujeres que había formado parte de dicho grupo continúa reuniéndose en vistas a formular una nueva definición de su postura como feministas. Como grupo de mujeres continuará

²³⁶ Arxiu personal de Puri Molina Requena. Aportació al debat d'ANCHE.

²³⁷ Entrevista Laura Tremosa Bonavia.

²³⁸ NASH, Mary. *Dones en Transició*, p. 155.

coordinándose en la Coordinadora Feminista de Barcelona.”²³⁹ Així, tot i que, ANCHE va desaparèixer com a associació del moviment feminista català, les dones actives van virar cap a altres projectes feministes i organitzacions democràtiques. Mireia Bofill va encapçalar el projecte de l’editorial laSal, Mariona Petit va continuar vinculada a la Vocalia de Dones de la Sagrada Família, Laura Tremosa va entrar a militar al PSUC. I altres dones provinents d’ANCHE van formar un nou grup anomenat Las Magas.²⁴⁰

La Comissió de Cultura de les Jornades Catalanes de la Dona va evolucionar per les pròpies dinàmiques del grup, va transformar-se en ANCHE i va funcionar en alguns moments com a grup d’autoconsciència, com mostren les experiències de les seves integrants. A Barcelona, un dels primers grups d’autoconsciència havia sorgit liderat per M. Josep Ragué, que acabava d’arribar de la Universitat de Berkeley (Califòrnia) i fruit de la seva estança als Estats Units va publicar una sèrie d’obres que van ser definitives perquè les catalanes coneguessin el moviment d’alliberació de la dona: *California Trip* (Kairós, 1971), *Hablan las Women’s Lib* (Kairós, 1972), *La liberación de la mujer* (Salvat, 1973). El feminisme nord-americà, que havia causat un gran impacte en Ragué, va impulsar-la a organitzar un grup d’autoconsciència a casa seva, anys més tard es va involucrar en el Partit Feminista.

En els grups d’autoconsciència existia una preocupació enorme per crear les eines amb les quals les dones tornessin a llegir la realitat, fent visible la seva subordinació i les vivències que passaven més desapercebudes, a la vegada que desmuntaven la jerarquia sexual. A l’Estat espanyol, la pràctica de l’autoconsciència va ser difosa per col·lectius com LAMAR (1976) a Catalunya i LANBROA (1977) a Euskadi. Ambdós grups van plantejar la necessitat de produir un canvi de mentalitat més enllà de l’equiparació de drets i de buscar una identitat pròpia i una nova sexualitat que fos crítica amb l’organització heterosexual i patriarcal de la societat.

²³⁹ *Vindicación Feminista*, núm. 12 (juny de 1977), p. 64.

²⁴⁰ Entrevista a Mireia Bofill Abelló.

La pràctica de l'autoconsciència, que consistia en reunions en què les dones compartien informació i sabers autoformant-se sobre diferents qüestions del cos i de la sexualitat, tenia la gran virtut de permetre connectar cada vivència solitària i individual amb una experiència col·lectiva. Aquests grups van servir per posar nom a allò que no en tenia, per construir imaginaris propis i fer més fortes les dones que es trobaven en un lloc on podien donar un sentit polític als seus problemes. La preocupació pel cos, la sexualitat o l'amor es combinaven amb la inquietud per crear espais de dones, cuidar les pràctiques assembleàries i buscar accions imaginatives que posessin blanc sobre negre davant la societat. Aquest estil tan propi xocava amb els partits, que plantejaven que les demandes de les dones s'havien de supeditar als objectius generals de la lluita per la democràcia.

Moltes dones podien compartir amb altres dones els mateixos problemes que havien viscut en solitari, temes considerats molt íntims com la insatisfacció de les relacions sexuals, els maltractaments o el desconeixement de la pròpia sexualitat. Sense aquest treball previ de revalorització i reafirmació, moltes protagonistes d'aquell temps consideren que no hagués estat possible la lluita política posterior emmarcada en el temps de la Transició.²⁴¹

2.3. DESENVOLUPAMENT DE LES JORNADES CATALANES DE LA DONA

Mary Nash afirma que les I Jornades Catalanes de la Dona foren un esdeveniment extraordinari en els annals del feminisme català perquè marcaven una explosió social i una fita definitiva en la consolidació del moviment d'alliberament de les dones. Segellaren el ferm compromís feminista, la força col·lectiva, la il·lusió, la creativitat i la convicció en la capacitat de transformar l'ordre patriarcal i establir la igualtat per a les dones. Van deixar una empremta permanent perquè van incorporar els drets de les dones en els debats sobre el procés de democratització de la Transició. A partir d'aleshores,

²⁴¹ LLINÀS, Conxa. *Feminismes de la Transició*, p. 29.

la igualtat i els drets de les dones es convertirien en un acord fonamental de la democràcia de Catalunya.²⁴²

Les Jornades van ser el primer acte representatiu i democràtic organitzat i realitzat per les catalanes en pro dels seus drets i les seves reivindicacions. Encara que cal recordar que durant la Segona República, els dies 6 i 7 de novembre del 1937, se celebrà el I Congrés Nacional de la Dona.²⁴³ Les Jornades van constituir l'acte feminista més transcendent de la història de Catalunya, tant pel nombre d'assistents com per la qualitat de les ponències. Van assistir-hi més de cent delegacions (60 de Barcelona, 37 d'altres punts de Catalunya, 4 del País Valencià i 1 de les Illes Balears)²⁴⁴ i, amb caràcter individual, van assistir-hi 304 dones i 28 homes. També van assistir-hi representants de grups de dones de Madrid, el País Basc, Sevilla, Granada i Pamplona. A més, s'ha de destacar l'adhesió de diversos partits polítics i la presència d'observadores de Bèlgica, Portugal, França, Itàlia i Suïssa.

El primer dia, el 27 de maig, a les 9 del matí, amb dues mil assistents s'inauguraven les Jornades. Al centre del Paranimf de la Universitat de Barcelona hi havia una taula presidida per representants del Secretariat Organitzador. Anna M. Vela, com a presidenta del Departament de la Dona de l'ONU, va donar la benvinguda, dient que era la primera vegada que les dones dels Països Catalans es reunien per parlar dels seus problemes i que, d'allí, n'havien de sorgir noves idees i formes de treball per a la seva alliberació. Vela va assenyalar que les Jornades eren fruit d'haver conquerit espais de llibertat gràcies a les lluites en què les dones també havien participat per la consecució democràtica. Anna Mercadé va fer un resum de la gestació de les Jornades i, a continuació, llegí les adhesions i salutacions rebudes.²⁴⁵ A la taula inaugural

²⁴² NASH, Mary. *Dones en Transició*, p. 105-111.

²⁴³ SEGURA, Isabel. *La lluita per l'oportunitat de viure. Les dones durant la segona república, la guerra, el franquisme i la construcció de la democràcia*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, 2010.

²⁴⁴ Vegeu l'annex B en el qual hi figura tot el llistat d'entitats i grups participants en les I Jornades Catalanes de la Dona.

²⁴⁵ Associacions Legals de la Dona de la Província de Sevilla, Federació Socialista de Catalunya (adherida al PSOE), Coordinació Provincial Legal de Dones de la Regió Castellanolleonesa,

també hi havia Anna Balletbó que va exposar que les Jornades eren el primer intent democràtic de discussió col·lectiva de la problemàtica feminista i que s'inscrivien dins del context nacionalista del país i, per això, no podien deslligar-se de la situació política que s'estava vivint en tot l'Estat espanyol.²⁴⁶

Les Jornades Catalanes estaven organitzades per àmbits temàtics. Cada àmbit s'encetava amb la lectura d'una ponència, a continuació es llegien les comunicacions presentades pels diversos grups en relació amb la temàtica i després s'obria un torn de debat, que duia a la formulació de les conclusions. Les comunicacions, fruit d'un notable esforç col·lectiu dels grups de dones dels barris, fàbriques, universitat, sindicats... van tractar no solament temes centrals com el treball, la família, l'educació, la sexualitat i la política, sinó també la prostitució, els mitjans de comunicació, l'esport i l'emigració.

El primer dia, després de la sessió inaugural, va començar la lectura de la ponència: "Dona i treball" que havien elaborat dones del grup ANCHE. La ponència començava destacant la importància de la divisió del treball en funció del sexe, fet que relegava la dona a les tasques domèstiques i això en condicionava la incorporació al mercat de treball i provocava que les dones quedessin sempre com a exèrcit de reserva de mà d'obra barata. Centrant-se en la realitat de l'Estat espanyol van assenyalar que el percentatge de treballadores era molt baix, i que les dades quedaven emmascarades per les treballadores de la llar i en empreses familiars que no estaven comptabilitzades com a població activa. Una altra de les problemàtiques que havien d'afrontar les dones en el món laboral era la desigualtat de salaris per una feina igual que la dels homes. La temàtica laboral va ocupar diverses comunicacions sobre experiències de

Centre d'Estudis i d'Acció Maria Cambrils del País Valencià, Associació Democràtica de la Dona Mariana Pineda, Associació per a la Promoció i Evolució Cultural, Convergència Socialista de Catalunya, Grup de Dones de l'Associació de Veïns del Prat de Lluçanès, Secretariat d'Associacions de Dones de Navarra, Partit Socialista Unificat de Catalunya, Partit del Treball d'Espanya, Convergència Socialista del País Valencià, Comitè Nacional del Moviment Comunista de Catalunya, Moviment Democràtic de Dones del País Valencià.

²⁴⁶ ANC. Fons M. Dolors Calvet Puig. Jornades Catalanes de la Dona. Preparació i comunicats de premsa.

maduració i de creixement de la lluita per part de les treballadores dels sectors sanitari, bancari, tèxtil i mecànic (SEAT), i també va exposar-se la lluita que duïen a terme les esposes dels treballadors de Motor Ibérica.²⁴⁷

Durant la tarda del dia 27 es van discutir els àmbits de “Dona i barris” i “Dona i família”. La ponència sobre els barris va ser elaborada per les vocalies de dones de l’Hospitalet de Llobregat, que van plantejar qüestions no específicament femenines sinó les condicions generals de vida dels barris populars i que afectaven tant a homes com a dones, encara que la dona les patia molt més directament per la seva condició de mestressa de casa. Els grups que hi van aportar comunicacions foren el Seminari Col·lectiu Feminista de Barcelona, l’Associació Provincial de Dones de Lleida i la Vocalia de l’Associació de Veïns de la Sagrada Família. Aquesta darrera, la Vocalia de la Sagrada Família, va criticar que la ponència de les dones de l’Hospitalet presentava un to paternalista i que les vocalies havien de proposar objectius clarament feministes. En aquesta mateixa línia va intervenir la Vocalia de la Vila de Gràcia que va afirmar que, per aconseguir l’alliberament de la dona, les vocalies no podien utilitzar els mateixos mitjans que la societat utilitzava per alienar-la (cursos de cuina, de puericultura, etc.).²⁴⁸

La importància de les vocalies de dones de les associacions de veïns com a instruments de reivindicació quedava ben palesa. Es destacaven les accions col·lectives de les veïnes per millorar els seus barris, per exemple la interrupció del trànsit per aconseguir un semàfor, l’ocupació de terrenys per destinar-los a zones verdes, el boicot als autobusos per l’augment dels preus del transport, manifestacions i tancades per obtenir llars d’infants públiques.²⁴⁹ Però també es generava confrontació pel front de lluita que havien de prioritzar les vocalies. Per a algunes vocalies, la seva lluita quedava circumscrita a les protestes del moviment veïnal; per a d’altres, en canvi, com la Vocalia de la Sagrada Família,

²⁴⁷ Ídem.

²⁴⁸ Ídem.

²⁴⁹ DUCH, Montserrat i FERRÉ, Meritxell. *De súbdites a ciutadanes*; MOLINERO, Carme i YSÀS, Pere. *La ciutat democràtica*.

les vocalies s'havien de situar al costat del moviment d'alliberament de la dona i intervenir des de posicionaments més feministes, des de la pròpia consciència d'opressió femenina.²⁵⁰

Després de "Dona i barris" va encetar-se el debat sobre "Dona i família". La ponència, que havia estat realitzada per la Vocalia del Centre Social de Sants²⁵¹, exposava que la família de la societat capitalista era utilitzada per unes determinades finalitats, encara que més que de família en general s'hauria de parlar de família burgesa. La ponència subratllava que a l'Estat espanyol l'estructura familiar estava especialment condicionada per la confessionalitat de l'Estat, i que la prostitució era la vàlvula d'escapament per a les insatisfaccions emocionals i sexuals. El Seminari Col·lectiu Feminista, després d'una anàlisi marxista de l'origen i la situació de la família, va assenyalar la necessitat de les unions lliures i que l'educació i la manutenció dels infants havien d'anar a càrrec de l'administració.

La confrontació al debat sobre família el va protagonitzar Dolors Voltes, representant de la Confederació Nacional d'Associacions de Pares de Família i Pares d'Alumnes, que va defensar la família tradicional i el paper habitual de la dona dins de la unitat familiar: "La dedicació a la llar i a la família suposa per a la dona una missió humana de gran projecció social, tant en la seva vessant material com en la de la convivència familiar, ambdues en funció de l'educació dels fills en un ambient amable i acollidor que atregui i formi els membres que componen la família. Els feminismes i altres corrents ideològics que, tot emparant-se en la promoció de la dona, de fet legítima, tendeixen a allunyar-la de l'àmbit de la llar, porten des del punt de vista social a una equivocació més gran que la que tracten de corregir."²⁵² Aquesta intervenció va suscitar una

²⁵⁰ ANC. Fons M. Dolors Calvet Puig. Jornades Catalanes de la Dona. Preparació i comunicats de premsa.

²⁵¹ Vegeu en l'annex D la imatge núm. 5.

²⁵² SECRETARIAT DE LES JORNADES CATALANES DE LA DONA. *Jornades Catalanes de la Dona*. Barcelona: Alternativas, 1977, p. 143.

àmplia oposició entre el públic assistent i Voltes va abandonar la sala sense acabar la comunicació.

Aquest incident va ser recollit l'endemà per la premsa i per Teresa Pàmies en el llibre *Maig de les dones*. També ho explica Anna Balletbó en les seves memòries: "Todavía recuerdo la melena pelirroja de la abogada y dirigente feminista Lidia Falcón, agitarse en el Paraninfo mientras otras militantes como ella del Partido Feminista clamaban puños en alto, la expulsión de Dolores Voltes, entre ellas Elvira Siurana, hermana del durante cuatro lustros alcalde de Lérida, Antoni Siurana. No eran las únicas, Mireia Bofill, Amparo Moreno, etc., pedían lo mismo. La respuesta de los centenares de mujeres que abarrotaban el «sacrosanto» Paraninfo fue imponente."²⁵³

Per a moltes feministes, l'estructura familiar i, en concret, la família tradicional defensada pel nacionalcatolicisme era l'element central d'opressió de les dones. El model de família burgesa, que s'havia estès com a model social per a les classes populars, reduïa la vida de la dona a la llar, el seu regne eren les quatre parets de casa. Les màximes aspiracions femenines eren el matrimoni i tenir cura del marit i de les criatures. Aquest serà un element clau de discussió en el pensament feminista, sobretot en el corrent radical com s'observarà més endavant en la investigació.

El segon dia al matí es va iniciar amb "Dona i educació". La ponència havia estat preparada per Amparo Moreno, Maria Pila, Zita Rodríguez i Margarida Alfonso que denunciaven l'escassa participació de les mestres i les professores en el problema de l'educació femenina, tot i ser un sector altament feminitzat. La ponència considerava que l'educació era un factor clau que provocava la discriminació de les dones i que es perpetuava a través de la família, el sistema escolar i l'ambient social. Després es van llegir les comunicacions de l'UMOFC, de l'Associació de Dones del Maresme, de l'Associació de Dones Universitàries i, finalment, del Seminari Col·lectiu Feminista que va defensar que fins aleshores la cultura havia estat elaborada per esquemes masclistes. Les conclusions recollides apostaven per acabar amb

²⁵³ BALLETBÓ, Anna. *Una mujer en la Transición*, p. 112.

la diferenciació de rols en la família; pel replantejament del sistema educatiu, tenint en compte la coeducació i l'abolició de les assignatures específiques per a les nenes; per l'establiment d'un sistema públic i laic d'ensenyament que acabés amb el monopoli de l'Església, i per l'abolició del Servei Social, encara vigent en aquell moment.

"Dona i mitjans de comunicació" es va iniciar amb la lectura de la ponència elaborada per ANCHE. El grup feminista denunciava la manipulació de la imatge femenina per part de la premsa, la ràdio i la televisió. En el debat posterior es va acordar que els mitjans de comunicació estaven controlats i dirigits per les classes dominants, els quals presentaven la dona com un objecte sexual i abocaven la mestressa de casa al consumisme. Les reivindicacions es van focalitzar en la necessitat del control democràtic d'aquests mitjans i en la participació activa de les dones en la gestió dels continguts amb l'objectiu de divulgar una nova imatge femenina.²⁵⁴

La ponència de "Dona i política", redactada per les activistes catòliques Rosa Griso i Elisa Lamas, va generar un intens debat, tal com recull Nash.²⁵⁵ En les comunicacions posteriors a la ponència, Margarida Obiols, representant d'ANCHE, va dir que s'oposaven al plantejament de fons de les catòliques perquè consideraven que no era autènticament feminista ja que no contemplava les possibilitats revolucionàries del moviment feminista. Les reflexions de Griso i Lamas van ser criticades per massa moderades, fet que conduí a àmplies dissertacions entre les quals destacaren les d'Empar Pineda, dirigent comunista, les de M. Ángeles Rivas Ureña, líder del moviment veïnal, i les de la radical feminista Lidia Falcón.

En el debat posterior a les comunicacions sobre política també es va evidenciar el desacord entre les dones que apostaven per la doble militància i creien en la tasca feminista dins dels partits polítics, i les que defensaven una única militància, i rebutjaven el poder polític patriarcal i institucional que

²⁵⁴ ANC. Fons M. Dolors Calvet Puig. Jornades Catalanes de la Dona. Preparació i comunicats de premsa.

²⁵⁵ NASH, Mary. *Dones en Transició*, p. 121.

representaven els partits. El Seminari Col·lectiu Feminista va defensar una militància exclusiva en el front feminista, afirmava que el feminisme era l'única alternativa política per a les dones i subratllava que l'energia política de nombroses dones dins de les organitzacions d'avantguarda no havia servit per aconseguir la igualtat; per això, era necessari un plantejament autènticament feminista i, a la vegada, profundament revolucionari. Com apunta Nash, en aquest debat es va evidenciar la pluralitat d'ideologies en la visió feminista del món polític.²⁵⁶

El dia 29 es va obrir la sessió del matí amb la ponència: "Dona i legislació", que havia estat preparada per una comissió jurídica i que fou defensada per l'advocada Magda Oranich. La ponència començava senyalant que el règim implantat el 18 de juliol del 1936 va destituir les dones d'uns drets que ja havien conquerit durant la Segona República. En el torn de les comunicacions un grup d'expreses polítiques va denunciar que les presons femenines de la Trinitat de Barcelona i d'Alcalá d'Henares de Madrid estaven regides per les Creuades Evangèliques de Crist Rei i van exposar algunes de les tortures patides per militants polítiques com Eva Forest i M. Luz Fernández, entre d'altres.²⁵⁷

En les conclusions sobre legislació, després del debat pertinent, es va acordar unànimement la necessitat d'abolir totes les lleis que discriminaven les dones. En el camp del dret familiar es va reclamar el dret al divorci i que la pàtria potestat deixés de ser exclusiva de l'home. En el camp penal es va denunciar la doble moral burgesa i la negació d'un dret fonamental per les dones: el dret al propi cos. Finalment, es va considerar que el moviment de la

²⁵⁶ NASH, Mary. "La construcción de una cultura", p. 293-294.

²⁵⁷ *El País*, 14 de setembre de 1976. Eva Forest i M. Luz Fernández havien estat empresonades el 1974 a la presó de Yaserías de Madrid, acusades de col·laboració amb ETA en relació amb l'atemptat de la cafeteria Rolando (Madrid), però el judici mai se celebrà i foren alliberades durant l'amnistia del 1977. Durant la seva detenció Eva Forest i M. Luz Fernández van passar primer per la Direcció General de Seguretat i, després, se les va traslladar a la presó de Yaserías, on Forest va restar incomunicada durant un mes i Fernández durant tres mesos i mig sense poder canviar-se de roba.

dona i tots els partits polítics i organismes unitaris havien d'assumir la petició d'amnistia pels delictes de la dona.

Després de l'àmbit legislació es va tractar la realitat de la dona al món rural, a diferència de les jornades de Madrid. Les treballadores de les comarques catalanes del Ripollès i Osona, a través de la comunicació: "Situació de la dona al món rural", exposaven la triple explotació de la pagesa: a casa, al camp i a les fàbriques locals, i denunciaven, a més a més, la situació de retard econòmic del camp català agreujat a partir dels anys cinquanta, que havia tingut com a principal conseqüència la despoblació i l'especulació de la propietat rural.²⁵⁸ A aquesta realitat, també s'hi havia de sumar la falta de serveis sanitaris i la deficient organització escolar a les comarques de l'interior i al Pirineu català.

La sexualitat reprimida fou vista com una de les bases de la ideologia feixista; en paraules de l'Associació de Dones Universitàries: "Suposa una energia acumulada que pot arribar a transformar l'home i la dona en éssers altament manipulables, a base de consignes demagògiques. El mite de la maternitat, com a finalitat exclusiva de la dona, n'és una."²⁵⁹ D'altres grups, com el d'universitàries de València expressaven la necessitat de separar la sexualitat tant de la reproducció com d'una concepció reduccionista que tendia a considerar-la només un plaer físic, per restituir-li el seu caràcter de "comunicació humana íntegra i total".²⁶⁰ El grup de planificació de l'Associació de Dones Universitàries va presentar dues comunicacions. En la primera, apostaven per la legalització de l'avortament a tot l'Estat i, en la segona, defensaven la planificació familiar com un dret de la dona i la separació entre sexualitat i reproducció.

L'últim dia de les Jornades, el 30 de maig del 1976, en la sessió del matí es va debatre el pensament feminista i les seves interpretacions. Les

²⁵⁸ ANC. Fons M. Dolors Calvet Puig. Jornades Catalanes de la Dona. Preparació i comunicats de premsa.

²⁵⁹ SECRETARIAT DE LES JORNADES CATALANES DE LA DONA. *Jornades Catalanes*, p. 328.

²⁶⁰ *Ibidem*, p. 350.

comunicacions presentades van anar a càrrec del Seminari Col·lectiu Feminista de Barcelona que reflexionava sobre el feminisme del segle XIX i, a continuació, l'escriptora Isabel-Clara Simó va fer una introducció a la problemàtica general de la dona. També M. Aurèlia Capmany va intervenir en el debat amb l'aportació: "Contra qui lluita la dona", en la qual l'escriptora reivindicava la importància d'una nova sexualitat que havia de modificar el comportament de la dona i, en conseqüència, la de l'home, i també anunciava la importància del lligam de la lluita feminista amb altres realitats explotades i marginades: "La dona no aconseguirà res sinó comprèn i accepta que la seva lluita no és una lluita a favor de la dona sinó a favor d'una persona oprimida, utilitzada, injustament tractada i precisament per això quan arribi a aquest convenciment farà causa comuna amb totes les reivindicacions justes de la terra, les laborals, les nacionals, les racials."²⁶¹

Les aportacions de M. Aurèlia Capmany, vinculades al feminisme socialista, i la seva perspectiva nacionalista no van ser ben rebudes pel Seminari Col·lectiu Feminista, com recorda Teresa Pàmies: "[Maria Aurèlia Capmany] és fervorosament aplaudida quan diu que l'obra és l'única que té a les mans l'arma de la revolta, pel fet d'ésser part de la classe que, en alliberar-se, allibera totes les classes i capes oprimides. S'estén sobre el problema nacional, concretament el nostre problema, que les feministes radicals ignoren o tergiversen. La Maria Aurèlia Capmany acaba la seua intervenció enmig de grans ovacions. Dempeus, la salutem entusiasmades. El Col·lectiu Feminista roman assegut i mans plegat. Les tesis que acabem d'aplaudir no són les seves."²⁶²

La intervenció de Capmany, associant l'opressió de la dona amb l'opressió del poble català, i la qüestió nacional catalana van ser motiu de queixa del Seminari Col·lectiu Feminista: "Quant al seu caràcter nacionalista, considerem qualsevol cultura nacional com a exclusiva de l'home d'aquella nació. La dona no hi ha tingut cap intervenció, el seu punt de vista femení mai

²⁶¹ *Ibidem*, p. 476-477.

²⁶² PÀMIES, Teresa. *Maig de les dones: crònica d'unes jornades*. Barcelona: Laia, 1976, p. 156.

no s'ha tingut en compte.”²⁶³ La resposta de M. Aurèlia Capmany no es va fer esperar: “Les dones que contesten els valors anomenats propis del mascle es mouen en una absoluta contradicció, com les nostres companyes que es pensen que defensar el dret a la integritat nacional dels Països Catalans és fer el joc al mascle, i aquestes mateixes dones ens vénen a parlar en llengua espanyola que presenta una altra nació que per elles hauria de ser tan privativa del mascle com la nostra.”²⁶⁴

Tot i l'oposició del Col·lectiu Feminista el caràcter catalanista de les Jornades era majoritari, la reivindicació nacional catalana com a teló de fons de les demandes feministes va estar present en moltes de les sessions. Una clara mostra fou la reivindicació del retorn dels drets que les ciutadanes catalanes havien perdut amb l'anorreament de la Segona República. Tot i això, en l'agenda final no es va incorporar un clar perfil catalanista, ni en el programa reivindicatiu ni en les propostes polítiques sorgides de les Jornades.²⁶⁵

La improvisació també va tenir un espai en les Jornades. El segon dia es va proclamar la república a la sala i es va despenjar una bandera republicana des d'una finestra de la Universitat.²⁶⁶ En un altre moment, quatre dones del grup teatral Les Nyakes es van enfilear a les cadires de la sala i van començar a increpar el públic amb versos de Mari Chordà.²⁶⁷ Van ser aquestes mateixes dones les que van posar-se de genolls al centre del passadís del Paranimf i van simular fregar el terra per enarborar les dones de fer feines i manifestar la seva opinió sobre el treball domèstic; així ho rememora Empar Pineda: “Por primera vez en este país, casi 4.000 mujeres nos juntamos para hablar de lo divino y de lo humano. Se habló de lesbianismo, de sexualidad en general, de familia, del divorcio (que no existía), de las agresiones sexuales, de la violación, de la

²⁶³ Ibídem, p. 30.

²⁶⁴ ANC. Fons M. Dolors Calvet Puig. Jornades Catalanes de la Dona. Preparació i comunicats de premsa.

²⁶⁵ NASH, Mary. “La construcción de una cultura”, p. 293.

²⁶⁶ BALLETBÓ, Anna. *Una mujer en la Transición*, p. 109.

²⁶⁷ ANC. Fons M. Dolors Calvet Puig. Jornades Catalanes de la Dona. Preparació i comunicats de premsa.

educación, del trabajo asalariado... se habló de todo. Se hicieron, como se dice ahora, *performances*: recuerdo a Mary Chordà fregando el pasillo del Aula Magna de la Universidad Central como forma de plantear el tema del trabajo domestico.”²⁶⁸ Una altra intervenció que va sorprendre les assistents va ser la de Leonor Taboada, membre del Col·lectiu Pelvis de Mallorca, que va explicar de manera molt didàctica i entenedora el mètode de palpació dels pits per detectar el càncer de mama i també va ensenyar l’espèculum per a l’autoexploració de la vagina.²⁶⁹

Al debat sobre l’educació, la sexualitat i la política s’hi va sumar el tractament de realitats poc analitzades fins al moment des d’una perspectiva de gènere. Un grup de dones relacionades amb el món de l’esport (Glòria Balagué, Carme i Silvia Blume, Cristina Dupláa, Mercedes Milà, Isabel Montanya, Núria Puig i Montse Sanahuja) van denunciar com en el camp de l’esport es reproduïa la discriminació de la dona i els problemes econòmics dels equips femenins, fet que en ple segle XXI continua perpetuant-se i no s’ha resolt.

A més dels grups de dones de Catalunya, el País Valencià i Mallorca, van participar a les Jornades, amb la presentació de comunicacions i en la intervenció en els debats, grups de la resta de l’Estat.²⁷⁰

En finalitzar les Jornades es va dur a terme una manifestació. Les mateixes assistents van sortir de la Universitat de Barcelona per dirigir-se cap a la Gran Via, Pelai i la Rambla de Catalunya, demanaven l’alliberament de la dona, anticonceptius gratuïts i la igualtat entre l’home i la dona. La policia va dispersar la manifestació.²⁷¹

²⁶⁸ PINEDA, Empar. “Las otras feministas”, p. 249-272.

²⁶⁹ LLINÀS, Conxa. *Feminismes de la Transició*, p. 43.

²⁷⁰ Com l’Associació pro-Drets de la Dona de Mallorca, AUPEM de Madrid, el Secretariat d’Associacions de Navarra, la Coordinadora d’Associacions Legals de Dones de la Província de Sevilla, l’Associació Democràtica de la Dona de Sevilla, la Coordinadora d’Associacions de Dones de Castella-Lleó, l’Associació Democràtica de la Dona de la Província de Madrid, el Moviment Democràtic de Dones/Moviment d’Alliberament de la Dona de Madrid. A més, també hi va participar una delegació del Partit Socialista Portuguès.

²⁷¹ NASH, Mary. *Dones en Transició*, p. 132.

2.4. BALANÇ DE LES JORNADES CATALANES DE LA DONA

Les cròniques contemporànies a l'esdeveniment ressalten que les Jornades no van ser en cap moment una assemblea d'una elit intel·lectualitzada sinó que van intervenir-hi massivament dones obreres, treballadores de gairebé totes les branques, així com mestresses de casa de zones perifèriques de Barcelona i comarques, que demostraven que el feminisme ja no era privatiu de minories.²⁷² Els aspectes positius de les Jornades van ser la conscienciació de moltes dones i sectors diversos, la difusió de la ideologia feminista en l'opinió pública, el reconeixement dels partits polítics d'esquerra i centre i l'apropament de les dones professionals a les dones dels barris.

Moltes militants en partits polítics de l'esquerra i de l'esquerra radical van assistir a les Jornades perquè els seus partits els havien informat i animat a anar-hi, però no estaven gens convençudes de què podria succeir-hi, ja que algunes consideraven que el feminisme era una inquietud pròpia de les burgeses i no de les obreres com elles. Així, per exemple, Elvira Ruiz, militant de l'MC, explica com li va arribar la informació de la celebració de les Jornades: "Ens arriba a través del partit, es faran aquestes jornades, perquè suposo que tenien gent a la Universitat que és important que s'hi vagi. En principi vaig anar perquè jo no sabia que es feia, van dir que es farien i una vegada que em vaig trobar a les Jornades vaig dir oh! Això és el meu! Això és el que jo pensava. Jo crec que la gran sort és que l'MC tenia bastantes dones en els comitès de direcció, entre elles l'Empar Pineda, que tenien molt clar que el partit havia de prendre posició clarament sobre aquest tema."²⁷³

També algunes sindicalistes observaven amb recel el feminisme, com Núria Casals, que després fou responsable de la Secretaria de la Dona de la CONC, que afirmava: "Jo em vaig acostar a les I Jornades del maig del 76 perquè m'havien encarregat, com a membre de la direcció de CCOO de

²⁷² *Opción*, núm. 2 (gener de 1977). Tots els exemplars de la revista han estat consultats al Centro Documental de la Memoria Histórica en el fons del Centro de Formación e Investigación Feminista (CIFFE).

²⁷³ Entrevista a Elvira Ruiz García.

Catalunya –llavors a la clandestinitat–, que fes una salutació a les Jornades en nom del Sindicat. No hi vaig anar gens entusiasmada. Més aviat hi anava amb recel. Em considerava una activista antifranquista, una militant del moviment sindical i una convençuda que valia la pena dedicar totes les forces a «la revolució», i identificava el feminisme amb les dones burgeses, que oblidaven els problemes més importants que tenia la nostra societat.” Però quan Núria Casals va entrar al Paranimf la seva percepció va canviar totalment: “Va ser com trobar una nova perspectiva, sentir que m’apropava a la legitimitat de mirar el món amb ulls de dona. I tot això intuïa que em podia apropar a reconciliar-me amb mi mateixa, amb moltes inquietuds personals i comportaments, però al mateix temps també em permetia incorporar un nou enfocament sobre com continuar lluitant per canviar el món.”²⁷⁴

Les dones que van participar en les Jornades n’han conservat un record inesborrable, les va marcar en la seva consciència feminista, però també les va transformar en la seva vida personal. Sion García, de Salt, recorda com: “Va ser un abans i un després a la vida de les dones que vam anar-hi. Un abans i un després. Nosaltres érem dones que teníem inquietuds i que d’alguna manera volíem canviar la nostra vida, vista des del nostre lloc o des del nostre nucli petit, però participar en allà en aquella cosa tan gran i veure dones de tot arreu i totes maneres. Entrar en el món de la sexualitat, reconèixer oficialment a les dones lesbianes, lesbianisme, el dret el propi cos, tot això va ser tan important, que ens va canviar la perspectiva a totes.”²⁷⁵ També Mercè Otero-Vidal reforça la idea d’impacte i d’aprenentatge que li van causar les Jornades: “Va ser impactant perquè l’èxit supera qualsevol tipus d’expectativa que poguessis tenir. Pel que es va tractar allí, dius has après coses, jo vaig aprendre moltíssim, moltíssim, moltíssim. Vull dir que per exemple hi havia la M. Aurèlia [Capmany], hi havia la Lidia [Falcón], que parlaven i parla perfectament bé, pots estar d’acord o no, però s’explica clar i net. Però després vull dir totes les altres dones, les dones més joves, les dones de sindicats i les mestresses, perquè

²⁷⁴ DDAA. *20 anys de feminisme a Catalunya*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 1996, p. 15.

²⁷⁵ Entrevista a Sion García Martínez.

clar la gran sorpresa va ser la capacitat d'organització de les mestresses de casa."²⁷⁶

Un altre testimoni és el de la militant de l'MC Empar Pineda que afirma: "Bueno aquello sí que fue impresionante. Éramos casi cuatro mil mujeres en el viejo edificio de la universidad vieja de Barcelona, con un momento político extraordinario, porque los medios de comunicación hacen de altavoz de todo lo que se está cociendo allí. Allí debatimos sobre lo divino y lo humano, de todo, de la familia, de lesbianismo, los anticonceptivos, la sexualidad, la situación laboral de las mujeres, de la enseñanza... O sea, cosas que en mi vida se me había ocurrido pensar en ellas. Fue de repente darme cuenta, ya así cabalmente, que efectivamente no es igual ser hombre a ser mujer en esta sociedad, da igual que seas la mujer más privilegiada del mundo, que no es igual."²⁷⁷

Encara que la presència dels homes en els debats mai no va ser nombrosa va provocar alguns enfrontaments quan van intentar parlar públicament, ja que el Secretariat havia deixat clar que hi assistirien només com a mers espectadors, sense veu ni vot.²⁷⁸ Segons Anna Balletbó a les Jornades Catalanes hi varen ser especialment convidats els representants polítics dels partits que es presentarien a les primeres eleccions democràtiques l'any 1977. Les organitzacions de dones van dialogar amb els líders polítics per fer-los arribar les demandes i propostes feministes i també per demanar-los que incorporessin dones en la confecció de les llistes electorals.²⁷⁹ Tanmateix, en el manifest final de les Jornades era contundent la denúncia a la indiferència mostrada pels partits polítics davant dels problemes específics femenins: "Les dones que participen a les I Jornades Catalanes de la Dona, tant les que militen en els partits polítics i organismes unitaris com les que no, denunciem la manca

²⁷⁶ Entrevista a Mercè Otero-Vidal.

²⁷⁷ CDMH. Col·lecció Seminario Fuentes Orales. Entrevista a Empar Pineda Erdozia. Entrevista realitzada per Pilar Folguera.

²⁷⁸ ANC. Fons M. Dolors Calvet Puig. Jornades Catalanes de la Dona (maig de 1976).

²⁷⁹ BALLETBÓ, Anna. "Trenta anys de feminisme: les dones socialistes", a DDAA. *Feminisme i socialisme, una síntesi necessària*. Barcelona: Fundació Rafael Campalans, 1996, p. 75-81.

d'interès, per part d'aquestes organitzacions envers els problemes específics de la dona.”²⁸⁰

Giuliana Di Febo subratlla que el debat produït en el si de les Jornades sobre la relació amb la política i sobre la futura configuració del moviment replantejava els temes sobre la doble militància, l'autonomia, la superació de la reivindicació emancipadora i la no-separació entre el que era polític i el que era personal.²⁸¹ Davant d'aquestes temàtiques –que travessaven les qüestions centrals del moviment feminista– es van configurar tres tendències de pensament i acció. La que concebia la lluita de les dones com un moviment integrant i indissociable de la lluita política general. La segona, defensada per ANCHE, donava prioritat a l'autonomia de les lluites feministes, però acceptava la doble militància. I una tercera, més minoritària, representada pels col·lectius feministes, es basava en la definició de la dona com una classe oprimida i observava el feminisme com l'única alternativa política global; fou el conegut com a feminisme radical.

Tot i les anteriors discrepàncies, les assistents a les Jornades Catalanes de la Dona van donar mostres d'un elevat esperit unitari elaborant un programa, que va ser aprovat unànimement i que va ser ovacionat amb aplaudiments durant més de cinc minuts. Eren deu les conclusions extretes després de quatre dies de debats, lectura de ponències, exposició de comunicacions, acords i també enfrontaments, obertura de pensament i germinació de consciències, converses sobre temes tabú com la sexualitat i establiment de llaços que fructificaren en la creació de nous grups feministes.

Les tres primeres reivindicacions del programa es referien al món laboral, es reclamava un lloc de treball digne per a les dones sense discriminació en la formació, l'ocupació i la remuneració; l'abolició de totes les desigualtats per raó de sexe, d'estat civil i de maternitat, i que a les treballadores de la llar se'ls reconeguessin els drets laborals, sindicals i la incorporació en la cotització de la Seguretat Social. La quarta reivindicació era sobre el treball considerat

²⁸⁰ SECRETARIAT DE LES JORNADES CATALANES DE LA DONA. *Jornades Catalanes*, p. 500.

²⁸¹ FEBO, Giuliana Di. *Resistencia y movimiento*, p. 207.

pròpiament femení, el plantejament entroncava plenament amb un ideari revolucionari més enllà del propi marxisme, de canvi total de les estructures socials i econòmiques. Apostaven per la socialització del treball domèstic (la cura dels fills, de la gent gran i dels malalts) a través de serveis col·lectius finançats amb l'erari públic. Fins i tot, plantejaven la idea de la construcció de blocs de pisos on hi hagués espais destinats a la cura dels infants, on poguessin estar-se les criatures fins que els pares arribessin de treballar.

En el terreny de l'ensenyament, s'advocava per un ensenyament obligatori, públic i laic, gratuït i antiautoritari i no discriminatori contra les nenes. Els centres havien d'incloure la implantació efectiva de la coeducació, la revisió dels textos escolars, el dret a la igualtat en l'oci, i la supressió de la desigualtat en l'esport, l'art i la cultura. Lligada a aquesta petició demanaven la desaparició del Servei Social.

La setena reivindicació exigia l'amnistia per tots els delictes que constituïen una discriminació per a la dona. En aquesta mateixa línia es manifestava la vuitena reclamació, que requeria l'abolició de totes les lleis que la discriminaven. A continuació, es demanava la revisió de la cèl·lula familiar franquista i la incorporació de drets democràtics com el divorci, que la pàtria potestat no fos exclusiva del pare, el reconeixement dels drets de les mares solteres i la igualtat de tots els fills i filles, legítims i il·legítims, i l'abolició dels delictes d'adulteri i amistançament.

La desena i última reivindicació era la més trencadora de la moralitat de la societat, ja que s'hi reclamava la lliure disposició del propi cos a través de l'educació sexual, del subministrament d'anticonceptius a homes i dones a càrrec de la Seguretat Social, la legalització de l'avortament i la seva inclusió en la sanitat pública i l'abolició de la Llei de perillositat i rehabilitació social.

Aquestes eren les reivindicacions, però el moviment feminista català també va denunciar la família patriarcal i autoritària, la doble moral burgesa, el mite de la virginitat, el mite de la maternitat com a essència de la condició femenina, la cosificació de la dona a través dels mitjans de comunicació i l'alineació de les dones a través de la societat de consum. A més a més,

criticaven la marginació que patien les dones en el món rural i la discriminació femenina a les presons, i exigien la desaparició de les confessions religioses dels centres penitenciaris, en concret de les Creuades de la presó de la Trinitat de Barcelona.

Finalment, presentaven un clar al·legat perquè les organitzacions polítiques no utilitzessin de manera tàctica i oportunista els problemes específics femenins, pels quals fins al moment de la celebració de les Jornades no havien mostrat el més mínim interès.

El document final de les Jornades Catalanes no va ser votat per l'UMOCF, les seves integrants van abandonar l'acte després de presentar una resolució alternativa en la qual rebutjaven les conclusions sobre la família i la sexualitat i denunciaven el "sesgo materialista de muchas intervenciones y el ataque radical a la Iglesia".²⁸² L'UMOCF va publicar un comunicat a propòsit del seu desacord amb les Jornades: "salvando la mayor parte de las ponencias y bastantes comunicados, especialmente que hacen referencia a la mujer y la educación, la mujer y la familia y la mujer y la sexualidad, están basadas solo en la superficialidad, el placer, el egoísmo y la materialidad de los hechos sin tener en cuenta lo que es esencia en la persona (mujer y hombre), o sea, el Amor, la entrega al otro, toda la riqueza espiritual que la hace más persona".²⁸³

Les reivindicacions i denúncies de les Jornades Catalanes de la Dona van marcar el pensament i l'acció del moviment feminista català al llarg de les dècades dels anys setanta i vuitanta.

La preparació i publicació de les ponències, comunicacions i conclusions de les Jornades va anar a càrrec de les periodistes Anna Balletbó i Amparo Moreno. Van ser editades l'any 1977 per la desapareguda Editorial Alternativas. La presentació del llibre *Jornades Catalanes de la Dona*, amb portada de Núria Pompeia, va tenir lloc al mateix Paraninfo de la Universitat de Barcelona. A l'acte, hi van ser especialment convidats els representants polítics dels partits que es presentaven a les eleccions del juny del 1977. El llibre també va ser

²⁸² Ibídem, p. 209.

²⁸³ MORENO, Amparo. *Mujeres en lucha*, p. 137.

presentat per les dones del Secretariat Organitzador en diferents indrets del territori català, fet que va provocar una extensió del debat a l'entorn de l'alliberament de la dona i va possibilitar que dones de tot Catalunya que no van assistir a les Jornades tinguessin l'oportunitat d'escoltar algunes de les veus representatives del feminisme català.²⁸⁴

²⁸⁴ ANC. Fons M. Dolors Calvet Puig. Jornades Catalanes de la Dona (maig de 1976). Presentació i debat del llibre de les Jornades Catalanes de la Dona.

3. MAI NO HEM APRÈS TANT EN TAN POC TEMPS

3.1. L'ORGANITZACIÓ DEL MOVIMENT FEMINISTA

“Mai no hem après tant en tan poc temps” és el títol d'un article de Victòria Sau.²⁸⁵ Aquestes paraules condensen la vibració i l'energia que es va despendre de les I Jornades Catalanes de la Dona i que va guiar el moviment feminista català durant els anys de la Transició. La clau de l'èxit fou que les Jornades Catalanes van fer visible el moviment feminista com un subjecte inesperat de la transició política, a causa de la gran quantitat de dones anònimes que hi van participar i per l'impacte que això va provocar en l'opinió pública catalana. El jove moviment feminista va prendre consciència de la seva potència i de la necessitat de posar-se d'acord per lluitar col·lectivament per aconseguir objectius que impliquessin a totes les dones, encara que provinguessin de diferents militàncies ideològiques i classes socials.

Les Jornades van representar una de les etapes més significatives de maduració política i de nivell d'elaboració teòrica. El pluralisme polític de les militants va causar que el feminisme català no presentés des dels seus inicis una estratègia unificada, clara i precisa d'actuació. Tanmateix, va ser aquesta mateixa característica la que va fer aflorar diversos corrents de pensament i va permetre explorar diferents formes d'acció que van donar com a resultat el desenvolupament de tàctiques i estratègies diverses. Segons Larumbe, la pròpia naturalesa de la lluita i els objectius que pretenien aconseguir van convertir les organitzacions feministes en un poderós moviment social, però també polític i cultural, en el qual es van barrejar les formes d'organització i de lluita dels moviments socials clàssics amb altres de noves, algunes comunes amb els nous moviments socials de la Transició.²⁸⁶

L'elaboració d'un cos teòric que alimentés la pràctica feminista va estar lligada des del principi a la necessitat de legitimació del propi moviment, i a l'afirmació de les dones com a subjecte polític. Era necessària una reflexió

²⁸⁵ SAU, Victòria. “Mai no hem après tant en tan poc temps”, a *LA*, núm. 2 (primavera de 1997), p. 26-28.

²⁸⁶ LARUMBE, M. Ángeles. *Una inmensa minoría*, p. 105.

teòrica que expliqués globalment l'opressió i la subordinació femenina. Els diferents corrents ideològics que sorgiren en el si del feminisme –radical, socialista i independent– es definiren a partir d'aquesta opressió, la delimitació dels enemics i la construcció de la societat del futur.

Les denominacions dels corrents durant els anys setanta del segle XX presentaven en si mateixos una barreja d'interpretacions diferents encara que clarament delimitades.²⁸⁷ Es pot afirmar que, en les I Jornades Catalanes de la Dona, ja s'hi troben els diversos corrents de pensament del moviment feminista: tant les feministes radicals, seguidores d'autores com Shulamith Firestone i Christine Delphy; com les socialistes o marxistes, que estaven representades pels nuclis de dones lligats als partits polítics d'esquerra i extrema esquerra, com el PSC, el PSUC, el PTE, l'MC i la LRC. Més endavant, ja a finals dels anys setanta, sorgirà el denominat feminisme de la diferència, representat pels grups independents.

Les Jornades van suposar una trobada d'intercanvi d'opinions i experiències i van donar lloc a una plataforma reivindicativa. Del Paranimf de la Universitat de Barcelona, en van sorgir les principals línies de pensament i les directrius que van marcar l'acció del moviment feminista català. El pensament plural que caracteritzà el feminisme de la Transició, i que va emergir clarament a partir de les Jornades Catalanes de la Dona, es va manifestar a través de la proliferació de grups i associacions que es consolidaren a partir del maig del 1976.

Durant els mesos que van precedir les Jornades es van perfilar dues agrupacions feministes principals: la Coordinadora Feminista de Barcelona, que en un primer moment es va anomenar Coordinadora de Grups Feministes, Vocalies de Dones i Dones Treballadores, i l'Associació Catalana de la Dona (ACD), la qual va sorgir per iniciativa del Partit del Treball.²⁸⁸

²⁸⁷ MONTERO, Justa. "Una trayectoria singular", a *Mientras tanto 91-92. 25 años de movimientos sociales*. Barcelona: Icaria, 2004.

²⁸⁸ NASH, Mary. *Dones en Transició*, p. 147-149.

Després de les Jornades, algunes de les organitzacions feministes existents van fer balanç, van avaluar la seva actuació i van intentar marcar unes línies estratègiques d'actuació. Així, per exemple, ANCHE va llançar una proposta de coordinació unitària del moviment a través de la unió dels grups que havien participat en les Jornades, encara que representessin diferents corrents ideològics. La base de la plataforma seria l'autonomia, i el caràcter democràtic i unitari. La coordinadora no hauria de ser executiva ni vinculant, però sí que hauria de correspondre la representativitat dels grups que haurien de sotmetre a un debat previ qualsevol tipus de decisió.²⁸⁹

3.1.1. LA COORDINADORA FEMINISTA DE BARCELONA

Cap a finals de l'any 1976, recollint l'esperit unitari de les Jornades Catalanes de la Dona, el Col·lectiu Feminista de Barcelona, LAMAR, l'Associació de Dones Divorciades, ANCHE, el grup de Planning Família, grups de les diferents facultats universitàries, Dones de Banca, Dones de CCOO, el Col·lectiu Self-help, Dones de l'ICESB (Institut Catòlic d'Estudis Socials de Barcelona), Mujeres Libres, la Unió Popular de Dones, la Coordinadora de Dones de Cornellà de Llobregat, l'Associació de Dones del Masnou, de Sant Joan Despí i d'Esplugues de Llobregat, a més de l'Associació de Dones de Tarragona, i de les vocalies de dones dels barris del Barcelonès,²⁹⁰ van formar la Coordinadora Feminista de Barcelona.²⁹¹ "Tots aquests grups es troben

²⁸⁹ Arxiu personal de Puri Molina Requena. Balanç de la intervenció i del debat a ANCHE (juliol de 1976).

²⁹⁰ Vocalies de dones de les associacions de veïns de Barcelona: Horta, Gràcia, Sants, Casc Antic, Clot-Camp de l'Arpa, Sagrada Família, Sant Gervasi, les Corts, Esquerra de l'Eixample, Verdum, Districte V, Sant Adrià, Sant Andreu, Sant Martí de Provençals, Turó de la Peira, el Carmel, Barri Gòtic, Montbau, Nou Barris, Poble Sec, Sagrera, Sarrià, Vall d'Hebron, Besòs, Guinardó, Bon Pastor, la Mina, Maresme i la Pau; de l'Hospitalet de Llobregat: Collblanc-Torassa, Can Serra, la Florida, Centre Cultural Rumbo, Bellvitge, Pubilla Casas, i també vocalies de Santa Coloma de Gramenet.

²⁹¹ Ajuntament de Barcelona. Centre d'Informació i Recursos de Dones (CIRD). Fons personal de Mariona Petit Vilà. Informació.

setmanalment en una Coordinadora per tal d'arribar a constituir, tot ajuntant experiències i esforços, un Moviment d'Alliberament de la Dona unitari, autònom dels partits polítics i democràtic, tal com es va quedar a les Jornades Catalanes de la Dona.”²⁹²

La Coordinadora funcionava com un nucli de debat i un instrument per plantejar accions unitàries, com una plataforma d'intercanvi entre els diferents grups, associacions i dones que, sense estar vinculades a cap partit, estaven connectades amb el moviment feminista català, sobretot, de Barcelona i les seves comarques. La Coordinadora es definia com una estructura independent i autònoma dels partits polítics i dels homes, amb caràcter unitari. També es van organitzar coordinadores que agrupaven associacions de dones a nivell comarcal com al Vallès Occidental i al Baix Llobregat o municipal com a Terrassa i també d'àmbit provincial com la Coordinadora de Dones de les Terres de Lleida.

Entre finals del 1976 i principis del 1977 es va generar un important debat a l'interior de la Coordinadora Feminista de Barcelona. Els grups van fer propostes de reestructuració i funcionament. ANCHE manifestava que les organitzacions s'havien de mantenir independents i autònomes dels partits polítics. Que l'objectiu central era l'alliberament de la dona i que hi podrien intervenir tots els grups, sense distinció entre feministes i grups de base o vocalies. La Coordinadora no tenia la facultat de prendre decisions per si mateixa sinó que corresponia a les organitzacions prendre els acords corresponents. ANCHE apostava per la creació de comissions tècniques per facilitar el treball unitari de la Coordinadora, comissions encarregades de finances, dels comunicats de premsa, del butlletí i de les publicacions, de l'arxiu i la biblioteca, d'enllaç amb altres coordinadores i grups feministes de caràcter estatal i internacional, així com comissions d'informació mèdica i jurídica.²⁹³

²⁹² Ídem.

²⁹³ Arxiu personal de Puri Molina Requena. Propuesta de reestructuración y funcionamiento de la Coordinadora de Mujeres de ANCHE (14 de gener de 1977).

Un altre dels grups actius en la Coordinadora i que aportava la seva proposta d'orientació ideològica i tàctica era el Col·lectiu Feminista. Els seus principis bàsics no divergien dels esmentats per ANCHE. Concebien la Coordinadora com a independent i autònoma dels homes i dels partits polítics; no vinculant, ja que cada grup havia de mantenir la seva autonomia, i democràtica, ja que, a cada organització o vocalia, li corresponia un vot. La Coordinadora havia de tenir un caràcter tècnic i informatiu i s'havia d'encarregar de funcions executives. El que sí que canviava substancialment era que el Col·lectiu Feminista no concebia la participació de grups que no es consideressin feministes. Com es pot observar el funcionament de la Coordinadora era clar en els seus objectius i punts bàsics, però després els diversos grups hi feien les seves aportacions i matisacions en funció del corrent de pensament on s'englobessin.²⁹⁴

LAMAR també va presentar la seva declaració sobre el funcionament de la Coordinadora. Entenia la plataforma feminista com una unió de totes les dones per lluitar contra l'explotació a la qual les sotmetia el sistema patriarcal. S'havien d'elaborar polítiques pròpies i no reproduir la lluita amb esquemes masculins, s'havien de trencar aquests patrons, criticar amb ulls propis i paraules pròpies les formes, les organitzacions i els actes que portessin implícits la ideologia masculina i fal·locràtica. Reivindicaven que les dones havien de ser autònomes, que totes estaven capacitades per desenvolupar un potencial creatiu que fins aleshores els havia castrat la cultura masculina imperant.

El mes de gener del 1977 es va celebrar la primera assemblea general de la Coordinadora amb assistència de quatre-centes dones al Palau de Congressos de Montjuïc amb la finalitat de reorganitzar-se i consensuar una línia d'actuació.²⁹⁵ Entre els grups hi havia el Col·lectiu Feminista de Barcelona, LAMAR, ANCHE, diverses vocalies de dones i militants en organitzacions polítiques. En un primer moment es va intentar aconseguir una plataforma

²⁹⁴ Arxiu personal de Puri Molina Requena. Propuesta presentada por el Colectivo Feminista de Barcelona (novembre de 1976).

²⁹⁵ NASH, Mary. *Dones en Transició*, p. 148.

reivindicativa comuna i un programa mínim d'objectius, però, finalment, no es va arribar a cap acord definitiu i els diversos grups només van coincidir en tres punts. El primer era la declaració d'una autonomia total respecte als partits polítics i a les organitzacions masclistes, el segon punt era l'exclusió dels homes de la Coordinadora i, per últim, obrir un local social al carrer de Morabos número 24 de Barcelona.²⁹⁶

Abans del local al carrer de Morabos, i com exposa Mireia Bofill, la Coordinadora Feminista no disposava d'un espai propi: "Primer ens reuníem, durant un temps, en una parròquia que hi ha al costat de la sala Villarroel, al carrer Villarroel." El local del carrer de Morabos va ser la primera seu oficial de la Coordinadora Feminista; més tard, durant uns mesos del 1977, va instal·lar-se en un espai del carrer de Junqueras i, finalment, ja el maig del 1978, va situar-se en un pis al carrer Casp, compartit amb el grup de Dones per l'Autoconeixement i l'Anticoncepció (DAIA): "Les DAIA van agafar un local, van llogar un pis al carrer Casp. Era Casp-Girona, em sembla. Van tenir un local, les de DAIA per poder fer l'atenció van llogar un local al carrer Casp i la Coordinadora aleshores també es va reunir allí. Aleshores va tenir un local fix. Va haver-hi un temps en itinerància i després vam tenir un local."²⁹⁷ Al pis de Casp les dones podien adreçar-s'hi per establir contacte amb altres dones, per conèixer les activitats dels diferents grups, per compartir experiències i per planejar les accions unitàries de les campanyes feministes.

A mitjan 1978 la Coordinadora Feminista estava formada per cinquanta-sis grups, la majoria vocalies de dones de la comarca del Barcelonès, grups universitaris, el grup de dones de CCOO, el Col·lectiu de Lesbianes, l'Agrupació de Mares Solteres, el grup de Dones Llatinoamericanes, l'Organització Feminista Revolucionària (OFR), la Unió per a l'Alliberament de la Dona i DAIA. Com es pot observar ja s'havien produït canvis en la composició dels grups que formaven la plataforma feminista: havien desaparegut del mapa organitzacions com ANCHE i LAMAR i n'havien

²⁹⁶ *Opción*, núm. 7 (juny de 1977), p. 17.

²⁹⁷ Entrevista a Mireia Bofill Abelló.

aparegut d'altres com l'OFR. També havia emergit la qüestió de l'homosexualitat en el si del moviment, i el Col·lectiu de Lesbianes s'havia integrat a la Coordinadora, apostant per la visibilitat de les lesbianes i la seva implicació en la lluita feminista.

La Coordinadora funcionava mitjançant una reunió quinzenal a la qual assistien dues representants de cada grup. Aquesta reunió servia per informar del treball realitzat per cada grup o vocalia i per coordinar-se per afrontar les diverses campanyes. Abans d'iniciar una campanya es convocava una assemblea general a la qual poguessin assistir totes les dones per debatre els supòsits mínims d'acord i buscar un eslògan conjunt. En els primers anys de la Transició la Coordinadora Feminista va centrar les seves campanyes en l'amnistia per a les dones, el 8 de març i la Constitució. El finançament de la Coordinadora provenia de festivals i activitats; de la venda de material com xapes, fullets, insígnies, revistes, i de la cotització mensual dels grups i de les dones a títol individual. Les despeses mensuals eren el manteniment del local, una secretària i, sobretot, les derivades de la impressió de tot el material de difusió de les campanyes i la convocatòria a les manifestacions.

Encara que la Coordinadora no mantenia una estructura jerarquitzada i estable, sí que va ser un organisme que va servir de punt d'aglutinació del moviment feminista català. A través de la relació amb els grups feministes de la resta del Principat, estenia les campanyes i les reivindicacions del moment. Les dones entrevistades de Girona, Lleida, Tarragona o Santa Coloma de Gramenet confirmen l'assistència d'algunes dones de les agrupacions a les reunions de la Coordinadora a Barcelona. Així ho relata Pilar Sánchez, del Grup de Dones de Santa Perpètua de Mogoda: "Amb el moviment feminista, jo era l'encarregada d'anar a les assemblees els dissabtes un cop al mes, a la Coordinadora Feminista de Barcelona. Jo anava amb les propostes de les dones de Santa Perpètua, anava també gent de Sabadell, de tot el Vallès, allà agafàvem apunts i ho traslladàvem a les nostres reunions dels pobles."²⁹⁸

²⁹⁸ Entrevista a Pilar Sánchez Díaz.

“El que en una primera època es pot dir que encara que semblava que anar a la Coordinadora era perdre el temps, la Coordinadora feia l’important paper d’aglutinar els grups per al desenvolupament de les campanyes i transmetre la informació de les reivindicacions que es portaven a terme.”²⁹⁹ El mèrit de la Coordinadora Feminista fou que va fer-se un nom en la vida política catalana, els partits polítics i els sindicats li reconeixien la legitimitat de ser la portaveu del moviment feminista i donaven suport a les seves accions. Així mateix, la Coordinadora donava suport a iniciatives polítiques de l’esquerra o a les accions del moviment homosexual, de manera que s’adheria a les mobilitzacions del Front d’Alliberament Gai de Catalunya (FAGC).

A partir del 1979 es produeixen canvis substancials en el si del moviment feminista, s’agreuja la divisió entre el feminisme, ara anomenat independent, i les dobles militants, com relata Mireia Bofill: “L’any 1979, és quan hi ha les Jornades de Granada i el moviment feminista, aquí a Catalunya, almenys, s’escindeix entre les independents i les doble militants. I llavors les independents surten de la Coordinadora. I DAIA també va sortir de la Coordinadora i la revista també va sortir. És a dir el grup de Dones en Lluita va sortir de la Coordinadora i va fer-se com a grup autònom.”³⁰⁰

Des de la seva creació el 1976 fins a principis dels anys vuitanta la Coordinadora havia sofert canvis i les dinàmiques del propi moviment feminista van marcar la trajectòria de la plataforma. La Coordinadora va viure diferents moments depenent de l’evolució del propi procés polític cap a la democràcia. A mesura que els partits anomenats els grans, a Catalunya, el PSC i el PSUC, es van legalitzar i van passar a tenir una organització pròpia de dones, van anar cedint terreny a les organitzacions extraparlamentàries en els moviments socials. Així, dones militants en l’MC i en la LCR van trobar en la Coordinadora un espai en el qual poder desenvolupar i estendre els seus debats sobre la necessitat de combinar la revolució socialista amb la feminista per

²⁹⁹ ANC. Fons M. Dolors Calvet Puig. Grupo de Estudios de la Mujer. Resumen de la discusión (7 de febrer de 1979).

³⁰⁰ Entrevista a Mireia Bofill Abelló.

construir una nova societat. Aquests debats van xocar amb el posicionament de les feministes radicals que només veien possible una única militància en el front de l'alliberament de la dona i observaven com una ingerència partidista l'actitud de les militants de l'extrema esquerra.

L'any 1979 marca un abans i un després en la història de la Coordinadora. El butlletí *Dones en Lluita*, que era una iniciativa que havia sorgit de la pròpia Coordinadora i que era una comissió de treball, va fer el seu propi procés i les dones que la formaven van decidir organitzar-se com una entitat pròpia i centrar-se a elaborar la revista. Algunes vocalies de dones dels barris havien desaparegut i d'altres havien evolucionat els seus plantejaments més en l'ordre de la reivindicació del dret al propi cos i, assessorades per DAIA, s'havien convertit en espais d'atenció i informació sexual, passant de vocalia a casal de la dona.

En la Coordinadora Feminista, també hi tenien lloc grups de dones amb caràcter sectorial, com l'Agrupació de Mares Solteres, que es proposava com a objectius immediats l'abolició del llibre de família, la desaparició dels termes natural i il·legítim de les lleis civils, la igualtat de drets per als fills i les filles, tant dins com fora del matrimoni, i el dret a la investigació de la paternitat a tot l'Estat espanyol. Respecte als drets de les mares solteres reclamaven el dret a un treball sense discriminació i facilitats per accedir a un habitatge social i se sumaven a les reivindicacions del moviment feminista en la legalització dels anticonceptius a càrrec de la Seguretat Social, llars d'infants gratuïtes i ensenyament de la sexualitat des de primària.³⁰¹

3.1.2. L'ASSOCIACIÓ CATALANA DE LA DONA

L'Associació Catalana de la Dona va sorgir com una de les alternatives organitzatives discutides a les Jornades Catalanes. En realitat, l'ACD va estar impulsada pel Partit del Treball d'Espanya. El PTE, que pretenia un canvi en tota la societat, va obrir un front de treball centrat en el feminisme, en què els

³⁰¹ Ajuntament de Barcelona. CIRD. Fons personal de Mariona Petit Vilà. Butlletí de la Vocalia de Dones del Centre Social de Sants (aprox. 1977).

principals objectius eren assolir la plena igualtat jurídica i social de la dona respecte de l'home, el dret al divorci, la planificació familiar i l'avortament, des d'una posició de feminisme reformista, pluralista en la ideologia i obert a la col·laboració amb la resta de partits.

La primera presidenta de l'ACD va ser la periodista Anna Mercadé. Ella mateixa va concloure, després de la gran trobada de dones del maig del 1976, que les Jornades responien a la ineludible necessitat del feminisme de comptar amb una estratègia clara per aconseguir l'alliberament de la dona i que era necessari comptar amb una tàctica per acostar la societat cap al feminisme.³⁰² Mercadé també ressaltava la creació de l'ACD com una alternativa concreta d'organització del moviment feminista: "Fuimos muchas las feministas que tras la celebración de las Jornadas, vimos la necesidad de llevar a la práctica la formación de una verdadero movimiento unitario de la mujer, tomando como punto de partida la esencia de las Conclusiones de las Jornadas."³⁰³ Anna Mercadé explica que, partint d'un procés unitari i autènticament democràtic, en la Comissió Promotora de l'ACD, hi participaven dones de diversos signes, amb una ideologia pluripartidista i representativa de la varietat de forces polítiques existents en aquell moment a Catalunya. L'Associació Catalana de la Dona també havia acordat adherir-se a la Diada Nacional i als quatre punts de l'Assemblea de Catalunya amb la voluntat d'ingressar-hi. La seu social de l'entitat a Barcelona era al carrer de Roger de Llúria número 40.³⁰⁴ Més tard, ja el 1978 es va traslladar a un pis del carrer de Pelai número 50.³⁰⁵

L'ACD va tenir una notable visibilitat pública durant la Transició i va liderar campanyes feministes que van tenir un gran impacte en la societat catalana, com la campanya de suport a M. Ángeles Muñoz i la reivindicació de

³⁰² MERCADÉ, Anna. *El despertar del feminismo*, p. 142.

³⁰³ *Ibidem*, p. 160.

³⁰⁴ ANC. Fons M. Dolors Calvet Puig. Associació Catalana de la Dona. Acta de 9 de setembre de 1976.

³⁰⁵ *Endavant! Butlletí intern de l'Associació Catalana de la Dona*, núm.1 (juliol-agost de 1978).

despenalització de l'adulteri.³⁰⁶ En una reunió celebrada el 9 de setembre del 1976 van acordar iniciar una campanya contra l'article 416 del Codi Penal, que penalitzava la informació sobre els anticonceptius i el seu ús. En aquesta reunió també van manifestar que es podien fer socis adherits tots aquells homes que ho volguessin i que estiguessin d'acord amb la lluita per a l'emancipació de les dones. Aquest punt de l'acceptació de presència masculina en el si de l'Associació l'allunyava enormement dels postulats ideològics de la Coordinadora Feminista que concebia la lluita per l'alliberament de la dona com a autònoma dels partits polítics i que havien de ser les dones les que lluitessin per la seva pròpia emancipació.

A la resta de l'Estat espanyol, el PTE va impulsar la creació de nuclis de dones sota la denominació d'Associació Democràtica de la Dona (ADM), que va tenir principalment bona acollida i que va prendre rellevància a Euskadi, les Canàries, Castellà i Lleó, Andalusia, Santander i Madrid. Aquestes organitzacions van acabar constituint la Federació d'Organitzacions Feministes (FOF) de l'Estat espanyol el gener del 1977. Les associacions federades van elaborar un programa de mínims que responia a les reivindicacions més sentides per les feministes i aspiraven a que els partits democràtics l'incorporessin en els seus programes electorals i van emprendre una important campanya pel dret al divorci amb mítings i mobilitzacions arreu del territori.³⁰⁷ A Catalunya, l'ACD va crear delegacions a Lleida, Tarragona, Prats de Lluçanès, Igualada, l'Hospitalet de Llobregat, Badalona i Santa Coloma de Gramenet.³⁰⁸ A algunes d'aquestes delegacions, s'hi prestarà més atenció en estudiar la configuració de grups feministes en el territori català.

L'estructura organitzativa del PTE es va plantejar arribar, també, a les mestresses de casa i, per això, va impulsar la creació de les Associacions de Mestresses de Casa, aprofitant el marc legal que s'havia obert en base a la llei d'associacions de 1964. L'objectiu era facilitar a les dones el procés d'integració

³⁰⁶ NASH, Mary. *Dones en Transició*, p. 147.

³⁰⁷ *Opción*, núm. 7 (juny de 1977), p. 16.

³⁰⁸ Nasy, MARY. *Dones en Transició*, p. 147.

en les lluites concretes i implicar-les en el moviment veïnal i democràtic perquè prenguessin consciència de la importància de la seva participació en la lluita per als drets democràtics. De fet, aquestes associacions van tenir un paper destacat en l'organització de boicots, jornades contra la carestia de vida, contra la pujada del preu del pa o de les tarifes elèctriques.

Davant de les eleccions generals al Congrés dels Diputats del 1977, l'ACD va formar part de la coalició Esquerra de Catalunya (Esquerra Republicana de Catalunya, Partit del Treball d'Espanya i Estat Català). La resta de grups feministes catalans van rebre amb hostilitat la vinculació de l'ACD amb els partits polítics d'esquerres, però la seva presidenta, Anna Mercadé, ho argumentava amb aquestes paraules: "Amb l'ACD ens vàrem convertir en les líders de les reivindicacions femenines. Recordo que vàrem muntar un autocar i vàrem anar a veure en Tarradellas. Li vàrem demanar que donés suport a la llei del divorci i a la de l'avortament. S'hi va comprometre i el varen criticar molt. Vàrem entrar a Esquerra de Catalunya perquè vàrem veure que la manera de «controlar» el procés era estar al govern, perquè llavors tothom creia que guanyaríem."³⁰⁹ Com es pot observar, les tensions i les discrepàncies davant de la participació política de les feministes en els partits polítics van ser perceptibles des del mateix inici del procés democratitzador. Com ha analitzat Mary Nash, el desenvolupament del moviment feminista no va significar una postura única favorable a la integració ciutadana de les dones en el món de la política.³¹⁰

Les tensions per la participació de l'Associació en una agrupació política en les eleccions legislatives no només es van manifestar entre les altres organitzacions feministes sinó que van comportar dissensions entre les mateixes militants de l'ACD i va provocar una crisi interna en l'agrupació. En l'ACD, s'hi havien integrat dones militants del PTE i dones independents, així com dones provinents del grup de Dones Cristianes pel Socialisme, i també

³⁰⁹ MASÓ, Elena. *Les dones d'esquerra. 1939-1979. Memòria i testimonis*. Barcelona: Fundació Josep Irla, 2011, p. 119.

³¹⁰ NASH, Mary. "La construcción de una cultura", p. 294.

militants comunistes i socialistes.³¹¹ Algunes d'aquestes dones van formar part de la llista d'Esquerra de Catalunya, altres van rebutjar la seva participació i van abandonar la formació publicant un comunicat en el qual protestaven pel control i pel direccionisme exercit pel PTE.³¹² La crisi interna va ser molt visible en la delegació de Lleida en la qual un grup de militants va escindir-se i va crear una nova organització feminista: el Grup de Dones de Lleida, desvinculada i independent dels partits polítics.

També fou motiu de debat intern si l'ACD havia de continuar organitzada en la Federació d'Organitzacions Feministes de l'Estat espanyol, on va entrar a instàncies de l'opinió de les militants del PTE, però Anna Mercadé s'inclinava per mantenir vincles amb els grups feministes catalans i no amb els nuclis de l'ADM de la resta de l'Estat.³¹³

El 4 de desembre del 1976 es va celebrar al Palau Blaugrana un míting convocat i organitzat per l'Associació Catalana de la Dona i qualificat per la premsa com el primer míting feminista en els últims quaranta anys. A l'acte van assistir-hi unes cinc mil persones, en la seva majoria dones. Al Palau hi van onejar senyeres i moltes pancartes amb eslògans feministes firmats per l'entitat organitzadora. Una gran senyera amb la inscripció: "Igualtat-Llibertat Associació Catalana de la Dona" i una llarga taula amb les oradores i altres representants de l'organització va presidir l'acte.

L'esdeveniment va ser obert per Victòria Raventós, que va iniciar el seu parlament amb la Declaració dels Drets Humans. L'advocada Enriqueta Pascual va recordar els drets que tenien les dones durant la Segona República i, concretament, amb el Govern de la Generalitat de Catalunya, afirmant que: "El Gobierno franquista abolió esta legislación discriminando a la mujer. No queremos más casos como el de M. Ángeles Muñoz." Després van intervenir

³¹¹ CAMPOY, Marta. "El PTE en la Transición. La ilusión por la ruptura (1975-1977)", a MARTÍN RAMOS, José Luís (coord.). *Pan, trabajo y libertad. Historia del Partido del Trabajo de España*. Barcelona: El Viejo Topo, 2011, p. 159-261 i p. 225.

³¹² *El País*, 29 de juliol de 1977.

³¹³ Ídem.

Rosa Griso i Rosa Vela i, finalment, es va llegir una llista d'adhesions.³¹⁴ S'ha de deixar constància que, al Palau Blaugrana, també hi van anar representants de la Coordinadora Feminista que no estaven d'acord amb l'ACD i que, en algun moment, van cridar: "Revolució feminista", interrompent les oradores. A última hora, la Coordinadora Feminista de Barcelona va entregar un escrit a les organitzadores del míting que no va arribar a llegir-se i que exposava: "Además de la Asociación Catalana de la Dona existen otros grupos de mujeres que trabajan por la libertad de la mujer."³¹⁵

S'observa clarament la confrontació que hi havia entre les dues principals organitzacions feministes de Catalunya. La rivalitat manifesta entre els dos nuclis és recordada per moltes activistes, com Judith Ibañez, militant socialista: "Sí, a vegades s'ajuntaven, però pensa que a l'ACD tenia les consignes d'un partit i les altres no. Jo quan anava a la Coordinadora Feminista, que hi anava pel PSC, jo allà donava la meva opinió personal i no la del partit."³¹⁶ Però tot i la confrontació ideològica entre les dues entitats també hi va haver espais per a la col·laboració, sobretot arran del cas d'inculpació d'adulteri de M. Ángeles Muñoz o per la celebració d'actes del 8 de març.

L'ACD va ser legalitzada el març del 1978 pel Ministeri d'Assumptes Interiors amb el següent anunciat: "Estudi dels problemes que en tots els àmbits de la vida social es planteja a les dones residents a Catalunya, la seva actual discriminació en l'esfera jurídica, penal, civil, laboral i social. L'elevació a les autoritats de propostes en relació amb la seva marginació i la realització de tota activitat lícita que serveixi a la conquesta de la igualtat absoluta de la dona envers l'home en tots els nivells de l'activitat social. Cap associada ni directiva tractarà d'utilitzar l'ACD per finalitats estrictament polítiques de caràcter partidista."³¹⁷

³¹⁴ *Opción*, núm. 3 (febrer de 1977), p. 15.

³¹⁵ NASH, Mary. "El Moviment Feminista", p. 355-369.

³¹⁶ Entrevista a Judith Ibañez Vives.

³¹⁷ ANC. Fons M. Dolors Calvet Puig. Associació Catalana de la Dona. Carta adreçada a M. Dolors Calvet des de l'ACD (octubre de 1980).

La crisi interna de l'ACD arran de les primeres eleccions legislatives va provocar el seu debilitament activista i la sortida de militants del seu interior, els nuclis de l'ACD a les ciutats de Lleida, Tarragona o Sabadell van perdre vitalitat i van anar apaivagant-se progressivament, fins a arribar a desaparèixer de la vida política arribats el final de la dècada dels setanta. El nucli de l'Associació Catalana de la Dona de Barcelona si que va continuar actiu durant els primers anys vuitanta. El 1979 s'havia produït un canvi en la direcció de l'entitat, i Núria Solé Fournier havia substituït a Anna Mercadé. Sabem que el 1980 l'ACD oferia a la seva seu de Barcelona bàsicament serveis de planificació familiar i assessorament jurídic.³¹⁸ L'ACD va participar en les II Jornades Catalanes de la Dona el 1982 i també en les III Jornades Estatals Feministes que van tenir lloc també a Barcelona el novembre de 1985.

3.1.3. MUJERES LIBRES

En la campanya per l'aprovació d'una llei justa i no discriminatòria de divorci, l'Associació Catalana de la Dona va reunir més de quatre mil persones en un míting al Palau Blaugrana el 16 d'abril del 1977. Durant l'acte es va presentar públicament el grup Mujeres Libres, de tendència anarcosindicalista, l'única organització de dones que provenia d'una antiga associació republicana del mateix nom.³¹⁹ L'agrupació anarquista va aprofitar el míting per repartir un manifest que es titulava "Que es Mujeres Libres" –també repartien el manifest de Mujeres Libres homes que van informar que pertanyien al *gay power*, rama adherida al moviment llibertari–: "Mujeres Libres ha vuelto a la actividad con la aparición de un grupo de mujeres que, siendo igualmente libertarias, desean continuar, actualizar y ampliar la labor de promoción y emancipación de la mujer, como la meta final de una reestructuración de la sociedad que permita vivir a la pareja humana, hombre y mujer, en calidad de PERSONAS y en

³¹⁸ ANC. Fons M. Dolors Calvet Puig. Associació Catalana de la Dona. *El full de les dones*, núm. 2 (novembre-desembre de 1980).

³¹⁹ ACKESLBERG, Marta. *Mujeres Libres. El anarquismo y la lucha por la emancipación de las mujeres*. Barcelona: Virus, 1999. NASH, Mary. *Mujeres Libres: España 1936-1939*. Barcelona: Tusquets, 1975.

perfecta igualdad de derechos y obligaciones” i continuava: “Para Mujeres Libres la cuestión fundamental no es la liberación de la mujer en si, sino que ésta se plantea en el marco más amplio de la emancipación de la clase trabajadora dentro de la perspectiva libertaria.”³²⁰

Mujeres Libres havia reaparegut públicament el maig del 1976. Les integrants de l’organització de tendència àcrata no es consideraven un grup feminista i refusaven qualsevol tipus de cultura específica, fos feminista, masclista o burgesa, perquè no acceptaven cap tipus de dirigisme o manipulació per part dels partits polítics. Manifestaven que existien persones humanes de diferents sexes, però que aquesta diversitat biològica no implicava superioritat ni inferioritat, i que el context polític i social del moment havia aprofitat aquesta diferència obligant la dona a complir el paper de mestressa de casa, de prostituta, etc. Per això, apostaven per lluitar per aconseguir que la diversitat de sexes no fos una diferència de funcions i per aconseguir que cada individu tingués llibertat de decisió en una societat justa i amb les mateixes oportunitats.³²¹

Aquesta organització es proposava crear una força femenina conscient i responsable a través d’escoles, cicles de conferències, cursets especials i revistes per tal de capacitar les dones i emancipar-les de la triple esclavitud que patien (d’ignorància, de gènere i reproductora), lluitar contra la desigualtat econòmica i social de les dones, i lluitar contra les estructures polítiques i mentals responsables dels enfrontaments entre homes i dones. En consonància amb la seva ideologia llibertària, pretenia eliminar tot tipus de dirigents (polítics, culturals, econòmics...) encara que fossin dones, perquè consideraven que la jerarquia mai havia estat una via per a l’emancipació de l’individu. En l’aspecte jurídic, es posicionaven en contra de totes les lleis del Codi Civil i Penal que reprimien l’individu. En el camp de les relacions humanes, exigien anticonceptius gratuïts, aprenentatge i realització de l’autoexamen ginecològic,

³²⁰ ANC. Fons Partido Feminista de España-Club Vindicación Feminista. Partido Feminista de España. Dossiers temàtics. Feminisme, dona i avortament. “Mujeres Libres” vuelve a la lucha.

³²¹ ANC. Fons PSUC. Comissió d’Alliberament de la Dona. Mujeres Libres (maig de 1976).

avortament lliure i gratuït, i informació sexual objectiva i científica per a totes les dones.³²²

També informaven que altres agrupacions de Mujeres Libres ja existien a les ciutats de Madrid i València i en altres regions de la Península, com Andalusia, i que, a poc a poc, volien arribar a formar una coordinadora de caràcter estatal.³²³

Amb la seva reaparició, Mujeres Libres va tornar a editar la revista que portava el mateix nom del grup. El primer número estava datat al maig del 1977. La seu inicial de l'agrupació estava situada al local de la CNT, al carrer de Méndez Nuñez de Barcelona, però reivindicant la seva autonomia respecte al sindicat anarquista, Mujeres Libres va obrir l'Ateneu de la Dona o Casal de la Dona al carrer de Cardenal Casañas. En aquest local es feien consultes sobre sexualitat i planificació familiar, i també hi havia una assessoria jurídica. Cal destacar els tallers d'autoconsciència, psicopedagogia infantil, medicina natural, economia i alfabetització. El juny del 1979 Mujeres Libres va deixar de gestionar el Casal de la Dona i la seva direcció va ser assumida per grups del feminisme radical. El Casal de la Dona va continuar obert al moviment feminista fins a principis del 1982.³²⁴

3.1.4. FEMINISME RADICAL: DEL COL·LECTIU FEMINISTA DE BARCELONA AL PARTIT FEMINISTA

A l'Estat espanyol, l'anomenat corrent radical del feminisme va adquirir un perfil propi. Segons M. Ángeles Larumbe serà la tendència que respondrà de manera més autèntica als enfocaments del feminisme de la segona onada. Tanmateix no es podrà assimilar mecànicament al feminisme radical aparegut als Estats Units perquè la teoria que es va elaborar fou el resultat d'una construcció pròpia que la va aproximar als postulats del feminisme igualitari

³²² Ídem.

³²³ *Opción* núm. 3 (febrer de 1977), p. 24.

³²⁴ NASH, Mary. *Dones en Transició*, p. 158.

d'arrel marxista.³²⁵ El primer grup feminista que fou l'expressió d'aquest corrent de pensament a Catalunya fou el Col·lectiu Feminista de Barcelona.

El Col·lectiu Feminista sorgí del Seminari Col·lectiu Feminista, agrupació que s'havia creat el mes de setembre del 1975 a l'entorn del despatx de l'advocada Cristina Alberdi a Madrid, que va participar en les I Jornades d'Alliberament de la Dona (Madrid, 1975). El Seminari pretenia crear un moviment feminista en el qual les dones es mobilitzessin per iniciativa pròpia en defensa dels seus interessos. Considerava que la dona era una classe social explotada i que, com a tal, havia de realitzar la seva pròpia revolució. Concebia el feminisme com "un programa político en si mismo".³²⁶ Les integrants del Seminari Col·lectiu rebutjaven la doble militància i aspiraven a la formació d'un partit feminista que conduís les dones a la presa del poder. Senyalaven que la lluita feminista havia d'estar impulsada en tots els sectors, formant nuclis de dones que arribessin a coordinar-se, que intercanviessin experiències i organitzessin accions conjuntes a través d'assemblees massives. Aspirava a una transformació total de la societat. El 1976, durant les discussions sobre la forma d'estat que calia defensar (qüestió que quedà sense resoldre), es produí una escissió del grup i canvià el nom pel de Col·lectiu Feminista.

Aparegueren nuclis del Col·lectiu Feminista a diverses ciutats de l'Estat. La principal impulsora i ideòloga del Col·lectiu Feminista de Barcelona fou l'advocada i periodista Lidia Falcón.³²⁷ Com a resultat de la seva llarga

³²⁵ LARUMBE, M. Ángeles. *Una inmensa minoría*, p. 197-198.

³²⁶ Ídem.

³²⁷ Lidia Falcón O'Neill va néixer a Madrid el 1935, encara que es va traslladar a Barcelona als cinc anys, on va estudiar Art Dramàtic (es llicencià el 1959), Dret (1960) i Periodisme (1961). Fundà les revistes *Vindicación Feminista* (1976) i *Poder y Libertad* (1979). Ha estat creadora de multitud d'iniciatives associatives, polítiques i editorials, com ara les Ediciones de Feminismo, S.A. (1976), el Col·lectiu Feminista de Barcelona (1976), l'Organització Feminista Revolucionària (1977), el Partido Feminista de España (1979), els Club Vindicación Feminista de Barcelona (1980) i de Madrid (1986), la Federación de Clubs Vindicación Feminista (1988), Vindicación Feminista Publicaciones (1988) i la Confederación de Organizaciones Feministas (1996). A més de les seves nombroses col·laboracions als mitjans escrits i audiovisuals, ha publicat una

militància antifranquista i de la seva forta personalitat, Falcón ha esdevingut la figura del feminisme espanyol més coneguda internacionalment. Entre les integrants del Col·lectiu també destaquen Carmen Alcalde, Regina Bayo, Anna Estany, Adela Tomás i M. Josep Ragué.

El Col·lectiu Feminista defensava una línia materialista ortodoxa, en sintonia amb el feminisme marxista francès de Christine Delphy. El seu punt bàsic era la dona com a classe social. Plantejava la militància exclusiva femenina perquè eren les dones les que havien de lluitar pel trencament de l'explotació a la qual els homes les tenien sotmeses, sense distinció de classe social. Tenia en compte que els homes volien continuar mantenint el seu *status quo* i, per això, només les dones podien impulsar i dirigir la seva pròpia lluita.

Les militants del Col·lectiu consideraven que el feminisme era una acció política, en la qual les dones havien de ser subjecte i objecte del seu propi alliberament. Per aconseguir una subversió total de la societat capitalista i masclista, entenia que no només havia de canviar el mode de producció sinó també les relacions socials, la ideologia i tota la cultura. La seva lluita havia de ser autònoma dels partits polítics, perquè fins aleshores les organitzacions polítiques havien ignorat el problema de l'opressió femenina. Eren conscients de la realitat política concreta; primer, la dictadura franquista i, durant els primers anys de la Transició, un govern conservador en el poder. Per trencar amb el Govern eren partidàries d'establir aliances amb les classes explotades i els grups oprimits: camperols, nacionalitats, proletariat, etc.

El Col·lectiu es considerava una entitat radical perquè pretenia anar a l'arrel del problema, no quedar-se amb una simple reforma, sinó abolir totes les estructures de dominació existents. Entenia que la principal estructura econòmica que tenia sotmesa la dona era la família. L'objectiu final del Col·lectiu Feminista era la revolució feminista, una revolució que havia de posar punt i final a la societat dividida en classes. El Col·lectiu també presentava reivindicacions immediates com l'amnistia total per a totes les

quarantena d'obres de temàtica diversa, com ara assaigs traduïts a diversos idiomes, autobiografies i obra teatral i narrativa.

preses i els presos; la igualtat jurídica entre sexes; la igualtat de drets per a les mares solteres; el divorci sense culpables; la despenalització de l'avortament i la seva legalització a càrrec de la Seguretat Social; la derogació de les lleis que prohibien els anticonceptius; el dret de la dona a disposar del seu propi cos; la informació sobre sexualitat femenina; la destrucció dels mites de la virginitat, la maternitat i la menopausa; la despenalització de l'homosexualitat; la socialització del treball domèstic; l'educació obligatòria, laica i gratuïta, i la igualtat d'accés en el lloc de treball.³²⁸

El maig del 1976 els col·lectius de Barcelona i Madrid es trobaven en un procés de clarificació teòrica sobre l'articulació del discurs de la dona com una classe social. Ambdós col·lectius s'emmirallaven en el feminisme radical nord-americà i es movien, igual que els altres grups de dones, en un context de transformació política i social, a cavall entre la dictadura i la democràcia. La forma que havia de prendre l'Estat espanyol en la nova etapa democràtica també era motiu de debat en el si del Col·lectiu Feminista de Barcelona, que considerava que s'havia de lluitar per l'establiment d'un sistema republicà. Algunes de les integrants no trobaven prioritària aquesta discussió perquè el primer que s'havia de fer era allunyar-se de l'estat patriarcal i, en segon lloc, perquè el que s'havia de discutir eren els problemes de les dones.³²⁹ Aquest grup dissident, encapçalat per Chus Borrell, va escindir-se del Col·lectiu i va formar una nova organització: LAMAR.

LAMAR va sorgir a l'agost de 1976. Les inicials del grup significaven Lluita Antiautoritària de Dones Antipatriarcales Revolucionàries. Després també van utilitzar les sigles per identificar-se amb la mar, com a símbol de la feminitat, amb les onades i les marees que segueixen el cicle lunar, igual que la menstruació de les dones. Consideraven el feminisme com una activitat revolucionària davant la societat perquè implicava un canvi en tots els àmbits; suposava una destrucció de les relacions de domini, propietat i poder existents,

³²⁸ Arxiu personal de Puri Molina Requena. Col·lectiu Feminista de Barcelona.

³²⁹ LUNA, Lola G. "Apuntes históricos del feminismo catalán: de LA MAR a las Lagunas de Ruidera, pasando por Granada, 1976-1986", a *Hojas de Warmi*, núm. 8 (1997), p. 95-108.

i creien que el patriarcat era el que produïa les condicions objectives de l'exploració femenina. LAMAR observava la necessitat d'impulsar una consciència crítica, autònoma i revolucionària femenina.

Encara que LAMAR havia sorgit com una escissió del Col·lectiu Feminista de Barcelona després de les I Jornades Catalanes de la Dona, no totes les integrants provenien del Col·lectiu, sinó que s'hi van incorporar dones amb perfils ideològics i professionals molt diversos. "Gairebé unes deu o dotze sí, després van venir dones que van deixar el partit polític perquè no responia a les seves reivindicacions com a dones, venien de l'MC, també venien de Convergència i Unió, algunes d'Iniciativa, eren dones de diferents partits, inclús algunes de l'Associació Catalana de la Dona, i dones independents, moltes dones que veien que allí hi havia un esperit creatiu, teníem dones músiques, dones que feien teatre, dones que viatjaven a congressos i després ho volien portar allí aquesta inspiració, era molt divers el col·lectiu LAMAR."³³⁰

El discurs de LAMAR es fomentava en les idees exposades per les nord-americanes Shulamith Firestone i Kate Millett i per la feminista italiana Carla Lonzi; donava importància als grups d'autoconsciència que considerava la base i el punt de partida per al desenvolupament del pensament feminista,³³¹ i volia elaborar una teoria pròpia a partir de la pràctica col·lectiva, per això era tan important l'organització en petits grups de dones coordinats de manera que cadascun desenvolupés el seu potencial i la seva autonomia.

Respecte a la família i la sexualitat, LAMAR advocava per "la destrucción de la familia como institución y sistema de relación, y la lucha en contra de planificación y masificación de las relaciones. Nosotras proponemos: relaciones libres entre libres individuos, para lo cual vemos la necesidad de romper la situación pasiva que las mujeres establecemos en nuestras relaciones, y la única manera de conseguirlo es informandonos sobre nuestra propia sexualidad, negada y ocultada siempre por la cultura falócrata."³³² LAMAR

³³⁰ Entrevista a Chus Borrell Feliu.

³³¹ LLINÀS, Conxa. *Feminismes de la Transició*, p. 91.

³³² ANC. Fons M. Dolors Calvet Puig. *Dones de Lamar* (tardor de 1977).

concebia la planificació familiar com una alternativa masclista en la mesura que tenia com a objectius reformar i perpetuar la família, l'espai en el qual es mantenien les estructures de poder i d'explotació de les dones. Contraposada a la planificació, apostava per la tècnica anomenada *self-help*, és a dir, pel coneixement i pel control del propi cos, perquè les dones coneguessin com funcionava i quins mecanismes hi actuaven, per decidir lliurement com i quan tenir criatures, i com obtenir plaer, per descobrir el potencial eròtic de cada una de les parts del cos femení.³³³

Una de les crítiques que feia l'organització al moviment feminista era la presència de líders. Aquesta acusació era feta sobretot pel protagonisme que havia pres la figura de Lidia Falcón. Per a LAMAR, "la existencia de lidereres en el movimiento, favorece al sistema patriarcal que pretendiera integrarlos en su poder para asegurarse a partir de nuestro supuesto apoyo a estas mujeres lideres el control del movimiento".³³⁴ Estaven en contra dels lideratges i de l'establiment d'una jerarquia en la coordinació del feminisme, per això propugnaven l'allunyament total de la forma de funcionament centralista dels partits polítics.

El grup va tenir una trajectòria temporal curta, tot i que va editar dos butlletins titulats: *Dones de Lamar*, on es pot observar tot l'imaginari feminista que va crear i propugnar aquesta organització. LAMAR també es va connectar amb altres grups de la seva mateixa tendència en l'àmbit espanyol i europeu, com explica Chus Borrell: "Ens connectem molt amb el feminisme internacional, també vam anar a Madrid, a Bilbao, que a Bilbao hi havia el grup LANBROA, que era una mica com nosaltres, a Oviedo també hi havia la Marga Ledesma que eren així i venien a Madrid i també les andaluses. De fet, a Madrid, Cristina Alberdi, que després va ser ministra, estava al Col·lectiu Feminista de Madrid, era una línia més com el de Barcelona, nosaltres el que fèiem, als congressos, a les trobades, portàvem la nostra línia, la nostra proposta de funcionament i ens

³³³ Ídem.

³³⁴ Arxiu personal de Puri Molina. Sobre la organización del Movimiento de Liberación de la Mujer. LAMAR (novembre de 1976).

coordinàvem, no era massa burocràtic, el que sí fèiem era inspirar-nos en les holandeses, franceses, italianes, a Roma també hi havia Storice, i grups d'autoconsciència, que eren una mica el que nosaltres vam traslladar aquí, petits grupets de compartir.”³³⁵

LANBROA era una organització feminista basca, les sigles de la qual significaven Lluita Antipatriarcal de Dones Biscaïnes Radicals Organitzades Autònomament. A més, però, també era un nom que contenia un significat en euskera: la boirina que es forma en l'atmosfera i que quan té major densitat cau convertida en pluja, que penetra suaument a la terra.³³⁶ Les militants de LANBROA, igual que les de LAMAR buscaven la seva connexió amb la naturalesa, equiparaven la dona a la terra, com a font de vida. Es pot apuntar que van representar les primeres expressions del que després serà la línia de pensament propugnat per l'ecofeminisme. Les dones de LAMAR, com Chus Borrell, es plantejaven una vida en comunitat, unides amb la mare terra i amb la naturalesa com a font de vida: “I nosaltres vam triar aquesta línia, recuperar les arrels del matriarcat, la relació amb la natura, respecte per la natura, vida més així comunitària, més de fer coses entre dones, sinergies, xarxes.”³³⁷ La trajectòria de LAMAR va ser curta, després d'un any de la seva formació, les dones integrades en aquest grup van buscar altres formes d'expressió i de vida.

³³⁵ Entrevista a Chus Borell Feliu.

³³⁶ LANBROA es va formar com a col·lectiu l'any 1976 creat per dones del corrent independent que estaven integrades en l'organisme unitari de l'Assemblea de Dones de Biscaia. L'objectiu del col·lectiu era tenir un espai propi per consolidar aquest corrent i seguir treballant com a feministes en aquesta Assemblea, que estava constituïda majoritàriament per dones de doble militància. L'elaboració teòrica d'aquest grup, expressada en diversos documents, va suposar una forta confrontació dialèctica amb els corrents de pensament, que defensaven les dones feministes dels partits d'esquerra. La voluntat de viure amb coherència amb aquesta filosofia de vida que anaven creant els va suposar la manifestació de contradiccions en la seva vida personal, fet que va provocar una sèrie de dificultats que van influir en la marxa general del grup i que va causar que, durant un temps, no funcionés. Després d'un parèntesi d'alguns anys, el 1986 es va tornar a plantejar la necessitat d'agrupar el feminisme independent.

³³⁷ Entrevista a Chus Borell Feliu.

Tornant al Col·lectiu Feminista de Barcelona, aquesta organització, com les seves homònimes a la resta de l'Estat, partia dels postulats bàsics del feminisme radical, però estava enriquant aquesta teoria amb noves orientacions de l'anàlisi materialista, sense abandonar la seva característica d'organització autònoma. Una altra de les línies de debat que va encetar el Col·lectiu Feminista fou la plusvàlua que produïa el treball domèstic femení. És a dir, les dones generaven un excedent de treball del qual es beneficiaven els marits; encara que aquest tipus de treball era subsidiari del sistema capitalista, quedava fora de les relacions de producció pròpies del capitalisme, pel que es podia afirmar que les dones no eren ni burgeses ni proletàries.³³⁸ En reconèixer la dona com una nova classe social i en qüestionar l'enfrontament tradicional entre la burgesia i el proletariat, el Col·lectiu trencava amb l'esquema en el qual es basava l'estratègia dels partits de base marxista.³³⁹

Durant els dies 8, 9 i 10 d'abril del 1977 es van reunir a Castelló els col·lectius de Barcelona, Castelló, Madrid, Oviedo, Sevilla i València. En la trobada es van repartir els programes elaborats pel Partit Feminista Unificat de Bèlgica i pel Partit Feminista Francès. El tema més polèmic de la reunió fou la presa de posició davant de les eleccions del 15 de juny del 1977. El Col·lectiu de Barcelona i el de Sevilla van considerar que el context polític no havia canviat en relació amb el referèndum polític del 1976 i que, per tant, les seves participants no estaven disposades a pactar, negociar i vendre els seus supòsits revolucionaris per un escó parlamentari en un règim monàrquic. En canvi, el Col·lectiu de Madrid va manifestar que estava disposat a escollir una candidatura política i formar un front electoral amb l'MC i la LCR.³⁴⁰

Després de la reunió de Castelló, les discrepàncies entre els diversos Col·lectius Feministes es van agreujar. En molt poc temps molts d'ells havien desaparegut. El que va perviure més temps va ser el de Madrid. El 15 d'abril del

³³⁸ *Vindicación feminista*, núm. 4 (octubre de 1976), p. 29.

³³⁹ LARUMBE, M. Ángeles. *Una inmensa minoría*, p. 217.

³⁴⁰ CDMH. Fondos Incorporados. CIFFE. Colectivo Feminista de Barcelona. Reunión de los Colectivos Feministas.

1977, en una reunió plenària del Col·lectiu de Barcelona, un grup de militants va presentar un comunicat en el qual acusaven Lidia Falcón, Regina Bayo i Anna Estany de violar els punts bàsics de l'estructura assembleària i de prendre decisions al marge de les reunions generals. Se les inculpava d'actituds personalistes en firmar articles en nom propi en comptes de com a Col·lectiu, d'assistir com a representants de l'agrupació a trobades nacionals i internacionals sense abans informar-ne, de tallar les iniciatives i de boicotejar les propostes que no partien de Lidia Falcón, de la seva filla Regina i d'Anna Estany; finalment, s'acusava directament Falcón de no assistir a les reunions i de negar-se a assistir als actes públics. Per tots els anteriors motius, van demanar a les tres militants que abandonessin l'organització.³⁴¹

Lidia Falcón, Anna Estany i Regina Bayo, després de constatar les discrepàncies amb el Col·lectiu de Barcelona, van decidir constituir-se en un nou nucli, l'Organització Feminista Revolucionària (OFR), amb la finalitat de dirigir-se cap a la formació d'un partit feminista. A les pàgines de *Vindicación Feminista* es recollia la notícia de la creació de l'OFR: "La Organización Feminista Revolucionaria (OFR) es una organización política, revolucionaria, autónoma e independiente de cualquier otro partido. No es simplemente una organización de masas, puesto que entiende el feminismo como una alternativa global de la sociedad."³⁴²

L'OFR serà l'embrió del futur Partit Feminista. Per l'Organització Feminista Revolucionària només una eficaç organització política podia orientar la lluita de les dones en el camí de la seva emancipació, i aquesta organització no podia ser altra que un partit que intervingués en tots els processos de canvi que s'estaven vivint a l'Estat espanyol. El grup de dones que van constituir l'OFR es va reduir en un primer moment a les expulsades del Col·lectiu Feminista i posteriorment s'hi van incorporar militants com Montserrat Fernández Garrido, Pilar Altarriba o Elvira Siurana. Fins que va constituir-se en

³⁴¹ CDMH. Fondos Incorporados. CIFFE. Colectivo Feminista de Barcelona.

³⁴² *Vindicación Feminista*, núm. 12 (1977), p. 44 citat a LARUMBE, M. Ángeles. *Una inmensa minoría*, p. 225.

Partit Feminista, l'OFR al llarg dels seus dos anys de trajectòria va participar en les mobilitzacions feministes per la modificació del Codi Penal o en la demanda d'abstenció en el referèndum de la Constitució.³⁴³

La constitució del Partit Feminista va efectuar-se davant notari el 9 de maig de 1979, les fundadores presents en l'acte notarial van ser Lidia Falcón, Regina Bayo, Anna Estany, Encarnació Sanahuja, Carme Grau, Teresa Estany i Neus Aguado.³⁴⁴ La presentació pública del partit i de les seves tesis programàtiques va tenir lloc el 3 de juny del 1979 a l'Aula Magna de la Universitat de Barcelona, amb les següents ponències: "El feminisme com a opció política" d'Encarna Sanahuja; "Explotació sexual de la dona" de Regina Bayo; "La reproducció humana" de Lidia Falcón; "El mode de producció domèstic" de Laura Freixas; "La família" de Teresa Estany i "Alternatives polítiques a la problemàtica de la dona" d'Anna Estany.³⁴⁵

M. Ángeles Larumbe, autora de diversos estudis acadèmics sobre el feminisme de la Transició i que va elaborar la seva tesi doctoral sobre el Partit Feminista, considera que el Partit Feminista es va constituir com una organització militant únicament i exclusiva de dones, que reelaborava des d'una òptica pròpia i heterodoxa una part substancial de la teoria marxista. Les dones que el van impulsar pretenien incidir des d'aquesta posició a la situació femenina, desenvolupant un paper molt més rellevant en aquest sentit que com a partit de caràcter marxista. Fou en la lluita contra l'explotació de la dona on aquest corrent del feminisme va tenir un paper protagonista per la seva radicalitat, per la coherència del seu discurs teòric i de la seva activitat.³⁴⁶ La seva principal base militant era a Barcelona on es va establir la seu del partit en un primer moment.

En el pròleg de les tesis aprovades en el moment de la constitució del Partit Feminista les militants prenen la següent posició: "Porque se han

³⁴³ LARUMBE, M. Ángeles. *Una inmensa minoría*, p. 227-240.

³⁴⁴ *Ibidem*, p. 242.

³⁴⁵ "Una alternativa revolucionaria a la sociedad", a *Al Vent*, núm. 23 (juliol-agost de 1979), p. 11.

³⁴⁶ LARUMBE, M. Ángeles. *Una inmensa minoría*, p. 21.

concluido los tiempos en que las mujeres eran «el segundo sexo», «las locas», «las sufragistas», «las reformistas» o «las dulces compañeras de los hombres», que humildemente unas veces y rabiosamente otras «pedían» ventajas para su sexo. Porque hoy ya no somos un sexo, ni un género, ni las esposas, ni las amantes de los hombres. Hoy somos una clase en lucha.”³⁴⁷

El pensament propugnat pel Partit Feminista era considerar el feminisme com una opció política global per a tota la societat femenina i crear una base dirigida per les mateixes dones. La lluita feminista era revolucionària i implicava en si mateixa la lluita de classes. Per al Partit Feminista, existien dues contradiccions a la societat: la contradicció entre l’home i la dona, i la de l’home de la classe dominant que oprimia i explotava totes les classes populars. Seguint les definicions de classe de Marx i de Lenin, les dones conformaven un gran grup que ocupava un lloc, determinat històricament per la divisió sexual del treball, en dos modes de producció: la reproducció d’altres éssers humans i la realització de les tasques domèstiques, el model de producció domèstic. El treball domèstic tenia característiques que el diferenciava del treball capitalista. El domèstic produïa béns per a l’autoconsum familiar enlloc de béns per al mercat, no estava industrialitzat, no hi havia separació entre el treballador i el seu mitjà de treball i, finalment, la mestressa de casa no tenia, com qualsevol altre treballador, dret a un salari, ni a vacances, ni a prestació de la Seguretat Social, ni manutenció.

Respecte a la sexualitat, el Partit Feminista afirmava que el coit implicava una relació de poder, per la qual cosa reclamava una sexualitat que no s’associés amb la reproducció, sinó que estigués centrada en el clítoris. També plantejava que l’heterosexualitat era una alternativa sexual més, però no l’única.

El feminisme es presentava per a les militants com l’única opció política que convertia la lluita de les dones en una lluita política, passant a formar part de la història de la lluita de classes i la història de les revolucions, ja que l’objectiu final era la revolució feminista. Sense aquesta revolució les dones

³⁴⁷ LARUMBE, M. Angeles. *Una inmensa minoría*, p. 17.

estaven destinades a seguir explotades pels homes, tant en els països socialistes com en els capitalistes.

En les eleccions legislatives i municipals del 1979 el Partit Feminista donà suport al Moviment Comunista de Catalunya. En les autonòmiques de l'any 1980 el Partit Feminista va intentar crear una coalició política feminista juntament amb l'Associació Catalana de la Dona i altres feministes. Encapçalava la candidatura electoral Carmen Alcalde, seguida de Lidia Falcón i en tercer lloc figurava Anna Mercadé. Perquè l'organització pogués concórrer a les eleccions necessitava recollir sis mil signatures com a aval, fet que va aconseguir en un curt espai de temps. Però, finalment la junta electoral no va permetre presentar la candidatura feminista. Davant d'aquesta situació el Partit Feminista de Catalunya va donar suport a la candidatura del Bloc d'Esquerra d'Alliberament Nacional (BEAN).³⁴⁸ El Partit Feminista va arribar a un acord amb el BEAN i durant tota la campanya electoral va poder difondre el programa del Front de Dones en més de vint mítings i va repartir més de 30.000 fullets en català. El BEAN-Unitat Popular no va obtenir representació al Parlament de Catalunya.³⁴⁹

Durant el 1980 el Partit Feminista d'Espanya va impulsar dues iniciatives. Va crear el Club Vindicación Feminista, com a espai de trobada de les dones i que oferia serveis d'assessoria jurídica, assistència psicològica, planificació familiar i activitats culturals. El dies 17, 18 i 19 de desembre va impulsar l'organització de les Jornades sobre Sexualitat Feminista al Col·legi de Metges de Barcelona. La legalització del Partit va arribar el 22 de març de 1981 i la notícia va ser celebrada en una discoteca de Barcelona.

Els dies 2 i 3 de juliol de 1983 el Partit Feminista va celebrar el seu I Congrés a Barcelona, en el qual afirmaven que tenien una base de dues mil associades. Durant el congrés es va escollir una nova comissió executiva, formada per l'advocada Lidia Falcón; la periodista de Ràdio Televisió

³⁴⁸ MOLAS, Isidre (ed.). *Diccionari dels Partits Polítics de Catalunya. Segle XX*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 2000, p. 247.

³⁴⁹ LARUMBE, M. Angeles. *Una inmensa minoría*, p. 256.

Espanyola Carmen Sarmiento; Encarna Sanahuja, arqueòloga; Mercedes Izquierdo, economista; Montserrat Fernández Casado, auxiliar advocada; Pilar Altamira, psicòloga; Elvira Siurana, secretaria, Isabel Marín, dietista i M. Ángeles Piquero, relacions públiques. Les assistents també van aprovar les següents ponències: “Clase social y modo de producción doméstico”; “La sexualidad explotada”; “La reproducción humana”; “El trabajo doméstico” i “Las relaciones de producción”.³⁵⁰

L’any 2006 el Partit Feminista d’Espanya encara existia, integrat dins de la Confederació d’Organizacions Feministes d’Espanya, tot i que la seva presidenta i fundadora, Lidia Falcón, admetia que l’agrupació ja gairebé no realitzava activitats públiques.

³⁵⁰ *El País*, 4 de juliol de 1983.

3.2. LES VOCALIES DE DONES

3.2.1. LES DONES EN EL MOVIMENT VEÏNAL

Fins ben entrat el segle XXI l'estudi de les accions col·lectives de les dones en el moviment veïnal català durant el camí de la transició a la democràcia ha restat exclòs de les línies d'investigació de la historiografia catalana i espanyola. No ha estat fins als darrers anys quan han sorgit un conjunt d'investigacions que defensen una explicació del procés de canvi polític de la Transició basant-se en un primer pla d'acció dels moviments socials i que han incorporat la relació entre el moviment veïnal i les dones que hi van participar. L'anàlisi de l'experiència associativa de les dones en les entitats veïnals dels barris i la construcció de la seva identitat com a ciutadanes s'ha d'inserir en un marc interpretatiu més ampli com és el creixement d'uns barris amb greus mancances urbanístiques i socials i la consecució de la democràcia en un país que sortia de la llarga nit del franquisme.³⁵¹

Fins al 1970, a Catalunya el creixement provocat per l'allau immigratòria de persones provinents de l'Aragó, Múrcia, Andalusia i Extremadura va ser superior al creixement natural. Les persones arribades es van instal·lar, principalment, a les àrees urbanes de la costa, entre el Tarragonès i l'Alt Empordà, i l'àrea metropolitana de Barcelona va ser el principal nucli d'atracció, cosa que va comportar canvis demogràfics, infraestructurals i urbanístics.³⁵² L'augment de mà d'obra va ser un element clau de l'expansió econòmica, com a força de treball i perquè l'arribada de noves famílies va

³⁵¹ Per aprofundir en aquestes qüestions vegeu el treball de FERNÁNDEZ, Eva. *Vocalies de Dones de Barcelona a la Transició Democràtica: una experiència emancipadora*. Treball del Màster de Teoria antropològica, diversitat cultural i relacions interculturals, Universitat Autònoma de Barcelona, 2009. PARRAMON, Clara Carme i CASAS, Remei. *Veïnes, ciutadanes*. Barcelona: Institut Català de les Dones, 2009.

³⁵² ARRIBAS QUINTANA, Ramon. "La immigració, problema i esperança de Catalunya", a Riquer, Borja de. *Història, política, societat i cultura dels Països Catalans*, vol. XI. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1997, p. 88-90; MARTÍNEZ, Francisco. "L'arribada dels immigrants", a Solé i Sabaté, Josep M. *El Franquisme a Catalunya: 1939-1977*, vol. III. Barcelona: Edicions 62, 2006, p. 164-176.

incrementar la demanda de béns com els habitatges. La producció d'aquests béns, a la vegada, va generar una nova demanda de mà d'obra. És l'època coneguda com a *desarrollismo*.

Amb tot, l'expansió va presentar greus desequilibris. La concentració de població va tenir lloc sense cap mena de planificació urbana ni territorial i amb una nul·la sensibilitat ecològica i protectora dels recursos naturals. Ciutats i barris perifèrics van créixer de manera anàrquica, ja que es feien prevaler els interessos privats especulatius. La presència del barraquisme i la manca absoluta d'infraestructures van ser habituals.³⁵³ La manca d'infraestructures va generar accions reivindicatives per part dels veïns i veïnes dels barris i aquesta protesta social va esdevenir un marc decisiu de resistència política i social al franquisme. Des dels treballs clàssics dels anys setanta i vuitanta de Manuel Castells, Jordi Borja i Tomàs Rodríguez Villasante fins a les anàlisis més recents, com les d'Iván Jiménez Bordetas, consideren el moviment veïnal com una escola de ciutadania, un espai d'aprenentatge de pràctiques ciutadanes.³⁵⁴ Defensen que el moviment ciutadà va ser un protagonista fonamental en la mobilització popular democràtica que va forçar les elits a establir negociacions formals en el procés de democratització de l'Estat espanyol.

El sociòleg Manuel Castells va documentar l'erupció del moviment social urbà més ampli i més significatiu viscut a tota Europa des del final de la Segona Guerra Mundial, el qual, en les ciutats espanyoles, va tenir el seu punt àlgid entre 1977 i 1979. Si bé durant els anys seixanta ja s'havia conformat un notable activisme als barris populars de les ciutats més poblades, va ser sobretot des dels inicis de la dècada dels setanta quan es pot parlar d'una pràctica col·lectiva pensada, la qual s'originà en els problemes socials vinculats a la ciutat i fou

³⁵³ ANDRÉS CREUS, Laura de. *Barraques: la lluita dels invisibles*. Barcelona: Ara Llibres, 2011; TATJER, Mercè i LARREA, Cristina (ed.). *Barraques: la Barcelona informal del segle XX*. Barcelona: MUHBA, Ajuntament de Barcelona, Institut de Cultura, 2010.

³⁵⁴ BORDETAS JIMÉNEZ, Iván. "El movimiento vecinal", p. 43-61; *Nosotros somos los que hemos*. BORJA, Jordi. *¿Qué son las asociaciones de vecinos?* Barcelona: La Gaya Ciencia, 1977; CASTELLS, Manuel. *La ciudad y las masas*; RODRÍGUEZ VILLASANTE, Tomás. *Los vecinos en la calle: por una alternativa democrática a la ciudad de los monopolios*. Madrid: Ediciones de La Torre, 1976.

capaç de produir canvis qualitatius en el sistema urbà, en la cultura i en les institucions polítiques, uns canvis que entraven en contradicció amb els interessos socials dominants.³⁵⁵ També s'ha de tenir en compte que, al creixement de les associacions de veïns, hi van contribuir els militants dels partits i dels sindicats antifranyquistes i les organitzacions catòliques HOAC i JOC que a partir del Concili II del Vaticà havien accentuat el seu compromís social i d'oposició a la dictadura.³⁵⁶

Jordi Borja, en un estudi contemporani al desenvolupament del mateix moviment, plasmava com les associacions de veïns durant la transició democràtica havien tingut un alt grau de capacitat de mobilització civicopolítica, ja que van ser un mitjà d'educació política accelerada de la ciutadania, tant per la seva mateixa pràctica com per haver estat un mitjà d'informació i difusió d'idees polítiques i per haver servit de plataforma als partits. També pel contingut social de la política i pel caràcter de les institucions que s'estaven construint en aquell moment de democratització.³⁵⁷

És a partir de 1974 quan es produeix un salt qualitatiu en les característiques del moviment veïnal. Si des de la dècada dels seixanta es va estendre la protesta i la reivindicació per les condicions materials existents, en pocs anys va ser la mateixa lògica urbana dominant la que va ser qüestionada, és a dir, es va passar de la protesta a la proposta, es va passar de les reivindicacions de semàfors i clavegueram a plantejar una planificació urbana alternativa al *desarrollismo* franquista.³⁵⁸

A Catalunya, a mitjan anys setanta es comptaven més de tres-centes associacions de veïns que aplegaven 100.000 persones, xifra que es doblà a 613 entitats veïnals l'any 1979, 133 de les quals corresponien a la ciutat de Barcelona. Aquesta multiplicació del moviment veïnal presentava una estreta relació amb els espais de llibertat que la ciutadania anava guanyant, amb els

³⁵⁵ CASTELLS, Manuel. *La ciudad y las masas*, p. 375.

³⁵⁶ FERRANDO, Emili. *Cristians i rebels*; MARTÍNEZ HOYOS, Francisco. *La JOC a Catalunya*.

³⁵⁷ BORJA, Jordi. *¿Qué son las asociaciones de vecinos?*

³⁵⁸ MOLINERO, Carme i YSÀS, Pere (coord.). *Construint la ciutat democràtica*, p. 8.

estudiants universitaris i professionals liberals que es van incorporar al moviment ciutadà i també amb els sectors progressistes de l'església, que es van implicar activament i van cedir locals parroquials per a reunions i actes diversos.³⁵⁹

Clara Carme Parramon posa de relleu que, més enllà del paper indiscutible que els moviments veïnals van tenir en la planificació urbanística de molts barris i ciutats, aquests van comportar un procés de construcció col·lectiva de pertinença a la comunitat que, en general, es plasmà primer com a identitat de barri i es configurà després, especialment en els grans nuclis urbans, com a identitat ciutadana.³⁶⁰

En aquell desert associatiu dels barris de nova construcció, les associacions veïnals es van erigir com un valuós baluard de referència comunitària per a la consecució de les necessitats bàsiques en infraestructures urbanes i equipaments públics. De fet, l'acció reivindicativa veïnal fou impulsada en gran mesura per dones que vivien les conseqüències directes de la manca d'equipaments en la seva vida quotidiana. La participació de les dones en aquest moviment social va ser molt rellevant i alhora decisiva per a la seva pròpia existència. El desig de benestar col·lectiu i individual va guiar la lluita de moltes dones per aconseguir el que volien que fos la vida als barris de les ciutats catalanes.

Si actualment es ressegueixen els orígens de molts centres de salut i de planificació familiar, parcs, jardins, mercats, escoles per a adults i llars d'infants hi trobem que s'entronca amb les mobilitzacions femenines en el si del moviment veïnal. En un primer moment aquests primers nuclis de dones es van mobilitzar per allò que Maxine Molyneux anomena "els interessos immediats

³⁵⁹ Ídem.

³⁶⁰ PARRAMON, Clara Carme. "La contribució de la immigració en la construcció identitària: interpretacions i fets", a CASASSAS, Jordi. *Les identitats a la Catalunya contemporània*. Barcelona: Galerada, 2009, p. 635-667; i "Dones, immigració i moviments veïnals (1970-1980)", a BORDERÍAS, Cristina i RENOM, Mercè (ed.). *Dones en moviment(s). Segles XVIII-XXI*. Barcelona: Icaria Editorial, 2008.

de les dones”,³⁶¹ és a dir, pels imperatius més quotidians per aconseguir un mínim de benestar per a la seva família i la seva comunitat. Les dones van participar en les mobilitzacions adoptant múltiples estratègies: petites i grans marxes de protesta, tancaments en esglésies, peticions públiques amb recollides de firmes, talls de carreteres, presentació de denúncies a la premsa, fulls volants i boicots al cistell d’anar a comprar.

En les primeres protestes veïnals de la dècada dels anys seixanta les dones havien tingut ja un paper predominant, atesa la seva preeminència en les tasques lligades a l’espai vivencial, igual que havien estat clau en la conformació de les xarxes relacionals dels barris.³⁶² No és estrany, doncs, que fos en el moviment urbà on les temàtiques de gènere fossin finalment plantejades amb tota la seva amplitud. Com ha documentat Claudia Cabrero en el cas d’Astúries, les protestes de finals de la dècada dels seixanta que havien estat protagonitzades per petits grups de dones i que eren limitades en el seu abast són fonamentals per comprendre la gestació de les primeres grans mobilitzacions veïnals on el paper de les dones va esdevenir determinant tant pel nombre d’implicades com pel seu protagonisme.³⁶³

El procés de col·laboració entre els veïns, però sobretot entre les veïnes, va sembrar les llavors d’un nou teixit associatiu: foren les dones les primeres que crearen llaços d’amistat i de col·laboració per fer més lleugera la dura quotidianitat. Per exemple, davant de la manca d’infraestructures com ara guarderies, eren les veïnes més pròximes les que es feien càrrec dels fills i filles de les treballadores del barri. Fets com aquest van representar l’arrel de l’associacionisme veïnal i l’inici de la protesta per unes pèssimes condicions de

³⁶¹ MOLYNEAUX, Maxine. “La política de los derechos y sus transformaciones. Mujeres, derechos y democracia en América Latina”, a *Pasajes: Revista de Pensamiento Contemporáneo*, núm. 12 (2003), p. 83-95.

³⁶² DOMÈNECH, Xavier. *Quan el carrer*.

³⁶³ CABRERO, Claudia. *Mujeres contra el franquismo (Asturias 1937-1952): vida cotidiana, represión y resistencia*. Oviedo: KRK, 2006 i “Género, antifranquismo y ciudadanía. Mujeres y movimiento vecinal en la Asturias del desarrollismo y el tardofranquismo”, a *Historia del Presente*, núm. 2/2, (2010), p. 9-26.

vida causades per les males infraestructures dels habitatges i pels pocs serveis socials i sanitaris amb què es veien obligades a conviure: la brutícia dels carrers, la falta d'il·luminació i de clavegueram o la llunyania dels centres sanitaris i de les farmàcies, tot això agreujat per la manca de connexions de transport públic amb el nucli urbà i un llarg etcètera d'altres mancances, com recorda Elvira Ruiz en el cas de Santa Coloma de Gramenet: "La lluita per les escoles... Si arribava el mes de setembre i hi havia bufetades per trobar una plaça perquè no hi havia suficients escoles públiques, doncs feies una mobilització per demanar escoles públiques i s'apuntaven totes les dones, i allà venien amb les criatures. La gent realment era molt combativa i amb ganes de tenir les mínimes coses."³⁶⁴

Les dones van protagonitzar mobilitzacions diverses per urbanitzar i dotar de serveis bàsics els barris que, fruit de l'especulació, s'havien creat de nou en nou o bé havien crescut extraordinàriament arran de les migracions que van tenir lloc durant els anys cinquanta i seixanta. Cal tenir en compte que moltes de les lluitadores veïnals eren dones que procedien del flux d'immigració arribat a Catalunya als anys seixanta, que formaven part de la comunitat immigrada que Paco Candel va retratar amb el nom d'"els altres catalans".³⁶⁵ Moltes d'aquestes *altres catalanes* treballaven en les fàbriques tèxtils de la perifèria industrial de les àrees de Barcelona i Tarragona, en unes condicions laborals molt precàries que eren abonades per la reglamentació franquista. A causa dels salaris baixos i a la precarietat laboral també van vincular-se al moviment obrer antifranquista que reclamava millores laborals. Per tant, eren dones actives en el front obrer i veïnal. Algunes d'aquestes dones, a través de la seva integració en el moviment obrer i de la seva participació a favor de la millora dels barris, van anar forjant un sentiment de comunitat i construint una consciència de classe que, a la llarga, féu aflorar una consciència de gènere. A algunes veïnes aquesta consciència de gènere les portà a buscar en els moviments feministes respostes als seus problemes específics com a dones.

³⁶⁴ Entrevista a Elvira Ruiz García.

³⁶⁵ CANDEL, Paco. *Els altres catalans*. Barcelona: Edicions 62, 2008.

3.2.2. RETRAT DE LES VOCALIES DE DONES

L'evolució quantitativa i qualitativa del moviment veïnal al llarg dels anys setanta va enfortir la societat civil, oferint-li espais de reunió i discussió, d'aprenentatge de drets i formes col·lectives de treball i de plataformes i organitzacions per a una acció política pública i autònoma. Les associacions veïnals s'organitzaven sovint agafant models d'activisme sindical i polític i s'estructuraven en grups de treball. Les vocalies representaven el segon nivell organitzatiu de les associacions i s'estructuraven com a petites comissions de treball a partir d'aquells problemes concrets que més afectaven o preocupaven els barris on actuaven i, per tant, responien a la seva pròpia idiosincràsia. Així podem trobar vocalies de joves, de gent gran o de dones.

A partir de 1976, la xarxa de vocalies de dones s'estén i es troba documentat que a les I Jornades Catalanes de la Dona n'hi van participar un nombre considerable.³⁶⁶ En la ponència d'obertura de l'àmbit Dona i Barris s'hi podia llegir: "Les dones, en molts casos, protagonitzen les lluites per resoldre els problemes als barris, però succeeix que un cop resolts els problemes tornen a tancar-se a les seves cases. Això fa necessari crear un organisme que agrupi les dones, un organisme que reculli les seves reivindicacions, aquells problemes dels barris que d'una manera específica pateix la dona tant com els problemes propis que com a dones tenim."³⁶⁷ Amb l'exposició de comunicacions sobre la situació femenina als barris s'evidenciaren dues línies d'opinió: un sector de veïnes defensava que la lluita havia de ser conjunta amb els homes per millorar les condicions de vida generals i l'altre sector, que mantenia estrets vincles amb grups feministes com ANCHE, advocava per la creació d'organitzacions pròpies en el si del moviment veïnal, amb una clara orientació feminista, com la

³⁶⁶ Hi participaren les vocalies de dones del Centre Social de Sants, de Llefià i de Montcada, de Sant Josep (l'Hospitalet), Can Serra (l'Hospitalet), la Florida (l'Hospitalet), Pubilla Cases (l'Hospitalet), Collblanch-Torrassa (l'Hospitalet), Barriada d'Horta, Esquerra de l'Eixample, el Carmel, Can Anglada (Terrassa), Sant Andreu, Vila de Gràcia, Verdum, Sagrada Família, el Clot - Camp de l'Arpa, Sagrera i de la Federació d'Associacions de Veïns.

³⁶⁷ Ponència "Participació de la dona a la vida ciutadana: la dona als barris (1977)", a SECRETARIAT DE LES JORNADES CATALANES DE LA DONA. *Jornades Catalanes*, p. 83-91.

vocalia de dones de l'Associació de Veïns de la Vila de Gràcia, que va ser una de les primeres a posar-se en marxa a la ciutat l'any 1975.³⁶⁸

La Vocalia de Dones de Sagrada Família va ser una de les més actives i reivindicatives de les inserides en la xarxa associativa feminista a través de la Coordinadora Feminista. Aquesta vocalia va sorgir per iniciativa de la periodista Amparo Moreno, que pertanyia a ANCHE. Així ho recorda Mariona Petit: "La Vocalia, de fet, la va crear l'Amparo Moreno. Va anar a l'Associació de Veïns de Sagrada Família, perquè l'Amparo Moreno també era d'ANCHE — diguem que les d'ANCHE van ajudar a crear vocalies—. I, aleshores, van fer una sèrie de xerrades, un parell de xerrades per presentar la vocalia i ens hi vam apuntar. De fet, al començament, tot el primer temps, va estar destinat a preparar les Jornades Catalanes de la Dona, a discutir les ponències, a presentar-les. Sí que vam ser una vocalia molt activa. Però diguem que els primers temps fonamentalment van ser dedicats a això."³⁶⁹

Es té constància de la formació de moltes vocalies de dones sobretot a la ciutat de Barcelona i a les ciutats de la seva àrea metropolitana amb notícies de nombroses activitats que programaren per a la vindicació dels drets i llibertats femenines i per a la millora dels seus barris. Les vocalies van complir un important paper de divulgació i de transmissió de les campanyes del moviment feminista, organitzant centenars d'actes com la celebració del 8 de març. Una de les integrants de la vocalia del barri de Sants explica la seva experiència: "L'any 1977 algunes dones ens trobàvem en les anomenades vocalies de dones, que estaven generalment dins de les associacions de veïns. En el meu cas era la del barri de Sants. Ens trobàvem els caps de setmana al matí, amb els cavallets, la nostra roba lila i papers d'informació sobre temes de dones. Ens traslladàvem a la plaça de Sants, hi fèiem difusió de les activitats que realitzàvem i enganxàvem cartells fets per nosaltres mateixes. Anàvem a les *manis*,

³⁶⁸ XARXA FEMINISTA. *Sabem fer i fem saber. Trobada de dones de Catalunya, 2, 3 i 4 de juny de 2006*. Barcelona: Xarxa Feminista de Catalunya, 2006, p. 116.

³⁶⁹ Entrevista a Mariona Petit Vilà.

convocàvem les dones del barri a pel·lícules amb col·loqui, a xerrades sobre diferents temes i a altres activitats.”³⁷⁰

En la trobada del Paranimf de 1976 es va superar l'àmbit municipal i per a moltes entitats i per a moltes dones a nivell individual va representar la primera ocasió d'entrar en contacte amb el moviment feminista organitzat, les Jornades també van propiciar la creació de noves vocalies arreu de Barcelona i d'altres ciutats catalanes. Aquest és el cas de la Vocalia de l'Associació de Veïns de Sarrià, que va néixer de la iniciativa de dues dones del PSUC que ja participaven en l'Associació de Veïns, les quals, arran de les Jornades Catalanes de la Dona, van ser conscients que la problemàtica de la dona era específica i que no estava representada dins del moviment del barri. L'objectiu de la nova vocalia era donar a conèixer les conclusions de la trobada del maig, crear una vocalia oberta a totes les dones del barri, recollir les inquietuds i ampliar les discussions sobre la problemàtica general.³⁷¹

Les vocalies de Barcelona van realitzar una trobada, al gener de 1978, per intercanviar les experiències dels diferents barris i compartir problemes, enfocaments, objectius i plantejaments. Una de les conclusions unànimes fou que les vocalies portaven anys vindicant la resolució de les problemàtiques de cada barri i que, a més a més, realitzaven un treball intern com a grup feminista. Una problemàtica comuna de moltes vocalies era poder disposar d'un local autònom de les associacions de veïns on poder reunir-se, un espai de dones i per a dones.³⁷² La dificultat per trobar i després poder sufragar locals serà una tònica general de molts grups dels nous moviments socials.

El 2 de desembre de 1979 es va celebrar, a Manresa, la I Assemblea de les Associacions de Veïns de Catalunya. En el marc d'aquesta trobada també s'hi va debatre la problemàtica específica de les veïnes. En la ponència hi van participar 99 dones de 50 entitats veïnals diferents i, a més a més, van assistir-hi

³⁷⁰ RIPOLL, Pilar. “La història del passat”, a XARXA FEMINISTA. *Sabem fer i fem saber*, p. 94-95.

³⁷¹ ANC. Fons M. Dolors Calvet Puig. Seminaris on participa M. Dolors Calvet. Valoració del treball portat a terme per la vocalia de dones de l'Associació de Veïns de Sarrià.

³⁷² *Dones en lluita*, núm. 2 (gener de 1978), p. 7.

com a convidades dues representants de la Coordinadora Feminista de Barcelona. El debat va durar unes tres hores i va dividir-se en una primera hora d'intercanvi d'experiències entre les diferents vocalies i dues hores de presentació de la ponència redactada per la Vocalia de l'Associació de Veïns de Prosperitat – Nou Barris, de Barcelona.³⁷³

Durant la primera hora de discussió van sorgir una sèrie d'elements comuns a totes les vocalies, tant pel que fa a la composició com al treball que portaven a terme. Cal destacar que les vocalies agrupaven, generalment, de deu a vint dones que assistien regularment a les reunions setmanals, que totes les vocalies estaven formades exclusivament per dones i que moltes van formar-se arran de les I Jornades Catalanes de la Dona. Gairebé totes les vocalies estaven representades a la junta de l'associació de veïns, però, tot i així, en moltes associacions sorgia el problema de la incomprensió vers el treball que desenvolupava la vocalia en el barri. També s'hi destacava que moltes de les vocalies estaven lligades a la Coordinadora Feminista de Barcelona o a la Coordinadora Feminista del Baix Llobregat.

La ponència presentada per la Vocalia de Prosperitat – Nou Barris començava de la següent manera: “La problemática específica de las mujeres plantea un auténtico desafío al Movimiento Ciudadano. Desafío que afecta a su capacidad de organización y a su capacidad de dar respuesta a las necesidades de un sector muy amplio de la población de los barrios, las mujeres.”³⁷⁴ El text criticava que el moviment ciutadà no s'havia plantejat fins aleshores la lluita per uns objectius concrets que responguessin a la problemàtica que vivien les dones. Es queixaven que, tot i l'alta participació femenina en els actes i les lluites dels barris, les dones estaven molt poc actives en la vida associativa. Així doncs, es creava una doble problemàtica: per una banda, la falta de participació

³⁷³ AHCONC. I Assemblea d'Associacions de Veïns de Catalunya. *Desenvolupament, conclusions i cens*. Manresa: Gràfiques Perramón, 1979.

³⁷⁴ Ajuntament de Barcelona. CIRC. Fons personal de Mariona Petit Vilà. “Ponencia presentada por la vocalía de mujeres de la AV. de Prosperidad – 9 Barrios” per la I Assemblea d'Associacions de Veïns de Catalunya.

femenina en l'associació dificultava la recepció per part del moviment veïnal de les reivindicacions específiques femenines i, per altra, la falta de visió i projecció d'aquesta qüestió obstaculitzava a la vegada la incorporació de més dones. Aquestes mancances intentaven ser resoltes per part de les vocalies de dones. Com a solució, apostaven per la incorporació de les reivindicacions femenines dins del marc reivindicatiu general del moviment ciutadà. Per això era necessari que les associacions de veïns s'interessessin i prestessin una major atenció a les vocalies de dones i també era necessari continuar mantenint i fomentant la inclusió de les vocalies a la xarxa del moviment feminista autònom com, per exemple, a la Coordinadora Feminista.

Les activitats que més van destacar les representants de les vocalies i que es poden considerar com una línia de treball comuna a totes eren: l'agitació entorn de les idees feministes i la problemàtica de les dones, tant en general com en concret en els barris, per mitjà de xerrades, col·loquis, etc.; els serveis a les dones dels barris, fonamentalment assessories jurídiques i d'informació sexual i de mètodes anticonceptius; la participació en les lluites concretes del barri, i, en última instància, la transmissió i difusió als nuclis veïnals de les campanyes generals llançades pel moviment feminista.³⁷⁵

A Barcelona, ja ben entrats els setanta, podem donar notícia de la Vocalia de Dones del Carmel, en la qual van arribar a participar una cinquantena de dones i que, conjuntament amb la Vocalia de Nou Barris, lluitaria per l'obertura del centre de planificació de Torre Llobeta.³⁷⁶ Així doncs, les accions de les vocalies a favor d'una sexualitat més lliure, pel dret a l'avortament i contra les agressions van arribar a moltes dones i van sensibilitzar la societat a través de recollides de signatures per demanar una bona il·luminació als carrers o vigilància municipal. Consignes com "Cap agressió sense resposta" o "Sortir

³⁷⁵ Arxiu Històric de Tarragona (AHT). Fons fundacions i associacions. Fons de la Federació d'Associacions de Veïns de Tarragona. Desenvolupament, conclusions i cens de la I Assemblea de les associacions de Veïns de Catalunya (1979).

³⁷⁶ DOMÈNECH, Xavier. "La reconstrucció de la raó democràtica. Del suburbi a la ciutat", a MOLINERO, Carme i YSÀS, Pere (coord.). *Construint la ciutat democràtica*, p. 8.

sola a la nit” van augmentar la consciència ciutadana i van animar a compartir esforços en la construcció de la democràcia. Des de la seva experiència, les vocalies de dones van proporcionar una valuosa informació a través dels seus articles, denúncies i testimonis publicats, per exemple, en el butlletí de la Coordinadora Feminista, *Dones en Lluita*.³⁷⁷

3.2.3. LES VOCALIES DE L'HOSPITALET DE LLOBREGAT

On també es va articular una important xarxa de sociabilitat femenina fou a l'Hospitalet de Llobregat. La seva forta concentració industrial va provocar que fos una de les zones catalanes on el moviment obrer era més actiu i la ciutat es va convertir en l'escenari de contínues mobilitzacions durant les dècades dels seixanta i setanta del segle XX.³⁷⁸ La localitat va ser la població que tingué el ritme de creixement més elevat de tot l'Estat espanyol provocat per la immigració, que, procedent d'Andalusia, Galícia, Extremadura i Castella, s'hi instal·là. L'augment de la població va ser exponencial a la segona meitat del segle XX. L'any 1940 hi havia censades 50.070 persones, a partir de 1950 la població era de 71.580 persones, tretze anys després ja n'eren 146.411, els habitants, i l'any 1978, novament, la població es va duplicar fins a 294.284 habitants.³⁷⁹

Un exemple de mobilització femenina és l'organització de les dones en el si de l'Associació de Veïns del barri de Can Serra de l'Hospitalet. L'Associació de Veïns va néixer el 1973 i des d'aquest any i fins al 1975 la participació de les dones es va concretar en la lluita per un habitatge digne i unes millors condicions urbanístiques. El relat de qui va ser la primera presidenta de l'Associació de Veïns de Can Serra de l'Hospitalet, Glòria Hernández, és prou eloqüent: “Teníamos que luchar juntos a favor de un barrio que era tan solo un

³⁷⁷ LLINÀS, Conxa. *Feminismes de la Transició*, p. 76.

³⁷⁸ DDAA. *L'Hospitalet, lloc de memòria: exili, deportació, repressió i lluita antifranquista*. L'Hospitalet de Llobregat: Centre d'Estudis de l'Hospitalet, 2007.

³⁷⁹ PARRAMON, Clara Carme. *Similituds i diferències: la immigració dels anys 60 a l'Hospitalet*. L'Hospitalet: Centre d'Estudis de l'Hospitalet, 2000.

barrio-dormitorio. Había que conseguir jardines, guarderías, escuelas oficiales... En fin, no sé cuantos servicios, pues prácticamente no existía ninguno... Había que buscar un barrio más humano, más habitable, vamos.”³⁸⁰

Els testimonis d’aquestes dones ens demostren que, en principi, no hi ha cap consciència explícita, ni com a dones ni com a classe. Són només les agressions externes al seu espai propi (la casa, la plaça) el que fa que surtin al carrer. Podríem pensar que això no suposa cap canvi, ni en la seva consciència política i social ni en la seva consciència de gènere, ja que no posen en qüestió el seu lloc com a dones ni el rol exclusiu que se’ls ha assignat: el de mestresses de casa. Però, segons els estudis de M. Pau Trayner, aquest contacte amb el món públic va ampliar i va modificar la seva visió del món exterior i les va obligar a replantejar-se la seva pròpia realitat.³⁸¹

En els barris de Can Serra, la Florida, Pubilla Cases o Bellvitge, les dones formaven part de la base fonamental que va sostenir un dels moviments socials més actius de l’època. Així, per exemple, és té notícia que el grup de dones de les associacions de veïns de la Florida, Pubilla Cases i Can Viladet van formar-se el gener de 1975 arran de la recollida d’aliments per a les famílies dels treballadors acomiadats pel conflicte de la fàbrica SEAT. Les seves activitats fins a mitjan juliol de 1975 es van centrar en la carestia de vida, encara que tenien previst organitzar classes d’educació bàsica i de cultura general.³⁸²

³⁸⁰ BOTEY VALLÈS, Jaume. *Cinquanta-quatre relats d’immigració*. Barcelona: Diputació de Barcelona, Centre d’Estudis de l’Hospitalet, 1986, p. 165. Glòria Hernández va ser la presidenta durant quatre anys, fins al març de 1977, de l’Associació de Veïns de Can Serra.

³⁸¹ CAMÓS, Joan i PARRAMON, Clara Carme. “The Associational Movement and Popular Mobilizations in l’Hospitalet: From the Anti-Francoist Struggle to Democracy, 1960-1980”, a SMITH, Angel. *Red Barcelona: Social Protest and Labour Mobilization in the Twentieth Century*. Londres i Nova York: Routledge, 2002. TRAYNER, M. Pau. “Les dones de Can Serra de l’Hospitalet. De les lluites reivindicatives dels anys 1980-1990 a la nova situació social, vint anys després”, a BORDERÍAS, Cristina. *Les dones i la història al Baix Llobregat*. Barcelona: Publicacions de l’Abadia de Montserrat, 2002, p. 119-167;

³⁸² ANC. Fons M. Dolors Calvet Puig. PSUC L’Hospitalet. Feminisme. Grupo de mujeres asociación de Vecinos de la Florida, Pubilla Cases y Can Viladet (2 de juliol de 1975).

A mitjan 1975 i a instàncies de les dones, les associacions de veïns de l'Hospitalet van enviar una carta al president de l'Associació d'Amics de les Nacions Unides en la qual manifestaven la seva adhesió a la celebració de l'Any Internacional de la Dona i al programa elaborat pels col·lectius de Madrid que preparaven les I Jornades d'Alliberament de la Dona. La carta estava signada per les associacions de veïns de Can Serra, Campoamor, Santa Eulàlia, Collblanc - La Torrassa, la Florida i Pubilla Cases.³⁸³

A començaments de 1975 la principal preocupació del grup de dones de Can Serra era la pujada dels preus i les dificultats del dia a dia a l'hora d'anar a comprar, per culpa de la congelació dels sous i la pujada dels articles de primera necessitat. Arran d'això van organitzar, durant els mesos de febrer i març, un curs per aprendre els requisits d'una bona alimentació. L'hora en què es feia el curs era les quatre de la tarda, un espai de temps adequat a les necessitats de les dones que després havien d'anar a recollir els infants a l'escola. Com a resultat de la difusió que feia el Secretariat organitzador de les Jornades Catalanes es pot observar un canvi d'orientació en les activitats del grup de dones de Can Serra, que passà d'una línia de treball basada en la reivindicació dels problemes quotidians a una línia més de presa de consciència del propi cos i d'interès per la sexualitat. Així el maig de 1975 el grup de dones de Can Serra assistia a les xerrades "Anticonceptivos", "El exceso de población en el mundo", "Parto sin dolor" i "La sexualidad de la mujer".

Les veïnes van trobar en les vocalies un espai on poder expressar el seu malestar, ja fos personal o col·lectiu, on dir en veu alta allò que moltes vegades no podien expressar a casa o en la mateixa associació de veïns, tal com ens exposa Mercè Olivares: "I la vocalia de dones va aconseguir que tots aquests valors de les dones es poguessin posar de relleu. Aleshores fèiem xerrades on venien les dones i explicaven les seves inquietuds. Tornava a ser una altra escola, d'un altre tipus de gent, les dones, que durant molt de temps havien estat callades i que a la vocalia hi trobaven una mena de tub d'escapament per

³⁸³ ANC. Fons M. Dolors Calvet Puig. PSUC L'Hospitalet. Feminisme. Carta al Sr. Anton Canyelles, president de l'Associació d'Amics de les Nacions Unides (s/d).

poder explicar allò que patien..., moltes vegades el mateix masclisme dels homes d'esquerres.”³⁸⁴

L'any 1976, la presidenta de l'Associació de Veïns de la Florida era Eulàlia Anadón. La secretària, en aquella època, també era una dona, Anna Días.³⁸⁵ Aquest lideratge en femení és indicatiu que les dones dels barris de l'Hospitalet de Llobregat estaven actives en el moviment veïnal, ja que habitualment els llocs de lideratge del moviment eren ocupats per homes. Amb les primeres eleccions municipals democràtiques es van presentar dues dones com a caps de llista per l'Hospitalet: M. Isabel Olazar Aizpurua per l'Organització Revolucionària de Treballadors i M. Jesús Izarra Pérez pel Moviment Comunista de Catalunya – Organització Esquerra Comunista. Cap d'aquestes dones va esdevenir regidora, però sí que ho van ser Mercè Olivares (PSUC), Pilar Ferran (PSC) i Maria Martínez (PSC). Tres dones d'un total de vint-i-set regidors en la formació de l'equip de govern del primer consistori democràtic de l'Hospitalet.

Les primeres associacions de dones dels barris de l'Hospitalet van participar en les Jornades Catalanes de la Dona sota la denominació de vocalies. Hi trobem les vocalies de dones de l'Associació de Veïns Sant Josep, de Can Serra, de la Florida, de Pubilla Cases i de Collblanch-Torrassa.³⁸⁶ L'evolució de grup a vocalia de dones amaga al seu darrere un canvi en la línia de pensament que orientava les seves activitats i en la presa de consciència de moltes veïnes de la seva problemàtica com a dones. Després de les Jornades, l'Associació Catalana de la Dona també va crear una delegació a l'Hospitalet que oferia planificació familiar i assessoria jurídica. L'Associació deixava clara la seva

³⁸⁴ AML'H. Col·lecció enregistraments sonors. Entrevista a Mercè Olivares Soler.

³⁸⁵ SEGURA SORIANO, Isabel. *Dones de l'Hospitalet. Itineraris històrics*. L'Hospitalet: Ajuntament, 1998, p. 47.

³⁸⁶ SECRETARIAT DE LES JORNADES CATALANES DE LA DONA. *Jornades Catalanes*, p. 16-17.

voluntat de coordinar-se amb la resta d'organitzacions feministes per portar una lluita conjunta.³⁸⁷

Cap al 1977 les diverses vocalies de dones que funcionaven a la ciutat de l'Hospitalet decideixen formar una coordinadora. S'ha de remarcar que aquesta coordinadora estava formada per dones que militaven en partits polítics o en el moviment obrer. En la convocatòria d'una reunió al maig de 1979, la Coordinadora va decidir tirar endavant campanyes a favor de la despenalització i la legalització de l'avortament i la creació de centres de planificació familiar.³⁸⁸

Si es fixa la mirada en el naixement d'aquestes vocalies de dones es pot descobrir una genealogia que enllaça els moviments veïnals dels anys setanta amb les xarxes de solidaritat teixides per les dones en les dècades anteriors entorn dels presos polítics,³⁸⁹ com en deixa constància Mercè Olivares, militant comunista en la clandestinitat, integrant de les comissions de solidaritat de l'Hospitalet i impulsora de Moviment de Dones Democràtiques: "Entonces vas a ver a las mujeres de los hombres comprometidos, vas a verlas, estás con ellas... Y a partir de entonces, pues la relación personal hace que puedas tener un poco más de relación en otras cosas, pero tampoco te atreves a exponer temas demasiado fuertes. Es después cuando ya empiezan a hacerse reuniones con más mujeres y es cuando ya se empieza a hacer un poco más de

³⁸⁷ *Diari Avui*, 30 de juliol de 1976: "Neix l'Associació Catalana de la Dona. Vol lluitar per la igualtat amb l'home i per una societat democràtica."

³⁸⁸ ANC. Fons M. Dolors Calvet Puig. PSUC L'Hospitalet. Feminisme. Coordinadora de Dones L'Hospitalet (25 d'abril de 1979).

³⁸⁹ BERBEL, Lluís. "L'Hospitalet antifranquista", a *Quaderns d'Estudi*. Centre d'Estudis de L'Hospitalet, núm. 12 (1996), p. 52-60; PARRAMON, Clara Carme. "Dones, immigració, moviments veïnals i benestar (1970-1980)", a BORDERÍAS, Cristina i RENOM, Mercè (ed.). *Dones en moviment(s)*, p. 117-133; TRAYNER, M. Pau. "Les organitzacions populars de dones i el canvi social (Can Serra de l'Hospitalet", a ROCA, Joan (coord.). *L'articulació social de la Barcelona contemporània*. Barcelona: Proa, 1997, p. 337-346.

profundidad en el tema del feminismo en si. Pero eso ya es posterior. O sea, los primeros contactos entre las mujeres no es en torno a temas feministas.”³⁹⁰

Com afirma Trayner, com ha analitzat Temma Kaplan, i com queda palès en el cas de l’Hospitalet de Llobregat, en un primer moment els moviments informals de dones que vindiquen i fan públiques les seves necessitats més immediates no busquen canviar el sistema polític o social establert. Però, amb el pas del temps, la sortida al carrer d’aquestes dones i el contacte entre elles farà que prenguin consciència de la realitat social i política on viuen, sobretot en contextos autoritaris, pensament que les portarà a lluitar per la democràcia a la vegada que adquireixen una consciència de gènere.³⁹¹

3.2.4. DE VOCALIA A CASAL DE LA DONA

A Cornellà de Llobregat, després de les Jornades Catalanes de la Dona, diversos grups de dones també van decidir organitzar-se en una coordinadora. Els principals objectius que es proposava eren: “Que haga incorporar a la mujer a todos los problemas, tanto laborales como ciudadanos, que Cornellá sufre día a día” i “Que empiece a plantear y a buscar soluciones sobre nuestros problemas como mujeres, al igual que lo han hecho 4.0000 mujeres en las Jornadas Catalanas de la *Dona*, que tuvieron lugar durante 4 días en Barcelona”.³⁹² Algunes de les dones estaven integrades en les associacions de veïns. El grup de dones de la Coordinadora exigia un local cedit per l’Ajuntament on es poguessin reunir i realitzar les activitats i un centre de planificació familiar.³⁹³

A més a més de la zona perifèrica de Barcelona també van sorgir vocalies de dones en altres ciutats de Catalunya, com les de Salt, Terrassa o Mataró, on és té constància de la formació de la Vocalia de Dones de Mataró Centre que, el

³⁹⁰ AML’H. Col·lecció enregistraments sonors. Entrevista a Mercè Olivares Soler.

³⁹¹ KAPLAN, Temma. “Social movements of women and the Public Good”, a BORDERÍAS, Cristina i RENOM, Mercè (ed.). *Dones en moviment(s)*, p. 19-47.

³⁹² AHPCE. Arxiu personal de Rosalía Sender Begué. “La Mujer en la sociedad”.

³⁹³ ANC. Fons M. Dolors Calvet Puig. Grups locals. “A todas las mujeres de Cornellà”.

1977, va organitzar diverses conferències.³⁹⁴ La inexistència de vocalia de dones en algunes ciutats no significa que als barris no hi hagués un alt grau de mobilització femenina en el context de la Transició. Un bon exemple de l'acció col·lectiva femenina és la posada en funcionament d'una escola bressol al barri de la Floresta, a la ciutat de Tarragona. Davant de la falta de llars d'infants municipals les mares van decidir obrir el servei, que era autogestionat i sufragat amb les aportacions de les famílies. Amb l'arribada de la democràcia, l'ajuntament tarragoní els va prometre que es municipalitzaria el servei, promesa que no es féu efectiva fins que les mares dels infants i les veïnes del barri no van tancar-se als baixos de l'edifici consistorial en senyal de protesta.³⁹⁵

Com ha assenyalat Giuliana Di Febo, la finalitat de creació de les vocalies era disposar d'un lloc on les dones poguessin gestionar autònomament l'espai i el temps.³⁹⁶ Les vocalies pretenien ser una plataforma on poguessin coexistir els objectius reivindicatius del barri i del conjunt del país amb els problemes específics femenins i a través de la qual es pogués millorar la formació de les dones mitjançant xerrades, debats i cursos que tractessin temàtiques que transcendien els problemes del barri. De fet, les vocalies van servir per organitzar, en col·laboració amb el moviment feminista centres pioners d'assessorament jurídic i de planificació familiar.

Cap a finals dels setanta les vocalies de dones també van patir la desmobilització del moviment veïnal. La deriva dels líders veïnals cap a càrrecs en els primers ajuntament democràtics i la resolució d'algunes de les problemàtiques com la construcció d'escoles i equipaments sanitaris van provocar l'apaivagament de la xarxa associativa dels barris i de les seves accions de protesta. Algunes vocalies de dones van deixar d'operar més en l'àmbit veïnal i van enfocar la seva lluita cap al front estrictament feminista,

³⁹⁴ ANC. Fons M. Dolors Calvet Puig. Grups i coordinadores locals 1975-1977. Vocalia de dones Mataró Centre.

³⁹⁵ DUCH, Montserrat i FERRÉ, Meritxell. *De súbdites a ciutadanes*, p. 154.

³⁹⁶ FEBO, Giuliana di. "Resistencia femeninas al franquismo", p. 153-168.

fomentant la creació de nous espais de dones i per a dones, així es van crear els centres o casals de la dona.

És té constància que la Vocalia de Dones de la Verneda, després de dos anys de funcionament, va crear el Centre de Dones a principis de 1979. Era un centre orientat a oferir assessorament sobre sexualitat, a semblança del servei que oferia DAIA o la Vocalia de Dones de Llevant, del Prat de Llobregat. En un primer moment, el treball va ser de caire intern al propi grup, amb xerrades sobre sexualitat i coneixement del propi cos. L'empenta per obrir el nou centre sorgí de dues metgesses de la vocalia que, per poder funcionar amb més autonomia, es van desvincular de l'Associació de Veïns de la Verneda. Les dones que acudien al centre hi anaven, sobretot, a demanar informació sobre contraceptius, però si volien una atenció més especialitzada, com ara les citologies o la col·locació de dispositius intrauterins, eren derivades a altres centres sanitaris. Els recursos econòmics de les vocalies eren ínfims i les dones impulsores sufragaven les despeses de la seva butxaca.³⁹⁷

Les vocalies de dones van fer una gran tasca, tant en la vessant teòrica com en la pràctica, per la reivindicació del dret al propi cos. Des de la teoria, van estendre, mitjançant xerrades, la concepció feminista d'una sexualitat plaent, separant sexe i reproducció, apostant per una maternitat lliure i desitjada i posant a l'abast de les dones informació sobre anticoncepció. Des de la vessant pràctica van reivindicar i van impulsar diverses assessories i centres de planificació familiar. Així, per exemple, el primer centre de planificació de Catalunya va sorgir per iniciativa de la Vocalia de Dones de l'Associació de Veïns de Llevant del Prat de Llobregat.³⁹⁸

Les demandes de benestar comú han estat encapçalades per dones sobretot al llarg dels segles XIX i XX. A partir dels anys seixanta, a Catalunya el

³⁹⁷ *Dones en Lluita*, núm. 10 (març-abril de 1979), p. 4.

³⁹⁸ AJUNTAMENT DEL PRAT DE LLOBREGAT (ed.). *La conquesta de la llibertat de les dones. Història d'un compromís amb la Planificació Familiar*. El Prat de Llobregat: Ajuntament del Prat, 2007; GRÀCIA, Irene. "Els centres de *planning* del Baix Llobregat: la seva creació, la seva història", a *Materials del Baix Llobregat*, núm. 4 (1999), p. 29-37.

fort creixement industrial, el procés migratori i la proliferació a les ciutats de nous i insalubres barris populars van reactivar la mobilització femenina relacionada amb els nivells de consum i les condicions de vida als barris. Les veïnes dels barris de les ciutats catalanes van participar col·lectivament en les protestes socials de la Transició: es mobilitzaren per disposar de places, mercats, ambulatoris, escoles, transports públics i per la fi de l'especulació urbanística. Des de la resistència veïnal reclamaven la dignitat de la seva comunitat i protestaven contra la carestia de vida. Van fomentar les xarxes de solidaritat comunitària i van defensar el dret a una ciutat habitable.

Les propostes i mobilitzacions plantejades pel moviment veïnal durant els anys setanta i vuitanta constitueixen un exemple de relació interclassista i intergenèrica, una escola de ciutadania on es van reformular les experiències i pràctiques socials en relació amb la problemàtica urbana, la vida quotidiana i l'acció política, representant una excel·lent oportunitat perquè les dones reinterpretessin el significat dels discursos fruit de les lluites ciutadanes, reflexionessin sobre les seves vivències, obrissin escletxes en el sistema de gènere i reclamessin centres de planificació familiar, escoles i centres de salut, a més de crear vocalies i coordinadores pròpies.³⁹⁹

Les vocalies de dones van ser fonamentals per estendre les noves idees del feminisme, ja que van desplegar una gran activitat als barris de les grans ciutats, van formar grups d'autoconsciència, van organitzar xerrades informatives sobre sexualitat, debats, activitats culturals com recitals de música, taules rodones, cursets i tallers. Moltes d'aquestes vocalies es van convertir en el primer nucli dels futurs col·lectius feministes i en les primeres seus dels centres de planificació familiar. Amb les seves lluites contra les agressions, a favor d'una sexualitat plaent i les campanyes d'informació sobre contracepció crearen molta consciència social.

³⁹⁹ MUÑOZ, Ángela i RAMOS, M. Dolores. "Mujeres, política y movimientos sociales. Participación, contornos de acción y exclusión", a BORDERÍAS, Cristina. *La historia de las mujeres: perspectivas actuales*. Barcelona: Icaria Editorial, 2009, p. 69-132.

Radcliff afirma que, a través de la participació en associacions cíviques, sindicats, manifestacions o protestes durant el curs de la Transició, moltes dones van posar en pràctica formes de democràcia participativa que van redefinir els límits de la ciutadania.⁴⁰⁰ Així també ho argumenta Empar Pineda en afirmar: “Creo que hicieron una labor francamente extraordinaria y considero que, al principio, las feministas que surgimos después fuimos muy injustas cuando, de alguna manera, no las considerábamos feminista porque —decíamos— no planteaban explícitamente asuntos feministas. Como si no lo fuesen el hecho de que las mujeres salieran de su casa, fueran a reuniones o se manifestaran —manifestarse era aquello que llamábamos los “saltos”, que consistía en concentrarse en un sitio y, a la voz de “ya”, ocupar la calzada, interrumpir un ratito el tráfico, lanzar unos panfletos, soltar unos gritos y, corriendo, para casa—. Entiendo que el hecho de que aquellas mujeres hicieran esto en aquellos años setenta fue injustamente valorado por muchas de nosotras en un principio.”⁴⁰¹

En un primer moment, aquestes accions col·lectives de les dones als barris per la millora del benestar de la seva comunitat van ser infravalorades per les mateixes feministes. Encara que després, amb el temps, s’ha vist que moltes d’aquestes accions van ser el mitjà de presa de consciència de veïnes que passarien a buscar respostes en les associacions feministes o que crearien, per iniciativa pròpia, les vocalies de dones dels seus barris i que, per tant, formarien part de la xarxa del moviment feminista català.

⁴⁰⁰ RADCLIFF, Pamela. “La ciudadanía y la transición a la democracia”, a PÉREZ LEDESMA, Manuel. *De súbditos a ciudadanos. Una historia de la ciudadanía en España*. Madrid: Centro de Estudios Políticos y Constitucionales, 2007, p. 343-371.

⁴⁰¹ PINEDA, Empar. “Las otras feminista”, p. 249-272.

3.3. CARTOGRAFIA DEL MOVIMENT FEMINISTA A CATALUNYA

Un dels objectius marcats en iniciar aquesta recerca era descobrir si s'havia creat una xarxa feminista més enllà de la ciutat de Barcelona. És evident que per les seves característiques de capital política, universitària i cultural i per la densitat de població va ser a la ciutat comtal on es van crear gran part dels grups feministes i on es van establir les seves seus, on van tenir lloc les mobilitzacions i on es van concentrar la majoria d'accions col·lectives del feminisme català. Però, després d'haver fet aquestes apreciacions també cal deixar constància que en d'altres ciutats catalanes es van formar nuclis feministes que van suposar un fort front de lluita i de reivindicació a nivell local.

El cas de l'Hospitalet de Llobregat és paradigmàtic ja que el desenvolupament d'organitzacions feministes va estar fortament marcat pel context social i econòmic de la ciutat. Les característiques sociològiques de la població (immigrants de classe treballadora) que residia en els barris perifèrics de la localitat, amb un elevat grau de mobilització obrera i veïnal, va provocar que les reivindicacions feministes es canalitzessin a través de les vocalies de dones de les associacions de veïns.

En les properes línies s'analitzarà el sorgiment d'organitzacions feministes al llarg de la geografia catalana, les característiques que van presentar i les accions que van dur a terme. Primer s'enfocarà la mirada en les ciutats de les comarques de la demarcació de Barcelona, centrades en el Barcelonès, el Vallès Occidental i el Bages i a continuació en les demarcacions de Girona, Lleida i Tarragona, però concretant l'anàlisi sobre les seves capitals.

3.3.1. EL MOVIMENT FEMINISTA AL BARCELONÈS, AL VALLÈS OCCIDENTAL I AL BAGES

Hi ha localitats de la perifèria de Barcelona que van presentar la mateixa casuística que la descrita en el capítol anterior sobre la situació als barris de l'Hospitalet de Llobregat. Santa Coloma de Gramenet, a la comarca del Barcelonès, va viure un procés de transformació social i urbanística molt fort durant la dècada dels seixanta i setanta del segle XX i va registrar un creixement exponencial en només deu anys, en passar de 32.590 habitants l'any 1960 a 106.711 el 1970 i arribant a la xifra de 140.588 habitants el 1980.⁴⁰² Així, per la seva situació de proximitat amb Barcelona i la seva àrea industrial, Santa Coloma va convertir-se en una ciutat dormitori.⁴⁰³

En el si dels barris de la localitat va proliferar la formació de grups de dones que, amb l'impuls de les Jornades Catalanes de la Dona, es van materialitzar en vocalies que van agrupar-se, el mateix 1976, al voltant d'una coordinadora. En un butlletí editat per la Coordinadora exposaven els següents objectius: "El fin principal de estos grupos es entablar relación con las mujeres de cada barrio, tratar todas las cosas que nos puedan interesar o que nos preocupen y hacer charlas de todo tipo para promocionar y elevar el nivel cultural y social de las mujeres de los barrios".⁴⁰⁴ Les vocalies que hi participaven eren dels barris el Llatí, el Centre, el Raval, Santa Rosa, el Ríu i l'Associació de Mestresses de Casa de Singuerlín.

Elvira Ruiz defineix així la tasca de les vocalies: "Clar, la vocalia de dones pretenia recollir aquestes dones que a les sis de la tarda havien de ser fent el sopar per als nens i per al marit. La idea era tenir un horari que els fes factible fer alfabetització i donar uns serveis, com aquest de la injecció, perquè hi havia cues increïbles per posar-se una injecció, o fer una xerrada sobre sexualitat o fer

⁴⁰² Dades de l'Institut d'Estadística de Catalunya (Idescat).

⁴⁰³ GRUP D'HISTÒRIA JOSÉ BERRUEZO. *Una Ciutat dormitori sota el franquisme: Santa Coloma de Gramenet*. Santa Coloma: Carena, 2006.

⁴⁰⁴ ANC. Fons PSUC. Comissió d'Alliberament de la Dona. "Mujer en Santa Coloma". Desembre de 1976.

una xerrada sobre diferents lluites. O la lluita que hi va haver per la barra de pa de quart quan en comptes de pujar el preu del pa van disminuir el pes de la barra. La lluita era anar al forn i exigir que et pesessin la barra.”⁴⁰⁵

Un dels grups més actius a Santa Coloma fou l’Associació de Mestresses de Casa de Singuerlín, que el 1976 aplegava unes dues-centes dones, les quals van col·laborar molt estretament amb l’Associació de Veïns del barri per aconseguir escoles, per l’arribada del transport públic fins al barri o per la construcció d’un ambulatori que mobilitzà tota la població de la ciutat de forma molt unitària. Les membres de l’Associació de Mestresses de Casa van anar més enllà de les demandes de benestar per a la seva comunitat assumint col·lectivament el dret del propi cos i la lluita per aconseguir un centre de planificació familiar; també van defensar el dret al divorci i a l’avortament i van gestionar serveis d’atenció jurídica i ginecològica. El 1976 el grup de dones de Singuerlín va participar en les I Jornades Catalanes de la Dona.

No es pot qualificar l’Associació de Mestresses de Casa com a grup específicament feminista, però sí que es pot afirmar que van ser unes dones que van actuar en congruència amb els postulats reivindicatius *tot el que és personal és polític* i van adherir-se a les principals campanyes del moviment feminista català col·laborant estretament amb els altres grups feministes de Santa Coloma.

A Santa Coloma, a més a més de les vocalies de dones, van sorgir-hi dues agrupacions amb un caràcter marcadament feminista: una era l’Associació Catalana de la Dona i l’altra, el Casal de la Dona. La delegació de l’Associació Catalana de la Dona estava liderada per Francisca López i es va centrar, sobretot, en tasques d’assessorament jurídic. El Casal de la Dona es va formar després del debat generat a les Jornades Catalanes sobre la necessitat d’un moviment feminista autònom dels partits polítics. El grup estava integrat per dones independents i militants en partits de l’esquerra antifranquista. Una de les seves impulsores fou Elvira Ruiz, militant del Moviment Comunista i activa també en l’associacionisme veïnal.

⁴⁰⁵ Entrevista a Elvira Ruiz García.

El Casal de la Dona es va vincular a la Coordinadora Feminista de Barcelona i va participar en totes les campanyes que aquesta va promoure, com la de demanda d'una llei de divorci sense culpables i la de legalització dels anticonceptius i l'avortament. Elvira Ruiz recorda les manifestacions que denunciaven els judicis de Bilbao: "Vam fer un mural de paper explicant-ho. Va ser una de les primeres coses que vam fer com a grup de dones del Casal. Hi explicàvem el cas de les dones que tenien el judici per avortament a Euskadi. Allò era un cas sagnant, eren dones que havien avortat amb una *avortera* d'aquelles que els hi posava *el perejil*... i que no havien ni aconseguit tenir l'avortament."⁴⁰⁶

Com a objectius primordials, les integrants del Casal de la Dona es van plantejar treballar el tema de la difusió de l'anticoncepció i vindicar l'obertura d'un centre de planificació familiar a la ciutat. "I vam dir: volem que Santa Coloma tingui un centre de *planning* i si tenim un ajuntament d'esquerres anem a demanar que ens facin un centre de *planning*. Clar, l'Ajuntament no tenia un duro. Santa Coloma és una ciutat que és deficitària econòmicament, no tenia indústria i no teníem recursos. Però vam dir: som el cinquanta per cent de la població i ja sabem que és la Seguretat Social, en teoria, la que ha d'assumir aquestes coses, però mentrestant demanàvem que l'Ajuntament fes un centre de *planning*."⁴⁰⁷

En les mobilitzacions pel centre de planificació familiar també hi van participar les altres organitzacions de dones de la ciutat, sobretot l'Associació de Mestresses de Casa de Singuerlín i l'Associació Catalana de la Dona. Finalment, el primer ajuntament democràtic va fer-se càrrec de la reivindicació i va obrir un centre de planificació familiar. L'equip professional del centre, a més a més d'estar integrat per una ginecòloga i consultores, també disposava d'una assistent social, que juntament amb el Casal de la Dona va promoure cursos d'alfabetització per a les dones dels barris, ja que moltes no sabien ni llegir ni escriure. Les classes es feien de tres a cinc de la tarda, que era l'espai de

⁴⁰⁶ Entrevista a Elvira Ruiz García.

⁴⁰⁷ Ídem.

temps que les mares tenien lliure perquè els infants eren a l'escola. La professora dels cursos també era una dona. L'experiència fou molt positiva i moltes s'animaren posteriorment a seguir la seva formació en escoles d'adults.

Les integrants del Casal també van protestar contra les agressions sexuals i els maltractaments. Per això van organitzar cursets d'autodefensa per a les dones i també van reclamar la creació, a càrrec del consistori, d'una casa d'acollida per a les dones víctimes de violència masclista. A més a més, es van adherir a la campanya contra la permanència d'Espanya a l'OTAN i es van sumar a les activitats que promovia el grup Dones Antimilitaristes (DOAN), com ara el Tren de la Pau que va anar fins a Tortosa el 1985.

A la ciutat de Badalona també es van formar vocalies de dones, en concret als barris de Llefia, Sant Roc i Sant Crist. El 1976 és té constància de la participació del Grup de Dones de Badalona en les I Jornades Catalanes de la Dona. Les integrants provenien de diferents àmbits i estaven lligades al moviment veïnal, a les organitzacions polítiques i sindicals i n'hi havia també d'independents. Les seves reivindicacions es van focalitzar en el dret per l'avortament, en la construcció d'un centre de planificació familiar i en donar suport a les campanyes contra les agressions a les dones.⁴⁰⁸

A la comarca del Vallès Occidental també hi va ser present el moviment feminista. Així, a les ciutats més grans com Terrassa i Sabadell, eminentment dedicades a la indústria tèxtil, hi van sorgir grups i vocalies de dones. Però també a d'altres ciutats més petites com Cerdanyola o Santa Perpètua de Mogoda s'ha de deixar constància de la formació de sengles grups feministes, alguns dels quals han tingut una llarga vida i existeixen encara avui dia.

Des de finals de 1976 les entitats de dones de Terrassa van realitzar un procés d'unificació i creixement organitzatiu i formaren la Coordinadora Feminista de Terrassa, que agrupava el Departament de la Dona de l'Associació d'Amics de les Nacions Unides, la Secretaria de la Dona de CCOO, la Vocalia de Dones dels barris de Ca n'Anglada i de Sant Llorenç i el Grup de Dones de

⁴⁰⁸ FERRANDO PUIG, Emili. *La dona a Badalona. Cent anys de protagonisme invisible (1897-1997)*. Barcelona: Editorial Mediterrània, 2000, p. 125.

l'Assemblea d'Aturats.⁴⁰⁹ El 1977 la Coordinadora va organitzar un cicle de conferències on, entre d'altres, van intervenir Regina Bayo i M. Josep Ragué de l'Organització Feminista Revolucionària.⁴¹⁰

La Coordinadora Feminista de Terrassa es va sumar a les reivindicacions centrals del moviment feminista català. Així, per exemple, el 8 de juliol de 1978 es va celebrar un acte de suport a la campanya "Dona i Constitució". S'hi manifestava que la Constitució ignorava les dones i que calia pressionar el govern per aconseguir introduir drets com la no-discriminació per raó de sexe, la lliure afectivitat i sexualitat, l'eliminació de la pàtria potestat —que s'havia de substituir per la responsabilitat compartida entre els progenitors—, la no-discriminació en els mitjans de comunicació, el divorci i el matrimoni civil, els anticonceptius i l'avortament lliure i gratuït, el dret al treball en igualtat de condicions i, finalment, l'aplicació de la coeducació a les escoles i als instituts.⁴¹¹ Un altre dels fronts on va participar activament la Coordinadora Feminista de Terrassa va ser en el suport a la M. Ángeles Muñoz.

L'any 1977 fa aparició el moviment feminista a la ciutat de Sabadell amb la creació del Grup de Dones en Lluita. El principal revulsiu que va fer néixer aquest grup fou la mort d'Antònia España, una treballadora tèxtil de setze anys que va ser assassinada al carrer Permanyer el 15 de setembre de 1977 quan es dirigia al seu lloc de treball.⁴¹² Durant vint anys —fins a la seva dissolució l'any 1997— el Grup de Dones va organitzar actes a la ciutat i va crear un servei d'assessoria jurídica. L'entitat es reunia en un local de l'Associació de Veïns del Centre, ja que, com molts grups feministes de l'època, no disposaven d'un local propi on realitzar les trobades.

⁴⁰⁹ "Una alternativa revolucionaria a la sociedad", a *Al Vent*, núm. 23 (juliol-agost de 1978), p. 11.

⁴¹⁰ "La Coordinadora Feminista cabalga de nuevo: acuerdo en puntos conflictivos", a *Al Vent*, núm. 0 (desembre de 1977), p. 25.

⁴¹¹ LACUEVA, Josep Lluís; MÀRQUEZ, Manuel i PLANS, Lourdes. *Combat per la llibertat. Memòria de la lluita antifranquista a Terrassa (1939-1979)*. Barcelona: Fundació Torre del Palau, 2007, p. 779.

⁴¹² DOMÍNGUEZ ÁLVAREZ, Virginia. *Imatges de Dones en la història de Sabadell. Una mirada al fons de l'Arxiu Històric de Sabadell (exposició)*. Sabadell: Regidoria d'Igualtat Dona-Home, 2002.

L'Associació Catalana de la Dona també va esperonar la formació d'una delegació a la ciutat. La seva presentació va anar a càrrec de la presidenta d'ACD, Anna Mercadé, amb la conferència "El feminisme després de les eleccions".⁴¹³ Encara que s'han localitzat algunes notícies sobre l'ACD, aquesta organització no va estar molt de temps activa. A partir de 1978 se li perd la pista i l'únic grup de reivindicació feminista que perdurà al llarg del temps serà el Grup de Dones en Lluïta, que més tard s'anomenarà Grup de Dones de Sabadell.

Durant l'any 1979 el Grup de Dones en Lluïta es va sumar a la campanya per la despenalització de l'avortament i per la reivindicació d'una maternitat lliure i desitjada. El 1980 van adherir-se a la campanya sobre la Llei de divorci, fent difusió del projecte de llei que havia elaborat la Coordinadora d'Organitzacions Feministes de l'Estat espanyol.⁴¹⁴ A principis dels vuitanta el Grup de Dones va patir una davallada, tanmateix les seves integrants van continuar actives en la promoció i la difusió de les demandes feministes. El 1982 van participar en les II Jornades Catalanes de la Dona a Barcelona i el 1983 van posar en marxa la revista *Nosaltres les dones*, en la qual exposaven que el grup se n'havia plantejat l'edició perquè volien sensibilitzar a totes les dones en el fet que la seva alliberació depenia d'elles mateixes.⁴¹⁵

El 1974, a la localitat vallesana de Santa Perpètua de Mogoda les veïnes del barri de la Florida van formar l'Associació de Mestresses de Casa Montserrat. Les dones havien començat a reunir-se i a protestar per la carestia de la vida i, sobretot, després de la pujada del preu del pa. Poc a poc també van introduir-hi reivindicacions sobre les necessitats socials del barri, com la necessitat d'una escola bressol o una escola d'adults. Pilar Sánchez Díaz va participar activament en l'entitat i en les demandes d'equipaments per a la població: "Nosaltres el que dèiem era que les escoles bressol havien de ser per a

⁴¹³ *Diari de Sabadell*, 9 de juliol de 1977.

⁴¹⁴ *Diari de Sabadell*, 30 de novembre de 1979 i 31 de gener de 1980.

⁴¹⁵ UB. CRAI. Arxiu de la Biblioteca del Pavelló de la República. Hemeroteca. *Nosaltres les Dones*, núm. 0 (març de 1983). Vegeu en l'annex D la imatge núm. 16.

totes les dones, perquè, no ens enganyem, encara estem com estem. L'escola bressol havia de ser per a les dones que treballaven, perquè així podien portar-hi els nens i les nenes, però també per a les dones que no treballaven precisament perquè no tenien on deixar els nens i les nenes per anar a la recerca de feina. I ho vam aconseguir: primer l'escola d'adults i després l'escola bressol.”⁴¹⁶

Després de les Jornades Catalanes de la Dona, l'Associació de Mestresses de Casa Montserrat passa a anomenar-se Grup de Dones de Santa Perpètua de Mogoda. La presa de consciència feminista entre les seves integrants és evident, sobretot amb la vindicació del dret al propi cos i el trencament amb els vells tabús imposats per la moral nacionalcatòlica, tal com relata Pilar Sánchez: “Després vam començar a lluitar per la planificació familiar, pels anticonceptius. La que menys ja en tenia tres (fills). I dins dels anticonceptius, com a feministes, pensàvem a veure perquè ens hem d'*atiborrar* de pastilles i col·locar-nos *DIUS* si no ens *enterem* de la sexualitat. Volem gaudir també del sexe.”⁴¹⁷

El 1976 naixia el Grup de Dones Feministes de Cerdanyola, després de les I Jornades Catalanes de la Dona. Entre els anys 1980 i 1981 van aconseguir que el consistori assumís un centre de planificació familiar per donar servei a les dones de les poblacions de Ripollet i Cerdanyola. Aquest fou el primer centre de la comarca del Vallès Occidental. El 1982 van començar un programa a la ràdio local, *L'hora de les dones*, que es va mantenir durant tres anys. Al febrer de 1983 van organitzar les I Jornades feministes de Cerdanyola, amb el títol “Nosaltres les dones”, amb temes molt específics de l'actualitat del moment: l'avortament, l'antimilitarisme, els maltractaments, la crisi econòmica i la visibilitat de les dones en la història.⁴¹⁸

El 1987, davant la necessitat d'aconseguir subvencions i fruit dels nous corrents de l'associacionisme més institucionalitzat, el Grup de Dones

⁴¹⁶ Entrevista a Pilar Sánchez Díaz.

⁴¹⁷ Ídem.

⁴¹⁸ *Diari de Sabadell*, 18 de febrer de 1983.

Feministes es va passar a constituir formalment com El Safareig. El 1994 se'ls va atorgar el Servei d'Atenció i Informació a les Dones i el reconeixement de ser un punt de referència per a les dones en situacions de discriminació a la comarca. El seu treball de prevenció de la violència domèstica va portar l'entitat a col·laborar amb l'Institut Català de les Dones amb el programa "Talla amb els mals rotllos", destinat a formar agents de prevenció de violència de gènere en l'àmbit de tota Catalunya. El 2010 El Safareig gestionava el servei de prevenció, atenció i recuperació de les violències masclistes a la població.

Encara que aquest balanç cronològic fins a l'actualitat sobrepassi el marc temporal marcat en la investigació, s'ha considerat interessant observar la llarga trajectòria de més de trenta d'anys d'un grup feminista nascut arran de les I Jornades Catalanes de la Dona i que ha perdurat fins avui dia. L'evolució d'aquest grup és el testimoni de la trajectòria històrica que ha viscut una part del feminisme a Catalunya. Les preocupacions i els debats generats a principis dels vuitanta, centrats a l'entorn de la despenalització de l'avortament, la visibilitat i la denúncia de les agressions i la preocupació per noves problemàtiques com el medi ambient van marcar l'agenda feminista del grup. El pas de l'associacionisme informal al formal i, més tard, el procés d'institucionalització i la reorientació com a grup especialitzat en la prevenció, atenció i recuperació de la violència masclista va marcar la trajectòria de les dones que hi van seguir vinculades.

El màxim exponent del moviment feminista al Bages fou l'Associació de Dones del Bages. La llavor d'aquesta associació cal buscar-la quan algunes dones de la comarca van assistir, a títol individual, a les Jornades Catalanes de la Dona. D'aquí sorgí la necessitat de reunir-se per exposar i debatre la problemàtica de la dona i es van formar grups de discussió amb dones provinents de localitats com Manresa, Navarcles, Artés, Sant Joan de Vilatorrada, Sallent, Calders, Santa Maria d'Oló i Sant Vicenç de Castellet. Aquesta primera llavor va donar els seus fruits i aquest primer grup informal

va pensar en la possibilitat de formar una associació legal, que va formalitzar-se al juliol de 1978.⁴¹⁹

El grup de dones, com molts d'altres arreu de Catalunya, no disposava d'un local propi, un espai on reunir-se, debatre i que restés obert a totes les dones. Per això algunes de les primeres trobades havien tingut lloc a la Llibreria Maragall, de Manresa, propietat d'una de les activistes, Rosa Riu. Un cop legalitzada l'entitat es van començar a reunir al local del Centre Excursionista. Com es pot apreciar, tant les llibreries com els centres excursionistes foren espais que van servir de paraigua per a les entitats d'esperit catalanista i democràtic durant el tardofranquisme i la transició democràtica. A Tarragona, el Bloc Feminista també es reunia i realitzava activitats a l'aixopluc de la Llibreria de la Rambla.⁴²⁰

Anys més tard, el 1984, l'entitat va aconseguir, gràcies a una subvenció municipal, obtenir un local propi al carrer Àngel Guimerà de Manresa. El 10 de març de 1984 s'inaugurà el local amb la denominació de Casal de la Dona. Aquest local es va utilitzar fins al novembre de 1989, quan la Milícia Catalana va col·locar un artefacte explosiu a l'escala de l'edifici (simultàniament a la bomba que va esclatar a la Clínica Dexeus de Barcelona) i va deixar el local destrossat.⁴²¹ No era la primera vegada que els grups d'extrema dreta es fixaven objectius feministes en els seus atacs: a Lleida, el 1978, el local de la delegació de l'Associació Catalana de la Dona també va patir un atemptat.

Una de les preocupacions de l'Associació de dones del Bages va ser oferir un servei d'assessorament sobre el tema de l'avortament. Així ho explica la presidenta de l'entitat, Montserrat Martínez: "Teníem contacte amb un grup de Barcelona anomenat DAIA i si una dona demanava per avortar l'enviàvem allà. A les que tenien més diners els donàvem adreces del Regne Unit i, més endavant, de França i Holanda. Si no tenien diners buscàvem recursos econòmics allà on fos. Fins que a Barcelona van començar a néixer les primeres

⁴¹⁹ GARCÍA CASARRAMONA, Gal·la. *El moviment feminista a Manresa*, p. 35.

⁴²⁰ DUCH, Montserrat i FERRÉ, Meritxell. *De súbdites a ciutadanes*, p. 210.

⁴²¹ *La Vanguardia*, 7 de desembre de 1989, p. 18.

clíniques amb autorització legal. El que vam evitar sempre va ser enviar cap dona a centres il·legals per avortar. El que fèiem era respectar la voluntat de la dona i la seva decisió.”⁴²²

A finals dels anys vuitanta van centrar les seves activitats a l’entorn del tema OTAN, en la participació al Moviment per la Pau i en la denúncia de les agressions a les dones dins l’àmbit familiar i al carrer. Durant el 1990 es va continuar amb la campanya de denúncia i suport a les dones violades. Finalment, l’Associació de Dones del Bages va dissoldre’s el 1992.⁴²³

3.3.2. DE L’ASSOCIACIÓ DE MESTRESSES DE CASA DE SALT AL CASAL DE DONES DE GIRONA

Les arrels de la primera organització de dones amb caràcter reivindicatiu de les comarques gironines les hem de buscar a la població de Salt.⁴²⁴ Era el 1973 quan un grup de dones començaren a reunir-se periòdicament. El grup havia nascut per l’impuls de la metgessa basca Luisa Yzaguirre i la treballadora tèxtil Sion García. Així ens ho relata aquesta última: “Vam començar a trobar-nos a la tardor del 1973 cap al 1974, i ens trobàvem on hi havia Can Panxut, on ara hi ha el Teatre de Salt... i ens vam començar a trobar, doncs, molt poques dones. Una de les que va embolicar-ho tot, la pionera, era una noia basca, de Zarautz, que era doctora, la Luisa Yzaguirre, i estava en el PTE, el Partit dels Treballadors. I ella sempre em venia al darrere i tot el dia deia tu i jo hem de fer alguna cosa per les dones.”⁴²⁵ Per no aixecar sospites i integrar-se dins de l’oficialitat franquista, es van registrar com a Associació de Mestresses de Casa de Girona i, com a presidenta, hi va figurar Sion García.

⁴²² GARCÍA CASARRAMONA, Gal·la. *El moviment feminista*, p. 61.

⁴²³ *Ibidem*, p. 130-136.

⁴²⁴ L’1 de gener de 1975 es produeix l’annexió oficial de la vila de Salt a la ciutat de Girona. El procés d’annexió desfermà una forta oposició veïnal. El 1983, després d’anys d’intenses mobilitzacions, Salt i Sarrià es van separar de Girona i van recuperar la seva independència com a localitat.

⁴²⁵ Entrevista a Sion García Martínez.

L'Associació de Mestresses de Casa va presentar una comunicació a les Jornades Catalanes de la Dona on denunciaven les dures condicions i la discriminació que patien les treballadores del tèxtil a Salt, com ja s'ha reflectit en el capítol sobre el desenvolupament de les Jornades. Algunes de les dones que participaven en l'Associació de Mestresses de Casa van integrar-se més tard i van participar en les activitats de l'Associació de Veïns de Salt, entitat amb molta força reivindicativa a la localitat. Després de les I Jornades de la Dona algunes activistes del moviment veïnal van formar la Vocalia de Dones de Salt, ja que sota els auspicis de l'associacionisme veïnal tenien més marge per organitzar activitats de caire més obert i progressista com xerrades sobre sexualitat. Així ho explica Dolors López: "Aprofitàvem el paraigües de l'Associació per llançar missatges a la mateixa associació, perquè, és clar, també hi havia les actituds que hi havia, i aprofitant els missatges de l'Associació a la població vam incorporar reivindicacions en favor dels drets de la dona. Me'n recordo de dues dones que treballaven a la fàbrica tèxtil i que eren les que portaven iniciatives, tant de la fàbrica a l'Associació com de l'Associació a la fàbrica."⁴²⁶

L'actuació de les dones de la vocalia va ser molt pragmàtica i van ser el nucli impulsor de l'Escola d'Adults de Salt. S'actuà amb les treballadores de les fàbriques locals i, juntament amb l'alfabetització de dones adultes, es feien classes de cultura general i d'obtenció del certificat d'escolaritat. La qüestió de la independència de Salt va ser una lluita molt sentida a la població i en la qual es va registrar molta participació femenina.⁴²⁷ Però des de la Vocalia també es van organitzar conferències a l'entorn de la reivindicació feminista dels drets reproductius, amb la realització de xerrades al voltant de la sexualitat, l'anticoncepció i la planificació familiar.⁴²⁸

⁴²⁶ Entrevista a Dolors López Vegas.

⁴²⁷ MOLINA, Puri. "El naixement del moviment", p. 51-56.

⁴²⁸ Arxiu Municipal de Salt (AMS). Fons Associació de Veïns de Salt. Xerrades-Col·loqui de la Vocalia de l'Associació de Veïns de Salt, s/d.

Després d'uns mesos, les mateixes impulsores de l'Associació de Mestresses de Salt decideixen que han d'abastar més territori i estendre les seves reivindicacions a més dones. Amb aquests objectius Sion García i Luisa Yzaguirre demanen un local al Bisbat de Girona. "Vam posar-nos en contacte amb un capellà, Mossèn Iglésies, que aleshores estava a l'Església del Carme i era dels que s'havia destacat una mica per *progre*, i li vam dir que necessitàvem un local per fer trobades de dones. Durant la dictadura els únics locals que hi havia eren de l'Església o de l'Estat. Amb el capellà ho vam disfressar de farem coses culturals per a dones i no ens va preguntar massa i ens va deixar el local a la part vella de Girona. El vam arreglar una mica i ens hi vam començar a reunir."⁴²⁹ Així és com es va formar el Grup de Dones de Girona a partir de l'any 1976, amb seu al carrer Alemanys.

Arran de la celebració de les Jornades Catalanes de la Dona, la filosofia i els objectius de moltes associacions de dones va fer un gir. Les primeres organitzacions femenines que es preocupaven per temes com la carestia de la vida i per problemàtiques més quotidianes fan seves les reivindicacions sobre l'alliberament de la dona resultants de les Jornades i adquireixen un discurs feminista en la seva línia d'actuació. Així ho expressa Dolors López, activa en la Vocalia de Dones de Salt i en el Grup de Dones de Girona: "Hi va haver un canvi subtil en la conscienciació que teníem les dones, perquè fins a aquell moment una miqueta era com si ens deixéssim portar pels moviments més grans, ja fossin partits o associacions de veïns, i ens movíem una miqueta a remolc de les reivindicacions generals, tot i que reivindicàvem el nostre paper, reivindicàvem tota una sèrie de drets de les dones, com els anticonceptius. Devia ser a partir de les Jornades Catalanes de la Dona quan vam fer una mena d'aturada, algunes dones, no totes evidentment, i una reflexió a veure que estem fent, per què estem lluitant, per què serveix el que estem fent, qui som, què volem ser."⁴³⁰ També es manifesta, en aquest sentit de l'abans i el després que van suposar les Jornades, Puri Molina: "Jo penso que si que va haver-hi una

⁴²⁹ Entrevista a Sion García Martínez.

⁴³⁰ Entrevista a Dolors López Vegas.

definició. De fet, les I Jornades, van ser impactants; d'allà va sortir tot. Llavors totes aquelles dones que van estar coordinant tot el tema de les Jornades eren uns referents ideològics importants.”⁴³¹

L'Associació o Grup de Dones de Girona (es troba citada amb els dos noms a la premsa local i a la documentació de l'organització) aplegava un col·lectiu d'una franja d'edat compresa entre els vint i els quaranta anys i de procedència professional molt diversa: administració, sanitat, ensenyament... Aquest grup no va arribar a legalitzar-se mai i les necessitats econòmiques se solucionaven amb aportacions econòmiques puntuals. Va ser fonamentalment un grup de discussió teòrica i d'actuacions pràctiques en relació als eixos centrals de la lluita feminista.⁴³² Es plantejava ser un moviment autònom en la seva estructura organitzativa, independent dels homes, dels partits i de les organitzacions de masses; democràtic en el seu funcionament intern, és a dir, que qualsevol acció o denúncia pública feta en nom del grup s'havia de discutir i aprovar per majoria, i obert a totes les dones que volien lluitar per la seva alliberació i que acceptaven els punts mínims de funcionament del grup.⁴³³ Per tant aquest grup presentava les mateixes característiques que moltes altres organitzacions feministes que havien sorgit arreu de Catalunya després de les jornades del maig de 1976.

El Grup de Dones va participar activament en les campanyes endegades pel moviment feminista, com la demanda de despenalització de l'adulteri i va adherir-se a la campanya d'autoinculpació “Jo també sóc adúltera”. Puri Molina recorda aquesta lluita: “Aquí també vàrem recollir signatures. Me'n recordo de la campanya «Jo també sóc adúltera». Clar, és que sobretot a nivell jurídic era tant brutal la legislació franquista que hi havia molta feina per modificar les lleis. Aquella campanya va tenir molta força a Barcelona, però també arreu de

⁴³¹ Entrevista a Puri Molina Requena.

⁴³² MOLINA, Puri. “El naixement del moviment”, p. 51-56.

⁴³³ Arxiu personal de Puri Molina Requena. Grup de Dones de Girona (5 de febrer de 1977).

Catalunya: alguna pancarta, cartells, recollida de firmes... Va tenir molta incidència arreu.”⁴³⁴

Les reivindicacions del Grup de Dones també van gravitar sobre la legalització de la llei del divorci i la despenalització de l'avortament i dels anticonceptius. Les reivindicacions sindicals van ser un altre dels àmbits en els quals van centrar la seva acció. El grup es va adherir a la diada de l'1 de maig en pro de la lluita obrera, però remarcant que les dones, dins de la classe obrera, es trobaven en condicions pitjors.⁴³⁵

També en el marc de la campanya sobre la despenalització de l'avortament tenim notícia del Grup de Dones de l'Empordà, amb seu a la ciutat de Figueres. El 26 d'octubre de 1979, aquest grup va lliurar a l'Ajuntament 236 firmes demanant que el consistori es definís sobre la despenalització i sobre l'amnistia per a les dones processades de Bilbao i Cerdanyola. El dia 9 de novembre de 1979, el grup de dones de l'Empordà va organitzar una conferència sobre l'avortament a càrrec de l'advocada Margarida Obiols al Museu de l'Empordà.⁴³⁶

Amb l'objectiu de l'obertura d'un centre de planificació a la ciutat de Girona es va formar, el 1979, l'Associació de Dones de les Comarques Gironines. Encara que aquest fos l'objectiu primordial, l'organització va ampliar el seu radi d'acció a d'altres camps reivindicatius (llei de divorci, dret a la igualtat jurídica, professional i laboral, indult per a totes les dones encausades per avortament i creació de guarderies). Aquesta agrupació feminista, dos anys després disposava d'una assessoria jurídica, una vocalia d'informació, divulgació i conscienciació i continuava treballant en la línia per aconseguir el servei de planificació.⁴³⁷

⁴³⁴ Entrevista a Puri Molina Requena.

⁴³⁵ Arxiu personal de Puri Molina Requena. Grup de Dones de Girona. Full volant del Primer de Maig.

⁴³⁶ *El Punt*, 9 de novembre de 1979.

⁴³⁷ *Presència*, 1 de març de 1981.

Amb motiu de la commemoració del 8 de Març, el 1981 es va organitzar a Girona una gran assemblea de dones al Teatre Municipal, en la qual es materialitzà la ruptura del moviment feminista gironí en dos grups ben diferenciats: l'Associació de Dones de les Comarques Gironines i el Casal de la Dona. Les integrants del Casal van assistir a l'acte portant una gran pancarta on es podia llegir "La decisió és nostra". Amb aquesta proclamació volien manifestar la seva autonomia respecte als partits polítics, ja que la majoria de dones que integraven el nucli de l'Associació de Dones de les Comarques Gironines eren militants o simpatitzants del PSC.

El desacord venia motivat pel fet que l'Ajuntament havia concedit la gestió del centre de planificació familiar a l'Associació de Dones de les Comarques Gironines, que, segons el Casal de la Dona no presentava una cosmovisió feminista integral de la salut femenina, sinó que es caracteritzava per un treball més tècnic, ja que estava formada, en la seva majoria, per professionals de la sanitat i dels serveis socials. L'Associació de Dones de les Comarques Gironines, a partir de l'obertura del centre, va deixar d'actuar com a col·lectiu de dones, es va difuminar i va desaparèixer com a grup de pressió social a les comarques gironines.

D'altra banda, el Casal de la Dona era la refundació de l'antic col·lectiu Grup de Dones de Girona, que després d'un temps d'inactivitat, el novembre de 1980, es tornava a reunir sota un nom nou.⁴³⁸ "Al novembre de 1980 una colla de dones vàrem començar a trobar-nos per parlar de tot allò que ens afecta i vàrem adonar-nos que era molt important tenir estones per comunicar-nos, per connectar entre nosaltres, ja que les dones, com a tals, tenim interessos comuns. Arran d'això hem procurat trobar un espai nostre, on hi tinguessin cabuda els nostres llibres, la nostra música, festes, xerrades, projectes... per poder compartir-ho. D'aquest espai tan nostre, tan per a nosaltres, per a les dones, en diem El Casal de la Dona."⁴³⁹

⁴³⁸ Vegeu en l'annex D la imatge núm. 9.

⁴³⁹ *Presència*, 1 de març de 1981.

D'aquesta manera naixia un nou espai de trobada per a les gironines amb inquietuds feministes, un espai per al debat i l'intercanvi d'idees. En un primer moment es van instal·lar en un pis del carrer del Carme, però al cap d'un any es van traslladar al centre històric, al carrer Bellmirall.⁴⁴⁰ En aquesta nova etapa hi havia velles conegudes i noves incorporacions. Dolors López apunta la relació que tenien les dones que s'hi trobaven: "Vam ser Casal de la Dona fins al moment en què vam tenir un espai, i vam ser nosaltres les que vam dir que ens dèiem Casal de la Dona. No recordo que legalitzéssim mai ni el nom ni l'associació. Érem unes quantes dones que ens trobàvem una miqueta per treballar els temes aquests que ens interessaven de l'àmbit personal, cultivàvem molt la nostra relació personal, era un grup molt íntim però que no perdia l'ocasió de sortir a fora quan calia."

L'any 1982 va ser un any d'una gran activitat per al Casal: rodes de premsa, xerrades, exposicions, recitals de poemes, taules rodones, projeccions de cinema, etcètera. També van assistir a les II Jornades Catalanes de la Dona, que tingueren lloc al Palau de Congressos de Montjuïc. L'activitat del Casal també s'orientà a xerrades sobre els anticonceptius, el coneixement del propi cos i la depressió postpart. Sion García, impulsora del primer nucli de dones a Salt i del Grup de Dones de Girona, va continuar activa en el moviment feminista de Girona participant en les accions del Casal de la Dona: "Després, més tard, en el Casal de la Dona, fèiem parades de llibres, fèiem xerrades, estàvem en contacte amb dones de l'Estat, anàvem a Barcelona, estàvem en contacte amb la Coordinadora Feminista, estàvem amb tot *lo* de l'avortament clandestí, donàvem adreces perquè les dones anessin a Barcelona o a Londres clandestinament... Vam fer moltes activitats d'aquest tipus."⁴⁴¹

El 1983 es va tornar a endegar una potent campanya d'àmbit estatal per la legalització de l'avortament. A moltes ciutats s'havien format comissions pel dret a l'avortament i a Girona també se'n va formar una, que es va reunir al bar La Lluna —el portaven dues dones i va representar un punt de trobada per al

⁴⁴⁰ MOLINA, Puri. "El naixement del moviment ", p. 51-56.

⁴⁴¹ Entrevista a Sion García Martínez.

moviment feminista, però també per a l'ecologista —. Així mateix, les feministes gironines van adherir-se a la manifestació que va tenir lloc el dia 6 de març a la plaça Universitat, de Barcelona, coordinada per la Comissió pel Dret a l'Avortament de Barcelona, les vocalies de dones i partits polítics d'esquerra.⁴⁴² Les gironines, en casos de discriminació laboral o jurídica, problemes matrimonials o de maltractaments, podien acudir al despatx de les advocades M. Teresa Seseras i M. Rosa Pibernat. Però les manifestacions públiques en contra de les agressions a les dones van tardar a arribar i fins als anys noranta no es van produir les primeres concentracions en contra dels maltractaments a la ciutat de Girona.

En refer la història del moviment feminista dels anys setanta i vuitanta a la ciutat de Girona es pot observar com entre els dos primers col·lectius, el de Salt i el de Girona, hi havia diferències ideològiques en el plantejament de la lluita feminista. El Grup de Dones de Girona es basava en un treball més teòric i la Vocalia de Salt partia d'unes situacions més concretes de la quotidianitat femenina i no es plantejaven reivindicacions estrictament feministes. Més tard, el Casal de la Dona va suposar un autèntic nucli de treball on les dones van prendre consciència del seu cos, van aprendre a conèixer l'aparell reproductor femení i van descobrir una sexualitat amagada, oberta a noves experiències, a vegades molt íntimes, però necessàries després de tants anys de repressió i de tabús, com rememora Sion García: "Recordo que una de les coses que tinc consciència d'haver fet com a dona i que ha estat molt important és el coneixement del meu cos: reivindicar el dret al propi cos. Recordo que vam fer una trobada a la consulta d'una de les ginecòlogues. Hi érem les dones del Casal que havíem volgut anar-hi i ens fèiem reconeixement ginecològic i unes observàvem les altres. Era molt íntim. Era una vivència molt íntima."⁴⁴³

Cap a finals dels anys vuitanta va començar la davallada del moviment feminista. Ja l'any 1984, per problemes d'infraestructura, el Casal de la Dona va haver d'abandonar el local que tenia al carrer Bellmirall, que amenaçava ruïna.

⁴⁴² *El Punt*, 6 de març de 1983.

⁴⁴³ Entrevista a Sion García Martínez

Aquest fet, sumat a la desmobilització dels moviments socials, va provocar la desaparició del Casal de la Dona. Algunes feministes van passar a militar en d'altres moviments socials com el pacifista, que a les comarques gironines va tenir el seu màxim exponent en la gran concentració i marxa de protesta de l'Estartit a Pals en contra de Ràdio Liberty, organitzada per la Coordinadora de Catalunya d'Organitzacions Pacifistes, els dies 24 i 25 de maig de 1986, coincidint amb el Dia Internacional de les Dones per la Pau.

3.3.3. EL MOVIMENT FEMINISTA A LLEIDA

En un primer moment, el Partit del Treball, en la seva línia de difusió i extensió del moviment, va promoure la creació de grups de mestresses de casa, implantats sobretot als barris dels polígons industrials, que es van haver de registrar amb el nom d'associació provincial de mestresses de casa. En aquestes primeres associacions de dones, el que prevalia era connectar amb noves militants a través de les seves preocupacions diàries. Eren, sobretot, dones de classe popular i operàries de fàbriques. Apareix, així, el 1974, el primer grup de dones amb un caire reivindicatiu a Lleida: l'Associació Provincial de Dones de Lleida.⁴⁴⁴ L'Associació estava formada bàsicament per mestresses de casa de barris com el de Cappont, però en destacava el lideratge d'un grup de dones joves lligades a partits de l'esquerra antifrancista, com Isabel Crespo, que actuava com a presidenta, Carme Molet, Montserrat Ibáñez i Anna Ariño.

Les activitats de l'Associació Provincial de Dones de Lleida es basaven, sobretot, en el contacte amb dones treballadores i mestresses de casa dels barris populars de Lleida: "El que fèiem era arribar a les dones. Era com una associació per anar a fer proselitisme a les dones, perquè es donessin compte que eren necessàries, que havien de lluitar i que havien de canviar moltes coses. Havíem de reivindicar el dret a l'avortament, el dret al divorci, perquè, clar, l'any 1974, tot això no existia. De fet Franco no s'havia mort encara. Aleshores anàvem, amb les dones que havíem fet aquesta associació, pels barris. Per

⁴⁴⁴ Arxiu Històric de Lleida (AHL). Fons Govern Civil. Relaciones de asociaciones de vecinos de Lérida y Provincia (1975/1981).

exemple anàvem als Magraners, que és un barri obrer que queda als afores de Lleida, anàvem a la Mariola, anàvem als barris així, de la gent treballadora, de les dones que nosaltres pensàvem que se'ls havia de dir tot això i que veiessin també una altra realitat.”⁴⁴⁵

Les activitats que organitzaven anaven enfocades, sobretot, a les reivindicacions primordials dels barris o de la vida quotidiana, com ara concentracions en contra de la pujada del preu del pa o de la gasolina, i, per tant, en contra de la carestia de la vida. L'abril de 1976 van organitzar una conferència, a càrrec d'Anna Mercadé, sobre la dona als barris.⁴⁴⁶ A principis del mes maig va haver-hi una taula rodona amb Mireia Bofill, que va parlar sobre la dona i el treball, i amb M. José Calvo, que va intervenir sobre la dona i la sexualitat. Aquestes activitats formaven part dels actes de difusió que s'organitzaven arreu de tot Catalunya, mitjançant conferències de les dones que integraven el Secretariat Organitzador, i que servien per promocionar les I Jornades Catalanes de la Dona.

L'Associació Provincial de Dones de Lleida va presentar una comunicació a les Jornades Catalanes, en concret, en l'àmbit de “Dona i barris”, que era el principal espai d'actuació de l'organització. En el text explicaven el procés d'incipient industrialització que havia viscut la ciutat de Lleida en poc temps i la formació de barris perifèrics que patien deficiències com la falta d'aigua potable i la manca d'enllumenat i asfaltat. Però qui patia principalment aquests problemes eren les dones que eren les que passaven més temps al barri.⁴⁴⁷

El PTE, després de les I Jornades Catalanes de la Dona, va promoure la creació d'una delegació de l'ACD a la capital del Segrià i les dones de l'Associació Provincial s'hi van integrar. Així neix a Lleida la que seria la primera organització que podem caracteritzar com a feminista a la ciutat. Va ser presentada el 24 de març de 1977 per part d'Anna Mercadé, Mercè Ciutat, Rosa

⁴⁴⁵ Entrevista a Anna Ariño Garrié.

⁴⁴⁶ *La Mañana*, 28 d'abril de 1976.

⁴⁴⁷ SECRETARIAT DE LES JORNADES CATALANES DE LA DONA. *Jornades Catalanes*, p. 97.

Parés i Maria Huguet. El mateix dia de la presentació, es van recollir signatures per demanar una llei de divorci, l'avantprojecte de la qual s'havia elaborat per una comissió de l'ACD en l'àmbit de Catalunya.⁴⁴⁸ La consolidació de la delegació de l'ACD a les Terres de Lleida va fer-se visible amb la inauguració del seu propi local, al carrer la Palma, a Lleida. Aquesta seu es va convertir ràpidament en un punt de referència, per a les lleidatanes, pel que fa a qüestions de maltractaments, separacions i embarassos no desitjats. A més a més, s'hi oferien classes de català.

Durant el mes d'abril de 1977 tenim notícies de la formació d'un nucli anomenat Grup Independent de la Lluita de la Dona (GILD), que afirmaven ser independents dels partits polítics i es distanciaven ideològicament de l'Associació Catalana de la Dona.⁴⁴⁹ Segons Maite Ojer, aquest grup es va formar de la mà d'Elvira Siurana, que, amb altres dones va intentar crear una delegació del Col·lectiu Feminista de Barcelona a Lleida. Però, el mateix 1977, Siurana se'n va anar a treballar a Barcelona amb Lidia Falcón, on va tenir un paper actiu en la creació del Club Vindicación Feminista.⁴⁵⁰ Es pot afirmar que, amb la marxa d'una de les principals impulsores del GILD, aquest grup no va tenir continuïtat en el si del moviment feminista lleidatà.

L'any 1978 es va produir una crisi profunda en el si l'ACD. La crisi ja s'arrossegava de l'any anterior per la confrontació de posicions davant de la participació de l'ACD juntament amb altres partits polítics a les eleccions de 1977. Algunes de les seves integrants consideraven que la vinculació de l'Associació amb el Partit del Treball perjudicava els interessos de la lluita feminista. A Lleida, aquesta crisi es traduí en l'escissió de la delegació i la creació d'una nova formació: el Grup de Dones de Lleida. Aquesta trencament es veu personificat en l'experiència de Mercè Ciutat, responsable de la delegació de l'ACD a Lleida, i ella mateixa explica la seva evolució ideològica des de la militància en el Partit del Treball fins a convertir-se en convençuda lluitadora en

⁴⁴⁸ *La Mañana*, 25 d'abril de 1977.

⁴⁴⁹ *La Mañana*, 17 d'abril de 1977.

⁴⁵⁰ OJER, Maite. *El moviment de dones a Lleida*, p. 51.

pro dels drets de les dones: “Jo sempre he dit que vaig entrar al moviment feminista perquè el partit em va dir tu has de fer això; però després, quan vaig prendre consciència del que hi estava fent, va ser quan vaig dir adéu al partit perquè jo per aquí no obeeixo. El partit em va facilitar que jo prenguéssim consciència i que després optés, com a resultat de la política de direccionisme, de centralisme democràtic, de dictadura interna de partit i tot això, que creguéssim que no, que per allà no hi anava i que anava per un altre costat... I va ser quan vaig deixar el partit.”⁴⁵¹

Tot i la ruptura l'ACD va continuar funcionant sota les mateixes sigles i realitzant activitats fins al 1980. Cal fer esment de l'atemptat que, al mes de juny de 1978, va patir la seu de l'ACD, situada al carrer Cavallers. L'atac, atribuït a grups d'extrema dreta, va deixar el local arrasat i les parets brutes amb dibuixos de creus gamades, signe per antonomàsia del nazisme, i pintades pornogràfiques. I també van robar diners i fitxers de les sòcies.⁴⁵² L'acte va ser condemnat per les institucions polítiques i pels principals partits i sindicats democràtics.⁴⁵³

Fruit, doncs, de l'escissió produïda en el si de l'ACD, el 1978 neix el Grup de Dones de Lleida, que esdevé un grup plural a nivell polític, integrat tant per dones independents com dobles militants de partits com el PTE, el PSUC o el PSAN. Aquest és el cas de Carmina Pardo, militant socialista, que afirma: “Penso que era un grup molt ampli, hi havia des de qui creia en el feminisme com una ideologia, fins les que pensàvem que era necessària una doble militància en alguns temes, com en el meu cas passava amb el tema de la dona i el nacional.”⁴⁵⁴

A Lleida, a l'octubre de 1978, el Grup de Dones també va organitzar una conferència a l'entorn d'una sexualitat lliure des d'una concepció feminista i homosexual, amb intervencions de Mercè Ciutat, Armand de Fluvià i Jordi

⁴⁵¹ Entrevista a Mercè Ciutat Valero.

⁴⁵² *Endavant. Butlletí intern de l'Associació Catalana de la Dona*, núm. 1 (juliol-agost de 1978).

⁴⁵³ *La Mañana*, 6 de juny de 1978.

⁴⁵⁴ Entrevista a Carmina Pardo Mestre.

Petit, ambdós les cares visibles del moviment homosexual català i integrants del FAGC. El 1979 va ser un any on les energies de les militants es van focalitzar, igual que va passar a la resta del moviment feminista català i espanyol, en la condemna pública i unànime en contra dels judicis per avortament de Bilbao. El 9 de novembre de 1979 es va celebrar una manifestació que reivindicava la despenalització de l'avortament pels principals carrers de la ciutat. Les consignes cridades eren: “Despenalització de l'avort”, “Amnistia: 11 dones processades”, “Informació sexual” i “No volem avortar”.⁴⁵⁵

Les manifestants van ser increpades per grups feixistes com el Front Nacional de Joventut, CEDADE, Força Jove i la secció juvenil de Falange Española, a més a més del grup Joventut Revolucionària de Lleida. No era la primera vegada que grups juvenils d'extrema dreta increpaven i realitzaven accions per atemorir els grups feministes lleidatans: ja s'ha esmentat anteriorment l'atemptat al local de l'Associació Catalana de la Dona.

Tot i que el panorama feminista lleidatà estava dividit en dos grups, les dues associacions van col·laborar en diverses campanyes reivindicatives a nivell local.⁴⁵⁶ També havien sorgit grups de dones en d'altres localitats de les terres de Ponent: el Grup de Dones de Balaguer i el Grup de Dones de Mollerussa. La responsable del grup de Balaguer era Rosa M. Gràcia i del de Mollerussa, Carme Bellet. Ambdues estaven connectades i assistien puntualment a les reunions del Grup de Dones de Lleida. En aquestes capitals de comarques rurals les activitats realitzades pels grups de dones esdevenien tota una novetat en l'època de la Transició. A Balaguer, s'hi va organitzar una xerrada de la mà del sexòleg Frederic Boix i, a Mollerussa, Carme Bellet va

⁴⁵⁵ AHL. Fons Govern Civil. Ordre Públic Expedientes de manifestaciones y concentraciones. 1976-1979. “Manifestaciones noviembre 1979”.

⁴⁵⁶ Informació procedent del documental *Les edats del violeta*, que va ser editat pel grup de Dones ICV amb Iniciativa en format DVD (2001). A través dels testimonis de les seves protagonistes, analitza l'inici i l'evolució històrica del feminisme a Lleida entre els anys 1974 i 1984.

coordinar una taula rodona on van intervenir Empar Pineda, filòloga i líder de l'MC, i Montserrat Roig, escriptora i militant del PSUC.⁴⁵⁷

El 1979 el Grup de Dones de Balaguer, de Mollerussa, de Lleida i l'Associació Catalana de la Dona van organitzar una plataforma que es denominava Coordinadora de Dones de les Terres de Lleida. "Hi havia alguns grups de dones per les comarques i les ajuntàvem en aquesta coordinadora. I aquí també vam fer molta feina de denúncia, qualsevol cosa de sentències... Ara no s'hi atreueixen, però en aquella època s'atrevien a moltes coses, com si la culpable fos la dona per anar amb una *minifalda*. Hi havia moltes sentències molt problemàtiques i per això també ho denunciàvem."⁴⁵⁸

Amb l'arribada dels partits d'esquerres a la Paeria i amb la institucionalització de les polítiques de gènere, a poc a poc, en una tònica general a tot Catalunya, els grups feministes van anar perdent embranzida. A finals dels anys vuitanta va sorgir la Coordinadora de Dones de Ponent, amb un caràcter ja més institucional.

3.3.4. EL MOVIMENT FEMINISTA A TARRAGONA

A les comarques de Tarragona, la plasmació externa de les inquietuds i anhels de les dones que lluitaven pels seus drets es va reflectir en la creació del Moviment de Dones de Tarragona, impulsat pel PSUC. Tot i la seva vinculació inicial amb el PSUC el Moviment de Dones era, sobretot, un moviment plural i de base, on hi tenien cabuda dones connectades amb partits polítics, dones involucrades en la lluita per les millores laborals i dones que formaven part de la revitalització de la cultura tarragonina, com Rosa Mas, de la Llibreria de la Rambla, que cedia el seu comerç perquè el Moviment de Dones, després refundat com a Bloc Feminista, s'hi reunís.⁴⁵⁹

⁴⁵⁷ Entrevista a Carme Bellet Roca.

⁴⁵⁸ Entrevista a Anna Ariño Garrié.

⁴⁵⁹ MARRUGAT, Ramon. *La Llibreria de la Rambla i l'alternativa cultural de Tarragona (1968-1980)*. Tarragona: Cercle d'Estudis Històrics i Socials Guillem Oliver del Camp de Tarragona, 2013.

Les activistes del Moviment de Dones van formar, el 1974, el Bloc Feminista de Tarragona, tot i que l'acta de fundació oficial data de 1979.⁴⁶⁰ El Bloc era una organització pluralista i assembleària integrada per un centenar de sòcies que, al principi, va tenir la seu social al carrer de la Nau de Tarragona i que, anys més tard, es traslladà al carrer Armanyà. Entre els seus objectius hi destacava la lluita pel dret a l'avortament lliure i gratuït, pel dret al propi cos, per una maternitat lliure i desitjada, per uns centres de *planning* a tots els barris i pobles, contra les agressions a les dones, per aconseguir l'obertura d'una casa d'acollida per a les dones maltractades i per una educació no sexista. El Bloc es proposava, així mateix, aconseguir llocs de treball per a les dones, combatre la incorporació femenina a l'exèrcit i aconseguir una legislació antidiscriminatòria, no paternalista ni proteccionista.

Per tal de dur a terme tots aquests objectius realitzaven debats i discussions, xerrades, jornades i també campanyes reivindicatives públiques al carrer i, sobretot, participaven en totes les qüestions socials i polítiques que afectessin les dones.⁴⁶¹ També publicaven de forma no periòdica la revista *Ona Feminista*. Com explica Charo Romano: "Es volia donar a conèixer les dones per a l'aportació al progrés de la societat en general. Vam començar a organitzar activitats, com una setmana de cinema i premis de fotografia, vam donar a conèixer la creativitat de les dones, la mirada en femení." I continua relatant: "Vam ser molt actives en el tema de la pau, en contra de l'exèrcit i el desarmament de la societat."⁴⁶² Entre les trobades feministes a què van assistir hi destaca la participació del grup en les primeres i segones Jornades Catalanes de la Dona (1976 i 1982, respectivament) i també en les Jornades Estatals de Granada (1979).⁴⁶³

⁴⁶⁰ AHT. Fons Fundacions i associacions. Fons Bloc Feminista. Acta fundacional (6 de juny de 1979). Les militants que integraven el grup en aquest moment eren Nieves Also Noe, Ester Forgas Berdet, M. Carme Fort Aixelà, Marisol Larena Pasamon, Milagros Martín Hornillo, Rosa Mas Montagut, Sol Roca, Juliana Rodríguez Martínez, Isabel Sánchez Martos i Pilar Sebastián.

⁴⁶¹ Vegeu en l'annex D la imatge núm. 8.

⁴⁶² Entrevista a Charo Romano Santos.

⁴⁶³ DUCH, Montserrat i FERRÉ, Meritxell. *De súbdites a ciutadanes*, p. 210-211.

En els primers anys, el Bloc Feminista agrupava les dones provinents del Moviment Democràtic de Dones impulsat per les militants del PSUC i dones independents o d'altres partits polítics preocupades per la visibilització de les polítiques femenines. Rosa Queral ho exposa així: "Teníem bona relació amb les socialistes, amb les convergents. La nostra prioritat era millorar la situació de la dona. Per buscar efectius treballàvem amb les associacions de veïns. No anàvem a captar gent per al partit, teníem l'esperit de l'Assemblea de Catalunya, que havíem de trobar objectius comuns per avançar. Teníem una harmonia francament bona."⁴⁶⁴

Els maltractaments constituïen i constitueixen l'expressió més punyent de la discriminació sexual, de l'asimetria de gèneres, la forma més dramàtica de la violència intrafamiliar que massa sovint és justificada pels estereotips de socialització. El Bloc Feminista va treballar molt en la direcció de denunciar i visibilitzar aquesta violència. Amb aquesta finalitat va organitzar la campanya "Nit de les llunes", al passeig de les Palmeres, que reivindicava el dret de les dones a caminar soles durant la nit sense por a ser agredides. Ja entrats els anys vuitanta van constituir una Comissió Antiagressions i, fruit de la feina desenvolupada per aquesta Comissió i amb el recolzament de tota l'entitat feminista, van aconseguir, després de molt de temps, que Tarragona disposés de la primera casa d'acollida per a dones maltractades a tota la província el 1987.⁴⁶⁵

El Bloc Feminista estava integrat en diverses agrupacions dins del Camp de Tarragona que lluitaven perquè els drets personals fossin públics, com la Comissió pel Dret a l'Avortament, que també tenia el suport de l'Agrupació Feminista de Reus i la Secretària de la Dona de CCOO.

EL PTE també va impulsar una delegació de l'ACD a la ciutat de Tarragona, que es va presentar, el dia 25 de març de 1977, un dia després d'haver-se presentat a Lleida. L'acte va tenir lloc al local Auditorium, de Ràdio

⁴⁶⁴ Entrevista a Rosa Queral Casanova.

⁴⁶⁵ AHT. Fons Fundacions i associacions. Fons Bloc Feminista de Tarragona. Declaració d'octubre de 1993.

Tarraconense i hi van assistir unes cent dones.⁴⁶⁶ La delegació a les comarques tarragonines era dirigida per Berta Ramos, que explica: “Muntem l’Associació Catalana de la Dona l’any 1977 a Tarragona a partir de les Jornades Catalanes de la Dona, que són molt importants i a les quals jo hi assisteixo. [...] Ens adonem de seguida que la lluita feminista és dura, que les dones no saben de què els parles ni s’ho han plantejat mai. A l’Associació Catalana de la Dona teníem un plantejament avantguardista i t’adones que pots captar un nombre petit de dones.”⁴⁶⁷

Un dels objectius de l’Associació Catalana de la Dona era proporcionar assistència i formació a les seves associades i treballar des de la base, acostant-se al conjunt de dones obreres. Per aquest motiu, Berta Ramos i altres companyes van fer un treball de camp en els barris obrers de la zona de ponent de Tarragona. Atès que el seu poder de captació era reduït, d’acord amb els seus plantejaments socials i de gènere, l’agrupació va decidir treballar en dos fronts: “Fem un doble esforç, muntem una associació de mestresses de casa a Tarragona i província, amb seus als diferents barris (Riu Clar, Torreforta i Sant Salvador)”⁴⁶⁸ i, per un altre costat, van centrar els esforços en el si de l’ACD.

Les dones dels barris tarragonins lluitaven per l’escolarització dels infants en unes condicions òptimes, per l’asfalt del carrer, per l’obertura d’una farmàcia les vint-i-quatre hores, per un ambulatori al barri... Lluitaven per les necessitats diàries més immediates en l’espai i el temps. Segons Berta Ramos, “feien activitats absolutament reivindicatives”, com tallar una carretera per demanar un pont que creués la via de circulació de la carretera de Reus perquè els infants l’havien de travessar enmig dels cotxes per anar a l’escola, però “de tant en tant, anàvem traient el nostre discurs, que valem igual que els homes, que les dones havíem de fer moltes coses, perquè hi confiessin.”⁴⁶⁹

⁴⁶⁶ *Opción*, núm. 6 (maig de 1977), p. 23.

⁴⁶⁷ Entrevista a Berta Ramos Martínez.

⁴⁶⁸ Ídem.

⁴⁶⁹ Ídem.

La delegació tarragonina tenia un pis llogat al carrer Gasòmetre, número 25. El mateix 1977 promouen activitats com la presentació del llibre *El feminisme, avui*, d'Anna Mercadé, a la Llibreria de la Rambla. També contacten amb agrupacions femenines com la Unió de Dones de Reus i comarca⁴⁷⁰ i uneixen esforços amb el Bloc Feminista per celebrar el 8 de març, també treballen conjuntament amb l'Associació de Dones Separades de Tarragona. Berta Ramos tenia una col·laboració al programa *Micrófono abierto* de Tarragona Ràdio, un espai de quinze minuts dedicats a la temàtica de les dones, com ella mateixa explica: "Fèiem difusió de les idees feministes i de la nostra activitat en un programa de tarda, que era quan tenia més audiència, perquè després hi havia el *Consultorio de la Señora Francis*. Tota l'audiència, que ja no era tan reaccionària, ens escoltava."⁴⁷¹ A través de l'experiència de la ràdio, l'Associació Catalana de la Dona va donar suport a Maria Bernat, de la Selva del Camp, que volia aconseguir l'anul·lació matrimonial i l'Església no la hi concedia. "Vam enviar milers de firmes, li vam buscar advocat, l'acompanyàvem a les sessions judicials, va ser un cas de mobilització feminista que va tenir molt de ressò. A través d'aquests casos la gent pot prendre consciència", afirma Ramos sobre un dels primers processos endegats a Catalunya per aconseguir l'anul·lació matrimonial per part de l'Església.⁴⁷²

La informació era un punt fonamental en la política de l'ACD, per això organitzaven xerrades, jornades de formació i taules rodones. El 1980 van col·laborar en l'organització de la VI Setmana Ginecològica, celebrada als hospitals de Reus i Tarragona, on es van tractar temes com l'avortament, les exploracions complementàries en tocoginecologia, les lesions premalignes de l'endometri i la planificació familiar.⁴⁷³

⁴⁷⁰ Butlletí Informatiu del Col·lectiu Unió de Dones de Reus i Comarca, núm. 1 (desembre de 1997). La Unió de Dones de Reus s'havia creat el 1967 impulsada per un grup de mestresses de casa amb l'objectiu de culturalitzar-se i trencar la rutina diària.

⁴⁷¹ Entrevista a Berta Ramos Martínez.

⁴⁷² Endavant, butlletí intern de l'Associació Catalana de la Dona, núm. 1 (juliol-agost de 1978).

⁴⁷³ Fons personal de Berta Ramos Martínez. Tríptic de la VI Setmana Ginecològica (Reus, 1980).

El 8 de març del mateix 1980, el Bloc Feminista, Dones de CCOO i l'Associació Catalana de la Dona van convocar un acte conjunt amb conferències i xerrades a la Llibreria de la Rambla.⁴⁷⁴ Reclamaven el dret de les dones a un lloc de treball sense discriminació, una llei de divorci feminista i democràtica i la legalització de l'avortament.⁴⁷⁵ La unió d'esforços dels col·lectius tarragonins era una evidència de l'existència de la lluita feminista a la ciutat i les convocatòries eren concorregudes per una gran part de la societat tarragonina. Les demandes no s'havien acabat amb l'arribada de la democràcia, el govern de la UCD havia deixat moltes qüestions sense resoldre, en part com a conseqüència de les pressions que rebia de l'Església, que afectaven la llei del divorci o de l'avortament.

A la capital del Baix Camp és té constància de la formació de l'Agrupació Feminista de Reus, que va estar impulsada pel PSUC a partir 1976, encara que també hi van participar dones independents i afiliades a l'Organització Internacional Comunista. Aquest grup feminista no va tenir molta incidència: hi van passar força dones però poques hi van romandre incondicionals. L'Agrupació Feminista va fer diversos actes públics entre el 1976 i el 1978, per exemple taules rodones a la ràdio en motiu del 8 de Març. Conjuntament amb la Unió de Dones de Reus, el Bloc Feminista i l'Associació Catalana de la Dona, va organitzar una Jornada de la Dona al pavelló de la Fira de Mostres a la ciutat. La jornada va estar centrada en una taula rodona en què hi van participar Montserrat Roig, del PSUC; Rosa Griso, de Convergència Democràtica de Catalunya; Anna Mercadé, de l'ACD, i una representant del grup Dones Divorciades.⁴⁷⁶ Aquesta jornada va permetre posar en contacte més dones amb

⁴⁷⁴ *Diario Español*, 8 de març de 1980.

⁴⁷⁵ Fons personal de Berta Ramos Martínez. Full volant del 8 de març, Dia Internacional de la Dona Treballadora.

⁴⁷⁶ ANC. Fons M. Dolors Calvet Puig. Grups i coordinadores locals. Informació Reus. 22 de maig de 1978.

el grup feminista, fet que va motivar l'agrupació a llogar un local al carrer Sant Gaetà de Reus, on fer reunions i oferir un servei de planificació familiar.⁴⁷⁷

Com s'ha vist en la relació anterior, foren diversos els grups feministes que van sorgir de cap a cap de la geografia catalana. Un dels objectius de la investigació era posar de relleu que l'associacionisme feminista no va ser exclusiu de la ciutat de Barcelona i de la seva àrea metropolitana. El que sí que és cert és que el moviment feminista es mogué en un contorn bàsicament urbà. La principal premissa per formar un grup fou la inquietud de les dones per vincular-se a un moviment que els hi aportava identitat per al seu gènere i que satisfesia la seva necessitat de respostes a certes preguntes i qüestions que no compartien amb els homes i que, a més a més, impulsava i coordinava accions per satisfer demandes públiques i privades.

No tots els espais de la geografia catalana complien aquests requisits. Així, àrees de Catalunya amb una densitat de població més baixa com la zona del Delta de l'Ebre, els Pirineus, tant el lleidatà com el gironí, i les comarques tarragonines com el Priorat, la Terra Alta, l'Alt Camp o la Conca de Barberà no registraran cap tipus d'associació amb un perfil feminista. Això no significa que en poblacions d'aquestes zones no s'hi manifestés una inquietud pel que estava passant al país en aquell moment, que no hi hagués persones a nivell individual i col·lectiu que participessin en les mobilitzacions per la consecució de la democràcia. Així en les zones rurals hi va haver un fort moviment a l'entorn del sindicat Unió de Pagesos.⁴⁷⁸ Sabem que les dones també van ser presents en la formació i en les protestes que el moviment agrari va encapçalar a mitjans dels anys setanta amb el crit "Volem viure de la Terra", però aquest aspecte queda fora de l'àmbit de la present investigació.

⁴⁷⁷ ANC. Fons M. Dolors Calvet Puig. PCE. CLM. Notes manuscrites de M. Dolors Calvet. 1979-1980.

⁴⁷⁸ PEIX, Andreu. *25 anys de la Unió de Pagesos*. Lleida: Pagès Editors, 1999.

3.4. EL FEMINISME EN ELS PARTITS POLÍTICS ANTIFRANQUISTES

Els anys setanta van ocupar un lloc central en la història de l'Estat espanyol al segle XX, potser al mateix nivell que els anys trenta. La importància d'ambdues etapes està relacionada amb la instauració de la democràcia i, per aquest motiu, es presenta com a essencial la trajectòria de les organitzacions polítiques d'esquerra. Però, els anys setanta van ser, sobretot, anys de profunds canvis en el si d'aquests corrents i en la correlació de forces entre elles.⁴⁷⁹ No és la missió d'aquestes línies observar les dinàmiques polítiques dels propis partits d'esquerra i d'extrema esquerra durant la transició política, però sí analitzar quina posició van mantenir davant del sorgiment de les inquietuds feministes i del grau de recepció que van tenir davant de les demandes sobre les reivindicacions feministes per part de les seves militants.

Des de les diverses cultures polítiques, que compartien un llenguatge comú, ple de mots que provenien del vocabulari de la democràcia, el marxisme i el feminisme, comunistes i cristianes van confluïr en activitats i propostes del feminisme de la igualtat, que apostava per l'acceptació de la democràcia i les seves institucions, i defensava la participació de les dones en els partits i en la política de la Transició perquè afirmaven que la lluita per la democràcia s'havia de completar amb la lluita feminista.⁴⁸⁰ D'altra banda, el llenguatge més revolucionari va acabar relegat al feminisme radical, que considerava que les dones eren una classe explotada, oprimida pels homes en el si d'un sistema de producció domèstic. En definitiva, les militants van acabar desenvolupant una nova cultura política feminista.⁴⁸¹

El fet històric que va marcar un canvi en l'actitud de les organitzacions polítiques a Catalunya vers la incorporació d'un front de lluita sobre

⁴⁷⁹ MOLINERO, Carme i YSÀS, Pere. "La izquierda en los años setenta", a *Historia y Política*, núm. 20 (juliol-desembre de 2008), p. 21-42.

⁴⁸⁰ MORENO SECO, Mónica. "Mujer y culturas políticas en el franquismo y el antifranquismo", a *Pasado y Memoria. Revista de Historia Contemporánea*, núm. 7 (2008), p. 165-185.

⁴⁸¹ NASH, Mary. "La construcción de una cultura", p. 283-306.

l'alliberament de la dona va ser la celebració de les Jornades Catalanes de la Dona. Abans del maig del 1976 van ser poques les agrupacions polítiques, encara en la clandestinitat, que van mostrar interès per la situació de les dones catalanes. I si després van fer-ho fou, en part, a causa de la insistència de les pròpies militants dels partits. El desvetllament de la seva consciència feminista va provocar que les dones amb doble militància traslladessin la reclamació dels drets i les llibertats femenines al si dels seus partits i critiquessin la forta jerarquització masculina i els rols patriarcals que predominaven en l'esquerra. Així ho afirma Anna Ariño, militant comunista a Lleida: "El PSUC encara no estava legalitzat i vam fer una conferència, en la qual jo vaig fer una intervenció com a dona criticant els homes dels partits d'esquerra, perquè jo acabava de sortir de les Jornades de la Dona, que es van fer a Barcelona i clar ho tenies molt recent tot el que allí s'havia dit i aleshores et donaves compte que dins dels partits d'esquerra hi havia molts homes que eren molt *machistes*."⁴⁸²

El novembre de 1976 i davant de la convocatòria de les primeres eleccions legislatives, previstes pel juny de 1977, els partits polítics catalans van celebrar un seguit de mítings a la Sala Villaroel de Barcelona per presentar els seus programes electorals i les seves propostes en el front de l'alliberament de la dona.⁴⁸³ Grups del feminisme radical, com LAMAR no van tardar a criticar que cap de les organitzacions polítiques es plantejava, ni en la teoria ni en la pràctica, la lluita contra el sistema patriarcal, ja que la seva política era feta per i per a homes, i que si algunes dones havien assumit com a seva aquesta lluita, això responia als interessos oportunistes de captar les activistes del moviment feminista per als propis beneficis del partit.⁴⁸⁴ El Col·lectiu Feminista de Barcelona també es va sumar a les crítiques negant-se a assistir a l'acte ja que els

⁴⁸² Entrevista a Anna Ariño Garrié.

⁴⁸³ Ajuntament de Barcelona. CIRD. Fons personal de Mariona Petit Vilà. Pamflet "Els grups polítics catalans i la DONA" (novembre de 1976). Vegeu en l'annex D la imatge núm. 1.

⁴⁸⁴ ANC. Fons Personal de M. Dolors Calvet Puig. *Dones de Lamar*, gener de 1977, p. 14.

partits no havien estat capaços de delegar en les seves militants l'exposició dels seus programes.⁴⁸⁵

El 1978 sortí publicat el llibre *Política i feminisme. Els parlamentaris catalans opinen sobre la discriminació de la dona*, fruit de la iniciativa de Judith Ibañez i Rosa M. del Valle. L'objectiu de les autores era "escriure un llibre amb les opinions de diversos parlamentaris catalans, caps de partits amb representació parlamentària i alguns senadors de l'Entesa dels Catalans, respecte al tema del problema de la dona."⁴⁸⁶ Ibañez i del Valle van decidir, després de les eleccions del 1977, enviar un qüestionari als líders dels partits polítics catalans sobre l'opressió de la dona. Les respostes són una bona mostra de la consideració que tenien els polítics cap a la discriminació que patia la societat femenina. Segons Judith Ibañez: "Vam fer una entrevista a tots els polítics d'aquella època de què pensaven sobre la dona. Té molt suc aquest llibre perquè verdaderament es veia que no tenien ni idea de les polítiques de la dona i del comportament de la dona, del sexe femení. Vam entrevistar a Jordi Pujol, tots els polítics i els senadors en aquell moment."⁴⁸⁷

En els seus programes electorals els partits polítics que es movien més a la dreta gairebé no tenien en compte la societat femenina en les seves propostes i quan ho feien era per oferir plantejaments en l'ordre de la família tradicional,

⁴⁸⁵ Ajuntament de Barcelona. CIRD. Fons personal de Mariona Petit Vilà. Col·lectiu Feminista de Barcelona (Barcelona, 5 de novembre de 1997).

⁴⁸⁶ Fragment de la carta enviada als parlamentaris catalans per les autores per tal de realitzar el llibre, reproduïda a IBAÑEZ, Judith i VALLE, Rosa M. del. *Política i feminisme. Els parlamentaris catalans opinen sobre la discriminació de la dona*. Barcelona: Editorial AC, 1978. Entre els entrevistats, a més a més de Pujol, hi figuraven Heribert Barrera, diputat per Esquerra de Catalunya; Anton Canyelles, diputat per la coalició Unió de Centre i la Democràcia Cristiana; Antoni Gutiérrez, secretari general del PSUC; Joan Reventós, diputat per la coalició Socialistes per Catalunya; Carles Sentís, diputat per Unió de Centre Democràtic; Josep M. Triginer, diputat per la coalició Socialistes per Catalunya; Josep Verde i Aldea, diputat pel Pacte Democràtic per Catalunya; Josep Benet i Morell; Francesc Candel Tortajada; Alexandre Cirici Pellicer, i Lluís M. Xirinachs, tots quatre com a diputats d'Entesa dels Catalans. Laureà López Rodó, secretari general de Alianza Popular, no va voler participar en l'enquesta.

⁴⁸⁷ Entrevista a Judith Ibañez Vives.

ignorant per complet les reivindicacions feministes. Alianza Popular (AP) defensava “una concepción cristiana de la familia y sus valores permanentes”. Unió de Centre Democràtic, sense oferir grans canvis, pretenia una “política basada en el humanismo cristiano y la tradición liberal europea”, la qual cosa implicava una igualtat de drets d’homes i dones, encara que es manifestava contrària a l’avortament i al divorci dels matrimonis religiosos.

Va ser la Federació Democràcia Cristiana (FDC), en la qual participava la Unió Democràtica de Catalunya (UDC), la que, en el si de la dreta, oferia dins d’uns límits, la combinació de solucions conservadores amb concessions socials i assumia alguns canvis legislatius per pal·liar la discriminació femenina, com un nou règim de béns matrimonials, igualtat plena del pare i la mare davant la pàtria potestat i igualtat salarial per a ambdós sexes. UDC va crear durant el 1977 un grup de treball format per dones militants que tenia com a finalitat aprofundir teòricament en l’estudi de la problemàtica femenina i, sobretot, situar en el Consell Nacional, màxim organisme del partit, una dona.⁴⁸⁸ Efectivament, en el VI Congrés el 1977 va ser elegida Concepció Ferrer pel Consell Nacional però el grup de treball femení no va tenir continuïtat en el si del partit.⁴⁸⁹

Davant de les eleccions generals del 1977, Convergència Democràtica de Catalunya⁴⁹⁰ va elaborar el quadern *La problemàtica actual de la dona a*

⁴⁸⁸ UB. CRAI. Arxiu de la Biblioteca del Pavelló de la República. Fons personal Montserrat Minobis Puntonet. Unió Democràtica de Catalunya. Comunicats als militants (Barcelona, 30 d’agost de 1977).

⁴⁸⁹ BARBERÀ ARESTÉ, Òscar. *Partits en aliances polítiques: rutes del canvi organitzatiu. El cas d’Unió Democràtica de Catalunya (1978-2001)*. Tesis doctoral, Universitat Autònoma de Barcelona, 2006.

⁴⁹⁰ CULLA, Joan B. *El Pal de paller: Convergència Democràtica de Catalunya (1974-200)*. Barcelona: Pòrtic, 2001. Una part dels sectors moderats de l’oposició catalana fundà Convergència Democràtica de Catalunya (CDC), sota la direcció de Jordi Pujol i Miquel Roca, el 15 de novembre del 1974, a Montserrat. Aquesta formació es definia com a nacionalista, democràtica i tenia la pretensió d’ocupar l’espai de centreesquerra i va fer un apropament a l’Assemblea de Catalunya. CDC arribà a un acord electoral amb Unió Democràtica de Catalunya i, a partir d’aleshores, es presentaran a les eleccions com a coalició: Convergència i Unió (CiU).

Catalunya.⁴⁹¹ CDC, tot i que defensava la unitat familiar tradicional, propugnava un control de la natalitat en tots els àmbits, apostava per la legalització dels anticonceptius a càrrec de la Seguretat Social i per la regulació de l'avortament amb certs condicionants. En el programa també incloïa la legalització del divorci, la derogació de la penalització de l'adulteri i la igualtat de pares i mares en la pàtria potestat. En el camp educatiu presentava un ensenyament mixt, coeducació i anul·lació de les matèries específiques diferenciades per a nois i noies.

3.4.1. EL PSC I LA PRIMERA QUOTA FEMENINA

Segons Dolors Renau, mentre que el moviment feminista a Catalunya tenia una gran força i anava guanyant presència, això no es va traduir ni va penetrar amb la mateixa força i urgència al Partit dels Socialistes de Catalunya. Va ser gràcies a dones rellevants com Anna Balletbó, M. Aurèlia Capmany i Marina Bru, que procedien dels diferents partits socialistes, que van començar a introduir la qüestió dels drets de les dones i, que van jugar un paper determinant en els primers debats que van tractar aquesta qüestió. En el programa electoral i de govern del Partit Socialista de Catalunya-Congrés per a les eleccions del 1977 es va dedicar un espai a la qüestió de les dones.⁴⁹² Les propostes polítiques que s'exposaven en el programa eren exactament les mateixes deu reivindicacions que havien emergit de les Jornades Catalanes de la Dona, no era una simple coincidència, ja que la militant socialista Anna Balletbó havia estat una de les principals organitzadores de la trobada al Paranimf de la Universitat de Barcelona i era una figura destacada en el moviment feminista català.

En el Congrés d'Unitat del PSC del 1978 es va crear la Comissió de la Dona.⁴⁹³ Van treballar-hi: Anna Balletbó (que va exercir de coordinadora durant

⁴⁹¹ Arxiu Fundació Catdem. *Debat*, núm. 4 (maig de 1977).

⁴⁹² Arxiu Històric Fundació Campalans. Fons Daniel Font. Programa electoral.

⁴⁹³ COLOMÉ, Gabriel. *El Partit dels Socialistes de Catalunya. Estructura, funcionament i electorat (1978-1984)*. Barcelona: Edicions 62, 1989. GIRALT, Eugeni. *Partit dels socialistes de Catalunya*.

molts anys), Margarita Pi de la Serra, Marina Bru, Pilar Suero, Rosario Ros, Núria Pompeia, M. Teresa Berengueres, Rosa Torné, Judith Astellarra, M. Lluïsa Penelas, Trini Sánchez Pacheco, Diana Garrigosa, Flora Esgleas i Eulàlia Maragall. Tot i la creació de la Comissió de la Dona, en l'executiu que sortí del Congrés d'Unitat no hi havia present ni una sola militant entre els vint-i-cinc membres de la Comissió Executiva.

No va ser fins al 1979 quan la qüestió feminista va tenir el seu espai en el I Encontre de Dones Socialistes, a Santa Maria d'Oló, a la Plana, celebrat el juny.⁴⁹⁴ És significatiu el títol d'aquesta jornada ja que plantejava una de les dialèctiques més debatudes en el si del moviment per a l'alliberament de la dona durant la segona meitat dels setanta: "Feminisme i doble militància".⁴⁹⁵ L'acte final d'aquesta primera trobada va tenir lloc el dia 11 de juny a l'Orfeó de Sants, a Barcelona, hi van intervenir com a oradores: Margarita Pi de la Serra i Anna Balletbó, de la Comissió de la Dona; M. Dolors Oms, com a alcaldessa de Blanes; M. Aurèlia Capmany; Maria Magnani, dirigent del Partit Socialista Italià, i Françoise Gaspard, com a representant de la tendència feminista del Partit Socialista Francès i alcaldessa de Dreux, a més de candidata al Parlament Europeu, que va explicar la mobilització que s'estava produint en el seu partit per obtenir una quota de representació femenina del 12%.⁴⁹⁶

Les reflexions de Françoise Gaspard van impactar en les socialistes catalanes que van emmirallar-se en l'establiment de les quotes de representació de les socialistes franceses. Així, en el II Congrés del PSC, celebrat del 4 al 6 de

Cronologia (1978-1999). Barcelona: Institut de Ciències Polítiques i Socials, 2002. El Partit Socialista de Catalunya havia estat fundat el 16 de juliol del 1978 per la unificació de tres partits: el Partit Socialista de Catalunya (Congrés) -PSC(C)-, el Partit Socialista de Catalunya (Reagrupament) -PSC(R)- i la Federació Socialista de Catalunya (PSOE) -PSC(PSOE).

⁴⁹⁴ Arxiu Històric Fundació Campalans. Hemeroteca. Ressenya a *L'Opinió Socialista*, núm. 23 (22 de juny de 1979). Les ponències, comunicacions i conclusions a *Documents de polítiques sectorials*, núm. 3 (novembre de 1979).

⁴⁹⁵ BALLETBÓ, Anna. "Trenta anys de feminisme", p. 75-81.

⁴⁹⁶ ANC. Fons M. Dolors Calvet Puig. Propaganda electoral dirigida a dones. 1976-1981. Invitació de la Comissió de la Dona del PSC-PSOE al I Encontre de Dones Socialistes.

juliol del 1980, s'aprovà per primera vegada una ponència sobre feminisme. En acabar la ponència es considerava important observar els nous plantejaments d'organització femenina en el Partit Socialista Francès per oferir un marc de govern amb l'objectiu d'integrar les dones catalanes de manera estructural en la societat.⁴⁹⁷

En el III Congrés, celebrat el 1982 a Castelldefels, va aparèixer per primera vegada l'establiment d'una quota de representació femenina en els òrgans partidistes del PSC: "Art. 61. Es garantirà la presència d'un mínim del 12% de dones als òrgans de direcció, execució i llistes electorals."⁴⁹⁸ Era la primera quota que garantia un mínim de representació femenina en les estructures de direcció que s'establien en un partit polític a Catalunya i també a l'Estat espanyol.⁴⁹⁹ Durant el plenari, la periodista Anna Castells va ser qui va defensar la proposta. L'èxit, a causa de la bona coordinació de les militants i a alguns directius, va agafar per sorpresa un partit que va acceptar-ho, però que, després, va tenir moltes dificultats alhora de pair-ho i fer-ho propi.⁵⁰⁰ La votació havia estat molt ajustada: el 52% dels vots a favor, enfront del 48% en contra.⁵⁰¹ El fet que a les eleccions generals del 1982 sortissin elegides tres diputades socialistes per Catalunya al Congrés està directament relacionat amb el resultat del Congrés de Castelldefels. S'observa, doncs, que igual que en l'actualitat, la quota de paritat era una eina indispensable per situar les dones en l'arena

⁴⁹⁷ Arxiu Històric Fundació Campalans. Fons Antoni Canals. El projecte nacional dels treballadors. II Congrés Socialista. Ponències aprovades en el II Congrés Socialista (Barcelona, 4-5-6 juliol de 1980)..

⁴⁹⁸ Arxiu Històric Fundació Campalans. Hemeroteca. *Mirant endavant. III Congrés Socialista. Catalunya 1982.*

⁴⁹⁹ RENAU, M. Dolors. *Feminitzant la política*. Barcelona: Fundació Rafael Campalans, 2010. p. 25.

⁵⁰⁰ BALLETBÓ, Anna. "Trenta anys de feminisme", p. 75-81.

⁵⁰¹ BALLETBÓ, Anna. "Dona i partits polítics", a DDAA. *20 anys de feminisme*, p. 51-55.

política.⁵⁰² El 1988 el PSOE va aprovar la quota del 25%, que va ser ampliada fins al 33% en el Congrés del 1994.⁵⁰³

3.4.2. EL PSUC I LA COMISSIÓ PER A L'ALLIBERAMENT DE LA DONA

Una característica que podem ressaltar de la militància comunista és que, a partir els anys setanta, s'incorporen dones joves en el PSUC⁵⁰⁴, fet que va suposar la superació de l'antiga composició de mares i esposes dels represaliats comunistes, que limitaven la seva acció exclusivament al pla de la solidaritat. Aquesta incorporació de dones més joves en l'organització va aportar una nova cultura política diferent de les militants més veteranes i amb una actitud més autònoma. Les militants més joves van promoure un debat intern en l'ordre de l'opressió de la dona i les relacions amb el moviment feminista, i van establir posicions més avançades respecte a la reivindicació dels drets de les dones.⁵⁰⁵ Així ho explica M. Dolors Calvet: "En el PSUC hi havia les dones històriques que eren les companyes de qui toqués, que havien estat tan represaliades com l'altre però que elles consideraven que ajudaven en la feina de l'altre. Nosaltres

⁵⁰² VERGE, Tània. *Quotes de gènere i reclutament polític. Una anàlisi dels partits polítics catalans*. Barcelona: Fundació Josep Irla, 2011.

⁵⁰³ DUCH, Montserrat. *Dones públiques. Política i gènere a l'Espanya del segle XX*. Tarragona: Arola, 2005, p. 207. PARTIDO SOCIALISTA OBRERO ESPAÑOL. SECRETARÍA DE PARTICIPACIÓN DE LA MUJER. *La participación de las mujeres en el PSOE y en las Instituciones Públicas*. Madrid: Secretaría de participación de la mujer, 1998, p. 65.

⁵⁰⁴ CEBRIÁN, Carme. *Estimat PSUC*. Barcelona: Empúries, 1997. MOLINERO, Carme i YSÀS, Pere. *Els anys del PSUC: el partit de l'antifranquisme a Catalunya (1956-1981)*. Barcelona: L'Avenç, 2010. El PSUC va ser una organització política fundada el 1936. La seva sòlida inserció en les lluites obreres i populars dels darrers anys del franquisme, la credibilitat amb què assumí el fet nacional, incorporant als combats per l'autonomia amplis sectors de treballadors immigrants, i l'extens suport que aconseguí en les capes intel·lectuals i professionals donaren al PSUC, un cop legalitzat pel maig del 1977, un paper molt destacat en la política catalana de la Transició.

⁵⁰⁵ ERICE SEBARES, Francisco. "Mujeres comunistas. La militancia femenina en el comunismo asturiano, de los orígenes al final del franquismo", a ERICE SEBARES, Francisco (coord.). *Los comunistas en Asturias (1920-1982)*. Gijón: TREA, 1996 cit. a MORENO SECO, Mónica. "Mujer y culturas políticas, p. 165-185.

vam entrar en un discurs feminista, no? Les dones estem en igualtat de condicions, el partit ha de considerar els drets de les dones, per tant s'ha de definir a favor de l'avortament, a favor del divorci, volem dones de direcció... Hi havia qui ho entenia, hi havia qui ho acceptava.”⁵⁰⁶

Carme Cebrián afirma que “El PSUC era un partit fortament masculinitzat, com la immensa majoria, però això no treu que les dones militants juguessin un paper fonamental en el seu desenvolupament. Els primers anys, com a suport essencial de les activitats del partit i de suport als presos i a les seves famílies, en la lluita per l'amnistia i contra les tortures. Més endavant, prenent consciència feminista o, si es vol, de reivindicació del dret de les dones a l'emancipació i igualtat.”⁵⁰⁷

El primer nucli del PSUC reunit per treballar a favor dels drets de les dones des de plantejaments feministes es va formar cap a l'any 1974 amb la participació de militants de les ciutats de Barcelona i de l'Hospitalet de Llobregat. El grup no tenia caràcter oficial dins el partit, estava format per dones militants dels moviments de barris, de la universitat o professionals liberals que es coneixien entre si i compartien inquietuds envers els problemes de l'opressió femenina.⁵⁰⁸ En aquest primer nucli trobem noms com Mercè Olivares, M. Dolors Calvet, Anna González, Asun Amelivia i Anna Bruset; més endavant també s'hi va incorporar Margarita Obiols. El treball del PSUC a favor de les dones des d'una perspectiva feminista va començar per l'interès de les pròpies militants i no per una decisió de la directiva del partit.

Fruit del treball de l'anterior nucli de dones l'abril del 1976 es va celebrar la I Assemblea per a l'Alliberament de la Dona del PSUC. Aquesta comissió es va proposar com a treballs prioritaris: consolidar i estendre el treball a la

⁵⁰⁶ Entrevista a M. Dolors Calvet Puig pel Projecte *Dones i representació política a Catalunya. Diversitat territorial i participació*. Realitzada per Neus Baena Gallardo.

⁵⁰⁷ CEBRIÁN, Carme. *Estimat PSUC*, p. 22.

⁵⁰⁸ BENGOCHEA, Soledad. *Les Dones del PSUC*. Barcelona: Els arbres de Farenheit, 2013. CALVET, Dolors. “Evolució històrica en l'assumpció de certs moviments de masses: el feminisme”, a CEBRIÁN, Carme i HISPANO, Marià (coord.). *Nous Horitzons. L'optimisme de la voluntat*. Barcelona: El Viejo Topo, 2011, p. 185-197.

societat femenina igual com el que ja es feia a les vocalies i a les associacions dels barris; aconseguir que les dones treballadores, a més a més de les vindicacions comunes a la classe obrera, assumissin i es plantegessin les desigualtats que patien per raó de gènere, i aconseguir que s'assumís la problemàtica de les dones que vivien al camp i que patien la manca de serveis públics, treball temporal i sense prestació de la Seguretat Social.⁵⁰⁹

A aquesta I Assemblea, hi van assistir unes cent-vint dones d'arreu de Catalunya.⁵¹⁰ Un dels temes centrals del debat fou si les dones de dins del partit havien de militar en organitzacions separades dels homes i l'opinió majoritària va ser que no s'havien de crear organitzacions especials per a les dones sinó que en cada nucli del PSUC hi havia d'haver una persona, preferentment dona, responsable del front femení. El partit va animar les militants a assistir a les I Jornades Catalanes de la Dona i en les quals hi havia implicades en l'organització militants com M. Dolors Calvet i Anna González.

L'experiència de les Jornades va portar les comunistes a introduir els plantejaments feministes a les organitzacions del PSUC i als moviments de masses on militaven. Així, el setembre del 1976, el Ple del Comitè Central del PSUC, reunit clandestinament fora del país, va aprovar el document "Acerca de la liberación de la mujer", en el qual el Comitè Central declarava assumir totes les reivindicacions sorgides de la trobada celebrada al Paranimf de la Universitat de Barcelona. El 2 de novembre del 1976, el PSUC va editar un document per convocar una nova assemblea: "Cap a la II Assemblea del PSUC sobre l'Alliberament de la Dona", que es va celebrar a Barcelona el dia 28 d'aquell mateix mes.⁵¹¹ En aquesta segona assemblea estava previst en l'ordre del dia discutir sobre el feminisme i les seves relacions amb la lluita de classes,

⁵⁰⁹ ANC. Fons M, Dolors Calvet Puig. Comissió d'Alliberament de la Dona. Valoració de la I Assemblea (Barcelona, 28 de novembre de 1976).

⁵¹⁰ *Treball*, núm. 442 (24 de maig de 1976), "Reunió de quadres del PSUC per l'alliberament de la dona".

⁵¹¹ *Treball*, núm. 458 (6 de desembre de 1976), "II Assemblea sobre l'Alliberament de la Dona".

els objectius i la concepció del moviment de dones i la militància de les dones en el Partit i com articular el treball en aquest front.⁵¹²

Davant de les eleccions generals i municipals del 1979, la Comissió Nacional del PSUC per a l'Alliberament de la Dona va elaborar un programa sobre la dona i el feminisme en el qual manifestava que després de la ratificació de la Constitució havien quedat pendents diferents projectes legislatius que el partit incloïa en el seu programa electoral per millorar la situació de les dones, com eren la filiació, la pàtria potestat, el treball del servei domèstic, el divorci, el treball a domicili, l'avortament i l'equiparació de les dones en les prestacions de la Seguretat Social.⁵¹³

En les primeres eleccions democràtiques Esquerra Republicana de Catalunya, que encara no havia estat legalitzada va formar la coalició Front-Democràtic d'Esquerres-Esquerra de Catalunya, amb el Partit del Treball d'Espanya, Estat Català i l'Associació Catalana de la Dona. En aquesta coalició quedaven recollides les principals reivindicacions feministes gràcies a la incorporació de l'agrupació liderada per Anna Mercadé.⁵¹⁴ Així, el Front Democràtic d'Esquerres-Esquerra de Catalunya va elaborar una llista de reivindicacions que incloïen, a més a més de la igualtat legal o la llei de divorci, la revisió dels programes escolars per eliminar els ensenyaments discriminatoris, la coeducació, l'ús d'anticonceptius a càrrec de la Seguretat Social, la despenalització de l'avortament, l'eliminació de delictes com ara l'adulteri, l'amistançament, la prostitució, la llei de perillositat social i l'amnistia per a les dones condemnades per aquests delictes. L'ACD va fer una campanya en què demanava a les militants feministes votar aquesta coalició, amb el lema: "Mujer alza tu voz, y conquista tus derechos".⁵¹⁵

⁵¹² Ajuntament de Barcelona. CIRD. Fons Personal de Mariona Petit Vilà. "Hacia la II Asamblea del PSUC. Sobre la liberación de la mujer (Barcelona, 2 de novembre de 1976).

⁵¹³ ANC. Fons M. Dolors Calvet Puig. Eleccions al Congrés dels Diputats. "La dona i el feminisme en les properes eleccions generals i municipals".

⁵¹⁴ MASÓ, Elena. *Les dones d'Esquerra*, p. 119.

⁵¹⁵ UB. CRAI. Arxiu de la Biblioteca del Pavelló de la República. Sèrie Fulls Volants. Col·lecció Figueras 1976-1977. Feminismes.

3.4.3. PARTITS DE L'ESQUERRA RADICAL: REVOLUCIÓ SOCIALISTA O FEMINISTA?

Resulta especialment difícil realitzar una bona síntesi del que van representar les organitzacions que van formar el cosmos de l'esquerra revolucionària a l'Estat espanyol durant la Transició. Existeixen pocs estudis que delimitin i analitzin la trajectòria dels partits d'extrema esquerra o esquerra radical, com se'ls va anomenar.⁵¹⁶ Encara que actualment estan sorgint noves investigacions acadèmiques que prenen com a eix d'anàlisi la dinàmica d'aquests partits i organitzacions durant la Transició.⁵¹⁷ Cal precisar que, per esquerra revolucionària, s'entenen les organitzacions marxistes que es movien a l'esquerra del PCE i del PSUC, entre les més importants en el seu arrelament social hi ha: el Partit del Treball d'Espanya (PTE), l'Organització Revolucionària dels Treballadors (ORT), el Moviment Comunista (MC), la Lliga Comunista Revolucionària (LCR), l'Organització d'Esquerra Comunista (OIC) i l'Organització Comunista d'Espanya-Bandera Roja (OCE-BR).

Aquestes organitzacions es van formar a mitjan anys setanta del segle XX en oposició a la rígida hegemonia que el Partit Comunista de la Unió Soviètica exercia sobre el moviment comunista internacional, i van trobar en el marxisme leninisme, el maoisme i el trotskisme la font revolucionària de la seva ideologia. La combinació d'un interès pel marxisme i l'actitud revolucionària van ser presents en totes les organitzacions d'extrema esquerra, sense importar quin era el corrent de pensament en què s'entroncava el seu naixement (comunisme,

⁵¹⁶ GARCÍA COTARELO, Ramon. *Resistencia y desobediencia civil*. Madrid: Ediciones de la Universitat Complutense de Madrid, 1987. LAIZ, Consuelo. *La lucha final: los partidos de la izquierda radical durante la transición española*. Madrid: Los Libros de la Catarata, 1995. ROCA, José Manuel (ed.). *El proyecto radical: auge y declive de la izquierda revolucionaria en España 1964-1992*. Madrid: Los Libros de la Catarata, 1994.

⁵¹⁷ Entre les tesis doctorals en curs trobem la d'Albert Planas sobre l'esquerra radical a Catalunya durant els anys setanta, la de Josep Maria Soler sobre Bandera Roja, la de Ricard Martínez sobre la LRC, la de Fernando Díaz Haro sobre l'esquerra radical durant la Transició a Almeria i la de Joel Sans sobre l'OIC.

catolicisme o nacionalisme).⁵¹⁸ Segons José M. Roca, a l'igual, que a la resta de l'Europa occidental, l'esquerra radical sorgeix a Catalunya, i a l'Estat espanyol, com una doble reacció contra el capitalisme com a sistema econòmic i social –i en particular contra la seva expressió política: el règim franquista-, i contra la burocratització del seu adversari: el comunisme.⁵¹⁹

Entre el 1974 i el 1976 les organitzacions d'esquerra van entrar en processos de forta producció teòrica, van elaborar programes i propostes per posar punt i final a la dictadura, i van experimentar una evolució cap a la participació social. Lluitaven contra el franquisme a través de boicots, vagues i actes de protesta política, però al mateix temps van intervenir en els organismes unitaris d'oposició democràtica i en els processos electorals. Aquest és el camí que van prendre partits com l'MC, el PTE, l'ORT i la LCR. Altres organitzacions van evolucionar cap a una major oposició al sistema polític, expressat a través de la violència, com el FRAP i els GRAPO.⁵²⁰

En el procés de lluita per les llibertats polítiques el PTE⁵²¹ plantejava el desenvolupament d'organitzacions feministes que aconseguissin no solament dones més polititzades, sinó també que el procés d'organització de les dones pogués dur-se a terme als barris, a les fàbriques, a les universitats i al camp. Es tractava de constituir una organització autònoma, independent dels partits

⁵¹⁸ CUCÓ, Josepa. "Recuperando una memoria en la penumbra. El Movimiento Comunista y las trasformaciones de la extrema izquierda española", a *Historia y Política*, núm. 20 (juliol-desembre de 2008), p. 73-96.

⁵¹⁹ ROCA, José Manuel (ed.). *El proyecto radical*.

⁵²⁰ LAIZ, Consuelo. *La lucha final*.

⁵²¹ MOLAS, Isidre (ed.). *Diccionari dels Partits Polítics*, p. 191. El Partit del Treball d'Espanya és la denominació que rebé el Partit Comunista d'Espanya (Internacional) adoptada el febrer del 1975 per tal de poder incorporar-se a la Junta Democràtica. Dirigit en l'àmbit estatal per Eladio García Castro (Ramon Lobato), participà en el Consell de Forces Polítiques de Catalunya i en la Plataforma de Convergència Democràtica. Pel Partit del Treball d'Espanya, com a partit marxista leninista, l'origen de l'opressió de la dona estava lligat a l'existència de la propietat privada de la societat dividida en classes. La seva alliberació total només podia donar-se de manera completa quan s'acabés amb la societat fonamentada en la propietat privada dels mitjans de producció; és a dir, amb la instauració del socialisme.

polítics i interclassista, ja que les dones (com a sector social) pertanyien a diferents classes socials, però estaven igualment oprimides i interessades en una mateixa lluita. En aquesta línia el PTE va plantejar dos tipus d'organització pel front femení. Una, de caràcter polític i feminista, que es va concretar a Catalunya amb el suport i l'impuls de l'Associació Catalana de la Dona (ACD) i, una altra, de caràcter més pròpiament reivindicatiu en relació amb el moviment veïnal, que va concretar-se en la creació d'associacions de mestresses de casa als barris populars. No s'incidirà més sobre aquest aspecte perquè ja s'ha tractat profusament en el capítol 3.1. "L'organització del moviment feminista" que analitza les organitzacions feministes sorgides després de les I Jornades Catalanes de la Dona.

En el programa reivindicatiu de l'MC⁵²² s'afirmava que l'alliberació de la dona era part integrant de la revolució socialista, que formava part del potent moviment de transformació radical social que assentaria les bases per aconseguir una societat lliure, en la qual homes i dones arribessin a mantenir relacions lliures. Entre els seus objectius per a l'alliberament de la dona l'MC es plantejava una sèrie de tasques com la desaparició de la família patriarcal, la socialització del treball domèstic, la plena incorporació de les dones al procés productiu i als llocs de lideratge de la societat, i la més profunda transformació ideològica que posés fi a la concepció masclista.⁵²³

⁵²² MOLAS, Isidre (ed.). *Diccionari dels Partits Polítics*, p. 167. El Moviment Comunista de Catalunya (MCC) fou un partit creat per la Secció Catalana del Moviment Comunista d'Espanya (MCE), sorgit a partir del Moviment Comunista Basc. Es constituí a Catalunya entre el desembre del 1971 i el gener del 1972 per membres del Círculo de Formación de Cuadros. Inicialment estava influenciat per la revolució cubana i el guevarisme, però evolucionà vers el marxisme leninisme d'influència maoista. Participà en l'Assemblea de Catalunya des del 1974. En les eleccions legislatives del 1977, l'MC impulsà la Candidatura d'Unitat Popular pel Socialisme. El fracàs de l'estratègia rupturista provocà un replegament doctrinari. Fou liderat per Empar Pineda, Ignasi Alvàrez, Montserrat Oliván i Núria Casals.

⁵²³ ANC. Fons M. Dolors Calvet Puig. Moviment Comunista (1977-1984). Programa reivindicatiu.

L'eliminació de la família patriarcal era bàsica, ja que suposava la base de l'opressió de la dona característica del sistema patriarcal. Referent a la sexualitat s'exposava que la societat capitalista havia desenvolupat el paper de les dones com a objecte sexual, com a objecte de consum eròtic que es venia a través de la publicitat, de les revistes pornogràfiques, del cinema i, a més a més d'un negoci, suposava una agressió contra tota la societat femenina i es constituïa com un mitjà per estendre la ideologia masclista. En un document de l'organització s'analitzava el paper de l'educació dels nens i les nenes a les escoles i que la diferenciació de gènere es reforçava a través de la sexualitat, els jocs, el llenguatge i les il·lustracions en els llibres.⁵²⁴

A mesura que avançava la transició política, les organitzacions d'esquerra majoritària, formada pel partit socialista i el partit comunista, no van dubtar a negociar i van abandonar o ajustar algun aspecte de la seva ideologia en una Transició que presentava un caràcter moderat. Per les formacions d'extrema esquerra, a causa de les seves polítiques revolucionàries, aquesta operació els fou més costosa i van quedar marginades del procés de negociació política i fora del sistema parlamentari. Després de les primeres eleccions legislatives el juny del 1977, l'esquerra revolucionària es va transformar en l'esquerra extraparlamentària i va entrar en un procés en el qual es combinaven fenòmens de dissolució, sectarisme, fusions i debilitament. Com a conseqüència, a principis dels anys vuitanta només restaven actives algunes organitzacions com la LCR i l'MC. El 1982 es presentaren conjuntament a les eleccions legislatives com a Front Comunista de Catalunya. A partir d'aleshores l'MC i la LCR s'allunyaren de la participació electoral i dedicaren la seva atenció als nous moviments socials.

Així doncs, en un context marcat pel declivi generalitzat de les formacions de l'esquerra revolucionària, després de quedar fora de l'òrbita parlamentària, l'MC reclamava la ruptura davant la reforma i l'abstenció en la votació de la Constitució. Encara que va continuar participant en el joc de forces

⁵²⁴ UB. CRAI. Arxiu de la Biblioteca del Pavelló de la República. Fons Documents Partits Polítics. Moviment Comunista. Dones.

electoral, aquesta participació no entusiasmava ningú ja que consumia massa energies per uns resultats electorals que sempre resultaven decebedors. D'aquesta manera es va anar consolidant la idea que la seva base social era molt minsa, que no tenia representativitat i que era preferible deixar de competir en el terreny electoral. Aleshores, el Moviment Comunista va començar a prendre consciència dels espais socials en els quals tenia certa influència, com els nuclis feministes o la coordinadora antiOTAN. Inserir-se en aquests espais representava un triple avantatge per a l'MC: li permetia renovar la militància, construir un espai propi i desenvolupar activitats amb èxit. Aquest canvi de tàctica, d'ideologia i d'identitat es va fer visible al llarg dels anys vuitanta a través de l'allunyament del model de partit revolucionari; l'abandonament del marxisme, de l'obrerisme i del treball a les fàbriques; l'augment de l'activisme en el si del pacifisme, el feminisme i l'ecologisme, i un creixent interès per la pobresa i pels barris i col·lectius marginats.⁵²⁵

Però aquest viratge de l'MC cap als nous moviments socials, com el feminisme o l'ecologisme va provocar confrontacions i tensions en les organitzacions feministes i ecologistes. La forta presència de militants de l'esquerra revolucionària en aquests moviments socials es plasma ja en les discrepàncies que van aparèixer en la Coordinadora Feminista a final dels anys setanta entre les activistes autònomes dels partits i les activistes amb doble militància. Aquesta presència més notable de militants de l'esquerra revolucionària també es produeix en el Bloc Feminista de Tarragona, on a inicis dels anys vuitanta es va registrar un nombre més elevat de dones que pertanyien a l'MC i aquest aspecte va provocar que algunes dones no es sentissin identificades amb el discurs revolucionari dominant i abandonessin l'organització feminista.

⁵²⁵ CUCÓ, Josepa. "Recuperando una memoria" p. 73-96; "De jóvenes radicales a alternativos maduros. Apuntes antropológicos sobre la evolución del Movimiento Comunista en España", a CUNHA, Luis i CUNHA, Manuela. *Intersecções Ibéricas. Margens, passagens e fronteiras*. Lisboa: Graus Editora, 2007, p. 313-336.

En el cas de Catalunya s'ha de fer esment, encara que sigui breument, als partits que van ocupar l'espai polític anomenat de l'esquerra d'alliberament nacional, que en aquest cas va estar representat a mitjans dels anys setanta pel Partit Socialista d'Alliberament Nacional (PSAN)⁵²⁶ i a partir de la dècada dels vuitanta per Nacionalistes d'Esquerres (NE)⁵²⁷.

A finals dels anys setanta, el PSAN igual que d'altres partits de l'esquerra antifranquista, va començar a tractar de manera teòrica i pràctica temàtiques ecologistes, d'igualtat de la dona o de llibertat sexual. Durant els primers anys els temes relacionats amb la lluita obrera i sindical i la crítica a la dictadura franquista ocupaven tots els continguts teòrics del partit. A partir del juny del 1976 es va començar a plantejar en el si del partit, per part de les dones que també militaven en el moviment feminista, com M. Mercè Marçal, la necessitat de crear algun tipus d'organisme intern que impulsés la mobilització feminista i que elaborés alternatives de treball sobre la dona en els diferents fronts de lluita del partit.

⁵²⁶ BUCH, Roger. *El Partit Socialista d'Alliberament Nacional dels Països Catalans (1974-1980)*. Barcelona: ICPS, 1995; *L'herència del PSAN: les aportacions humanes i ideològiques del Partit Socialista d'Alliberament Nacional dels Països Catalans (1968-1980) al sistema polític actual*. Barcelona: Editorial Base, 2012. RUBIRALTA, Fermí. *Orígens i desenvolupament del PSAN (1969-1974)*. Barcelona: La Magrana, 1988. El Partit Socialista d'Alliberament Nacional va néixer l'any 1969 fruit d'una escissió de la joventut marxista i independentista del Front Nacional de Catalunya (FNC), essencialment procedent de la Secció Universitària, que havia adquirit una elevada autonomia els anys precedents. Nascut sota la influència del marxisme antiimperialista i de les lluites anticolonials d'alliberament dels països del Tercer Món, l'adaptació d'aquestes tesis no fou mimètica, ja que no incorporà el concepte "colonialisme" al seu discurs i, a més, també tingué influències del socialisme europeu de l'època.

⁵²⁷ MOLAS, Isidre (ed.). *Diccionari dels Partits Polítics*, p. 117. Nacionalistes d'Esquerres fou un moviment polític format el 1979 per grups i personalitats de tendència independentista que es va dissoldre el 1984. La seva estructura era assembleària i va reivindicar el dret d'autodeterminació en un marc confederal. Es definia com a socialista i nacional popular, i va englobar agrupacions ecologistes, feministes i homosexuals. Sense aconseguir-ho del tot, aplegà un sector del Front Nacional de Catalunya, una part del PSAN, el Col·lectiu Comunista de Catalunya, independents i nuclis nacionalistes radicals. Ni en les eleccions al Parlament de Catalunya del 1980 ni en les eleccions generals del 1982 assolí cap escó.

Durant el 1977 el PSAN va registrar un increment de la militància femenina i de la incorporació de les dones en els òrgans de direcció.⁵²⁸ A causa de l'esforç i de l'empenta de les militants es va debatre la qüestió feminista i s'acordà la creació de comissions a cada zona territorial de Catalunya per impulsar la lluita en aquest front. El 9 de juny del 1977 es va realitzar la primera trobada del partit per tractar la "problemàtica de la dona" amb la presència de militants de sis comarques diferents. En aquesta trobada es va decidir treballar per fer efectiva la lluita per a l'emancipació femenina en tots els fronts del partit, però no "formar un altre moviment amb sigles"⁵²⁹. En el I Congrés del PSAN, celebrat l'abril del 1978, les ponències es van dedicar a la problemàtica de l'homosexualitat, la lluita per a l'alliberament de la dona i l'alternativa ecològica, temàtiques que entraven amb força per l'emergència dels nous moviments socials.⁵³⁰ El treball sobre l'alliberament de la dona va estar coordinat per l'escriptora M. Mercè Marçal.

Pel PSAN la desaparició de l'opressió femenina anava íntimament lligada a la consecució d'una societat en la qual no existís cap tipus d'opressió. La revolució feminista havia d'inserir-se dins d'una revolució global, de caire socialista. En el programa del PSAN, hi constava l'alliberament de l'esclavitud domèstica que patien les dones, a través de la creació de guarderies i serveis col·lectius com menjadors, i que la cura de les persones malaltes havia d'anar a càrrec d'un servei nacional de salut. En les matèries de legislació i àmbit laboral, es plantejaven les mateixes demandes que les sorgides en les Jornades Catalanes de la Dona, encara que en alguns aspectes anaven més enllà i demanaven la penalització de la violació i l'abús sexual.⁵³¹ En aquest I Congrés també es va acordar crear un front o sector de lluita per a l'alliberament de la

⁵²⁸ MARÇAL, Maria-Mercè. "El Partit i l'alliberament de la dona", a *Lluita*, núm. 71 (març de 1978).

⁵²⁹ BUCH, Roger. *El Partit Socialista d'Alliberament Nacional dels Països Catalans (PSAN) (1968-1980)*. Tesi doctoral, Universitat Autònoma de Barcelona, 2010, p. 217.

⁵³⁰ Ídem.

⁵³¹ Ca la Dona. Centre de documentació. Materials de treball del I Congrés del PSAN (abril de 1978). "La lluita per a l'alliberament de la dona".

dona que tindria com a funcions l'elaboració teòrica, la participació i l'impuls de la lluita feminista de masses i la lluita ideològica en el partit.

En el si de NE es va formar l'Assemblea de Dones, que va néixer a Manresa el febrer del 1980. Una de les impulsores que n'elaborà el cos ideològic fou M. Mercè Marçal, per això els eslògans de les manifestacions, les ponències i els escrits traspuaven un fort accent poètic. En l'Assemblea de Dones, també hi van participar altres dones que lluitaven en el front feminista com l'advocada Magda Oranich i cal mencionar, també, Toni Gusi, Maria Olivares, Lola Irun, Carme Massó i Eulàlia Duran. L'eix de treball de l'Assemblea era, a més a més dels drets de les dones, "també la defensa dels drets nacionals, el dret a l'autodeterminació en considerar-nos una nació oprimida. Fèiem paral·lelismes constants entre la nació oprimida i les dones com a gènere sota l'opressió masclista. I el drets de les dones que no podien deslligar-se dels drets de la gent treballadora. La llibertat per a les dones, per a les persones i per a la Nació."⁵³²

Després del recorregut per les dinàmiques establertes entre els partits d'esquerra i extrema-esquerra i el moviment feminista i d'analitzar les diverses apostes de cada partit per incorporar el front de lluita feminista en la seva estructura organitzativa, es pot concloure que la majoria de partits de l'esquerra no assumien en la pràctica tot allò que sí que havien assumit en la teoria. Dones, dobles militants, pugnaven perquè l'opressió que patia la societat femenina fos motiu de debat en el si dels seus partits, perquè no es considerés normal el fet que les dones intervinguessin poc en les reunions, que defugissin responsabilitats o que no parlessin en els actes públics, que no es considerés normal que fossin sempre els homes els que ostentessin la representació pública del partit i, en moltes ocasions, no hi hagués dones en la mesa. Demanaven que no es culpabilitzés a les dones d'aquesta situació, que calia que els companys fossin conscients que les seves actituds estaven marcades per la inèrcia i que mantenien comportaments de caire paternalista o d'ignorància d'aquests condicionaments.

⁵³² Entrevista a Tona Gusi Amigó.

Les reflexions d'algunes militants polítiques de l'esquerra, com Tona Gusi, de Nacionalistes d'Esquerra, confirmen l'anterior conclusió: "Tampoc es va avançar del tot amb les actituds, fins i tot en els partits o moviments més d'esquerreres, més progressistes, hi havia una clara discriminació vers les pròpies companyes. [...] Crec que hi havia com una obligació de tipus moral o ètic a assumir les reivindicacions més urgents del moviment feminista però des d'una actitud vital molt poc transformada, molt conservadora, certament! Els companys es desorientaven molt i massa sovint entre la vida privada i la vida pública."⁵³³

⁵³³ Ídem.

4. DONES EN LLUITA

4.1. CAMPANYES FEMINISTES

4.1.1. “AMNISTIA PER A LA DONA”

Al costat de les demandes d’amnistia general de l’oposició democràtica, les primeres accions públiques del moviment feminista van centrar-se a reivindicar l’amnistia per a les dones condemnades per delictes referents al seu sexe, com l’adulteri, els anticonceptius i l’avortament. La demanda d’amnistia feminista, com ha documentat Mary Nash, va ser una protesta singular del moviment feminista espanyol respecte al moviment europeu i nord-americà de la segona onada. Les campanyes dels grups feministes reclamaven tant l’amnistia per a les dones com l’amnistia política general.⁵³⁴ L’amnistia feminista també va figurar entre les reivindicacions sorgides del programa de les Jornades Catalanes de la Dona.

Les dones sota el règim franquista i durant els primers anys de la transició democràtica podien ser condemnades per delictes lligats al seu gènere, i la repressió exercida sobre elles també presentava unes característiques diferencials, així ho avala la investigació de Nadia Varo, centrada en l’anàlisi de les condemnes del Tribunal d’Ordre Públic (TOP), que confirma la persistència de la repressió sexuada durant el tardofranquisme.⁵³⁵ Les forces repressives franquistes van projectar una imatge diferent de les persones detingudes i processades en funció del seu sexe. Les concepcions de la policia i el TOP sobre

⁵³⁴ NASH, Mary. *Mujeres en el mundo*, p. 210.

⁵³⁵ VARO, Nadia. “Mujeres y hombres: la ‘represión sexuada’ de la militancia política”, a TÉBAR, Javier (ed.). *“Resistencia ordinària”. La militancia y el antifranquismo catalán ante el Tribunal de Orden Público (1963-1977)*. València: Publicacions de la Universitat de València, 2012, p. 85-103.

La constatació d’importants diferències en mètodes i objectius en la repressió política d’homes i dones ha portat algunes investigadores a referir-se a la “repressió sexuada” per analitzar la repressió exercida contra les dones. Vegeu: ABAD, Irene. “Las dimensiones de la represión sexuada durante la dictadura franquista”, a *Jerónimo Zurita*, núm. 84 (2009), p. 65-86 i JOLY, Maud. “Las violencias sexuadas de la Guerra Civil Española”, a *Historia Social*, núm. 61 (2008), p. 89-107.

la “perillositat” o la “perversitat” dels homes i les dones jutjats va tenir repercussió en les tortures i en les sentències aplicades sobre aquestes persones.

Els escenaris de la repressió penitenciària també van presentar característiques específiques per a les dones. Un dels trets diferencials era que els centres carceraris femenins estaven administrats per ordes religiosos. D’acord amb el poder atorgat pel règim franquista a l’Església, la gestió de la vida a les presons femenines va ser confiada a les monges. Si en les presons d’homes la presència de religiosos estava limitada i generalment només afectava a serveis com l’alimentació i la infermeria, en els establiments penitenciaris femenins, ja a partir del 1938, quedava autoritzada la gestió per part de les ordes religioses –com les Filles de la Caritat, les Mercedàries de la Caritat, les Oblates, les Filles del Bon Pastor o les Creuades– i, a partir del 1940, les monges també es van encarregar de les Juntes de Disciplina.⁵³⁶ Di Febo sosté que el fet d’atorgar a les religioses un fort poder de control i sanció reflecteix molt bé la importància ajustada al paper de manipuladores de consciència i de reeducadores que es presumia que podien desenvolupar les monges sobre les detingudes.⁵³⁷ Exemples d’aquest ferri control i de la voluntat adoctrinadora, els trobem en els centres penitenciaris per a dones a Catalunya durant el primer franquisme, en la presó de les Oblates a Tarragona i en la de les Corts a Barcelona,⁵³⁸ però, també en la presó de la Trinitat a Barcelona, que va ser

⁵³⁶ Sobre aquest tema vegeu: ALMEDA, Elisabet. *Corregir y castigar. El ayer y hoy de las cárceles de mujeres*. Barcelona: Bellaterra, 2002; DUCH, Montserrat. “Presons de dones”, a *Actes del Congrés Els camps de concentració i el món penitenciari a Espanya durant la guerra civil i el franquisme*. Barcelona: Museu d’Història de Catalunya i Crítica, 2003, p. 580-594; GÁLVEZ BIESCA, Sergio i HERNÁNDEZ HOLGADO, Fernando. *Presas de Franco*. Málaga: Centro de Ediciones de la Diputación de Málaga, Servicio de Publicaciones, 2007; HERNÁNDEZ HOLGADO, Fernando. *Mujeres encarceladas. La prisión de Ventas. De la República al franquismo, 1931-1941*. Madrid, 2004; VINYES, Ricard. *El daño y la memoria. Las prisiones de María Salvo*. Barcelona: Plaza Janés, 2004 i *Irredentas. Las presas políticas y sus hijos en las cárceles franquistas*. Madrid: Temas de Hoy, 2002.

⁵³⁷ FEBO, Giuliana Di. *Resistencia y movimiento de mujeres*, p. 41.

⁵³⁸ Per profunditzar en aquest aspecte, vegeu el monogràfic: “Cárceles de Mujeres”, a *Studia Historica. Historia Contemporánea*, núm. 29 (2011), Ediciones Universidad de Salamanca. Pel cas de Catalunya, destaca l’article de Montserrat Duch, sobre la presó de les Oblates de Tarragona

l'escenari de la repressió penitenciària contra les dones a Catalunya durant els últims anys del franquisme i els primers de la Transició.

La presó de la Trinitat, inaugurada el 1963, va ser construïda de bell nou com un centre modern que permetés la reeducació de les recluses i la millora material respecte a l'anterior presó de les Corts. Però al marge de les instal·lacions, es va mantenir intacta la voluntat adoctrinadora i transformadora que les Creuades Evangèliques exercien sobre les preses.⁵³⁹ Segons el cens de la població reclusa d'abril del 1977, el 45,5% de les dones que restaven empresonades estaven acusades de delictes relacionats amb avortaments, abandonaments de la família, adulteris i infanticidis, a més a més de les dones privades de llibertat pel seu activisme polític contra la dictadura.⁵⁴⁰ Les preses polítiques van plantar cara en més d'una ocasió als intents de reeducació de les monges i es van negar a assistir a missa, van redactar cartes de denúncia i, fins i tot, van protagonitzar vagues de fam.

El moviment feminista va demanar incansablement l'amnistia per a les preses acusades de delictes del seu propi sexe i per a les preses polítiques. Les campanyes a favor de l'amnistia per a la dona van ser les primeres mobilitzacions protagonitzades pels grups feministes en l'inici del procés democràtic. L'amnistia per a la dona incloïa les demandes de la despenalització de l'adulteri, la legalització dels contraceptius i l'avortament a càrrec de la

(p. 315-336) i de Fernando Fernández Holgado, per la presó de les Corts de Barcelona (p. 195-236). SUBIRATS PIÑANA, Josep i POY FRANCO, Pilar. *Les Oblates 1939-1941. Presó de dones de Tarragona*. Valls: Cossetània Edicions, 2006. El projecte virtual sobre la presó de les Corts, coordinat per Fernando Fernández Holgado i finançat pel Memorial Democràtic es pot visualitzar a: <<http://www.presodelescorts.org/>> [Consultada: 3 de juny de 2013].

⁵³⁹ GOICOECHEA, M. "Trinitat: una de cal y otra de rejas", a *Vindicación feminista*, núm. 25 (juliol de 1978), p. 33-37. LORENZO RUBIO, César. "La presó de dones de la Trinitat (1963-1983)", a *Memòria de la presó de les Corts. Presó de dones*: <<http://www.presodelescorts.org/>> [Consultada: 3 de juny de 2013].

⁵⁴⁰ AYMERICH, Pilar. *Memòria d'un temps: 1975-1979*. Barcelona: Museu d'Història de Catalunya i Fundació Caixa Sabadell, 2004.

Seguretat Social, l'abolició de la Llei de perillositat social i la dissolució de les Creuades Evangèliques de Crist Rei.⁵⁴¹

La primera manifestació per a l'amnistia feminista es va produir a Barcelona el 18 de gener del 1976, quan representants de diverses associacions veïnals i de drets humans van congregar-se per llegir un manifest a la porta de la presó de la Trinitat demanant la llibertat per a les preses culpades per delictes del seu gènere. Dos mesos més tard, i aprofitant el Dia Internacional de la Dona, es va repetir la concentració, que aplegà un miler de manifestants davant de la presó –dones, majoritàriament–. Aquest cop la convocatòria, tot i no comptar amb autorització legal, la realitzava l'Associació de Dones Universitàries. La presidenta de l'entitat, Trinidad Sánchez Pacheco, va mobilitzar a les sòcies a “una concentració davant la presó de dones de la Trinitat, per demanar l'amnistia i la despenalització dels delictes que afecten a la dona”.⁵⁴² Sota l'atenta mirada dels policies que custodiaven la presó, Sánchez Pacheco va llegir un comunicat a través del qual es demanava l'expulsió de les Creuades i la millora de les condicions de vida intramurs –permetre a les preses poder vestir-se amb la seva roba, llegir les publicacions de circulació legal i poder parlar en la seva llengua (en català)–, així com la despenalització de l'adulteri, l'avortament i altres pràctiques discriminatòries, regulades pel Codi Penal i l'abolició de la Llei de perillositat i rehabilitació social.⁵⁴³

L'any següent, el 1977, també el Dia Internacional de la Dona, la Coordinadora Feminista de Barcelona va congregar a una manifestació davant de la presó de la Trinitat. La policia va dissoldre la concentració utilitzant

⁵⁴¹ UB. CRAI. Arxiu de la Biblioteca del Pavelló de la República. Hemeroteca. Full informatiu Vocalies de Dones de Verneda Alta i Sant Martí de Provençals, núm. 1 (1977).

⁵⁴² ANC. Fons M. Dolors Calvet Puig. Comunicats públics (1975-1978).

⁵⁴³ *Triunfo*, núm. 685 (13 de març de 1976), p. 18. La notícia està signada per les inicials MVM que corresponen a Manuel Vázquez Montalbán. La crònica conté un error: les dones que es van manifestar no formaven part del Moviment de Dones Democràtiques de Catalunya sinó que la concentració estava organitzada per l'Associació de Dones Universitàries, encara que hi van assistir dones d'altres col·lectius.

mànegues d'aigua i va detenir per unes hores les dones que havien signat la sol·licitud d'autorització de la manifestació al Govern Civil.⁵⁴⁴

El PSUC-PCE va ser l'únic grup polític que, en part, es va fer eco de les peticions d'amnistia feminista. El juliol del 1977, la diputada M. Dolors Calvet va presentar al Congrés dels Diputats la proposta parlamentària d'amnistia per a les dones. Calvet va defensar un projecte de llei que demanava l'eliminació dels delictes d'adulteri, d'ús d'anticonceptius i d'avortament, és a dir, dels delictes específics femenins. La proposta va ser rebutjada per 156 vots en contra i 119 a favor. De fet, fins al 1978 no es van derogar els delictes d'adulteri i amistançament, i la despenalització dels anticonceptius. Altres exigències de la campanya a favor de l'amnistia van quedar postergades fins a la dècada dels anys vuitanta.⁵⁴⁵

Al llarg de l'any 1977 la Coordinadora Feminista va organitzar durant mesos una concentració cada diumenge a la porta de la presó de la Trinitat per reclamar l'amnistia per a les dones. Hi exhibien pancartes al·lusives amb lemes com: "Fora la Llei de perillositat social".⁵⁴⁶ El 18 de desembre del 1977 la Coordinadora i el Col·lectiu Feminista van convocar una manifestació a la plaça d'Urquinaona de Barcelona a favor de l'amnistia. El moviment feminista denunciava que en el cos de la Llei d'amnistia promulgada el 15 d'octubre no figurava enlloc l'amnistia per als delictes específics femenins, ni es tenia en compte la situació de les dones empresonades per aquests casos. Volien donar visibilitat a la realitat de les preses de la Trinitat, que era un dels centres penitenciaris més repressius de tot l'Estat espanyol.⁵⁴⁷

La promulgació de llibertat l'octubre del 1977⁵⁴⁸ per als presos polítics no arribava als presos socials, per això el moviment feminista va centrar la

⁵⁴⁴ DDAA. *El feminisme al PSUC*, p. 39.

⁵⁴⁵ NASH, Mary. "Mujeres en Transición", p. 71-88.

⁵⁴⁶ LARUMBE, M. Ángeles. *Una inmensa minoría*, p. 171. NASH, Mary. *Dones en Transició*, p. 178.

⁵⁴⁷ UB. CRAI. Arxiu de la Biblioteca del Pavelló de la República. Fons Fulls Volants. Col·lecció Figueras. 1976/1977. Feminismes.

⁵⁴⁸ BALLESTER, David i RIQUES, Manel. *Temps d'amnistia: les manifestacions de l'1 i el 8 de febrer de 1976 a Barcelona*. Barcelona: Edicions 62, 2001. ESPUNY, M. Jesús i PAZ, Olga. *30 años de la Ley de*

campanya del 1977 en la petició d'una amnistia no excloent. Les organitzacions feministes insistien en el fet que l'amnistia per a les dones no s'acabava amb la despenalització dels delictes d'adulteri, avortament, prostitució i amb la llibertat de les condemnades per aquests delictes; sinó que defensaven l'amnistia com un concepte més ampli que significués també un canvi profund de tot el cos legislatiu del sistema judicial i penitenciari (Codi Civil, Codi Penal, ordenaments laborals, etc.), i també la desaparició o radical transformació de totes aquelles institucions que eren el reflex del paper social i polític que s'havia adjudicat a les dones durant els darrers quaranta anys (Secció Femenina, Patronat de la Dona...).⁵⁴⁹

L'amnistia feminista tardaria més a arribar que l'amnistia general, les dones haurien d'esperar fins a l'any 1978 perquè alguns dels delictes específics pel seu sexe deixessin de ser-ho. En Dret Penal, mitjançant la Llei 22/1978 de 26 de maig, es derogaven els articles 449 i 452 del Codi Penal, relatius a l'adulteri i l'amistançament; d'aquesta manera es posava punt i final a una legislació que mantenia concepcions estrictament morals i discriminatòries per a les dones. La Llei 45/1978, de 7 d'octubre, modificava els articles 43 bis i 416 del mateix Codi Penal, despenalitzant la divulgació i la propaganda sobre mètodes anticonceptius.⁵⁵⁰

El maig del 1978 es va promulgar una reforma penitenciària que va provocar la ràpida marxa de les monges de la presó de la Trinitat i, que va produir un buit de poder en l'administració del centre. Durant uns dies la diputada M. Dolors Calvet, amb el suport de l'advocada Magda Oranich, va

Amnistia: (1977-2007). Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona i Madrid: Dykinson, 2009. La Llei 46/1977, de 15 d'octubre, d'amnistia, incloïa l'amnistia per a tots els presos polítics, així com un ampli espectre de delictes entre els quals hi havia actes polítics, rebel·lió, sedició i denegació d'auxili comesos abans del dia 15 de desembre del 1976. L'objectiu primordial era eliminar alguns efectes jurídics que poguessin fer perillar la consolidació de la democràcia.

⁵⁴⁹ NASH, Mary. "Mujeres en Transición", p. 71-88.

⁵⁵⁰ FOLGUERA, Pilar. "De la transición política", p. 171.

supervisar l'autogestió de les trenta-set preses fins que van arribar les funcionàries responsables.⁵⁵¹

4.1.2. "JO TAMBE SÓC ADÚLTERA"

Entre les demandes del moviment feminista d'amnistia per a la dona, hi figurava la reivindicació de despenalització del delictes d'adulteri, ja que la Llei d'11 de maig de 1942 castigava la dona per mantenir relacions amb un home que no fos el seu marit (article 449 del Codi Penal de 1944), amb penes de presó menor, fins a sis anys, mentre que era necessària no només la reincidència sinó la cohabitació amb una altra dona perquè el marit fos acusat d'amistanyament i condemnat per aquest motiu (article 452 del Codi Penal de 1944).⁵⁵² La supressió del delictes d'adulteri es va convertir en la mobilització del feminisme català més emblemàtica durant l'any 1976, a causa de l'aplicació d'aquesta llei sobre M. Ángeles Muñoz.⁵⁵³

M. Ángeles Muñoz vivia al barri obrer de Sant Adrià de Besòs i s'havia casat amb Ramon Sotos el 1969. El matrimoni va tenir una filla: Yolanda. El 1972 el marit va abandonar M. Ángeles i la seva filla, per la qual no passava cap pensió, i va fixar la seva residència a Mallorca. El 1974 M. Ángeles Muñoz va tenir una altra filla. Aprofitant aquest naixement, el marit va demanar la separació conjugal al·legant adulteri i va reclamar la custòdia de la seva filla. El jutge va decidir que, mentre es portava a terme el judici, la custòdia de Yolanda seria entregada a la seva àvia paterna. Davant d'aquesta decisió M. Ángeles va negar-se a entregar la seva filla al jutjat i va buscar el suport de l'Associació Catalana de la Dona.⁵⁵⁴

⁵⁵¹ NASH, Mary. *Dones en Transició*, p. 178.

⁵⁵² MURILLO, Irene. *En defensa de mi hogar y mi pan. Estrategias femeninas de resistencia civil y cotidiana en la Zaragoza de posguerra, 1936-1945*. Saragossa: Prensas de la Universidad de Zaragoza, 2013, p. 40.

⁵⁵³ PESSARRODONA, Marta. "Leyes machistas contra M. Ángeles Muñoz", a *Vindicación Feminista*, núm. 7 (gener de 1977), p. 20.

⁵⁵⁴ NASH, Mary. "Mujeres en Transición", p. 71-88.

L'ACD va organitzar una gran mobilització en favor de M. Ángeles. El cas va saltar a la premsa i va tenir un gran ressò mediàtic. Fou una de les campanyes més multitudinàries i unitàries del moviment feminista català. Va rebre un gran suport social de moltes dones que no militaven ni eren pròximes a cap grup feminista. La clau es trobava en la identificació que podien sentir moltes dones anònimes, sense sentir-se feministes, cap al cas particular de M. Ángeles Muñoz. En solidaritat amb ella es va llançar l'eslògan: "Jo també sóc adúltera", que va simbolitzar situar les vivències personals en l'àmbit polític. L'ACD, juntament amb les associacions de veïns de Sant Adrià de Besòs, va obrir un compte per pagar les despeses del judici i van recollir signatures que van enviar al Ministeri de Justícia reclamant la despenalització dels delictes de la dona.

Entre d'altres accions col·lectives podem destacar la concentració organitzada per la Coordinadora Feminista i les vocalies de dones el 18 de novembre del 1976 a la plaça de la Catedral de Barcelona, amb la presència d'unes cinc mil persones. La manifestació convocada per després de la concentració va ser dissolta per la policia amb equips antidisturbis. El dia 20 de novembre del 1976 unes cent cinquanta dones es van tancar a la parròquia de Sant Adrià de Besòs, la convocatòria havia estat feta per la Coordinadora Feminista de Barcelona, i hi van participar el Col·lectiu Feminista de Barcelona, LAMAR, Unió Popular de Dones, ANCHE i el grup de dones de Comissions Obreres, a més a més de les vocalies de dones de Barcelona, l'Hospitalet i Cornellà de Llobregat, Sant Adrià de Besòs i Santa Coloma de Gramenet. Era, per tant, un acte unitari del moviment feminista català en solidaritat amb M. Ángeles Muñoz per denunciar la situació de discriminació que patia.⁵⁵⁵

Durant el tancament a l'església les participants van obrir un debat a l'entorn de què significava ser feminista i les seves diverses interpretacions. El grup de dones va emetre un comunicat en què els punts principals eren la denúncia a la situació repressiva i discriminatòria sobre la societat femenina a causa de les lleis opressives i masclistes que continuaven vigents i demanaven

⁵⁵⁵ Ibídem, p. 184.

la immediata modificació de la legislació. En el comunicat també s'expressava la repulsa a les agressions i, en concret, es condemnava una violació ocorreguda feia uns dies a Santa Coloma de Gramenet. Era la primera vegada que un grup de dones organitzava una tancada en una església per qüestions estrictament feministes. Després de la tancada, es va fer una manifestació per la localitat de Sant Adrià, en la qual van participar més de dues mil persones, enarborant crits com: "Abajo las leyes contra la mujer", "Abajo la patria potestad", "Mari Ángeles, solidaridad", "Divorcio sí" i "No más agresiones contra la mujer".⁵⁵⁶

La campanya unitària dels grups feministes catalans i també el suport d'altres grups feministes i d'associacions de dones de la resta de l'Estat va provocar una gran pressió social que va propiciar la signatura d'un acord entre M. Ángeles Muñoz i el seu marit, l'octubre del 1977, que va significar la retirada de la denúncia i el retorn de la custòdia de la seva filla. En no existir una llei que regulés la dissolució matrimonial es va seguir amb els tràmits de separació pel Tribunal Eclesiàstic, que va ser concedida l'any següent.⁵⁵⁷

A través de la denúncia pública que va fer el moviment feminista de situacions particulars, moltes dones, no únicament les activistes feministes, van prendre consciència de l'opressió a la qual les sotmetia el sistema judicial, que postergava els mecanismes repressius sobre la societat femenina de la dictadura franquista.

4.1.3. "PER UN DIVORCI SENSE CULPABLES"

La llei per a la despenalització de l'adulteri anava enllaçada directament a la reclamació de l'aprovació d'una llei de divorci. Entre els grups feministes que van centrar la seva acció en la demanda d'una llei de divorci destacà l'Associació Catalana de la Dona. L'ACD havia fet la petició d'aprovació d'una llei de divorci al president de la Generalitat quan una delegació de l'ACD, encapçalada per Anna Mercadé, va anar a visitar Josep Tarradellas a Perpinyà el 15 de febrer del 1977. Aquest acte va propiciar la signatura d'un acord a

⁵⁵⁶ Entrevista a Berta Ramos Martínez.

⁵⁵⁷ NASH, Mary. *Dones en Transició*, p. 184.

partir del qual el president es comprometia a retornar els drets que les catalanes ja tenien reconeguts durant la Segona República, entre d'altres el dret al divorci.⁵⁵⁸

L'ACD va ser l'associació feminista que va organitzar el primer míting pro divorci de Catalunya el 16 d'abril del 1977 al Palau Blaugrana de Barcelona en el marc de la campanya: "Volem l'Estatut". L'eslògan: "Per una llei justa i no discriminatòria del divorci" va presidir la celebració i va congregar unes quatre mil persones. Es va plantejar la necessitat de separació de l'Església i l'Estat; el matrimoni civil com a únic vàlid i basat en unes lleis que garantissin la igualtat de la dona amb l'home; el divorci com un dret democràtic constitucional i garantit per l'Estat que havia de ser concedit per la simple petició de qualsevol part de la parella o per ambdós cònjuges.

Una de les adhesions que va rebre el míting va ser la de Pont i Gol, arquebisbe de Tarragona, qui en nom dels bisbes de Tarragona, Lleida, l'abat de Poblet i el seu propi va enviar una carta a l'acte feminista. Entre altres afirmacions remarcava que "hay que acabar con la vergüenza de la mujer mercancía y de la mujer reclamo". A continuació exposava la seva posició respecte al divorci: "Si se promulgara una ley del divorcio civil, esta ley no cambiaría nada en los miembros de la Iglesia en cuanto a su fe y moral cristiana. Yo personalmente opino que la Iglesia no debería entrar en lucha, como una fuerza política más en el caso de una posible campaña o lucha entre partidos sobre una ley civil del divorcio." Finalitzava la missiva dient que creia necessari revisar la legislació vigent sobre el matrimoni i afirmava que el matrimoni civil era un acte administratiu que havia d'estar a l'abast de tota la ciutadania.⁵⁵⁹

L'opinió de l'Església enfront de la qüestió del matrimoni i d'una llei del divorci no va ser monolítica, la cúria catalana, de tarannà més tolerant i més pròxima al catalanisme democràtic, comprenia que havia de separar-se la legalitat civil de la religiosa. Per un altre costat, però, hi havia la postura més fèrria i conservadora que aconsellava que la societat civil havia d'acceptar els

⁵⁵⁸ *Ibídem*, p. 189.

⁵⁵⁹ *Opción*, núm. 7 (juny de 1977), p. 22.

preceptes eclesiàstics. Des d'aquesta posició, que es pot considerar com a integrista, la Conferència Episcopal donava a conèixer el següent manifest: "El matrimonio y la familia son instituciones naturales anteriores al Estado, básicas en el ámbito moral y social y, para el cristiano, realidades que pertenecen a lo más entrañable del ser y de la vida de la Iglesia. Y pensamos que si el proyecto de ley al que nos referimos llegara a promulgarse tal como está formulado, quedaría seriamente comprometido el futuro de la familia en España y gravemente dañado el bien común de nuestra sociedad." I finalitzava propugnant que el divorci no era un dret de la persona.⁵⁶⁰

En el terreny polític, el PSOE, que després de les eleccions del 1977, era el partit majoritari a l'oposició, defensava la necessitat d'una llei de divorci. El PCE, al seu torn, expressava clarament la necessitat que el matrimoni civil i el religiós fossin independents i que la llei de divorci inclogués garanties per a les dones. Els partits conservadors, com AP, ratificaven la concepció cristiana de la família i els seus valors; mentre que UCD, que era el grup més nombrós al Senat i al Congrés, s'havia mostrat partidari d'un divorci amb certes limitacions.⁵⁶¹ Però, quan la UCD va proposar un projecte de llei del divorci civil, el partit es va dividir: els sectors socialdemòcrates donaven suport al divorci per consentiment mutu, mentre que l'ala democratacristiana sustentava un plantejament més restrictiu.⁵⁶²

Finalment, la UCD a través del ministre de Justícia, Fernández Ordoñez, va presentar una llei de divorci amb limitacions greus de les llibertats individuals i discriminatori per a les dones. En la llei es marcaven tres formes d'accedir al divorci: per separació prèvia, per cessament efectiu de la convivència conjugal durant dos anys ininterromputs per mutu acord i per condemna ferma per atemptar contra la vida del cònjuge. Per tant, se seguia

⁵⁶⁰ *El País*, 5 de febrer de 1981.

⁵⁶¹ LARUMBE, M. Ángeles. *Una inmensa minoría*, p. 176.

⁵⁶² MORENO SECO, Mónica. "Feminismo, antifeminismo, catolicismo y anticlericalismo en la transición política a la democracia", a AGUADO, Ana i ORTEGA, Teresa M. (ed.). *Feminismos y antifeminismos*, p. 307-332.

mantenint el fet que no es podia sol·licitar el divorci directament, excepte en l'últim cas. És a dir, es mantenia l'exigència de dos processos: separació i divorci, alentint i encarint el procés. No es reconeixia el divorci per mutu acord. El jutge tenia la facultat de denegar el divorci per l'article 87: "clàusula de dureza". És a dir que, en última instància, depenia del criteri judicial fer efectiu o no el divorci. Això era considerat per l'esquerra una intromissió de l'estament judicial per sobre de la voluntat de les persones.

El projecte d'UCD establia uns terminis previs a la separació i la introducció del principi de culpabilitat, aspectes que van motivar que el PSOE i el PCE al Congrés, i els grups feministes al carrer, rebutgessin el projecte de llei. Trenta-set organitzacions feministes reunides en una coordinadora estatal van presentar un projecte alternatiu de llei de divorci i van endegar la campanya: "Per un divorci sense víctimes, ni culpables, democràtic, no discriminatori per a la dona". Estàvem assistint a la integració de la vida privada en l'esfera pública.

Moltes advocades es van mobilitzar al costat de les feministes i van participar en les mobilitzacions al carrer, en ponències i xerrades i amb la publicació d'articles a la premsa. Les revistes feministes *Vindicación Feminista* i *Dones en Lluita* també van traslladar a les seves pàgines el debat sobre el divorci.

Si l'ACD havia integrat entre les seves demandes des dels inicis de la Transició la reivindicació per una llei de separació conjugal, altres organitzacions com la Coordinadora Feminista de Barcelona no van iniciar les campanyes a favor del divorci fins a l'octubre del 1979, quan es va produir el debat al Congrés. Els grups de la Coordinadora, sobretot els radicals, observaven la família com l'estructura patriarcal que perpetuava la submissió de les dones en el sistema capitalista.⁵⁶³ En aquesta mateixa línia es manifestaven els partits d'extrema esquerra com la LRC que defensava i reivindicava el dret al divorci; però, a més a més, denunciava que la inclusió del dret al divorci que presentaven les candidatures burgeses no significava l'alliberament de la dona sinó la continuïtat de l'opressió femenina dins la família i la societat. Per això, la LRC presentava una sèrie de mesures que,

⁵⁶³ NASH, Mary. *Dones en Transició*, p. 191.

sumades a la llei del divorci, significuessin la construcció d'una nova societat sense discriminacions. Aquestes mesures consistien en una feina per a la dona mentre durava el procés de separació a càrrec de l'Estat, la rapidesa i gratuïtat de la tramitació del divorci i l'abolició de la pàtria potestat a favor del pare.⁵⁶⁴

Al llarg del 1980 el moviment feminista va continuar perseverant en la demanda d'una llei de divorci, organitzant actes i campanyes arreu de Catalunya, com la manifestació del 16 de desembre a Barcelona convocada per la Coordinadora Feminista i pels partits d'esquerra, a la qual van sumar-se els principals sindicats, com CCOO. Finalment, la Llei de divorci va ser aprovada pel Congrés el 7 de juliol del 1981. La Llei va ser considerada per les organitzacions feministes insuficient, però sense la seva actuació i la seva pressió a favor d'una legislació en un sentit ampli i democràtic, la llei de dissolució del matrimoni hagués estat molt més allunyada dels plantejaments feministes i, per tant, dels drets de les dones.

4.1.4. "ANTICONCEPTIUS PER NO AVORTAR, AVORTAMENT LLIURE PER NO MORIR".

Durant els anys de la Transició, el feminisme va impulsar un dels majors impactes en la vida de les dones; l'acció col·lectiva del moviment va aconseguir trencar amb una situació caracteritzada per la repressió i la negació absoluta de la sexualitat femenina, i transitar cap a una altra en la qual es respirava més llibertat i les dones podien decidir sobre el seu cos i el seu plaer. El 1976 les lleis franquistes encara prohibien els anticonceptius i la circulació d'informació sobre la seva utilització. L'article 416 del Codi Penal de 1944 castigava amb pena d'arrest major i multa de 5.000 a 100.000 pessetes la divulgació de medicaments, objectes o instruments dedicats a evitar la procreació, així com vendre'ls: "todos aquellos que indicaran, vendieran, anunciaran, subministraran o divulgaran cualquier medio o procedimiento capaz de facilitar el aborto o evitar la procreación". El mateix Codi Penal, en l'article 413, establí que "la mujer que produjere aborto o consintiere que otra persona se lo cause; será

⁵⁶⁴ *Demà*, núm. 4 (primera quinzena de maig de 1977). "L'alliberament de la dona i el divorci".

castigada con la pena de prisión menor”(de sis mesos i un dia a sis anys).⁵⁶⁵
D’aquesta manera, l’avortament provocat quedava prohibit i les seves conseqüències penals arribaven a l’embarassada i a totes les persones que cooperessin o consentissin la interrupció de l’embaràs, de manera que la normativa penal sobre els drets reproductius femenins situava moltes dones al marge de la llei.⁵⁶⁶

En la societat dels anys setanta aquesta legislació suposava un vertader anacronisme, reflectia un gran abisme entre la desinformació en matèria sexual, els tabús, la penalització dels anticonceptius i l’avortament, i la deficient atenció ginecològica que oferia la sanitat pública i els comportaments sexuals de la població, en especial sobre les dones, sobre les quals requeia la màxima responsabilitat de les pràctiques contraceptives. El moviment feminista va denunciar aquestes lleis i les va combatre activament amb debats i informació sobre mètodes anticonceptius.

La consigna “Sexualitat no és maternitat” recollia l’essència del pensament feminista de la segona onada i va significar el desenvolupament de mobilitzacions dels grups feministes per exigir mètodes anticonceptius, el dret a l’avortament, el reconeixement del lesbianisme com una opció sexual i el rebuig a la violència sexual. Les activistes no només reclamaven la modificació d’una legislació repressiva sinó que reivindicaven la promulgació de nous drets reproductius i sexuals. Segons Justa Montero, defensar la sexualitat com un camp de poder per a les dones significava enfrontar-se a l’exercici del poder i del control masculí.⁵⁶⁷

Les dones que volien interrompre un embaràs s’enfrontaven a situacions límit. Les que tenien més recursos econòmics podien viatjar a fora de l’Estat espanyol perquè els realitzessin l’avortament en clíniques especialitzades amb unes bones condicions sanitàries. L’alternativa d’anar a avortar a l’estranger

⁵⁶⁵ MORAGA, M. de los Ángeles. “Notas sobre la situación jurídica de la mujer en el franquismo”, a *Feminismos*, núm. 12 (desembre de 2008), p. 229-252.

⁵⁶⁶ VERDUGO, Vicenta. “Prácticas políticas”, p. 333-358.

⁵⁶⁷ MONTERO, Justa. “Las aspiraciones del movimiento”, p. 275-303.

passava per viatjar a Londres o a Amsterdam. Els grups feministes i algunes vocalies de dones oferien informació a les dones que volien interrompre l'embaràs, els facilitaven els contactes amb la clínica, els horaris dels vols i les persones amb qui es podien comunicar. Hi havia una agència de viatges, ubicada a Barcelona, i vinculada a Comissions Obreres, que gestionava el transport i l'allotjament. Els prospectes de les clíniques de Londres i Amsterdam amb l'explicació de la intervenció ja estaven escrits en castellà i algunes de les professionals sanitàries angleses i holandeses tenien algunes nocions de castellà, a causa de la gran demanda.⁵⁶⁸ L'any 1974, en un informe del Tribunal Suprem, les dades apuntaven que dues-centes dones espanyoles avortaven cada setmana a Londres i que a l'Estat espanyol es produïen uns tres-cents mil avortaments il·legals a l'any.⁵⁶⁹

L'altra alternativa, a la qual recorrien les dones amb dificultats econòmiques, ja que resultava més assequible, era sotmetre's a l'avortament de manera clandestina. D'aquesta manera, s'exposaven a ser denunciades i condemnades fins a dotze anys de presó. Les embarassades podien posar-se en mans dels anomenats "avorters" o "avorteres" que realitzaven l'operació en pèssimes condicions higièniques i sanitàries, o bé podien intentar l'expulsió del fetus elles mateixes, fet que encara posava més en risc la seva vida. Davant dels nombrosos casos d'avortament alguns grups feministes, com el Grup de Dones de Girona, van organitzar la visita de professionals sanitaris francesos que viatjaven a Catalunya per realitzar les operacions en pisos particulars que cedien algunes de les integrants d'aquesta associació.

Tot i la sagnant situació per la qual havien de passar milers de dones, i tot i les campanyes del moviment feminista reclamant: "Anticonceptius per no avortar, avortament lliure per no morir", no va ser fins al 1979 quan va saltar el problema de l'avortament a una dimensió pública. El detonant va ser el cas de les onze dones del País Basc acusades d'haver avortat (encara que, en realitat,

⁵⁶⁸ AHT. Fons Fundacions i associacions. Bloc Feminista. Prospectes i informació referent a l'avortament.

⁵⁶⁹ LLINÀS, Conxa. *Feminismes de la Transició*, p. 56.

eren deu dones i un home). L'Assemblea de Dones de Biscaia va denunciar la celebració del judici contra aquestes dones, que estava previst per al dia 26 d'octubre del 1979 a la ciutat de Bilbao. La notícia dels judicis de Bilbao va desencadenar manifestacions, tancaments i campanyes de sensibilització del moviment feminista per tot l'Estat, la gran pressió social va aconseguir que el judici s'apacés. A la campanya de solidaritat amb les deu dones de Bilbao, s'hi sumava el cas de tres dones i un home de Cerdanyola del Vallès detinguts per les mateixes circumstàncies i als quals es demanava quatre milions de pessetes de fiança.

El moviment feminista va mostrar la seva capacitat organitzativa i la seva enorme vitalitat. Va endegar accions que ja havia utilitzat en d'altres campanyes reivindicatives com les manifestacions a les principals ciutats, però al mateix temps va llançar noves accions, imaginatives i arriscades, una de les quals fou la declaració pública de: "Jo també he avortat", a partir de la qual moltes dones van presentar signatures als jutjats inculpant-se d'haver interromput un embaràs voluntàriament per pressionar l'absolució de les acusades de Bilbao. L'objectiu era saturar de denúncies els jutjats i fer veure que haurien de jutjar milers de dones, tornava a emergir un subjecte plural i unitari, es passava del "jo" al "nosaltres". Era una acció innovadora a imitació del manifest de les "343 salopes" (343 putes), que fou una declaració publicada el 5 d'abril del 1971 a la revista francesa *Le Nouvel Observateur*, signada per 343 franceses que afirmaven haver practicat un avortament i que, consegüentment, s'exposaven a ser sotmeses a procediments penals segons la llei francesa. Entre les signants destacaven les firmes de la filòsofa Simone de Beauvoir i de l'actriu Catherine Deneuve.⁵⁷⁰

⁵⁷⁰ PÉREZ GARZÓN, Sisinio. *Historia del feminismo*, p. 222.

4.1.5. “JO TAMBÉ HE AVORTAT”

La iniciativa de la recollida de signatures amb la declaració: “Jo he avortat voluntàriament” va néixer de la Coordinadora Feminista de Barcelona i va aconseguir recollir 1.357 signatures en menys de 72 hores principalment a les ciutats de Barcelona i Madrid.⁵⁷¹ El text del document exposava el següent: “Ante el juicio de once mujeres de Bilbao por aborto y de las detenciones producidas en Cerdanyola, ante la creciente represión en contra del aborto, nosotras, mujeres exigimos la amnistia de todas las mujeres y hombres encausadas y encausados por aborto, la inmediata libertad sin fianza de las detenidas en Cerdanyola y un cambio en la legislación que contemple el derecho del aborto libre y gratuito. Por lo tanto, las abajo firmantes conscientes de las consecuencias penales y de las repercusiones sociales que nos puede reportar declaramos: «Yo he abortado voluntariamente».”⁵⁷²

Un llarg llistat de noms coneguts va aparèixer en el document. Hi havia, per exemple, els noms de Carlota Bustelo del PSOE, Lidia Falcón del Partit Feminista i la cantant Massiel. Entre les signats catalanes hi havia les polítiques M. Dolors Calvet, Empar Pineda i Núria Gispert; les advocades Assumpció Sallés, Margarida Obiols i Magda Oranich; les escriptores Carme Riera, M. Antònia Oliver, Esther Tusquets, Teresa Pàmies, Montserrat Roig, Anna Moix, Marta Pessarrodona; la dibuixant Núria Pompeia; l'actriu Núria Espert; la periodista Anna Mercadé; la sociòloga Marina Subirats; la filòsofa Victòria Sau; les cantants M. del Mar Bonet, Marina Rossell, Guillermina Motta i Elisa Serna, i dones dels mitjans de comunicació com Pilar Miró, entre moltes d'altres.⁵⁷³

Aquesta no va ser l'única vegada que les dones afirmaven que també havien avortat. L'octubre del 1980 quaranta-nou tarragonines es van autoinculpar davant del jutjat de guàrdia de Tarragona d'haver participat en la interrupció d'un embaràs el 3 de juny. Les dones van comunicar al jutge que els avortaments s'havien realitzat pel mètode d'aspiració, en òptimes condicions

⁵⁷¹ *El País*, 20 d'octubre de 1979. LLINÀS, Conxa. *Feminismes de la Transició*, p. 58.

⁵⁷² *Tele/eXpres*, 20 d'octubre de 1979.

⁵⁷³ *Mundo Obrero*, 21 d'octubre de 1979. NASH, Mary. *Dones en Transició*, p. 223.

higièniques i sanitàries sense que les dones patissin problemes de salut. Les feministes sol·licitaven el sobreseïment de totes les causes obertes per avortament i la llibertat de totes les detingudes fins aleshores.⁵⁷⁴

A més a més de la campanya d'autoinculpació de l'avortament, els grups feministes van programar debats, taules rodones, mítings i van publicar nombrosos articles a la premsa. El 1979 diverses associacions de dones i feministes de tot l'Estat van elaborar un tríptic conjunt sota l'explícit títol de: "Queremos el derecho al aborto no queremos abortar", en què exposaven la dramàtica situació de les dones que havien d'interrompre un embaràs i demanaven la regulació de la pràctica de l'avortament, de manera lliure, gratuïta, sense discriminació d'edat, ni d'estat civil, decidit per la pròpia dona i sense permís mèdic, estatal o familiar.⁵⁷⁵

Al llarg de 1979 es van organitzar manifestacions, actes de protesta davant dels organismes legislatius i eclesiàstics, tancaments als ajuntaments, als jutjats i als col·legis de metges, com el que va organitzar la Coordinadora Feminista al Col·legi de Metges de Barcelona el dia 20 d'octubre.⁵⁷⁶ En la convocatòria afirmaven que "La persecució i la clandestinitat de l'avortament discrimina clarament a les dones de la classe treballadora, que com les de Bilbao

⁵⁷⁴ LES FILLES DE LILITH. *La Quadratura del cercle*.

⁵⁷⁵ ANC. Fons M. Dolors Calvet Puig. Coordinadora Feminista. 1976-1980. Les entitats de Catalunya que subscrivien la reivindicació eren: la Coordinadora Feminista de Barcelona, les vocalies de dones del Carmel, Casc Antic, Clot, Camp d'en Grassot, Dreta de l'Eixample, Esquerra de l'Eixample, Guinardó, Poble-sec, Sants, Prosperitat, Sarrià, Sant Gervasi, Sagrada Família, la Vall d'Hebron, Verneda, els grups de dones de Santa Coloma, Bellvitge, Prat de Llobregat, Cornellà, Mataró, les Dones de la Universitat, DAIA, Dones de CCOO, l'Organització Feminista Revolucionària, l'Agrupació de Mares Solteres, Dones de la Cultura i de la Comunicació, Dones Llatinoamericanes, Dones de Vilanova i la Geltrú, a més de Dones Lliures i Dones Independents. De Madrid, hi havia la Plataforma d'Organització de Dones i la Coordinadora de Centres de Dones; de Mallorca, el Col·lectiu Pelvis i el Grup d'Alliberament de la Dona; de Toledo, el Centre de Dones; de València, l'Assemblea de Dones i el Grup Dasca; de Biscaia, l'Assemblea de Dones, i de Saragossa, l'Associació Aragonesa de Planificació Familiar Alliberació.

⁵⁷⁶ *Diari Avui*, 21 d'octubre de 1979.

i Cerdanyola no tenen informació ni diners per viatjar a Londres.” Després del tancament al Col·legi de Metges s’havia organitzat una manifestació per al dia 21 d’octubre, l’objectiu era aconseguir l’amnistia per a les dones de Bilbao, i la immediata llibertat de les detingudes de Cerdanyola del Vallès. Els eslògans eren: “Amnistia per a les dones”, “Fora les dones de la presó” i “Dret a l’avortament”.⁵⁷⁷ El dia previst per al judici els grups feministes es van concentrar davant dels jutjats de Barcelona cridant: “Amnistia per a les 11 dones processades” i “Dret a l’avortament”.⁵⁷⁸

A més a més de les signatures de les militants feministes es van recollir signatures de professionals de la sanitat, d’advocades i es van presentar mocions de censura als plens dels ajuntaments demanant que els consistoris es pronunciessin a favor de la despenalització de l’avortament com va ocórrer a la ciutat de Girona. La Vocalia de Dones de Salt va fer arribar al Consell Municipal de Girona 400 firmes demanant solidaritat amb els fets succeïts a les dones de Bilbao i Cerdanyola. A més, afirmaven que si les dones tinguessin a l’abast centres d’informació sexual i de control de la natalitat on se’ls informés adequadament dels mètodes anticonceptius no haurien de practicar l’avortament.⁵⁷⁹

Els moviments feministes van adquirir cohesió a escala nacional a través de les campanyes relacionades amb l’avortament. Així va succeir a França amb la signatura del manifest de “343 salopes” que s’ha esmentat anteriorment i que va aconseguir posar en llibertat quatre dones de classe obrera de Bobigny, a les quals s’acusava de gestionar un avortament per a una filla adolescent. A Itàlia el 1974, 263 dones van ser processades pel delictes d’avortament mentre es tancaven clíniques que oferien aquest servei; l’any següent el moviment feminista italià va organitzar una marxa per Roma en defensa de la

⁵⁷⁷ Ajuntament de Barcelona. CIRD. Fons personal de Mariona Petit Vilà. Tancada per avortament (aprox. octubre de 1979).

⁵⁷⁸ *Dones en Lluita*, núm. 12 (octubre-novembre de 1979), p. 22.

⁵⁷⁹ *El Punt*, 4 de desembre de 1979.

despenalització de l'avortament.⁵⁸⁰ Les campanyes per a la regulació de la interrupció de l'embaràs van desplegar tot el repertori del moviment feminista. Els drets reproductius femenins significaven el control de la sexualitat. L'avortament unia una col·lectivitat basada en el gènere i formada per dones de tots els orígens, edats i classes. Les campanyes vinculaven sempre l'avortament i l'economia, els drets socials, la igualtat domèstica, la sexualitat i la família, tot això incardinat amb crítiques a la dominació masculina.

El 1981 es reprengué el judici contra les dones de Bilbao. La data prevista era el 16 de juny. El moviment feminista va tornar a desplegar la seva iniciativa d'acció col·lectiva i va tornar a sortir al carrer. El dia del judici es va tornar a suspendre la vista al·legant raons de forma. Finalment, el judici es va celebrar el 16 de març del 1982. Al banc dels acusats hi havia presents les deu dones i l'home jutjats per uns fets ocorreguts vuit anys abans. La sentència judicial va dictar l'absolució per a sis de les dones en no estar provat que estiguessin embarassades quan es van sotmetre a les pràctiques abortives; tampoc no es condemnava les altres dones que sí que estaven embarassades ja que es prenia en consideració l'estat de necessitat econòmica en què van avortar i es condemnava a la presó Julia Navarro, la dona que havia practicat els avortaments, però es demanava per a ella un indult perquè no hagués de tornar a la presó. La sentència suposava un èxit per a la lluita feminista que es manifestava així: "la absoluta falta de las más mínimas condiciones asistenciales... agravada por la total inexistencia de una política de los poderes públicos de información y formación en materia de sexualidad... la evidencia de que esas mismas practicas (las abortivas) sobrepasando unas fronteras dejan de ser prohibidas y perseguidas".⁵⁸¹

⁵⁸⁰ NASH, Mary. *Mujeres en el mundo*, 194.

⁵⁸¹ ANC. Fons M. Dolors Calvet Puig. Grups de Dones de l'àmbit regional fora de Catalunya. *Hinojo y Perejil*, núm. 2 (edició especial de desembre de 1982). *Hinojo y Perejil* és el nom que va adoptar el butlletí de la Comissió pro Dret a l'Avortament de Madrid. Va començar a publicar-se a partir de 1982. El nom feia referència a una de les pràctiques amb què les dones avortaven.

Les posicions dels partits polítics espanyols sobre l'avortament, eren, segons s'avançava de dreta a esquerra, del manteniment de la legislació franquista i la condemna moral, fins a les propostes de llibertat i gratuïtat total, passant per una sèrie de matisos. Així, tant AP com UCD mantenien la condemna a la pràctica de l'avortament. Entre els partits d'esquerra, tant el PSOE-PSC com el PCE-PSUC, partien de posicions inicials a favor de la despenalització i regulació de la interrupció voluntària de l'embaràs; els socialistes s'havien mostrat d'acord, durant la celebració del seu XXVII Congrés, amb una llei que regulés la interrupció voluntària de l'embaràs gratuïta i a decisió de les dones. Encara que ambdós partits van tractar, en la discussió del text constitucional, d'introduir fórmules que no tancaven el pas a la seva regulació, cap dels dos va donar importància a aquest problema en la campanya electoral del 1979. Al seu torn, els partits d'extrema esquerra, com l'ORT i el PTE mostraven el seu suport a la despenalització de l'avortament. Més avançada era la posició del Moviment Comunista, el projecte del qual parlava de llibertat i gratuïtat total.⁵⁸² El 1979 l'MC-OEC va elaborar una proposició de llei de defensa i protecció de l'avortament. La llei partia del principi que la maternitat no era l'objectiu central i únic de la vida de les dones. Ser mare no era tampoc una obligació, havia de ser el fruit de la decisió lliure i voluntària de cada dona. El projecte defensava l'avortament com un mitjà anticonceptiu, entre d'altres, capaç de fer possible que cada dona disposés lliurement del seu cos i controlés la seva capacitat reproductora. En cap cas la pràctica abortiva podia substituir la posada en funcionament d'una àmplia i adequada política d'informació sexual, ni reemplaçar el desenvolupament i la difusió dels altres mitjans anticonceptius. L'MC també apostava per incloure una disposició transitòria en la qual quedessin anul·lades totes i cadascuna de les responsabilitats penals amb motiu de la pràctica de l'avortament que s'haguessin contret abans de la publicació d'aquesta llei.⁵⁸³ Cal remarcar que

⁵⁸² *El País*, 3 de febrer de 1979.

⁵⁸³ ANC. Fons M. Dolors Calvet Puig. Moviment Comunista (1977-1984). Proposición de ley de defensa y protección del aborto.

aquest partit es caracteritzava per una alta militància femenina i pel fet que, entre les seves dirigents, hi figuraven feministes reconegudes com Empar Pineda, Núria Casals i Montserrat Oliván.

El 6 d'octubre del 1983, el Congrés dels Diputats aprovava la Llei de despenalització parcial de l'avortament en un clima de certa indiferència social, però no en els sectors més conservadors els quals van desenvolupar una forta polèmica i mobilitzacions en contra. La Llei va ser rebutjada pels sectors més progressistes i feministes per autoritzar l'avortament en només tres supòsits i la seva aplicació va restar pendent d'un recurs d'inconstitucionalitat presentat per Alianza Popular.

Durant el debat parlamentari les organitzacions feministes van llançar una campanya sota el lema: "Les dones decideixen". Davant de la proposta del Govern de despenalització parcial de l'avortament, les militants denunciaven la campanya de "cínica i hipòcrita" i consideraven que la proposta del govern socialista, tot i que despenalitzava la pràctica abortiva en tres supòsits, era restrictiva, i que només podien acollir-s'hi del 3 al 5% de les dones que avortaven cada any a l'Estat, de manera que restaven en la il·legalitat la majoria.⁵⁸⁴ El moviment feminista continuava exposant el mateix catàleg de reivindicacions respecte als drets sexuals i reproductius que durant les I Jornades Catalanes de la Dona. Les feministes van tornar a sortir al carrer. El mes de maig del 1983 es van produir a Barcelona i Madrid multitudinàries manifestacions, que van aplegar prop de 20.000 i 10.000 persones, respectivament. També van produir-se manifestacions a Pamplona, Bilbao i Saragossa.⁵⁸⁵

Un any abans, el 1982, havia nascut a Barcelona la Comissió per al Dret a l'Avortament. Amb la desmobilització a partir del 1981 de la Coordinadora Feminista de Barcelona, l'organització feminista catalana que havia impulsat i coordinat més accions per la despenalització de l'avortament, la iniciativa de la

⁵⁸⁴ CDMH. Fondos Incorporados. CIFFE. Repetidos. Pronunciamiento campaña por el derecho al aborto, las mujeres deciden.

⁵⁸⁵ *El País*, 27 de maig de 1983, p. 15.

Comissió per al Dret a l'Avortament es formava amb l'objectiu d'aglutinar diversos sectors de dones per continuar impulsant la lluita a favor dels drets reproductius i sexuals. A partir del juny del 1984 la Comissió per al Dret a l'Avortament va editar una sèrie de butlletins en els quals s'informava de la situació que continuaven patint les dones que volien avortar i es donaven adreces de clíniques de Londres i d'Amsterdam.

L'any 1984 les dones de l'Estat espanyol continuaven viatjant a Amsterdam i Londres per interrompre el seu embaràs, com n'informava un reportatge del diari *El País*, en el qual es podia llegir que més de 22.000 espanyoles avortaven cada any al Regne Unit: "Las estadísticas más recientes indican que 10.965 españolas interrumpieron voluntariamente su embarazo en el Reino Unido en el período comprendido entre el 1 de abril y el 30 de setiembre de 1983. Algo más de 1.300 tenían menos de 20 años de edad."⁵⁸⁶ El preu de l'operació variava segons les setmanes de gestació, però se situava a l'entorn d'unes 24.000 pessetes, a les quals s'havia de sumar el preu del bitllet d'avió i l'allotjament a la ciutat.

Finalment, la despenalització de l'avortament va arribar amb la Llei 9/1985 de 5 de juliol, a partir de la qual es regulava la interrupció de l'embaràs en els tres supòsits: risc greu per la salut física o psíquica de la dona embarassada (supòsit terapèutic), violació (supòsit criminològic) i malformacions físiques o psíquiques en el fetus (supòsit eugenèsic). La llei, molt limitada, no va ser suficient per als col·lectius feministes que pretenien una reforma molt més profunda.

Protagonitzar un canvi social de l'envergadura del que proposava el feminisme, enfrontat a resistències explícites i implícites, requeria d'un subjecte –les dones– que es va anar construint sobre els nous codis de referència que va crear i sobre un "nosaltres" basat en la identificació de les unes amb les altres. Un clar exemple és el reiterat recurs del jo afirmatiu i desafiant: "Jo també sóc adúltera", "Jo també he avortat", "Jo també prenc anticonceptius", "Jo també sóc lesbiana". Sobre un discurs suportat en aquestes premisses, es va anar

⁵⁸⁶ *El País*, 15 de juliol de 1984.

forjant una incipient identitat col·lectiva que va confluir en les lluites. D'aquesta manera es va consolidar un moviment disposat a qüestionar-ho tot: des de les relacions de poder establertes pels homes, desvetllant els privilegis masculins, a les estructures econòmiques i socials que les perpetuaven, sense deixar la subversió de les normes, els valors i les tradicions que tractaven de naturalitzar la subordinació de les dones i que estaven fortament arrelades en l'imaginari col·lectiu.⁵⁸⁷

4.1.6. PROU D'AGRESSIONS. PROU DE VIOLACIONS

El moviment feminista de la segona onada va alçar les primeres veus que van denunciar i condemnar públicament les agressions a les dones, ja fos en l'àmbit públic o en el privat. Va ser el moviment feminista el que va posar de manifest qüestions que fins aleshores ni tan sols s'havien anomenat.⁵⁸⁸ La denúncia de la violència masclista, com a instrument de dominació patriarcal, va començar a emergir a finals dels anys setanta.⁵⁸⁹ Les institucions polítiques van trigar dècades a donar una resposta a aquesta reivindicació feminista.

És difícil precisar quan va sorgir per primera vegada l'eslògan "Tack Back The Night", sembla que fou a Filadèlfia, l'any 1975, en una manifestació convocada arran de la violació i mort d'una jove en aquesta ciutat nord-

⁵⁸⁷ MONTERO, Justa. "Movimiento feminista: una trayectoria singular", a EGIDO, Ángeles i FERNÁNDEZ ASPERILLA, Ana (ed.). *Ciudadanas, militantes, feministas. Mujer y compromiso político en el siglo XX*. Madrid: Eneida, 2011, p. 231-248.

⁵⁸⁸ NASH, Mary. *Dones en Transició*. p. 215.

⁵⁸⁹ ALBERDI, Inés. "Cómo reconocer y cómo erradicar la violencia contra las mujeres", a DDAA. *Violencia: Tolerancia cero*. Barcelona: Obra Social Fundació "La Caixa", 2005, p. 10-87. COMAS D'ARGEMIR, Dolors. "La perspectiva de gènere en la producció científica i en la societat. L'exemple de la violència contra les dones", a PASTOR, Inma. *Cent anys de dones a la universitat*. Tarragona: Publicacions de la Universitat de Tarragona, 2011, p. 27-45. Segons la sociòloga Inés Alberdi, la violència contra les dones es denomina violència de gènere per assenyalar la importància que té la cultura, per deixar clar que aquesta forma de violència és una construcció social, no una derivació espontània de la naturalesa. Encara que, actualment per anomenar la violència exercida contra les dones es parla de violència masclista (dones víctimes de violència masclista).

americana. A partir d'aleshores "Take Back The Night" es va convertir en la protesta de caire internacional en contra de les violacions de dones, encara que en d'altres països, com Itàlia o la Gran Bretanya, les mobilitzacions es convocaven sota el nom de "Reclaim The Night". El lema simbolitzava poder recuperar la nit o, en d'altres paraules, el dret de les dones a poder caminar tranquil·les per les seves ciutats sense por a ser assaltades o violades. Els grups feministes volien denunciar la violència sexual masclista que es produïa en tots els àmbits: al carrer, al lloc de treball, als instituts i a les universitats, i també en l'espai domèstic. La denúncia de la violència exercida contra les dones situava les causes estructurals del problema i en desemascarava els mites.⁵⁹⁰ De nou, la consigna per antonomàsia del moviment feminista de la segona onada: "El que és personal és polític" es convertia en més que un lema i esdevenia un canvi que ha incidit en la modificació de pràctiques i de mentalitats de tota la societat.

A l'Estat espanyol, van ser les associacions feministes les que van iniciar les campanyes de denúncia pública en contra de les agressions a les dones, produïdes tant al carrer com en l'entorn domèstic. Des del punt de vista català aquestes accions es van materialitzar a través de les campanyes: "Prou agressions" i "Volem caminar tranquil·les". Van ser les agressions i les violacions al carrer i la seva denúncia el que va constituir l'eix central de les primeres campanyes contra la violència masclista.

Durant la dictadura franquista l'únic mitjà que es féu ressò de la violència contra les dones fou el setmanari sensacionalista *El Caso*.⁵⁹¹ En aquesta revista apareixen els actes de violència contra les dones com una sèrie de fets

⁵⁹⁰ BOCK, Gisela. *La mujer en la historia*, p. 270.

⁵⁹¹ El setmanari de successos va publicar el seu primer número el maig del 1952 i l'últim el setembre del 1987. Només els fets dramàtics tenien lloc a les pàgines del setmanari, imprès a dues tintes, negra i vermella. En les notícies d'assassinats, robatoris, segrestos, desaparicions, atracaments i molts altres actes violents sempre va ser-hi present la manipulació informativa, a més a més d'un notori racisme contra els gitanos i una gens encoberta misogínia en la redacció de les notícies d'agressions a les dones. Va ser, però, a finals dels anys seixanta quan les notícies sobre els anomenats "crims passionals" van agafar volada a les pàgines d'*El Caso*. FRANCO, Marie. *Le sang et la vertu: faits divers et franquisme*. Madrid: Casa Velázquez, 2004.

aïllats que portaven a considerar el problema com una conseqüència de les circumstàncies particulars de cada víctima. Així, segons Gil Ambrona, l'elaboració tergiversada i tendenciosa de moltes d'aquelles notícies no van fer res més que sotmetre's a un règim franquista que defensava a ultrança els valors patriarcals en qualsevol àmbit social i, sobretot, dins de la família, on la dona estava sotmesa a l'autoritat de l'home des del moment que la parella es casava i no hi havia cabuda per cap dissensió ni intent de separació.⁵⁹² S'ha de tenir ben present que la legislació franquista va vulnerar des dels seus inicis la llibertat femenina; el règim jurídic regulava la subordinació femenina ja des del mateix any 1938. La llei declarava les dones sense capacitat legal, supeditades al pare i al marit. Com a esposa devia obediència al marit. Ni en el cas de maltractaments no podia abandonar el marit.⁵⁹³

A mitjan dels anys setanta les publicacions dels grups feministes van començar a treure a la llum el problema dels maltractaments contra les dones. La revista *Vindicación Feminista*, a escala espanyola, i *Dones en Lluita*, a escala catalana, van ser els dos mitjans de comunicació que van recollir i difondre puntualment en els seus números reportatges, cartes i articles, tant del maltractament domèstic com de les agressions patides per dones al carrer o a la feina. L'agost del 1976 la revista *Vindicación Feminista* va publicar diversos articles de denúncia sobre les constants agressions sexuals. El gener del 1978 la revista publicava un reportatge de Marisa Hajar sota el títol "Mujeres golpeadas. El miedo a vivir".⁵⁹⁴ *Dones en Lluita*, òrgan de premsa de la Coordinadora Feminista de Barcelona, va dedicar un monogràfic a la violència domèstica i a les violacions sota l'explícit títol de "Prou d'agressions. Prou de violacions".⁵⁹⁵

⁵⁹² GIL AMBRONA, Antonio. *Historia de la violencia contra las mujeres*. Madrid: Cátedra, 2008.

⁵⁹³ RUIZ FRANCO, Rosario. *¿Eternas menores?*

⁵⁹⁴ NASH, Mary. *Mujeres en el mundo*, p. 197. *Vindicación feminista*, núm. 19 (gener de 1978).

⁵⁹⁵ *Dones en lluita*, núm. 2 (març de 1978).

4.1.6.1. Prou de violacions

La primera manifestació a Catalunya en contra de les violacions va produir-se a Barcelona el 17 de setembre del 1977. La mobilització es va convocar per denunciar l'assassinat de la sabadellenca Antònia España, la noia, filla d'una família obrera oriünda de Còrdova, tenia 16 anys i treballava en una fàbrica tèxtil. Havia estat violada i morta quan es dirigia a treballar la matinada del 15 de setembre.

A Sabadell, la notícia va generar un ampli malestar social que es va traduir en una manifestació el dia 16 de setembre pels carrers de la ciutat.⁵⁹⁶ La mobilització va aplegar unes vuit mil persones que van recórrer la ciutat amb pancartes on es podia llegir: "Recriminem aquest vil assassinat", "N'estem farts de violació i corrupció: Moviment català no Violent", "La mujer ante la violación sexual y el crimen; exigimos justicia popular", els manifestants demanaven justícia per la noia i més vigilància nocturna als carrers⁵⁹⁷

La repulsa d'organitzacions cíviques, polítiques i feministes va ser unànime. A la manifestació de Sabadell hi van assistir moltes organitzacions veïnals i de dones de les comarques veïnes, sobretot del Barcelonès i el Baix Llobregat. Les associacions de veïns de Sabadell articulaven la manifestació a l'entorn de la demanda de més seguretat i il·luminació als barris, no es plantejaven el condicionant de gènere que hi havia en l'agressió. La Federació d'Associacions de Veïns de Sabadell va llançar una convocatòria amb un full volant: "En primer lugar la falta de alumbrado público, reclamado una y otra vez desde todos nuestros barrios y a lo que todavía no han dado respuesta." En segon lloc, es queixaven que el transport públic no connectava el centre de la ciutat amb els barris perifèrics, que quedaven incomunicats a partir de les deu de la nit, i continuava: "tampoco la vigilancia nocturna ha sido cubierta en

⁵⁹⁶ Arxiu Comarcal Vallès Occidental. Arxiu Històric de Terrassa (ACVOC-AHT). Fons d'Associacions i Fundacions. Fons d'Assistents Socials Sabadell-Terrassa. Notes informatives de premsa.

⁵⁹⁷ *Diario de Sabadell*, 17 de setembre de 1977.

absoluto”.⁵⁹⁸ Per això, les associacions de veïns de Sabadell exigien com a solució la instal·lació d’enllumenat públic, el reforçament de les línies d’autobús i l’establiment d’un servei de transport nocturn permanent cap als barris.

Al contrari, la delegació de l’Associació Catalana de la Dona de Sabadell posava èmfasi en l’opressió que patien les dones, que donava com a resultat agressions com la que havia patit Antònia España: “manifiesta su repulsa ante el grave hecho ocurrido en la madrugada del día 15, en que una joven de 16 años fue brutalmente asesinada. Como organización feminista nos vemos obligados a denunciar enérgicamente, hechos como ése que ponen de relieve una vez más, las discriminaciones a que la mujer se ve sometida a todos los niveles sociales. Actos de este tipo, responden a la educación represiva que durante tantos años hemos recibido.”⁵⁹⁹

Les vocalies de dones i les organitzacions feministes de les comarques barcelonines, convocades per la Coordinadora Feminista de Barcelona, reivindicaven que havia estat una agressió en l’ordre de la violència masclista. Així ho relata Elvira Ruiz: “El primer acte molt bonic que es va fer contra les agressions, poc després de les I Jornades, van matar una noia a Sabadell, Antonia España. La Coordinadora Feminista va dir que havíem d’anar allà a fer una manifestació reivindicant que les dones érem agredides pels homes. Encara no hi havia els primers ajuntaments democràtics. Les associacions de Sabadell volien fer una manifestació reivindicant més llums al carrer i més policia perquè des del seu punt de vista aquesta agressió havia passat perquè anava per un carrer que era molt fosc i perquè no hi havia prou seguretat.”⁶⁰⁰ Finalment, es va descobrir que l’agressor era un jove que treballava a la mateixa fàbrica que Antònia España, amb qui ella havia rebutjat mantenir una relació sentimental uns dies abans.

⁵⁹⁸ ACVOC. AHT. Fons d’Associacions i Fundacions. Assistents Socials Sabadell-Terrassa. Dossiers d’activitats de l’Associació i de temes d’interès social (1973-1978). “Llamada Urgente al Pueblo de Sabadell”.

⁵⁹⁹ *Diario de Sabadell*, 17 de setembre de 1977.

⁶⁰⁰ Entrevista a Elvira Ruiz García.

Elvira Ruiz exposa que: “És curiós perquè en un primer moment realment ens va suposar molta lluita contra els propis companys de l’esquerra. Me’n recordo que no ens van deixar encapçalar la manifestació perquè la manifestació la tenien que encapçalar els obrers de Sabadell que sabien el que els convenia i que nosaltres érem unes burgeses i que les reivindicacions que fèiem eren unes reivindicacions burgeses. Casi que quan dèiem consignes de no a les agressions a les dones ens les tapaven amb «Visca la classe obrera!» Va ser una situació bastant violenta.”⁶⁰¹ A l’inici de la Transició algunes de les demandes del moviment feminista van ser qualificades de burgeses per part de certes organitzacions obreres o de l’esquerra antifranquista; fins i tot, les pròpies dones vinculades al moviment obrer o veïnal consideraven que temes més en l’ordre d’una sexualitat lliure eren secundàries i argumentaven que aquestes reivindicacions provenien de sectors femenins amb una posició social benestant.

La manifestació del 17 de setembre a la ciutat comtal va ser convocada pel Col·lectiu Feminista de Barcelona, per la Coordinadora Feminista de Barcelona i per les Feministes Independents, encara que s’hi van sumar altres associacions de dones. Sota el crit “Basta” es va elaborar un pamflet on es podien llegir les següents consignes: “Revelémonos todas juntas!”, “Exijamos tribunales de mujeres contra cada violación”, “Basta de agresiones” i “Basta de asesinatos!”.⁶⁰² A aquesta primera manifestació van seguir-ne moltes d’altres. Al final dels anys setanta i sobretot a principis dels anys vuitanta, la denúncia de les agressions a les dones va convertir-se en un dels eixos de treball del moviment feminista català.

Els carrers es van convertir en un espai polític per reivindicar el dret a la ciutat; un dret a la ciutat des d’un cos de dones, que prenia una primera formulació amb la consigna: “Volem caminar tranquil·les”. Aquest va ser l’eix de moltes campanyes feministes que reclamaven el dret de les dones a una

⁶⁰¹ Ídem.

⁶⁰² ANC. Fons PSUC. Activitat unitària del moviment feminista. “Basta!” (Signen: Col·lectiu Feminista, Coordinadora Feminista i Feministas Independientes).

ciutat segura. Segons Isabel Segura els moviments de dones han rebel·lat que l'espai no és neutre, que pot crear una sensació d'inseguretat o, contràriament, de seguretat, de confortabilitat.⁶⁰³

Les vocalies de dones de les associacions de veïns van jugar un paper important en la denúncia de les agressions sexuals. Ja feia temps que les vocalies de Barcelona o d'altres ciutats catalanes reclamaven més seguretat i denunciaven els robatoris i les violacions. Per exemple, la Vocalia de Sant Gervasi reclamava més vigilància i més il·luminació durant la nit als carrers del barri.⁶⁰⁴ La Coordinadora de Vocalies de Dones va editar un tríptic en què oferia consells a les dones en cas de ser agredides.⁶⁰⁵ El desembre 1984 la Coordinadora va organitzar les primeres jornades de debat sobre les agressions, que es van celebrar al Centre Cívic de les Corts de Sants de Barcelona. Les jornades pretenien "aprofundir en el tema, fer una reflexió col·lectiva i intentar trobar les respostes més adients possibles".⁶⁰⁶ Entre els temes sobre els quals es va debatre van destacar les cases refugi i el temps que havien de romandre al centre les víctimes, la llei sobre la llibertat sexual i la publicació de les agressions als mitjans de comunicació.⁶⁰⁷

4.1.6.2. Prou d'agressions

Al llarg dels anys vuitanta, a la lluita contra les violacions, s'hi va sumar la denúncia sobre els maltractaments a la llar. La campanya de denúncia pública de les agressions físiques que es va engegar anava acompanyada de la

⁶⁰³ SEGURA, Isabel. "Constructores de ciutats: el cas de Barcelona", a BORDERÍAS, Cristina i RENOM, Mercè. *Dones en moviment(s)*, p. 101-116.

⁶⁰⁴ *Dones en lluita*, núm. 0 (desembre de 1977), p. 5.

⁶⁰⁵ ANC. Fons PSUC. Activitat unitària del moviment feminista. "DONA! Contra les agressions lluitem!" (aprox. 1981-1982).

⁶⁰⁶ *El Punt*, 13 de desembre de 1984.

⁶⁰⁷ Els grups i les vocalies participants foren: Grup de Dones Ateneu del Clot, d'Horta, del Besòs, Poble Sec, Ateneu Flor de Maig, Sagrada Família, Sants, Vila de Gràcia, Dreta de l'Eixample, Sarrià, Casal de la Dona de la Barceloneta, Esquerra de l'Eixample, Navàs, Dones de la Verneda, Dones de la Sagrera, Vocalia de Dones Aneto i Prosperitat.

reflexió sobre el que suposava per a les dones el contracte matrimonial, i el dret civil i penal, així com la importància que les dones que patien agressions físiques o sexuals les denunciessin. El fet de donar-los aquesta dimensió pública també suposava exigir respostes polítiques al problema, i així es va iniciar la campanya per demanar la construcció de cases d'acolliment per a les víctimes de violència masclista i els seus fills i filles.

La dimensió de la violència en el context de la família (àmbit privat sobre el qual s'alimentava la creença que no havia de ser vulnerat) garantia la impunitat de l'agressor, l'ocultació del que succeïa, la por a les represàlies per part de les víctimes i la idea clarament estesa que la dona era propietat de l'home.⁶⁰⁸ Van ser les activistes feministes les que van començar a debatre públicament aquest tema, a recollir-ne informació, a ajudar les dones que s'atrevien a explicar la seva situació i a plantejar solucions com l'obertura de cases d'acollida.

Als anys setanta els grups feministes europeus i nord-americans van començar a crear xarxes de suport i a oferir informació sobre adreces on les víctimes es podien amagar durant uns dies, com a forma d'evitar agressions més greus. Així, es van anar formant a moltes ciutats xarxes de dones que organitzaven pisos secrets com a primera mesura per protegir dones amenaçades per la violència domèstica. Al principi, tot es va fer amb els recursos propis d'aquests grups: el seu temps, els seus diners, els seus domicilis. Posteriorment, es van anar aconseguint ajudes d'altres organitzacions: associacions culturals o polítiques, sindicats, organitzacions religioses i, finalment, les administracions públiques.

Internacionalment, la majoria de cases d'acollida per a víctimes de violència masclista foren resultat de l'esforç de les associacions de dones. Les organitzacions feministes conscients de la situació de perill que vivien les víctimes van decidir gestionar refugis on aquestes poguessin restar segures. En un principi aquests espais funcionaven només com a llocs de pas, on s'acollia

⁶⁰⁸ LARUMBE, Àngeles. *Las que dijeron no*, p. 159.

les dones durant uns dies. Així, ja a principis dels anys setanta es van obrir els primers refugis.

La primera casa d'acollida es va crear a la Gran Bretanya l'any 1971. L'objectiu d'aquest recurs era proporcionar un refugi de curta estància i separar la víctima de l'agressor. A partir de la primera casa oberta a Chiswick⁶⁰⁹, una ciutat prop de Londres, es va estendre la creació de centres als Estats Units, Holanda i Austràlia. El 1976 es va obrir el primer centre a Alemanya, seguit per l'obertura de centres a Suècia, el Japó i Sud-àfrica. Ja cap a finals dels anys setanta també es van inaugurar refugis a Àustria (1978), Finlàndia (1979), Mèxic i l'Índia (1980) i Dinamarca (1981).

A Catalunya la iniciativa de crear un centre per a dones víctimes d'agressions va sorgir del Grup Alba. El Grup Alba era una associació formada per un col·lectiu de dones provinents de diversos camps del feminisme.⁶¹⁰ El 1980 s'havia format pròpiament com a entitat, en un local municipal al carrer d'Erasme Janer de Barcelona, on atenien víctimes de la violència masclista. La idea que inicialment tenien era obrir un refugi, però no essent possible aquest projecte en una primera etapa, es va arribar a l'acord amb l'Ajuntament de Barcelona d'obrir el Centre d'Informació i Urgències per a la Dona (CIUD), dedicat especialment a casos de violència familiar i agressions sexuals.⁶¹¹

El CIUD es va inaugurar el 20 de novembre del 1982 i estava subvencionat per l'Àrea de Serveis Socials de l'Ajuntament de Barcelona. Finalment, el desembre del 1986 es va obrir la primera casa d'acollida a Barcelona, al barri del Raval, concretament en una dependència municipal del

⁶⁰⁹ La casa va ser oberta per Erin Pizzey que el 1974 va publicar la primera obra que tractava el tema de la violència domèstica de manera específica: *Scream Quietly or the Neighbors Will Hear* (*Crida fluixet o els veïns et sentiran*). El llibre constituïa un dels primers passos per fer pública una problemàtica instaurada a tot el món des de feia segles.

⁶¹⁰ MACIÀ, Beatriu i G.A.M, Tamaia. "Lluita contra les agressions a les dones", a DDAA. *20 anys de feminisme*, p. 99-101.

⁶¹¹ Ajuntament de Barcelona. CIRD. Centre d'Informació i Urgència per a la Dona. Cooperativa Alba.

carrer de Valldonzella, que fou gestionada pel mateix Grup Alba⁶¹², fins el 2004, quan la gestió passà a mans de l'Ajuntament de Barcelona.

A la resta de ciutats catalanes també fou iniciativa dels grups feministes l'obertura de cases refugi. A Tarragona, fou resultat de l'esforç del Bloc Feminista, com recorda Anna Guasch: "El tema d'una casa d'acollida per a dones maltractades, aquestes van ser unes reivindicacions molt fortes sobretot en el moviment feminista. Estàvem amb aquesta lluita continua de reivindicar coses i de fer manifestacions públiques cada 8 de març, sortíem al carrer. Els primers anys va costar que la gent assimilés que les dones podíem sortir al carrer a demanar lo nostre."⁶¹³ Les activistes del Bloc, que van crear una Comissió Antiagressions, van aconseguir que el Consell Comarcal del Tarragonès sufragués econòmicament una casa d'acollida que es va inaugurar l'any 1987.⁶¹⁴ A més, el Bloc Feminista va promoure, en similitud a les campanyes "Volem caminar tranquil·les", la celebració de "La nit de les llunes", que reclamava el dret de les tarragonines a passejar per la ciutat de nit.⁶¹⁵

A la província de Lleida no es va obrir la primera casa d'acollida fins als anys noranta; en concret, fou inaugurada el maig del 1993. El centre havia estat promogut pel Grup de Dones Feministes i l'Ajuntament de Lleida. La titularitat era del Consell Comarcal, que l'any 1996 va traspasar-lo a la Conselleria de Benestar Social de la Generalitat de Catalunya.⁶¹⁶ Amb el temps el traspàs de competències de les administracions locals o comarcals a la Generalitat fou un procés que visqueren tots els centres d'acollida. A Girona, l'any 1995 es va iniciar una campanya encapçalada pels col·lectius feministes per reclamar la creació d'un centre específic per atendre dones víctimes de la violència masclista. Es van arribar a recollir més de cinc mil signatures i la pressió social va aconseguir que l'any següent Benestar Social es comprometés a posar en

⁶¹² SEGURA, Isabel. "Constructores de ciutats", p. 101-116.

⁶¹³ Entrevista a Anna Guash Pujolà.

⁶¹⁴ AHT. Fons Fundacions i associacions. Bloc Feminista de Tarragona. Memòria de la casa d'acollida (aprox. 1987).

⁶¹⁵ DUCH, Montserrat i FERRÉ, Meritxell. *De súbdites a ciutadanes*. p. 213.

⁶¹⁶ OJER, Maite. "Moviment de Dones a Lleida", p. 41.

marxa el projecte. Finalment, la casa d'acolliment es va inaugurar el febrer del 1998. Era el cinquè centre d'aquestes característiques a Catalunya.⁶¹⁷

Han hagut de passar més de tres dècades des de les primeres denúncies públiques per part dels grups feministes fins que el 28 de desembre del 2004 va ser aprovada per unanimitat de tots els grups polítics al Congrés la Llei de mesures de protecció integral contra la violència de gènere.⁶¹⁸ A Catalunya, el 2002 el govern va aprovar el Pla Integral de prevenció de violència de gènere i d'atenció a les dones que la pateixen, que va estar vigent entre el 2002 i el 2004. El 2008 s'aprovava al Parlament de Catalunya la Llei del dret de les dones a eradicar la violència masclista.⁶¹⁹ L'aprovació d'aquesta llei va ser possible gràcies a les competències que l'Estatut de Catalunya atorga a la Generalitat, ja que l'Estatut d'Autonomia del 2006 assumia el compromís de reconèixer els drets de les dones a viure amb dignitat, seguretat i autonomia, lliures d'explotació, maltractaments i tota mena de discriminació.

Actualment, doncs, són les administracions les que ofereixen directament serveis d'informació, assistència, assessorament i protecció a les víctimes de violència masclista, així com el finançament i la garantia dels serveis. Però cal reconèixer que durant la dècada dels setanta, els moviments feministes van provocar el desenvolupament d'una conscienciació i mobilització de caràcter internacional. Les xarxes feministes van defensar des del principi les víctimes de la violència dels agressors tant per la via civil com per la penal. Donar suport a les dones, jurídicament i psicològicament, denunciar les agressions i els agressors, criticar obertament sentències no proporcionals al delictes comès, sensibilitzar la societat i reflexionar sobre aquella alarmant realitat, van ser accions que el moviment feminista català va portar a terme en el marc de trànsit d'una dictadura a una democràcia. Ja a inicis dels anys vuitanta també van ser les organitzacions feministes les que van pugnar per aconseguir que s'obrissin

⁶¹⁷ DDAA. *Girona en el canvi de mil·lenni. Societat*. Girona: El Punt, 2000, p. 43.

⁶¹⁸ Llei orgànica 1/2004, de 28 de desembre, de mesures de protecció integral contra la violència de gènere.

⁶¹⁹ Llei 5/2008, del 24 d'abril, del dret de les dones, a eradicar la violència masclista.

cases d'acollida. A imitació dels refugis per a dones maltractades de la Gran Bretanya, van projectar espais on les dones agredides poguessin trobar benestar físic i emocional.

Un estudi recent sobre la violència contra les dones elaborat durant quatre dècades en setanta països de tot el món revela que les mobilitzacions dels moviments feministes han estat més importants pel canvi social que no pas la riquesa de les nacions, els partits progressistes o el nombre de dones en el govern. L'estudi publicat per la Cambridge University Press, conclou que en els moviments feministes autònoms dels partits polítics o de l'estat, les dones han pogut articular-se i organitzar-se al voltant de les seves prioritats com a dones, sense haver de respondre a les preocupacions més àmplies d'organització del partit o del sindicat o a les necessitats dels homes. Mobilitzats arreu del món, els moviments feministes, van instar i continuen instant als governs a aprovar normatives globals i regionals contra la violència de gènere.⁶²⁰

4.1.7. 8 DE MARÇ: DIA INTERNACIONAL DE LES DONES

El 8 de març se celebra el Dia Internacional de la Dona, declarat oficialment per les Nacions Unides el 1977. En l'origen de la commemoració del 8 de març tradicionalment s'han destacat diversos fets puntuals: la vaga de les obreres tèxtils nord-americanes del 1857, l'incendi de la fàbrica Cotton o el de la Triangle Shirtwaist Company, de Nova York, el dia 25 de març del 1911 (indústria tèxtil on treballaven cinc-centes persones, en la gran majoria dones immigrants joves). En aquest darrer incident van morir 142 obreres que l'any anterior havien mantingut una important vaga per demanar millors condicions laborals. El 1910, en el marc de la II Conferència Internacional de Dones Socialistes, Clara Zetkin llençava la proposta d'establir el Dia Internacional de la Dona amb l'objectiu principal de promoure el sufragi universal femení, la

⁶²⁰ HTUN, Mala i WELDON, S. Laurel. "The civic origins of progressive policy change: combating violence against women in a global perspective, 1975-2005", a *American Political Science Review*, núm. 106/3 (agost de 2012), p. 548-569.

pau i la llibertat. Seguint aquesta iniciativa, l'any següent, més d'un milió de dones europees i nord-americanes van sortir al carrer.⁶²¹

Amb el ressorgiment del moviment feminista, a finals dels anys seixanta i setanta, es tornà a implantar la celebració d'aquesta data. A Catalunya, la primera celebració del Dia Internacional de la Dona que es té documentada va tenir lloc el 1976, com s'ha esmentat anteriorment. L'Associació de Dones Universitàries va aprofitar la commemoració per denunciar la situació que vivien les dones condemnades per delictes específics pel seu sexe davant de la presó de la Trinitat. El 8 de març del 1977 la Coordinadora Feminista de Barcelona va organitzar una marxa des del carrer de Torres i Bages fins a la presó de la Trinitat per tornar a reclamar, com l'any anterior, l'amnistia feminista. Una hora abans de la concentració la policia havia ocupat la via i la manifestació va ser dissolta violentament.⁶²²

El mateix 1977, el 6 de març, la Coordinadora va convocar la celebració del Dia Internacional de la Dona al Palau de Congressos de Montjuïc. En l'acte, hi van participar tots els grups de la Coordinadora a excepció de LAMAR. L'eslògan era: "Opressió, repressió, presó contra la dona" i al llarg de la celebració es van llegir diversos manifestos a l'entorn dels anticonceptius i de les mares solteres. També van parlar dues expreses polítiques, que havien estat detingudes entre el 1974 i el 1976, i van exposar les tortures a què van ser sotmeses. Manifestaven que les físiques eren les mateixes que els homes, però que també havien estat víctimes de tortures morals i d'agressions sexuals.

La decisió de LAMAR de no participar en l'acte promogut per la Coordinadora Feminista anava en consonància amb la seva disconformitat en alguns punts ideològics de les reivindicacions. Els grups radicals, representats per LAMAR i el Col·lectiu Feminista, estaven en contra de la campanya per la legalització dels anticonceptius a favor de la Seguretat Social, ja que argumentaven que això era un intent de perpetuar el paper de les dones en la família burgesa. Aquest enfrontament també havia generat un debat positiu en

⁶²¹ SEGURA, Isabel. *La lluita per l'oportunitat*, p. 100.

⁶²² *Opción*, núm. 6 (maig de 1977), p. 18.

el si de la Coordinadora, i el posicionament de les feministes radicals havia promogut una sèrie de discussions teòriques, útils per profunditzar en el concepte de feminisme.⁶²³

El mateix dia 8 de març del 1977, l'Associació Catalana de la Dona va organitzar una sèrie d'actes propagandístics que van consistir en la col·locació de taules a diversos indrets i a la plaça de Catalunya de Barcelona en les quals es van recollir signatures per a l'adhesió a la promulgació d'una llei de divorci "justa i no discriminatòria per a la dona". El 8 de març també es va celebrar en d'altres ciutats catalanes; a Sabadell, per exemple, es va realitzar un míting a favor del divorci.

La manifestació del dia 8 de març del 1979, convocada per la Coordinadora Feminista, s'havia acordat centrar en la lluita contra l'atur femení per la crisi econòmica que s'estava vivint, l'eslògan era: "Dret a un lloc de treball per a totes les dones". A la convocatòria del moviment feminista, s'hi sumava el suport del moviment obrer, a través de la Secretaria de la Dona de CCOO. La manifestació va ser impedida per la policia que va efectuar un ampli desplegament de dispositius. No obstant això, un nombrós grup de dones es va concentrar a les vuit de la tarda davant de la Delegació de Treball per continuar cap a la plaça d'Urquinaona, on la policia va tornar a evitar la marxa. El dia 9 de març es va celebrar una festa míting a les Drassanes.⁶²⁴

El 1980 més de tres mil persones, majoritàriament dones, van commemorar el Dia Internacional de la Dona, l'organització anava a càrrec de la Coordinadora Feminista de Barcelona i s'hi van sumar la FAGC, diversos

⁶²³ ANC. Fons M. Dolors Calvet Puig. Coordinadora Feminista. "Movimiento de mujeres" (Barcelona, setembre de 1977).

⁶²⁴ ANC. Fons M. Dolors Calvet Puig. Coordinadora Feminista. 1976-1980. 8 de març. La convocatòria anava a càrrec de la Coordinadora Feminista, però hi donaven suport les següents associacions: Associació Catalana de la Dona, Front d'Alliberament Gai de Catalunya, Joventut Comunista, Joventuts Comunistes Revolucionàries, Lliga Comunista Revolucionària, Moviment Comunista de Catalunya-Organització d'Esquerra Comunista, Organització Comunista d'Espanya (Bandera Roja), Moviment de Joventuts Comunistes de Catalunya, Organització Revolucionària dels Treballadors, PSC, PSAN i PSUC.

sindicats i els partits polítics: PSUC, PSC, MCC, LCR i BR. L'Ajuntament de Barcelona va col·laborar-hi amb la distribució de la propaganda. "Visca el 8 de març" era el lema de la pancarta que encapçalava la marxa i les consignes cridades foren: "Avortament lliure i gratuït", "Dret al treball, no a l'atur encobert" i "No al divorci de la UCD".

"Nuestras exigencias en este 8 de marzo -deia el manifest de la convocatòria- no se agotan con el tema del derecho al puesto de trabajo. Debe ser también un día para reclamar con fuerza una ley del divorcio feminista y democrática y para decir un no rotundo a la ley de UCD, que debería llamarse carrera de obstáculos para impedir un derecho como es el divorcio." També es reivindicava una llei que regulés la interrupció voluntària de l'embaràs. La Coordinadora, en el seu manifest públic, criticava durament l'Estatut dels Treballadors promulgat per la UCD i el pla econòmic del Govern i exigia la creació de serveis col·lectius, com llars d'infants. Després de la manifestació, es va celebrar un festival a les Cotxeres de Sants, en el qual van actuar les cantants: Núria Feliu, Elisa Serna, Marina Rossell i els grups: Teatro de Divorcio i La Traca.

La jornada del 8 de març del 1981 va tenir, com va ser habitual durant els anys de la Transició, un caràcter reivindicatiu i de lluita per als drets de les dones. La Coordinadora Feminista de Barcelona i l'Associació Catalana de la Dona van organitzar conjuntament una concentració davant de la catedral de Barcelona per denunciar la ingerència de l'Església en els assumptes civils i la intromissió dels bisbes i el Papa en la vida privada de les dones. El divorci, els drets reproductius i el treball domèstic van ser temes inclosos en les consignes que es van cridar durant la manifestació. Després, les dones van concentrar-se davant de l'edifici dels tribunals eclesiàstics. A més a més de les consignes ja esmentades, es van pronunciar crits referents a la llibertat de plaer, en contra de la violència sexual pública i privada i en contra del cop d'estat del 23 de febrer. A la tarda, la convocatòria feminista va traslladar-se al Palau de Congressos, on es va celebrar un tribunal de crims contra la dona i on van ser denunciats els

actes de violència masclista, així com l'actitud passiva de la policia en casos evidents de violació.⁶²⁵

La Jornada de la Dona del 1982 va estar centrada en la reivindicació del dret a l'avortament, ja que havia tornat a emergir en el debat públic per la represa dels judicis de les dones de Bilbao. A la jornada, també s'hi van sumar les denúncies a les violacions de les dones, la reclamació de llocs de treball, la solidaritat amb les dones dels països oprimits per les dictadures i el rebuig al colpisme militar. El dia 7 de març es va convocar una manifestació al centre de Barcelona. En l'acte unitari, no hi figura la Coordinadora Feminista, entitat que havia estat la principal impulsora de les celebracions del 8 de març els anys anteriors. Aquest aspecte denota un canvi en la xarxa associativa feminista de la ciutat comtal. Sí que van adherir-se a l'acte la Coordinadora de Vocalies de Dones, l'ACD, el Partit Feminista, la Coordinadora del Baix Llobregat, la Llibreria de Dones, la Comissió Nacional per a l'Alliberament de la Dona (PSUC), la Comissió de la Dona (PSC-PSOE), l'Assemblea de Dones de Nacionalistes d'Esquerra i la LCR i l'MCC.⁶²⁶

El Dia Internacional de la Dona del 1984 la Comissió de Dones per al 8 de Març va organitzar una manifestació a la plaça d'Universitat, les reclamacions giraven en l'òrbita d'un avortament lliure i gratuït a càrrec de la Seguretat Social, del dret a un lloc de treball sense discriminacions salarials, el rebuig a la incorporació femenina a l'exèrcit i de la denúncia a les agressions i la violència masclistes.⁶²⁷

El 8 de març del 1985 el moviment feminista va organitzar manifestacions per tot l'Estat espanyol. La més significativa fou la de Barcelona, que aplegà més de cinc mil persones. També cal destacar la de Madrid, en la

⁶²⁵ *Dones en Lluita*, núm. 0, II època (març-abril de 1981), p. 45.

⁶²⁶ ANC. Fons Nacionalistes d'Esquerres. 8 de març de 1982.

⁶²⁷ ANC. Fons M. Dolors Calvet Puig. Comissió de Dones per al Vuit de Març (març de 1984). Els grups convocants eren l'Associació Catalana de la Dona, la Comissió de Barcelona per al Dret a l'Avortament, la Coordinadora de Catalunya per al Dret a l'Avortament, la Coordinadora de Vocalies de Dones, DOAN, Dones d'Universitat, DONNA, Edicions laSal, el Grup Alba, el Grup de Mestres i el Partit Feminista.

qual van assistir unes dues mil persones. A Barcelona la mobilització va comptar amb bandes de música, disfresses i consignes a favor de l'avortament, ja que el Tribunal Constitucional estava a punt de pronunciar-se sobre la resolució de la Llei d'interrupció voluntària de l'embaràs. La llibertat sexual i les agressions sexuals i físiques i el servei militar femení també van concentrar les reivindicacions del Dia Internacional de la Dona d'aquest any.⁶²⁸

Durant la primera meitat dels vuitanta les secretaries de la dona dels sindicats de CCOO i USTEC (Unió Sindical de Treballadors d'Ensenyament de Catalunya) també van dur a terme jornades al voltant del 8 de Març per treballar aspectes de la discriminació de les dones en l'educació; van tractar la invisibilitat femenina i la utilització d'un llenguatge sexista, l'androcentrisme en la ciència, les problemàtiques específiques de l'educació física i de l'educació afectiva i sexual. Aquests sindicats van exigir a l'administració la revisió i el control dels llibres de text i el material escolar sexista.⁶²⁹

Durant els anys de la Transició, el 8 de març fou el dia emblemàtic del moviment feminista. Els grups feministes organitzaven actes reivindicatius amb esperit festiu arreu de la geografia catalana, però la majoria de les grans mobilitzacions es concentraven a la ciutat de Barcelona, així ho corrobora el testimoni d'Empar Pineda: "Por ejemplo, los 8 de marzo siempre se planteaban como una manifestación, obviamente con el protagonismo del movimiento feminista, encabezada por todo el movimiento feminista, pero con la participación de todos los partidos, asociaciones, sindicatos que apoyasen la lucha del 8 de marzo."⁶³⁰ Si s'observen els eslògans principals que cridaven els grups feministes, es poden resseguir les campanyes que van centrar les

⁶²⁸ *El País*, 10 març de 1985. L'acte fou convocat per la Coordinadora de Vocalies de Dones, la Comissió per al Dret a l'Avortament, DOAN, CLAL, el Partit Feminista, Mujeres Libertarias, Dones Universitàries i Edicions laSal, amb el suport de diversos sindicats i partits polítics.

⁶²⁹ OTERO-VIDAL, Mercè. "Proces cap a una educació no sexista" a DDAA. *20 anys de feminisme*, p. 110-115.

⁶³⁰ CDMH. Col·lecció Seminario Fuentes Orales. Entrevista a Empar Pineda Erdozia. Entrevista realitzada per Pilar Folguera.

reivindicacions feministes en aquests anys. Primer fou l'amnistia, més tard la reclamació de la despenalització de l'adulteri i l'aprovació d'una llei de divorci; després, els drets reproductius i la lliure disposició del propi cos. Ja entrats als anys vuitanta, s'incorporen noves denúncies com la violència contra les dones. Les circumstàncies polítiques, socials i econòmiques també marcaven les jornades del 8 de març; així, entre les reivindicacions feministes, s'hi unien la condemna al cop d'estat del 23 de febrer del 1981, l'afecte de la crisi econòmica que provocava un augment de l'atur entre les dones i una precarietat del treball femení. En les jornades del Dia de la Dona del 1984 i del 1985 s'enllacen les reivindicacions feministes amb les del moviment pacifista.

4.2. DRET AL PLAER I AL PROPI COS

4.2.1. PER UNA EDUCACIÓ LLIURE

Durant el franquisme, la influència de l'Església en l'aspecte de la repressió sexual va ser determinant en tres qüestions bàsiques: la prohibició de la coeducació, la imposició d'una educació diferenciada per a les nenes i la prohibició de qualsevol forma d'educació o informació sexual. Després d'acabada la guerra, una ordre ministerial de l'1 de maig del 1939 va prohibir la coeducació per ser contrària als principis religiosos del Glorioso Movimiento Nacional. La prohibició afectava els centres educatius de primària i secundària i obligava el professorat, en el sentit que només podia donar classe a alumnes del seu mateix sexe.

L'aplicació pràctica de la discriminació va portar a la introducció d'assignatures especials per a les nenes. La Llei del 20 de setembre del 1938, establia per a les noies l'obligatorietat d'assignatures com Formació Políticossocial, Música, Labors, Cuina, Economia Domèstica i Educació Física. Aquests ensenyaments pretenien, a més a més de l'assimilació per part de les alumnes de certes tècniques relacionades amb les tasques de la llar, introduir en el seu esperit un model educatiu diferent: el femení.⁶³¹ El sexe contrari es representava al jovent fred, estrany i atemoridor. Es va afavorir una atmosfera sexual propensa als complexos, a les obsessions i a les repressions. En definitiva, tots els preceptes portaven a veure el sexe com una cosa bruta i a no gaudir-ne.⁶³²

Durant l'adolescència es posava més èmfasi a marcar les diferències sexuals i a alertar dels perills que arribaven amb el canvi que experimentava el cos; el perill de pecar es multiplicava per deu en arribar els primers canvis hormonals. L'imaginari sexual de la joventut es convertia en font de plaer i de pecat a la vegada; qualsevol tipus de satisfacció corporal portava unes

⁶³¹ BALLARÍN DOMINGO, Pilar. *La educación de las mujeres en la España contemporánea (siglos XIX-XX)*. Madrid: Síntesis, 2001.

⁶³² ROURE, Assumpta. *Un inmenso prostíbulo: mujer y moralidad durante el franquismo*. Barcelona: Base, 2005.

conseqüències nefastes; tant nois com noies no es veien exempts del sentiment de culpabilitat que s'arrossegava més enllà de la maduresa intel·lectual i física. Les llegendes a l'entorn de la masturbació eren constants, i els mites provocaven situacions de por i d'inseguretat a les ments de la gent jove.⁶³³

Es va haver d'esperar a finals del franquisme perquè l'escola mixta pogués generalitzar-se: el 1970 la Llei general d'educació no parlava de coeducació, però deia que ningú podria ser discriminat en els centres educatius per cap motiu. S'obria, així, la possibilitat d'educar conjuntament nens i nenes, i durant la dècada dels anys setanta, les escoles primàries i els instituts van transformar-se, de manera que les escoles de nens acceptaven nenes i viceversa. Cap al 1980 aquesta transformació s'havia acabat i quedaven poques escoles d'un sol sexe, totes religioses; però també hi va haver altres escoles religioses que es van convertir en mixtes i van començar a educar conjuntament nens i nenes.⁶³⁴

El percentatge femení en l'ensenyament secundari, el 1970, a l'Estat espanyol, era el més baix d'Europa. L'any 1972 hi havia només el 3,2% de noies a les carreres tècniques superiors; per exemple, a Enginyeria de Camins només el 0,6% de l'alumnat eren noies.⁶³⁵ Durant el període del 1975 al 1988 el percentatge de dones en l'ensenyament mitjà va augmentar progressivament, de manera que l'any 1988 l'alumnat femení suposava el 54% del total del batxillerat i el 41,20% de la formació professional. En les dades relatives a les noies matriculades a les universitats espanyoles durant el període del 1975 al 1988, s'aprecia un increment important en la matrícula: el 39,8% per al curs 1977-1978 va passar al 47,4% en el curs 1983-1984. Aquesta presència d'universitàries es produeix fonamentalment en les carreres "femenines", que

⁶³³ ROCA GIRONA, Jordi. "Esposa y madre a la vez", p. 45-65.

⁶³⁴ SUBIRATS, Marina. *Forjar un hombre, moldear una mujer*. Barcelona: Aresta, 2013.

⁶³⁵ SUBIRATS, Marina. "Entorn de la discriminación sexista a l'escola", a *Papers. Revista de Sociologia*, núm. 9 (1978), p. 33-53.

compten amb taxes més elevades d'atur i remuneracions més baixes que les "carreres masculines".⁶³⁶

La generalització de l'escola mixta és, probablement, un dels factors més decisius en el gran avenç educatiu de les dones que s'ha produït en l'etapa democràtica. Però, tot i la introducció de l'educació mixta, l'escola no oferia un model de coeducació. Com va analitzar la sociòloga Marina Subirats, l'única novetat radicava en el fet que noies i nois compartien l'espai escolar; malgrat tot, continuava pervivint l'androcentrisme, ja que no s'incorporaven les aportacions de les dones a la societat i s'adaptava les noies a un sistema de valors masculins.⁶³⁷

La situació de les dones en el món educatiu va ser motiu de reflexió durant les I Jornades Catalanes de la Dona. En el posterior debat i en les conclusions va emergir la reivindicació d'un ensenyament obligatori, públic, laic i gratuït, antiautoritari i no discriminatori per a les noies. Entre d'altres instruments per fer-ho efectiu calia la implantació efectiva de la coeducació i la revisió dels textos escolars.⁶³⁸

El desembre del 1985 es van celebrar a Barcelona les Jornades de Dona i Educació organitzades per l'Institut de Ciències de l'Educació de la Universitat Autònoma de Barcelona.⁶³⁹ Arran d'aquesta trobada i de les Jornades Feministes Estatals, celebrades el novembre del mateix any, es formà el 1986 l'Assemblea de Dones d'Ensenyament, un grup de professores i mestres feministes que durant uns quants anys va treballar, autoformant-se, sobre coeducació. Mercè Otero Vidal, una de les integrants, explica com: "El curs 85-86 un grup de professores de secundària i també de mestres i professores d'universitat (però el bloc més nombrós era de secundària) vam crear

⁶³⁶ FOLGUERA, Pilar. "De la transición política", p. 157-200.

⁶³⁷ BRULLET, Cristina i SUBIRATS, Marina. *Rosa y azul: la transmisión de los géneros en la escuela mixta*. Madrid: Instituto de la Mujer, 1988. SUBIRATS, Marina. *Forjar un hombre*, p. 142.

⁶³⁸ SECRETARIAT DE LES JORNADES CATALANES DE LA DONA. *Jornades Catalanes*, p. 497-500.

⁶³⁹ DDAA. *Mujer y educación. El sexismo en la enseñanza*. Barcelona: Institut de Ciències de l'Educació de la Universitat Autònoma de Barcelona, 1987.

l'Assemblea de Dones d'Ensenyament que va ser aquell de l'enganxina «Les nenes bones van al cel i les dolentes a tot arreu»”.

L'Assemblea de Dones d'Ensenyament va fomentar la implementació de mesures d'acció positiva per trencar els estereotips sexistes que imperaven en escoles i instituts, van elaborar materials escolars amb continguts no androcèntrics i sobre l'ús no sexista i androcèntric del llenguatge i, finalment, el 1989 van publicar el *Llibre lila del cole (els drets de les alumnes)* que es va divulgar ràpidament.⁶⁴⁰

4.2.2. PER UNA SEXUALITAT LLIURE

La primera ruptura amb el determinisme biològic reservat a les dones, la comprensió de la maternitat com una construcció social, que designava el lloc de la dona en la família i en la societat, sorgeix amb l'obra de Simone de Beauvoir *El segon sexe* (1949). Amb tot, només en una nova fase del feminisme de la segona onada, a la dècada dels anys setanta, amb l'eslògan: “El que és personal és polític” s'aconsegueixen col·locar en la lluita política les qüestions relatives al cos i a la sexualitat, a la violència domèstica, a la contracepció i a l'avortament.⁶⁴¹

L'herència del franquisme va deixar una profunda petjada en els imaginaris col·lectius i va marcar el comportament afectiu i sexual de la societat catalana. Nash considera que la legislació, el sistema educatiu i les institucions com la Secció Femenina i l'Església catòlica van tractar d'imposar un ordre patriarcal que regulava la inferioritat, la dependència obligada i la supeditació de les dones, en què l'únic destí biològic i religiós de la societat femenina era la maternitat.⁶⁴² Fora de l'àmbit matrimonial els actes sexuals eren moralment inadmissibles; les dones transgressores, que s'apartaven de la norma i que mantenien relacions sexuals fora del matrimoni, per exemple les mares solteres,

⁶⁴⁰ OTERO-VIDAL, Mercè. “Del llibre lila del cole als projectes de coeducació”, a *Ca la Dona*, núm. 51 (2006), p. 46.

⁶⁴¹ BOCK, Gisela. *La mujer en la historia*, p. 275.

⁶⁴² NASH, Mary. *Mujeres en el mundo*, p. 192-195.

eren fortament estigmatitzades per la societat. Les prostitutes, al seu torn, eren concebudes com les “dones caigudes” que oferien sexe per diners, en lloc de fer-ho per amor.⁶⁴³

A Catalunya, el dret al plaer i el dret al propi cos per part de les dones van ser reivindicacions primordials del feminisme durant la transició democràtica en congruència amb la formulació de nous models de feminitat que van trencar amb l'arquetip de gènere imposat per quaranta anys de dictadura. Les reivindicacions sobre la llibertat sexual i els drets reproductius afectaven de ple el Codi Penal. La lliure expressió de la sexualitat femenina era una demanda prioritària en l'agenda feminista de la Transició, així com la reclamació del “dret al plaer” figurava entre les consignes de les campanyes per una sexualitat lliure.

Ja en les I Jornades Catalanes de la Dona es va posar sobre la taula el tema de la sexualitat lliure, el dret al propi cos i el dret al plaer de les dones. Organitzacions, com l'Associació de Dones Universitàries, el Col·lectiu Feminista de Barcelona o el Grup Pelvis de Mallorca apostaven per recuperar el control sobre el cos femení, que consideraven que havia estat dominat pels homes a través de les lleis i la medicina. El Grup Pelvis de Mallorca, format per Leonor Taboada, Nini Quetglas, Jimena Jiménez i Malén Cirerol, va néixer inspirant-se en els moviments del *self-help* nord-americans i amb una forta consciència feminista.⁶⁴⁴ Presentaven el *self-help* com una proposta revolucionària perquè les dones prenguessin el control del seu propi cos; agafaven com a exemple l'experiència del Col·lectiu de Dones de Boston.⁶⁴⁵

El 1970 aparegué el llibre *Our bodies, ourselves* del Col·lectiu de Dones de Boston que es va convertir en un dels textos fonamentals del feminisme

⁶⁴³ JULIANO, Dolores. “Tiempo de cuaresma. Modelos de sexualidad femenina bajo el franquismo”, a OSBORNE, Raquel. *Mujeres bajo sospecha. Memoria y sexualidad 1930-1980*. Madrid: Fundamentos, 2012, p. 35-48.

⁶⁴⁴ NASH, Mary. *Mujeres en el mundo*, p. 220-221.

⁶⁴⁵ LLINÀS, Conxa. *Feminismes de la Transició*, p. 73. NASH, Mary. *Dones en Transició*, p. 212.

internacional dels anys setanta, perquè constituïa el primer llibre feminista sobre la salut de les dones. Les integrants del grup havien posat en comú, a partir del 1969, les experiències íntimes que havien viscut relacionades amb el seu cos, com la vergonya de la primera menstruació o embarassos no desitjats, i les van contrastar amb llibres científics, revistes mèdiques, professionals i gent experta. El Col·lectiu va començar a oferir cursos i, després de diverses sessions, va traslladar les experiències al paper en una edició molt econòmica que va ser tot un èxit.⁶⁴⁶ El llibre contenia en un llenguatge directe i assequible informació plural i lliure de prejudicis sobre el cos femení i constituïa un tipus de coneixement alliberador. Aquest llibre va arribar a l'Estat espanyol amb el títol: *Colectivo del Libro de Salud de las Mujeres de Boston. Nuestros cuerpos, nuestras vidas*, publicat per l'editorial Icaria el 1982.

Per al Grup Pelvis era urgent redefinir la sexualitat femenina des de l'autoconeixement per alliberar el cos de la colonització patriarcal i institucional; per això era molt útil la tècnica del *self-help*: "Las razones puramente médicas para esta práctica tal vez no sean tan importantes como el hecho de que las mujeres, como grupo, tomen control sobre un área fundamental de sus vidas. Porque manteniéndonos ignorantes nos mantenían también separadas, serviles, inseguras y dependientes. E informadas somos más fuertes para enfrentarnos a muchas más cosas. Por eso nostras, en nuestro Colectivo, planteamos el *self help* como alternativa para las mujeres."⁶⁴⁷

El 1978 Leonor Taboada, amb la col·laboració de dones del grup LAMAR i ANCHE, va publicar el llibre *Cuaderno feminista. Introducción al self-help* que, amb dibuixos de Montse Clavé, exposava tota una concepció de la salut femenina que girava entorn del dret al propi cos. Chus Borrell, de LAMAR, explica com "Vam connectar amb la Leonor Taboada que va venir amb la seva

⁶⁴⁶ THE BOSTON WOMEN'S HEALTH BOOK COLLECTIVE. *Our Bodies, ourselves. A Book by and for women*. New York: Simon and Schuster, 1973.

⁶⁴⁷ ANC. Fons Partido feminista de España-Club Vindicación Feminista. Partido Feminista de España. Dossiers temàtics. Feminisme, dona i avortament. "Cosas de mujeres. El *self-help* o como las mujeres recuperan su cuerpo" del Colectivo Feminista Pelvis.

proposta de llibre de *self-help* i vam anar pels barris a ensenyar a les dones a posar-se l'espècul i vam col·laborar en la part teòrica, en la traducció. Era un equip de metgesses que algunes eren de LAMAR, altres eren d'ANCHE, la Nines, la Pilar Moixi, i la Marisa Hortigosa i elles també van col·laborar en aquest llibre, amb l'adaptació i traducció, la Pilar Sentís va fer la part de naturisme, jo vaig col·laborar amb tot el que és de l'amor entre les dones, perquè hi havia com una línia que era més lèsbica, i una línia bisexual i una línia més heterosexual i volíem ser-hi totes perquè això també constés en el llibre.”⁶⁴⁸

Cuaderno feminista: Introducción al self-help estava escrit en plural, situava el cos de la dona com el punt de partida d'altres conquestes, reivindicava una cultura més lliure i democràtica i utilitzava el terme “revolució” en un context no específicament polític o econòmic. El llibre començava amb una declaració d'intencions sobre la necessitat de transmissió d'una informació que totes les dones havien de conèixer, deia que aquest coneixement serviria d'arma per defensar-se de l'opressió masculina i del desconeixement del propi cos. Conèixer i controlar el cos i la vida havia de ser un objectiu enfront de la cultura masclista. A més a més d'una informació pràctica sobre cada una de les parts que constituïen els òrgans sexuals femenins, el llibre incloïa una guia per tal que cada dona es pogués realitzar un examen periòdic de la vagina a través d'un espèculum, que era un instrument que utilitzaven els ginecòlegs i les ginecòlogues i que, en aquell moment, es podia adquirir a través dels grups feministes.⁶⁴⁹

El llibre oferia una anàlisi dels sistemes anticonceptius més utilitzats a finals dels anys setanta, i explicava els riscos i les complicacions que podien ocasionar i el grau de seguretat. Tot això sense deixar d'esmentar que alguns sistemes anticonceptius suposaven seriosos perjudicis per a la dona que els utilitzava. També es parlava de l'avortament. *Introducción al self-help* acabava

⁶⁴⁸ Entrevista a Chus Borell Feliu.

⁶⁴⁹ TABOADA, Leonor. *Cuaderno feminista. Introducción al self-help*. Barcelona: Editorial Fontanella, Colección Las Desobedientes, 1978.

amb un ràpid informe sobre la menstruació, les infeccions vaginals i alguns exercicis per detectar el càncer de mama i també algunes notícies sobre les malalties de transmissió sexual. L'obra oferia una sèrie d'indicacions en cas de patir maltractaments; es recomanava anar a l'hospital i denunciar l'agressor a la policia.⁶⁵⁰

Els grups feministes catalans van realitzar una gran tasca de divulgació de la sexualitat, aportant una visió del sexe com un acte natural i que havia de ser plaent per a les dones. Grups com DAIA o la mateixa Leonor Taboada van fer pedagogia activa sobre la importància de l'autoestima, de l'autoconeixement del propi cos i dels òrgans sexuals, i feien xerrades per posar a l'abast de les dones la informació necessària dels mètodes anticonceptius que existien per gaudir del sexe sense la por de quedar-se embarassades. Moltes dones no havien rebut al llarg de la seva vida cap tipus d'informació sexual, no sabien què era el clítoris i algunes no havien experimentat mai un orgasme. El sexe era un tema tabú; a més a més, ple de mites i de pors. En el si dels grups femenins es va generar un clima de confiança i de confidències que va afavorir poder parlar obertament dels aspectes relacionats amb la sexualitat, com exposa Pilar Sánchez, integrant del Grup de Dones de Santa Perpètua de Mogoda: "I ja vam començar a fer xerrades sobre sexualitat, anàvem a Barcelona amb tota aquesta gent de la Leonor Taboada i tota aquesta gent que ja estaven abans que nosaltres en el feminisme. Convidàvem les dones que ja estaven més adelantades que nosaltres, les convidàvem a Santa Perpètua perquè ens fessin xerrades sobre sexualitat o anticonceptius."⁶⁵¹

El moviment feminista de tot l'Estat espanyol es va fixar per a l'any 1978 l'objectiu de tirar endavant una campanya sobre la sexualitat lliure i a favor de la legalització dels anticonceptius i la regulació de la interrupció voluntària de l'embaràs. El moviment d'alliberament de la dona propugnava que les dones havien de descobrir i reivindicar la pròpia sexualitat, el propi plaer i deslligar la

⁶⁵⁰ Ídem.

⁶⁵¹ Entrevista a Pilar Sánchez Díaz.

funció reproductora del plaer sexual, ja que fins aleshores la sexualitat que havien patit no tenia res a veure amb les seves necessitats, era una sexualitat a la mida dels homes. Afirmaven que la recerca del plaer, el control i la possessió del cos anaven íntimament lligats a la necessitat d'assolir la identitat femenina, i això no es podia aconseguir en el pla individual de cada dona, sinó que l'alliberament sexual de les dones anava emmarcat en la lluita per una societat que acabés amb qualsevol forma d'opressió femenina i en una societat que no utilitzés el sexe com un instrument de domini i alienació sinó que en gaudís en el marc d'una comunicació lliure i global.⁶⁵² Aquesta campanya a favor d'una sexualitat lliure es va traduir a la pràctica en la programació d'activitats com xerrades i conferències que realitzaven els grups feministes i les vocalies de dones.

A les xerrades divulgatives arreu del territori català, s'hi van sumar les iniciatives d'altres col·lectius professionals que volien reflexionar i aportar la seva visió sobre la sexualitat. El 19 i 20 de maig del 1979, a la Facultat de Medicina de la Universitat de Barcelona, es van celebrar les Jornades Catalanes d'Educació Sexual organitzades per l'Institut Genus i la Societat Catalana de Sexologia. Entre les organitzacions col·laboradores cal destacar la Coordinadora Feminista, l'Institut Lambda i Vindicación Feminista, així com la Federació d'Associacions de Veïns de Barcelona.⁶⁵³

L'agost del 1979 es van celebrar les Jornades sobre la Sexualitat de la Dona i per a la Despenalització de l'Avortament a la Universitat Autònoma de Barcelona. Aquesta activitat sorgia arran de la notícia de les dones jutjades per avortament a Cerdanyola i Bilbao. En el debat del primer dia sobre: "Cos de la dona, sexualitat i plaer", hi hagué Gretel Amman, Rosa Almirall i les dones del grup de planificació de Barcelona. El segon dia, en la conferència: "Contracepció i avortament", hi van participar Asunción Villatoro i Rosa

⁶⁵² *Dones en lluita*, núm. 1 (gener de 1978), p. 2.

⁶⁵³ ANC. Partit Socialista Unificat de Catalunya. Activitat unitària del moviment feminista. Jornades Catalanes d'Educació Sexual (Barcelona, 19 i 20 de maig de 1979).

Almirall, ginecòlogues. El dia 15 se celebrà la ponència: “Aspectes legals de l’avortament: Codi Penal, Estatut i Constitució”, en la qual intervingueren Mercè Molina (advocada), M. Jesús Pastor (defensora del cas de Bilbao), Daniel Provençal (antropòleg), M. Jesús Izquierdo (professora de la UAB), Carmen Marchante (periodista) i Victòria Sau (psicòloga). L’últim dia es realitzà una taula rodona i un debat posterior sobre la sexualitat, la maternitat en el futur, la contracepció i l’avortament, i la planificació familiar, en la qual participaren Anna Estany (Partit Feminista), Montse Calvo (Departament de Sexologia de l’Hospital Clínic), Lluís Serrat (delegació de Sanitat de l’Ajuntament de Barcelona) i M. Dolors Calvet (diputada del PSUC).⁶⁵⁴

Tant els grups feministes, com les vocalies de dones dels barris, així com professionals de la medicina o professorat universitari van fer una tasca ingent a l’hora de transmetre una nova visió de la sexualitat, basada en la curiositat sana, en el dret al plaer i que les dones poguessin controlar i gaudir del seu cos a la vegada que desmitificaven qüestions morals fortament arrelades en les mentalitats de la societat (com la submissió sexual femenina, el mite de la virginitat o la masturbació).

⁶⁵⁴ ANC. Fons M. Dolors Calvet Puig. Jornades sobre la sexualitat de la dona i la despenalització de l’avortament (13 de novembre-14 de desembre de 1979).

4.2.3. LA PLASMACIÓ DE LA REIVINDICACIÓ DEL DRET AL PROPI COS: ELS CENTRES DE PLANIFICACIÓ FAMILIAR

4.2.3.1. DAIA i els primers centres de planificació

Entre els grups feministes catalans que van impulsar l'educació sexual i la planificació familiar va sobresortir la tasca del col·lectiu de Dones per a l'Autoconeixement i l'Anticoncepció (DAIA). Des del 1976 fins al 1984 DAIA va ser promotora d'una sexualitat lliure, del control de la natalitat i de l'avortament lliure i a decisió de la dona. Rosa Ros, infermera i ginecòloga, integrant de DAIA explica la trajectòria de l'entitat: "DAIA va ser un grup feminista que va néixer a partir de les I Jornades Catalanes de la Dona, i que va estar lluitant durant molts anys (fins a principis dels anys vuitanta), pel dret a l'anticoncepció i l'avortament i, fins intervenir en la comissió que va crear els primers centres de planificació familiar en diferents Ajuntaments ja democràtics."⁶⁵⁵ DAIA havia començat la seva activitat en un petit local al carrer de Còrsega, on es dedicaven a donar informació d'anticonceptius, sexualitat i avortament, encara que les primeres trobades, informals i clandestines, s'havien fet al cèntric bar Zurich de Barcelona.

Amb poc temps el servei que oferia DAIA es va consolidar i es va convertir en un referent a tot Catalunya. El local s'havia traslladat de Còrsega a Casp i les dones gràcies al boca-orella sabien on havien d'anar, ja que, a més a més, durant un temps DAIA va compartir l'espai amb la Coordinadora Feminista de Barcelona. El pis del carrer de Casp es va veure inundat de dones que buscaven ajuda. Les activistes de DAIA organitzaven discussions a l'entorn d'aspectes com la sexualitat o la salut, promovien sessions d'autoconeixement del cos o d'aprenentatge de l'ús del diafragma i preparaven les embarassades per fer parts a casa. No obstant això, el problema de l'avortament era el que concentrava més atenció; així, a més de facilitar informació sobre com i on avortar, també s'organitzaven reunions en grup per facilitar a les assistents

⁶⁵⁵ Entrevista a Rosa Ros Rahola.

parlar obertament dels seus dubtes i temors en relació amb la interrupció de l'embaràs.

Toni Martínez exposa que, en una primera etapa, a les integrants de DAIA, els preocupava, sobretot, que totes les dones tinguessin la informació al seu abast, principalment les de classe obrera, i que els temes relacionats amb la sexualitat deixessin de ser tabú. Amb aquesta finalitat, “editamos folletos y fuimos muchas veces a dar charlas en centros sociales de barrio, ateneos, asociaciones, escuelas, etc. En nuestro local distribuíamos y enseñábamos la utilización de los anticonceptivos –sobre todo los más inofensivos para el cuerpo, poco conocidos en este país y que teníamos que pasar clandestinamente por la frontera”.⁶⁵⁶

L'aparició de la píndola anticonceptiva, el primer contraceptiu femení, que va aparèixer a Estats Units a mitjans dels anys seixanta, va suposar una autèntica revolució per a la llibertat sexual de les dones. Ja entrats als anys setanta, a Catalunya, alguns ginecòlegs i ginecòlogues més progressistes receptaven la píndola abduint que eren perquè les dones presentaven patologies amb hemorràgies disfuncionals o com a reguladora del cicle menstrual.

El col·lectiu DAIA va treballar en congruència amb els seus plantejaments d'una sexualitat lliure amb l'Ajuntament de Barcelona per impulsar la creació d'un centre pilot de planificació familiar a Torre Llobeta, que es va posar en funcionament el 26 de març del 1979, ubicat al passeig de Maragall. Ja abans de l'obertura del centre s'havien dut a terme experiències de planificació familiar als hospitals Clínic i de Sant Pau.⁶⁵⁷ El Centre de Planificació Familiar de Torre Llobeta era un servei públic que promovia la

⁶⁵⁶ MARTÍNEZ, Toni. “El derecho al propio cuerpo. Una lucha feminista en los años 70”, a DDAA. *La Barcelona rebelde*. Barcelona: Octaedro, 2003, p. 287-288.

⁶⁵⁷ ANC. Fons M. Dolors Calvet Puig. Centre de Planificació Familiar. Centre Municipal de Planificació Familiar de Barcelona.

maternitat i la paternitat responsables. Per gestionar-lo es va crear una comissió mixta entre l'Ajuntament i DAIA. El 1981, DAIA feia un balanç negatiu de l'experiència de la seva col·laboració amb el consistori en el desenvolupament del centre de planificació familiar, encara que reconeixia l'èxit del servei de Torre Llobeta durant el primer any de funcionament.

Cap a l'any 1984 DAIA va dissoldre's i va tancar el servei de planificació que oferia. Les causes foren que s'havia entrat en el procés de desmobilització del moviment feminista i que s'havien municipalitzat els serveis adreçats a les dones, com exposa Toni Martínez: "Tras una evolución ideológica y práctica que abarcó diez años de nuestra vida, gradualmente sentimos la necesidad de poner fin a una militancia que veíamos abocada a un callejón sin salida. Nuestro proyecto inicial de centros de mujeres independientes de las instituciones, donde pudiésemos fortalecer los mecanismos de autoayuda, solidaridad y control de la institución médica, se fue al traste a partir de la creación de los primeros centros municipales de planificación familiar."⁶⁵⁸

El primer centre de planificació que es va obrir a Catalunya va ser el del Prat de Llobregat, a la comarca del Baix Llobregat, inaugurat el dia 11 de març del 1977. La iniciativa va sorgir de la Vocalia de Dones de l'Associació de Veïns de Llevant. Les impulsores van ser Maruja Torres i Carmina Balaguer, dones vinculades a l'esquerra antifrancista.⁶⁵⁹ Aquestes dues activistes durant els anys 1975 i 1976 van promoure xerrades informatives sobre la contracepció i els drets fonamentals femenins a la seu de l'Associació de Veïns. Després de dos anys de difusió d'informació sexual i reproductiva i davant dels elevats índexs de consultes se'ls va fer evident la necessitat d'un centre de planificació. Torres i Balaguer van promoure l'obertura del centre, que es va convertir en un referent comarcal, alhora que establien contacte amb el col·lectiu DAIA, com explica Rosa Ros: "Més tard es va decidir fer jornades per compartir les experiències i

⁶⁵⁸ MARTÍNEZ, Toni. "El derecho al propio cuerpo", p. 287-288.

⁶⁵⁹ AJUNTAMENT DEL PRAT DE LLOBREGAT. *La conquesta de la llibertat*, p. 36.

formar a les dones interessades amb sensibilitzar i informar a les dones sobre la salut sexual i reproductiva.”⁶⁶⁰

L’equip professional del Prat també va formar part de la comissió encarregada de posar en funcionament el centre pilot de Torre Llobeta. Al llarg del 1978 la planificació del Prat es va consolidar i es va traslladar a un local més gran on es podia oferir una millor atenció a les usuàries. El 1980 la Diputació de Barcelona va atorgar una subvenció al centre valorada en un milió de pessetes, fet crucial per començar a remunerar la tasca voluntària de l’equip, que durant els primers tres anys no havia rebut cap salari. El centre no només oferia el servei d’atenció sexual i reproductiva per a les dones sinó que, a més a més, organitzava actes diversos com cicles de cinema i col·loquis.⁶⁶¹ Amb la programació d’aquest tipus d’activitats pretenia divulgar la informació sexual al màxim de persones, tant dones com homes.

Les demandes de creació de centres de planificació familiar es van iniciar des de moltes vocalies de dones d’associacions de veïns de Barcelona que, agrupades en la Coordinadora de Vocalies de Dones de Barcelona, juntament amb la Comissió pel Dret a l’Avortament, la Secretaria de la Dona de CCOO de Sanitat de Barcelona i de la Vall d’Hebron van difondre nombrosos tríptics i cartells per tota la ciutat i l’àrea metropolitana per demanar la construcció de centres a tots els barris a càrrec de la Seguretat Social. A més a més de la construcció, pugnaven perquè els centres fossin un instrument vàlid per permetre a les dones poder viure la sexualitat amb plenitud.

Una de les principals reclamacions era que el personal sanitari dels centres fos femení i que tingués una cosmovisió feminista. Davant d’aquesta petició es va crear una nova figura professional: la consultora. Les consultores eren treballadores que oferien un nou concepte de salut, més pròxim i amb

⁶⁶⁰ Entrevista a Rosa Ros Rahola.

⁶⁶¹ Arxiu Municipal del Prat de Llobregat (AMEP). Fons Municipal de l’Ajuntament del Prat. Sanitat i Consum. Planificació Familiar.

connexió directa amb les usuàries; tenien en compte la sexualitat com una part indissociable de la salut física i mental; la seva tasca es desenvolupava en coordinació amb els professionals de la medicina, fet que afavoria la difusió d'informació i apropiava el llenguatge científic a les dones ateses. Un dels objectius primordials dels centres era transmetre a les usuàries un coneixement autènticament alliberador, reeducant-les en les relacions afectives i sexuals, diferenciant maternitat i reproducció, i oferint un coneixement nou sobre el propi cos.

4.2.3.2. L'extensió dels centres de planificació

A partir de l'any 1979, l'Ajuntament de Barcelona va instal·lar progressivament centres de planificació als barris i en va crear un al centre de la ciutat, a la plaça d'Espanya. La zona amb major concentració de centres fou la comarca del Barcelonès i del Baix Llobregat. El juliol del 1978 va tenir lloc la I Jornada de Dones del Baix Llobregat i, a partir d'aquesta trobada, els diversos grups de dones de la comarca van començar a reunir-se per posar en marxa centres de planificació familiar. Així, a partir de l'experiència del centre del Prat de Llobregat, les diferents agrupacions de dones de la comarca aglutinades en la Coordinadora Feminista del Baix Llobregat van començar una campanya de sensibilització per a la creació de nous serveis.⁶⁶² La lluita per aconseguir un centre en cada municipi va ser un reclam extensiu de la majoria de grups feministes de la geografia catalana.⁶⁶³

A Cornellà de Llobregat el maig del 1979 es creà el Centre de Planificació Familiar Jaume Vera. La iniciativa sorgia d'un grup de dones del Partit Socialista amb la idea d'oferir a la població una millora en la qualitat dels hàbits sanitaris en matèria de reproducció i sexualitat. Després d'uns mesos de

⁶⁶² Arxiu Comarcal del Baix Llobregat (ACBL). Fons PSUC-ICV. Associacions de Dones. Casal de la Dona. Grup de Dones de Sant Feliu (1979-1987). Díptic.

⁶⁶³ Vegeu en l'annex C el llistat dels centres de planificació familiar de Catalunya.

funcionament es va aconseguir el suport tècnic de l'Ajuntament.⁶⁶⁴ Judith Ibañez, sexòloga que dirigí el centre de Cornellà, exposa el funcionament del servei: "Hi havia una ginecòloga, hi havia dues consultores i hi estava jo com a directora i que atenia els casos més de problemàtica sexual. Ja saps que el principi el tema sexual és un tema tabú. Amb la xerrada ja introduïem la part reproductora i d'anticonceptius, més la part de sexualitat i aleshores explicaves que el clítoris és l'òrgan sexual, moltes dones no sabien ni que tenien clítoris, que amb la penetració es quedaven igual. Aquestes coses que després van anar aprenent."⁶⁶⁵

El centre de Cornellà va realitzar programes de formació de consultores de planificació familiar. Les consultores realitzaven pràctiques al mateix centre de Cornellà i després van passar a formar part d'altres serveis de planificació que s'obriren a la comarca del Baix Llobregat com a Viladecans, a Sant Vicenç dels Horts, a Gavà, a Sant Andreu de la Barca i a Esplugues de Llobregat.⁶⁶⁶ A Molins de Rei també s'obrí el centre de planificació a instàncies del Grup de Dones de la localitat.⁶⁶⁷

A Sant Feliu de Llobregat, el servei de planificació familiar va començar a funcionar el setembre del 1979 impulsat pel Grup de Dones de Sant Feliu i amb el suport econòmic municipal. Quan el centre va obrir només donava assistència un dia a la setmana i comptava amb un ginecòleg i quatre consultores. L'any següent es va ampliar el servei a dos dies d'atenció i el 1981 es va veure la necessitat d'obrir tres dies a la setmana i augmentar la plantilla

⁶⁶⁴ Arxiu Històric Municipal de Cornellà de Llobregat (AHCL). Fons de l'Administració Local. Memòria del centre de planificació de la natalitat i orientació sexual de Cornellà (1981).

⁶⁶⁵ Entrevista a Judith Ibañez Vives.

⁶⁶⁶ FERREIRA, Silvia. "El movimiento feminista y la salud de las mujeres: la experiencia de los Centros de Planificación Familiar en Cataluña (1976-1982)", a *Estudios Feministas*, núm. 16/3 (setembre-desembre de 2008), p. 785-807.

⁶⁶⁷ ANC. Fons M. Dolors Calvet Puig. Centres de Planificació Familiar. Proposta per a la creació d'un centre de planificació familiar.

amb dues consultores més.⁶⁶⁸ Es pot apreciar, doncs, com la demanda de les usuàries va provocar la consolidació dels centres i la necessitat de més recursos per infraestructures i personal. El finançament econòmic dels centres de planificació va ser un problema latent en molt casos.

Al Barcelonès també es construïren centres de planificació familiar a les localitats de Santa Coloma de Gramenet, Badalona, Sant Adrià de Besòs i a l'Hospitalet de Llobregat. A l'Hospitalet es van obrir dos centres de planificació l'any 1979: un, al centre de la ciutat i, l'altre, al barri de Santa Eulàlia. Hi havia una comissió mixta encarregada d'elaborar el programa de gestió del centre i de supervisar-ne, posteriorment, el funcionament, formada per la Coordinadora de Dones de l'Hospitalet i per l'Àrea de Sanitat del consistori. En un primer moment aquestes comissions van funcionar força bé, però amb el pas del temps els ajuntaments, com el de l'Hospitalet, van deixar de convocar les dones a les reunions i els centres van començar a operar en un pla molt més institucionalitzat abandonant la seva filosofia inicial.⁶⁶⁹

Ja entrats els anys vuitanta s'estén l'obertura de centres a d'altres comarques catalanes com al Vallès Occidental, al Bages, al Segrià, al Tarragonès i al Gironès. Per primera vegada, a tot Catalunya es creen centres d'assistència sanitària controlats i gestionats per dones i per a dones. La participació de la usuària no era concebuda només en el pla assistencial sinó que integrava una veritable concepció del canvi d'actituds vers la sexualitat femenina. La figura de la consultora era el màxim exponent d'aquesta nova cosmovisió; el llenguatge que s'utilitzava amb les usuàries era col·loquial i directe i s'intentava oferir la formació correcta, despenalitzant els temes i desmitificant tabús.

A la comarca del Vallès Occidental es van obrir serveis de planificació familiar a Terrassa, Santa Perpètua de Mogoda, Ripollet, Cerdanyola del Vallès, Barberà del Vallès, Sant Quirze del Vallès i Montcada i Reixac. El primer centre

⁶⁶⁸ ACBL. Fons Ajuntament de Sant Feliu de Llobregat. Expedients Centre de Planificació Familiar.

⁶⁶⁹ ANC. Fons M. Dolors Calvet Puig. PSUC L'Hospitalet. Feminisme. Informe sobre promoció de la mujer y participación de la misma en los centros de planificación familiar de l'Hospitalet.

de planificació de la comarca, però, va ser el de Sabadell, inaugurat el novembre del 1980. L'equip estava integrat per dues ginecòlogues, tres llevadores i una administrativa, que efectuaven reconeixements ginecològics i també oferien xerrades i atenien consultes centrades en la problemàtica de la planificació familiar i l'orientació sexual.⁶⁷⁰ Després de l'obertura, l'associació feminista de Sabadell, Grup de Dones en Lluita, reclamava que volia formar part de l'equip que gestionava el servei i aportar-hi la visió d'una salut sexual completa, ja que consideraven que aquesta perspectiva feminista no hi estava contemplada. Pensaven que l'objectiu principal havia de ser la conscienciació de la societat sobre la necessitat d'informació sexual i anticoncepció, i que havien d'intentar arribar a la població més marginada des del punt de vista cultural i econòmic.⁶⁷¹

El 1982 l'Ajuntament de Terrassa va obrir un concurs públic per contractar un equip de professionals dedicat a la informació i educació sexual i planificació familiar que actuaria al Centre Municipal de Ca n'Anglada.⁶⁷² Un dels requisits que figurava a les bases del concurs era que l'equip estigués format principalment per dones i que tinguessin experiència en planificació familiar.⁶⁷³ L'equip escollit per gestionar el servei ja havia endegat uns anys abans el centre de planificació de Cornellà.

El 1982 es va obrir el centre de planificació de Santa Perpètua de Mogoda.⁶⁷⁴ Una de les consultores que hi va treballar durant dotze anys va ser Pilar Sánchez, membre del Grup de Dones de Santa Perpètua. Pilar Sánchez va evolucionar la seva percepció sobre els problemes específics femenins a través de la seva implicació en el moviment veïnal i feminista. La seva presa de consciència es va traslladar del terreny personal al laboral i va decidir formar-se

⁶⁷⁰ *Diari de Sabadell*, 5 de novembre de 1980.

⁶⁷¹ *Diari de Sabadell*, 4 de desembre de 1982.

⁶⁷² Arxiu Municipal Ajuntament de Terrassa (AMAT). Fons municipal. Memòries IMSAV (1982-1985). Memòria d'activitats realitzada durant l'any 1982.

⁶⁷³ AMAT. Fons municipal. Sanitat. Centre de planificació familiar (1982-84).

⁶⁷⁴ Vegeu en l'annex D la imatge núm. 12.

com a consultora i entrar a treballar al centre de planificació de la seva localitat.⁶⁷⁵

Des del seu naixement, l'Associació de Dones del Bages va pugnar per la creació d'un centre de planificació a la ciutat de Manresa. El 1978 es va constituir una comissió que va impulsar la recollida de material escrit i audiovisual amb l'objectiu d'obrir un debat a la societat. Les impulsores van mantenir contactes amb professionals sanitaris de la ciutat i amb l'Institut Genus de Barcelona, van preparar material de divulgació bàsica i van organitzar xerrades informatives sobre aspectes socials i mèdics entorn la planificació familiar. La divergència d'objectius i de forma de gestió del centre van conduir a certs enfrontaments entre el grup feminista i el consistori manresà. Malgrat la confrontació inicial, finalment el 1981 es va crear el Servei Municipal de Planificació Familiar. El consistori en va assumir les despeses i la gestió va anar a càrrec de la Societat Cooperativa de Planning Familiar de Manresa, que agrupava les persones provinents de l'Associació de Dones del Bages. El local també va servir com a punt de trobada i d'intercanvi d'experiències entre les usuàries, va ser un centre informatiu a l'abast de tots els col·lectius de dones de la ciutat. La Cooperativa va estar al capdavant del servei durant tretze anys. Amb el temps i els canvis de gestió, el centre de *planning* de Manresa va emprendre el seu propi camí completament desvinculat de l'Associació de Dones i, a finals del 1993, la Cooperativa en va deixar la gestió i el centre va canviar d'ubicació després que l'Ajuntament arribés a un acord amb l'Institut Català de Salut.⁶⁷⁶

El Centre de Planificació Familiar Mitja Lluna de Tarragona es va crear el 1981 a instàncies del Bloc Feminista.⁶⁷⁷ Roser Vidal, la ginecòloga del Mitja Lluna explica com: "Hi havia un grup de dones dins del Bloc Feminista, que va

⁶⁷⁵ Entrevista a Pilar Sánchez Díaz.

⁶⁷⁶ GARCÍA CASARRAMONA, Gal·la. *El moviment feminista*, p. 51-58.

⁶⁷⁷ AHT. Fons associacions i fundacions. Fons Bloc Feminista. Centre de Planificació Familiar Mitja Lluna.

posar-se en contacte amb mi perquè estava fent la residència –no havia acabat encara ginecologia. Comptaven amb una psicosexòloga del mateix Bloc. Estàvem disposades a treballar de forma voluntària: la proposta del centre de planificació ja tenia consistència. El mateix grup de plàning del Bloc va buscar un local de l’ajuntament que aquest no utilitzava i es va organitzar tot el servei”⁶⁷⁸. El centre va ser el primer dedicat a la planificació familiar de la província de Tarragona on es facilitava informació de tots els mitjans anticonceptius, es podia parlar de sexualitat i es podia rebre una informació negada fins aleshores pels mitjans públics. S’hi atenien qüestions sobre la menopausa, la preparació per al part i la revisió de la salut de les dones. L’equip estava format per una secretària coordinadora, una llevadora, dues consultores, una psicòloga sexòloga, una ginecòloga i també comptava amb la col·laboració d’un psicoterapeuta. Charo Romano, que va treballar com a informadora al centre, davant del perfil de les dones que volien interrompre el seu embaràs diu que “moltes vegades eren senyores casades amb fills que es pensaven que tenien la menopausa, no eren ni prostitutes ni menors, el perfil que venien a demanar suport pel tema d’informació sobre avortament, era un perfil de dones normalitzades”.⁶⁷⁹

Yolonda Bodoqué sosté que els consistoris amb partits d’esquerres foren els més receptius a les demandes sobre salut sexual i reproductiva i els que feren més esforços per obrir els serveis d’atenció a la salut de les dones. En el cas de Cambrils la iniciativa d’obertura del centre va sorgir de l’Àrea de Serveis Socials, dirigida per una regidora del PSUC, que el 1985 va impulsar la creació del centre basant-se en l’experiència del Centre Mitja Lluna de Tarragona. Altres centres de planificació que es van obrir a les comarques tarragonines al

⁶⁷⁸ “Roser Vidal Font. Entrevista realitzada per Lourdes Albi Fernández”, a *Duoda. Estudis de la diferència sexual*, núm. 38 (2010), p. 181-196.

⁶⁷⁹ Entrevista a Charo Romano Santos.

llarg dels anys vuitanta emmirallant-se en el *planning* de Tarragona van ser el de Valls (1982), el del Vendrell (1984) i el de Tortosa (1987).⁶⁸⁰

A Lleida, la Paeria, recollint les demandes de la Coordinadora de Dones de les Terres de Lleida, el 1981, va crear un centre que es va situar en un pis de la rambla de Ferran. El funcionament del centre va ser dissenyat en el decurs de moltes reunions entre la Coordinadora, el Col·legi d'Assistents Socials i els tècnics de l'Ajuntament. Les usuàries, que en un principi va costar que acudissin al centre, rebien una xerrada abans de la consulta mèdica. Amb la consolidació de la democràcia el centre de planificació va passar a integrar-se a la xarxa pública sanitària i, actualment, està situat al Centre d'Atenció Primària de Pardinyes.⁶⁸¹

A Girona, l'any 1979, just després de les primeres eleccions municipals, el Grup de Dones de Girona va presentar un projecte per crear un servei de salut sexual. L'Ajuntament va recollir la proposta i la regidoria de Sanitat i Serveis Socials va iniciar els tràmits que van portar a la creació del primer centre de planificació familiar de les comarques gironines. El centre de planificació Can Pedret es va obrir l'abril del 1982, amb una inversió inicial de set milions de pessetes. Els primers temps van ser difícils. El plec de condicions que va proposar el consistori gironí per accedir al concurs per a la gestió del centre no va agradar gens al Grup de Dones: acusaven l'Ajuntament de convertir el centre en una entitat privada amb subvenció municipal.⁶⁸² L'arrencada va ser lenta, però vertiginosa. De les 826 visites l'any 1982 es va passar a les 6.016 l'any 1985, un símptoma clar que el centre s'havia consolidat. Durant anys va ser l'únic

⁶⁸⁰ La tesi doctoral de Yolanda Bodoqué Puerta analitza l'experiència de la creació del centre de planificació de Cambrils, a la comarca del Baix Camp. BODOQUÉ, Yolanda. *Discursos y prácticas sobre sexualidad y reproducción: los centros de planificación familiar*. Tesi doctoral, Universitat Rovira i Virgili, 1996.

⁶⁸¹ DONES AMB INICIATIVA-ICV: *Les edats del violeta*.

⁶⁸² DDAA. *Girona en el canvi*, p. 41.

centre de planificació de les comarques gironines i, per això, atenia moltes dones de fora de la ciutat.⁶⁸³

Segons les memòries elaborades i consultades pels diversos centres de planificació catalans es pot concloure que oferien serveis d'informació i atenció especialitzada en sexualitat, preparació per al part, utilització de mètodes anticonceptius i ginecologia preventiva. La dona que arribava per primera vegada a un centre assistia, juntament amb altres usuàries, a una xerrada informativa d'una hora i mitja aproximadament, en la qual rebia informació sobre anatomia i funcionament de l'aparell genital, sexualitat, reproducció, anticoncepció i prevenció de malalties venèries. A la xerrada, li seguia una entrevista personal amb la consultora que li permetia resoldre dubtes concrets i, a la vegada, orientar adequadament la usuària cap als diferents serveis. Després de l'entrevista es feia la revisió ginecològica, segons els resultats dels quals es donava un tractament o un altre. El que es pretenia, en definitiva, era oferir a les dones un coneixement que no tenien sobre el propi cos, preparar-les per ser més autònomes, per reivindicar el dret al plaer i ajudar-les a decidir per si mateixes.

La creació de centres de planificació no va ser exclusiva de Catalunya sinó que va ser un fenomen arreu de l'Estat espanyol. Per iniciativa de les organitzacions feministes es van crear centres de planificació a les principals ciutats. Focus importants de mobilització a favor dels centres de planificació familiar van ser el País Basc i la ciutat de Madrid, on es va obrir l'any 1976 el Centre de Planificació Familiar Federico Rubio.⁶⁸⁴

El I Congrés Nacional de Planificació Familiar es va celebrar a Gijón el 19 i el 20 de novembre del 1982 i va ser impulsat per la Comissió de Sanitat de l'Ajuntament de la ciutat. Al Congrés hi van participar representants de clíniques i les professionals que treballaven als centres, però també van anar a la trobada moltes dones integrants de grups feministes i d'associacions de veïns. Les conclusions adoptades van ser la necessitat de fomentar una visió

⁶⁸³ MOLINA, Puri. "El naixement del moviment", p. 51-56.

⁶⁸⁴ *Vindicación Feminista*, núm. 25 (juliol de 1978), p. 32.

interdisciplinària de la planificació familiar, oberta a la psicologia, la sociologia, la sexologia i l'economia; insistir en l'anticoncepció masculina fomentant la investigació en aquest terreny; reivindicar la inclusió dels anticonceptius de manera gratuïta en la Seguretat Social i l'atenció primària de salut, difonent el coneixement adequat mitjançant campanyes d'informació, i sol·licitar la legalització de l'esterilització masculina i femenina, així com la legalització de la interrupció voluntària de l'embaràs.⁶⁸⁵

El 1985 tenim comptabilitzats quaranta-vuit centres, sis situats a les demarcacions de Girona, Lleida i Tarragona, i la resta a la província de Barcelona. En aquell moment, tot i el traspàs de competències a la Generalitat de Catalunya, l'Administració catalana no havia assumit la totalitat de competències sobre els serveis de planificació familiar i els ajuntaments ja no s'encarregaven de la gestió. Les treballadores dels centres, els grups feministes i la Coordinadora de Vocalies de Dones denunciaven que els serveis es trobaven totalment col·lapsats. Davant d'aquesta situació la Coordinadora de Vocalies de Dones de Barcelona va organitzar tancaments en els equipaments sanitaris i protestes per les llargues llistes d'espera, que anaven de sis a nou mesos per rebre la primera visita i, també, per la pujada del preu dels serveis.⁶⁸⁶

A partir de mitjan anys vuitanta es va produir la institucionalització dels centres, fet que va suposar la pèrdua del pes de la ideologia feminista i el predomini d'un enfocament més tècnic, que va provocar, a la vegada, un canvi de rumb del projecte inicial dels centres. La integració dels centres de planificació en la xarxa sanitària pública va tenir conseqüències negatives, ja que els equips de gestió van perdre la seva autonomia i les dones que ho havien impulsat van quedar relegades a un segon pla. Les comissions d'usuàries van fer sentir la seva veu per reclamar una atenció amb caràcter feminista, van mostrar el seu recel davant la integració dels centres en l'Administració catalana i van arribar a protagonitzar tancades dins els locals, com va ocórrer a

⁶⁸⁵ *El País*, 30 de novembre de 1982.

⁶⁸⁶ *El País*, 20 de març de 1985.

Tarragona.⁶⁸⁷ Finalment, la integració va ser inevitable i, a principis dels anys noranta, van desaparèixer aquells centres pioners en matèria sexual i reproductiva que havien ofert serveis a milers de dones.

Així doncs, durant els primers anys de la Transició els grups feministes van impulsar i gestionar els centres de planificació familiar, però amb el temps van integrar-se a la xarxa pública de sanitat. La contrapartida a la seva integració va ser la pèrdua de l'autenticitat feminista, un dilema comú associat amb el triomf de molts moviments socials d'avantguarda.⁶⁸⁸ Però el gran èxit de les campanyes feministes va ser, segons Mary Nash, l'adopció de les seves propostes per part de les institucions públiques i el reconeixement del valor a les seves reivindicacions. Els drets reproductius van ser determinants en la transició de la dona cap a la llibertat, però també com a drets de la ciutadania en el context de recuperació de drets que va significar la transició política.⁶⁸⁹

4.2.4. L'HETEROSEXUALITAT EN DUBTE: LA VISIBILITZACIÓ DEL LESBIANISME

Segons el sociòleg Manuel Castells la repercussió dels moviments socials, i sobretot del feminisme, en les relacions de gènere, va desencadenar una vigorosa ona expansiva: es va posar en dubte l'heterosexualitat com a norma. Per al feminisme radical i per a les lesbianes, la separació dels homes com a subjectes de la seva opressió era la conseqüència lògica, si no inevitable, de la consideració que el domini masculí era la font dels problemes de les dones.⁶⁹⁰

Un estudi de Jordi Montferrer demostra l'impacte de la legislació franquista, en aquest cas de la Llei de perillositat i rehabilitació social (1970) com a factor determinant per al sorgiment del moviment homosexual a l'Estat

⁶⁸⁷ DUCH, Montserrat i FERRÉ, Meritxell. *De súbdites a ciutadanes*, p. 216.

⁶⁸⁸ NASH, Mary. *Dones en Transició*, p. 215.

⁶⁸⁹ NASH, Mary. "La construcció de la cultura", p. 298-305.

⁶⁹⁰ CASTELLS, Manuel. *L'era de la informació: El poder de la identitat*, p. 232.

espanyol i per a la construcció dels marcs emergents de mobilització.⁶⁹¹ Un dels impulsors del nucli fundacional del moviment gai de Catalunya en la clandestinitat havia estat Armand de Fluvià, que el 1972 formà un grup d'estudi i discussió que va prendre el nom de Moviment Espanyol d'Alliberament Homosexual (MELH) i es reuní puntualment entre el juliol del 1972 i el desembre del 1975.⁶⁹² El grup destacà per desplegar una activitat a escala estatal i internacional. La mort del dictador, l'impuls democràtic i l'aspiració nacional de la societat catalana féu créixer el moviment que es refundà sota les sigles de FAGC (Front d'Alliberament Gai de Catalunya).⁶⁹³ Aquesta organització seria l'eix vertebrador del moviment homosexual a Catalunya.

Durant la Transició en un context de contínues reivindicacions socials i polítiques, el col·lectiu homosexual va sortir per primera vegada al carrer. Reconèixer-se i acceptar-se i lluitar per reivindicar els seus drets, llavors ja era una necessitat irrenunciable. El 26 de juny del 1977 a les Rambles de Barcelona va tenir lloc la primera manifestació per commemorar el Dia Internacional per a l'Alliberament Gai, Lesbià i Transsexual (que estava establert el 28 de juny), un fet cabdal segons Jordi Petit.⁶⁹⁴ Es reclamava no solament l'abolició de la Llei de perillositat social, sinó que es va situar la qüestió homosexual en el debat

⁶⁹¹ MONTFERRER, Jordi. "La construcción de la protesta en el movimiento gay español: la Ley de Peligrosidad Social (1970) como factor precipitante de la acción colectiva", a *Revista Española de Investigaciones Sociológicas*, núm. 102, p. 171-204.

⁶⁹² Existeix un ampli acord a l'hora de considerar Armand de Fluvià com un dels pares fundadors del moviment gai a l'Estat espanyol. Sota el pseudònim de Roger de Gaimon, va dur a terme, juntament amb Mir Bellgai, les primeres accions organitzades de persones homosexuals en contra de la Llei de perillositat social. Més endavant va impulsar la creació de la revista *AGHOIS* (Agrupació Homòfila per a la Igualtat Sexual, 1972), al voltant de la qual va sorgir la idea, de crear el MELH. El 1976 Armand de Fluvià també va fundar l'Institut Lambda, un espai ludicocultural dedicat al servei social especialitzat en el camp de l'homosexualitat, al capdavant del qual va estar fins al 1995.

⁶⁹³ FLUVIÀ, Armand de. *El moviment gai a la clandestinitat del franquisme, 1970-1975*. Barcelona: Laertes, 2003.

⁶⁹⁴ PETIT SILVESTRE, Jordi. *25 años más: una perspectiva sobre el pasado, presente y futuro del movimiento de gays, lesbianas, bisexuales y transexuales*. Barcelona: Icaria, 2003.

públic.⁶⁹⁵ La data escollida no era casual. Se celebraria, per primera vegada a l'Estat espanyol, el Dia de l'Orgull Gai, un esdeveniment que ja reunia desenes de milers de persones a ciutats com París, Amsterdam, Londres, San Francisco o Nova York. El FAGC promovia la mobilització. Assistir a la marxa implicava seriosos riscos, com ser detingut i restar empresonat, perdre la feina, enemistar-se amb la família o amb els cercles de coneguts. L'acte es va preparar amb cura, centenars de fulls volants, que convocaven a la manifestació, havien estat distribuïts clandestinament als principals locals on es reunia el col·lectiu homosexual. Altres grups i organitzacions polítiques, com la Coordinadora Feminista, la Lliga Comunista Revolucionària i Bandera Roja ja havien anunciat el seu suport.

La Coordinadora Feminista va elaborar un full volant en el qual mostrava el suport a la manifestació i denunciava la penalització del règim feixista de l'homosexualitat i, d'una manera especial, la situació en què es trobaven les dones homosexuals, ja que l'homosexualitat femenina no era ni tan sols reconeguda com a tal, sinó més aviat ignorada. L'associació feminista afirmava que la ideologia masclista negava la possibilitat que una dona triés aquesta opció sexual per ella mateixa, i denunciaven que es volia fer creure que la sexualitat femenina no tenia valor en si mateixa sinó només en funció de l'home i amb l'únic l'objectiu de la maternitat.⁶⁹⁶

En la pràctica, el règim franquista no va aplicar la Llei de perillositat social a les lesbianes, si no existien, com se'ls podia aplicar? La moral nacionalcatòlica fins i tot negava que les dones poguessin tenir desitjos sexuals cap a altres dones. En general, les lesbianes no van patir la tortura, la presó, ni el desterrament, que sí que van patir els gais i les persones transsexuals. Però

⁶⁹⁵ BAIDEZ APARICIO, Nathan. *Vagos, maleantes y homosexuales: la represión a los homosexuales durante el franquismo*. Garriga: Malhivern, 2007. FLUVIÀ, Armand de et al. *El moviment en imatges: el moviment gai, lesbià i transsexual a Catalunya*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, 2005.

⁶⁹⁶ Arxiu personal de Puri Molina Requena. Coordinadora Feminista de Barcelona. "La Coordinadora Feminista de Barcelona recolza la manifestació que es farà a les Drassanes el proper diumenge dia 26 a les 7.30 de la tarda convocada pel Front d'Alliberament Gai de Barcelona" (1977).

van patir una forma de repressió més subtil, la negació de la seva existència. Així ho manifesta Empar Pineda en la seva pròpia experiència: “En aquells ambients, negadors de la teva existència i del teu desig lèsbic, era molt difícil descobrir i reconèixer que t’agradaven i t’atreien les dones, i que et despertaven desig sexual. No et veies reflectida en les explicacions oficials, no t’hi reconeixies. Tu no et senties malalta, ni et vivies com a anormal. Però, els dubtes t’omplien el cap i generalment no podies preguntar a ningú. T’havies d’amagar de tothom, absolutament de tothom. Viure en solitari la teva experiència vital és dur, molt dur. El fet quotidià d’haver de dissimular contínuament, de respondre amb evasives a les clàssiques preguntes de si tens xicot, de quan et penses casar, de si t’agrada aquell noi.”⁶⁹⁷

El 2 de desembre del mateix any 1977 el FAGC, juntament amb les Joventuts del FAGC, la Coordinadora Feminista i el Col·lectiu de Lesbianes va organitzar un massiu míting al desaparegut cinema Niza de Barcelona, i al cap de dos dies, el 4 de desembre, es dugué a terme una altra manifestació per a la derogació de la Llei de perillositat social i per a l’amnistia total que fou tolerada per la policia i rebé el suport de nombroses entitats i partits polítics. Durant el míting al cinema Niza, el Col·lectiu de Lesbianes de Barcelona va llegir el primer comunicat sobre lesbianisme de Catalunya. En el comunicat assumien com a reivindicacions específiques de les lesbianes el reconeixement de la sexualitat femenina com a pròpia i autònoma, i no en funció de l’home; el reconeixement de l’existència de la lesbiana i la destrucció dels tabús i prejudicis que hi pesaven a sobre, i la necessitat d’informació objectiva, científica i no manipulada sobre la sexualitat femenina. També reclamaven l’amnistia per a la dona i la derogació de totes les lleis sexistes, així com la reivindicació del terme “lesbiana”.⁶⁹⁸

⁶⁹⁷ PINEDA, Empar. “Una realitat invisible”, a FLUVIA, Armand de et al. *El moviment en imatges*, p. 10-13.

⁶⁹⁸ “Ens hem integrat dins del FAGC adoptant la denominació de Col·lectiu, perquè la lesbiana presenta una doble problemàtica molt diferent a la dels homosexuals masculins i, per tant, precisem d’una teoria pròpia d’alliberació diferent que ha de ser elaborada per nosaltres

El Col·lectiu de Lesbianes havia sorgit el juny del 1977 a partir d'una reunió de vuit dones en un bar de les Rambles. En les reunions setmanals s'intercanviaven informació i es plantejaven la forma d'organització, així com les accions reivindicatives que s'havien de dur a terme.⁶⁹⁹ L'agost del mateix any van decidir integrar-se al FAGC, però com a organització autònoma, i aviat van establir contacte amb la Coordinadora Feminista i el grup de lesbianes que es reunia al bar-biblioteca laSal.⁷⁰⁰

A laSal les lesbianes van trobar un espai on poder parlar sobre els seus desitjos i demostrar les seves vides amoroses: comportar-se amb naturalitat agafant-se de les mans, fent-se petons i carícies.⁷⁰¹ A partir dels textos de Mari Chordà i els dibuixos de Montse Clavé va sorgir el llibre *El Quadern del cos i l'aigua* que va publicar l'editorial laSal el 1978. L'obra contenia textos amb un marcat caràcter lesbià i amb dibuixos d'amor explícit entre dones. No fou l'única publicació que manifestava les relacions amoroses entre dones. En l'àmbit català també cal destacar la importància, la qualitat i la influència de l'obra de Maria-Mercè Marçal en la literatura lèsbica i no lèsbica, i la força política del seu compromís amb el lesbianisme des que va publicar *Bruixa de dol* l'any 1979 fins al final de la seva vida.⁷⁰² Una altra de les autores catalanes que havia fet emergir l'amor entre dones en l'àmbit literari fou Carme Riera amb l'obra *Te deix amor la mar com a penyora* (1975).

mateixes. Per aquest motiu, el Col·lectiu té dins del FAGC una organització pròpia i autònoma, conservant, no obstant, una coordinació i vinculació en tasques i accions concretes. No obstant, com a dones, no podem limitar-nos a portar la nostra lluita només dins del FAGC, sinó també en el Moviment d'Alliberament de la Dona, i per aquest motiu també estem integrades en la Coordinadora Feminista". Comunicat publicat a la revista *Laberint*, núm. 25 (1995).

⁶⁹⁹ LLINÀS, Conxa. *Feminismes de la Transició*, p. 94.

⁷⁰⁰ NASH, Mary. *Dones en Transició*, p. 163.

⁷⁰¹ CHORDÀ, Mari. "Apunts per anar reconstruint lo passat més immediat", a TORRES, Meri (ed.). *Accions i reinvençions. Cultures lèsbiques a la Catalunya del tombant de segle XX-XXI*. Barcelona: UOC, 2011, p. 47-62.

⁷⁰² OTERO-VIDAL, Mercè. "Pròleg", a MARÇAL, Maria-Mercè. *Bruixa de dol*. Barcelona: Edicions, 62, 2006.

Durant el 1978 el Front per a l'Alliberament Gai va organitzar actes de presentació pel territori català, sovint els portaveus del col·lectiu homosexual anaven acompanyats de professionals de la medicina com el doctor Josep M. Farré Martí i el sexòleg Frederic Boix per explicar que l'homosexualitat no era cap malaltia. El 28 de juny del 1978 el governador civil de Barcelona va prohibir la manifestació del Dia de l'Orgull Gai i un grup de militants del FAGC es van tancar a la parròquia de Sant Pere Pescador a la Barceloneta i van protestar amb una vaga de fam, rebent les adhesions dels partits polítics d'esquerra i també de la Coordinadora Feminista de Barcelona. Finalment, la manifestació de Barcelona va ser autoritzada i s'hi sumaren altres ciutats com Madrid, Bilbao i Sevilla. El 20 de novembre el FAGC va iniciar la campanya per legalitzar-se. Totes aquestes accions van donar el seu fruit i el Consell de Ministres del 26 de desembre del 1978 va retirar l'homosexualitat de la Llei de perillositat i rehabilitació social.⁷⁰³

Dins el propi moviment homosexual van existir confrontacions entre gais i lesbianes. La visibilització que s'havia produït de l'homosexualitat només havia afectat els homes, les dones continuaven sent les invisibilitzades del moviment. Això es va veure traduït en l'abandonament del Col·lectiu de Lesbianes del FAGC un any després de crear-se, la qual cosa va provocar la dispersió de l'organització, encara que algunes dones van continuar com a Lesbianes Radicals. Altres grups feministes que van vindicar la separació dels grups de lesbianes respecte al moviment homosexual van ser el Grup en Lluita per a l'Alliberament de la Lesbiana, LAMAR, Las Magas, la Calle del Carmen i, ja entrats als anys vuitanta, l'Assemblea de Feministes Independents.

LAMAR, en el seu butlletí *Dones de Lamar*, va promoure el terme "lesbiana" en comptes d'"homosexual" per conceptualitzar que homosexual només es referia a les relacions sexuals, en canvi lesbiana contemplava viure les relacions amb les dones amb la finalitat de buscar una nova identitat i allunyar-se de la cultura masclista.⁷⁰⁴

⁷⁰³ BOE, 11 de gener de 1979.

⁷⁰⁴ NASH, Mary. *Dones en Transició*, p. 163.

El novembre del 1978 va sorgir el Grup en Lluita per a l'Alliberament de la Lesbiana (GLAL). El GLAL es constituïa com una organització d'estructura plana, assembleària, que basava la seva lluita reivindicativa en el dret d'expressar lliurement la sexualitat. Defensava el lesbianisme des d'una base social, més que política. Comprenia activitats de tipus interior: sessions d'autoconsciència i debats, i de tipus exterior: xerrades als barris, conferències, entrevistes de ràdio i premsa amb la voluntat de donar visibilitat a les lesbianes al carrer.⁷⁰⁵ El Grup en Lluita per a l'Alliberament de la Lesbiana va integrar-se el maig del 1979 a la Coordinadora Feminista de Barcelona.

El GLAL va col·laborar amb el moviment gai en la lluita contra el masclisme patriarcal i la discriminació sexual. Així, el 4 de febrer del 1980 el FAGC i el GLAL, dirigit aleshores per Mercè Fornells, van realitzar una manifestació davant del bar Gran Santander del carrer de Balmes contra l'acomiadament d'un treballador a causa de la seva orientació sexual.⁷⁰⁶ El 17 d'abril la Magistratura del Treball va declarar l'acomiadament improcedent, era la primera sentència d'aquest tipus en tot l'Estat. A poc a poc, s'anaven aconseguint fites de caràcter legal, encara que caldria esperar fins al 3 de juliol del 2005 per la legalització del matrimoni entre persones del mateix sexe, que fou impulsada pel govern socialista de Rodríguez Zapatero. Encara que, a Catalunya, des del 1998 les parelles homosexuals es podien registrar com a parella de fet.⁷⁰⁷

Les relacions de les lesbianes amb el propi moviment feminista no sempre van ser fàcils i no van estar exemptes de tensions i opinions confrontades. El GLAL observava que, en la lluita conjunta que portaven a terme les lesbianes amb les feministes, les primeres no sempre eren acceptades per les companyes heterosexuals. I l'opressió que patien les lesbianes com a dones també les allunyava de la comunicació i les bones relacions amb els

⁷⁰⁵ *Dones en Lluita*, núm. 12 (octubre-novembre 1979), p. 4.

⁷⁰⁶ Ajuntament de Barcelona. CIRD. Fons personal de Mariona Petit Vilà. Cartell manifestació del FAGC i el GLAL (Barcelona, 4 de febrer de 1980).

⁷⁰⁷ Llei de matrimonis homosexuals i Llei de parelles de fet.

companys homosexuals.⁷⁰⁸ En el dossier “Hablan las Lesbianas” publicat a *Dones en Lluita* i elaborat pel Grup en Lluita per a l’Alliberament de la Lesbiana s’afirmava que les dones del GLAL tenien molt clar que la seva alliberació passava per l’alliberació de totes les dones i que la seva lluita havia d’anar unida amb el moviment feminista, però també es queixaven de la poca acceptació del lesbianisme per part de les feministes heterosexuals.⁷⁰⁹

Aquestes distensions no eren un element singular del moviment feminista català sinó que van ser un debat obert en el feminisme occidental. Des de principis dels anys setanta, els grups d’activistes lesbianes qüestionaven la imposició d’un model d’heterosexualitat en el discurs feminista.⁷¹⁰

Dues de les autores de referència per al pensament feminista lesbià dels anys setanta i vuitanta del segle XX foren Monique Wittig i Adrienne Rich.⁷¹¹ La teòrica francesa Wittig va criticar la naturalització del sexe i la imposició de la dualitat dels sexes, relacionava directament el pensament de l’existència de dos sexes i dos gèneres amb la imposició de l’heterosexualitat. La figura de la lesbiana és la que Wittig proposava com a anunci del trencament del contracte heterosexual; com a camí possible per accedir a una vida en llibertat. Considerava que, de fet, les lesbianes amb les seves pràctiques ja estaven esquinçant l’ordre heterosexual.⁷¹² L’altra pensadora influent, Adrienne Rich, poetessa i activista feminista, en el seu conegut text: “Heterosexualitat obligatòria i existència lesbiana” (1980) plantejava la necessitat del feminisme de dur a terme una revisió profunda i crítica de l’heterosexualitat, una qüestió que considerava central per al feminisme lesbià. Rich estudiava la història i la identitat lesbianes com a elements de ruptura de la cultura i la política

⁷⁰⁸ UB. CRAI. Arxiu de la Biblioteca del Pavelló de la República. Hemeroteca. *Boletín informativo del GLAL de la Coordinadora Feminista de Barcelona*, núm. 0 (juny de 1980). El GLAL només va publicar el número 0 i el número 1 (setembre-octubre de 1980).

⁷⁰⁹ *Dones en Lluita*, núm. 12 (octubre-novembre de 1979), p. 4.

⁷¹⁰ NASH, Mary. *Mujeres en el mundo*, p. 198.

⁷¹¹ MÉRIDA JIMÉNEZ, Rafael M. (ed.). *Manifiestos gays, lesbianos y queer. Testimonios de una lucha (1969-1994)*. Barcelona: Icaria, 2009.

⁷¹² WITTIG, Monique. *El pensamiento heterosexual y otros ensayos*. Madrid: Egales, 2006.

heterosexuals, i elaborava una perspectiva que tenia en compte totes les diferències entre dones i homes, llocs, èpoques, cultures, condicions, classes i moviments a l'hora de reconèixer l'experiència individual en l'esfera política.⁷¹³ Rich proposava el concepte de "continu lesbià" per explicar els mecanismes patriarcals que havien tallat els llaços profunds d'intimitat i lleialtat que havien existit entre les dones i que havien de ser recuperats com una arma poderosa que transformés les societats heterosexistes. El lesbianisme era, en realitat, una opció política contra el patriarcalisme.⁷¹⁴

A l'Estat espanyol, la influència del feminisme en la identitat col·lectiva lesbiana va ser molt destacada. Aquest impacte va ser positiu, perquè va oferir un conjunt d'elements teòrics i de pràctica política fonamentals, però també negatiu, ja que en molts casos va eclipsar el discurs i les demandes lèsbiques.⁷¹⁵ Una de les primeres teòriques feministes espanyoles que va defensar amb claredat la tesi que el lesbianisme era una alternativa política al patriarcat va ser Victòria Sau, que el 1976 reivindicava el caràcter revolucionari i polític del lesbianisme. Assegurava que la pedra angular del feminisme era el dret al propi cos i que aquesta reivindicació havia d'unir lesbianes i feministes. Sau reconeixia el lesbianisme com una opció política que podia fer qualsevol dona, al mateix temps que contemplava el règim heterosexual com una institució política opressiva.⁷¹⁶

Des d'aquesta perspectiva, el lesbianisme, amb la separació radical i conscient de les dones dels homes com a font de la seva opressió, era a la vegada discurs i pràctica per a l'alliberació de les dones. En aquesta premissa

⁷¹³ RICH, Adrienne. "Heterosexualidad obligatoria y existencia lesbiana", a *Duoda. Revista d'Estudis Feministes*, núm. 10 (1996). Altres obres de Rich són: *Nacemos de mujer: la maternidad como experiencia e institución*. Madrid: Cátedra i Instituto de la Mujer, 1996. *Sobre mentiras, secretos y silencios*. Madrid: Horas y Horas, 2011.

⁷¹⁴ MÉRIDA JIMÉNEZ, Rafael M. (ed.). *Manifestos gays*, p. 27.

⁷¹⁵ TRUJILLO BARBADILLO, Gracia. *Deseo y resistencia. Treinta años de movilización lesbiana en el Estado espanyol*. Madrid: Egales, 2008.

⁷¹⁶ GIMENO, Beatriz. *Historia y análisis político del lesbianismo. La liberación de una generación*. Barcelona: Gedisa, 2005, p. 193.

radicava l'èxit del lesbianisme com a elecció conscient per a moltes dones per tal d'expressar la seva autonomia enfront el món dels homes.

Gretel Amman va ser una de les veus del feminisme lesbià més potents i actives a escala catalana i també espanyola.⁷¹⁷ Va ser una activista del moviment feminista radical i va encapçalar el moviment de lesbianes. Va donar-se a conèixer sobretot a partir de les Jornades Estatals de Granada, quan va formular públicament el concepte de feminisme de la diferència.⁷¹⁸ El 1982 va participar juntament amb una altra dona en el primer programa de televisió sobre lesbianisme donant el nom i la cara.

Ja entrats els anys vuitanta, en concret durant els actes del 28 de juny del 1986 sorgí la proposta de crear un grup de lesbianes, que es va presentar públicament l'any següent com a Grup de Lesbianes Feministes de Barcelona (GLFB).⁷¹⁹ El Grup es va formar perquè dins de la Coordinadora Feminista hi havia algunes feministes que tenien la necessitat de trobar-se per parlar de temes específics com a lesbianes i que pretenien que la qüestió del lesbianisme tingués una entitat pròpia dins del moviment feminista. En el GLFB, hi predominaven les dones vinculades amb el Moviment Comunista, a partir del 1988 van treure al carrer la revista *Tríbadés*, que tingué un llarg recorregut en el temps i que fou la veu del feminisme lesbià a Catalunya.

⁷¹⁷ Amman havia nascut a Donostia, però la seva família es traslladà a Barcelona. Abans d'integrar-se en el moviment feminista va militar en diversos partits com el FOC o l'MC de Catalunya. L'any 1973 la seva militància la portà a treballar a l'escola Tramutana al barri del Carmel i a implicar-se en les lluites veïnals d'aquest barri. Gretel Amman va morir l'any 2000 a Barcelona. La seva documentació personal, professional, creativa i política està dipositada al centre de documentació de Ca la Dona i suposa un dels llegats més importants per poder observar el pensament feminista radical i la tendència del lesbianisme separatista a escala catalana i espanyola: <<http://www.caladona.org/centredocumentacio/gretel>> [Consultada: 15 de juliol de 2013].

⁷¹⁸ NASH, Mary. *Dones en Transició*, p. 163.

⁷¹⁹ DDAA. *Lesbiana, Encantada, és un plaer*. Barcelona: Grup de Lesbianes Feministes, 2001.

4.3. UN NOU SUBJECTE POLÍTIC

La incorporació de la igualtat entre homes i dones a l'agenda política es va produir a l'Estat espanyol en el procés de democratització. En aquest sentit, com sosté Judith Astelarra, la reivindicació d'igualtat per part de les dones va formar part d'una agenda política general de demanda de democratització de les institucions públiques a tots els nivells. Les encarregades de visibilitzar la desigualtat femenina en l'agenda política de la Transició van ser les organitzacions feministes.⁷²⁰

El procés de construcció democràtica va permetre a les dones poder participar en la política com a ciutadanes, com a electores i com a elegibles. Si bé amb la fi del règim franquista tant homes com dones van obtenir el vot, les dones es van mobilitzar per situar en l'agenda política les seves pròpies reivindicacions. El moviment feminista, a través de les feministes de doble militància, es va vincular a tots els partits d'esquerra, es va dotar de diferents formes d'organització i va introduir les demandes dels drets de les dones en els programes dels seus partits.⁷²¹

Després de la mort de Franco, el 20 de novembre de 1975, Carlos Arias Navarro fou nomenat president del primer govern de la monarquia. Tanmateix, l'any 1976, davant de la negativa d'adoptar qualsevol mesura d'obertura, el rei Joan Carles I va decidir substituir-lo per Adolfo Suárez. El 15 de desembre de 1976 es va celebrar el referèndum per la Reforma Política el desembre de 1976. Sis mesos més tard, en concret el dia 15 de juny de 1977, es va convocar tota la ciutadania a escollir els seus representants a corts constituents. Entre el novembre de 1975 i el juny de 1977 va haver-hi unes dones que no van restar impassibles davant dels canvis, sinó que es van avançar als esdeveniments

720 ASTELARRA, Judith. *20 años de políticas de igualdad*. Madrid: Càtedra i València: Universitat de València i Instituto de la Mujer, 2005.

721 ASTELARRA, Judith. "Veinte años de feminismo y políticas de equidad en España (1980-2000)", a DDAA. *Los feminismos como herramientas de cambio social*. Palma: Universitat de les Illes Balears, 2006, p. 17-45.

polítics i van fer sentir les seves veus. En aquest breu espai de temps van assentar les bases d'algunes de les futures polítiques de gènere.

Tant les feministes de doble militància com les radicals autònomes van denunciar la maquinària dels partits polítics i del poder polític com a institució patriarcal i espai d'expressió d'hegemonia masculina.⁷²² Tot i les confrontacions i el pluralisme ideològic del moviment feminista, podem afirmar que abans de la celebració de les primeres eleccions democràtiques hi va haver unes dones que es van reunir i van reclamar drets polítics, civils i socials; és a dir, tots els drets de ciutadania⁷²³ a la vegada que vindicaven per la llibertat i l'amnistia. Van ser dones que van actuar com a subjectes polítics quan encara no estaven reconegudes com a tals, que van anar un pas per endavant dels canvis polítics i que van contribuir a projectar innovadors postulats de racionalitat i progrés en l'espai públic i en l'espai privat.

4.3.1. DIPUTADES I SENADORES EN LA TRANSICIÓ

El juny de 1977 es van celebrar les primeres eleccions democràtiques des de la imposició del règim dictatorial el 1939. D'aquesta forma, divuit mesos després de la mort de Franco s'iniciava el procés constitucional a l'Estat espanyol. El setembre de 1977 també es restablia la Generalitat de Catalunya amb el retorn del president Josep Tarradellas de l'exili. La ratificació en referèndum de la Constitució el desembre de 1978, la celebració de les segones eleccions democràtiques el març de 1979, l'aprovació de l'Estatut d'autonomia de Catalunya l'octubre de 1979 i la celebració de les eleccions autonòmiques catalanes el 1980 marquen les fites polítiques de la Transició.⁷²⁴ Tot i que els primers comicis de 1977 no tenien un caràcter constituent, la majoria de forces polítiques van convenir que l'objectiu fonamental de les Corts seria aprovar una constitució democràtica que posés punt i final a l'ordenament polític franquista.

722 NASH, Mary. «La construcción de la cultura”, p. 283-306.

723 MARSHALL, Thomas. *Ciudadanía y clase social*. Madrid: Alianza, 1998.

724 YSÀS, Pere (ed.). *La Transició a Catalunya*.

El resultat de les eleccions legislatives del 15 de juny de 1977 va deixar una correlació de forces diferent a Catalunya respecte la de la resta de l'Estat, on havia guanyat Unió de Centre Democràtic d'Adolfo Suárez i el Partit Socialista Obrer Espanyol esdevenia la força de l'oposició, per davant dels comunistes i de la conservadora Alianza Popular. A Catalunya, els partits d'esquerres van ser les opcions més votades: va guanyar la coalició socialista formada per PSC-PSOE, seguida del PSUC. Borja de Riquer remarca que el 75% dels vots de la ciutadania catalana va anar a candidatures que defensaven el restabliment de l'Estatut d'autonomia de 1932 i que, en conjunt, les esquerres catalanes van aconseguir el 52% dels vots.⁷²⁵ Andreu Mayayo afirma que les eleccions del 15-J van suposar la gran ruptura catalana. Mentre que a l'Estat espanyol Adolfo Suárez, el darrer secretari general del Movimiento, va guanyar les eleccions, a Catalunya la victòria va ser dels partits d'esquerres i catalanistes. Tanmateix, com ja s'ha apuntat en l'inici del capítol "Cap a les Jornades Catalanes de la Dona" la ruptura catalana, abans d'electoral, va ser política i cultural.⁷²⁶

L'any 1977, quan se celebren les primeres eleccions a Corts constituents, i després de la demostració de força que van suposar les Jornades d'Alliberament de la Dona de Madrid i les Jornades Catalanes de la Dona de Barcelona, els partits polítics ja legalitzats van fer esforços per captar el vot femení i, fins i tot, les candidatures més conservadores com AP van arribar a incloure en els seus programes electorals propostes per modificar alguns aspectes de la discriminació femenina. Tanmateix, com ja s'ha vist en el capítol sobre les relacions de les organitzacions polítiques i el moviment feminista, van ser els partits d'esquerres els que van recollir més àmpliament les reivindicacions feministes, encara que amb un caràcter imprecís i ocupant un lloc secundari en els programes electorals.

725 RIQUER, Borja de. «Franquisme, transició i democràcia», a RISQUES, Manel; *Història de la Catalunya contemporània*. Barcelona: Pòrtic, 2006, p. 365-502.

726 MAYAYO, Andreu. *La ruptura catalana. Les eleccions del 15-J del 1977*. Barcelona i Catarroja: Afers, 2002.

La dreta democràtica reconeixia la igualtat formal entre homes i dones, la necessitat d'una política educativa i cultural per a les dones, així com la protecció de la família. El programa electoral presentat pels democratacristians era similar, encara que feien referència a la reforma del dret de família i a la necessitat d'incrementar els serveis socials. Els partits socialista i comunista, així com els partits d'extrema esquerra, recollien, almenys en les propostes electorals, la majoria de demandes feministes: la plena igualtat entre els sexes en l'àmbit jurídic, laboral i familiar. En el terreny educatiu, prometien la implantació d'un ensenyament coeducatiu i igualitari en tots els nivells de l'ensenyament obligatori. En l'aspecte laboral, apostaven per la creació de serveis col·lectius per afavorir la incorporació femenina al treball remunerat en condicions d'igualtat.⁷²⁷

Threlfall estableix tres raons principals que expliquen la proximitat entre els grups feministes i els partits polítics d'esquerreres a l'Estat espanyol: en primer lloc, les dones no havien estat protagonistes d'una història pròpia i, com a conseqüència, resultava difícil reconstruir una genealogia feminista que unís aquestes dones amb el moviment feminista d'inicis del segle XX; en segon terme, a les idees d'igualtat reclamades per les feministes els mancava un fort suport social i la relació amb els partits de l'esquerra era una forma per estendre-les; i, en tercer lloc, l'acceptació dels rols considerats tradicionalment com a femenins estava estesa, després de llargs anys de dictadura, entre els partits polítics, però també entre les mateixes activistes feministes.⁷²⁸

Els canvis legislatius ocorreguts entre 1975 i 1978 van fregar el reconeixement de drets humans: dret universal al vot, igualtat entre dones i homes i canvi del Codi penal per abolir la discriminació per raó de sexe. Les reivindicacions més progressistes com la legalització del divorci o la despenalització de l'avortament es van veure frenades o ajornades durant anys per la pressió exercida pels sectors socials conservadors, pels partits de dretes i,

727 FOLGUERA, Pilar. "De la transición", p. 157-200.

728 THRELFALL, Monica. *Mapping the women's movement. Feminist Politics and Social Transformation in the North*. Londres: Verso, 1996, p. 117-118.

sobretot, per la jerarquia eclesiàstica. Van ser els partits d'extrema esquerra els que van anar més enllà en les seves propostes electorals a l'entorn dels drets de les dones i van incorporar en les seves propostes polítiques la regulació del divorci i l'establiment d'una llei sobre la interrupció voluntària de l'embaràs. Els partits d'extrema esquerra no van aconseguir representació al Congrés ni al Senat, la qual cosa va provocar que les reivindicacions feministes més rupturistes quedessin fora de l'òrbita parlamentària.

El moviment feminista va quedar vinculat a la política institucional a través de les feministes de doble militància a partir dels dos grans partits d'esquerra amb representació al Congrés: el PSOE i el PCE.⁷²⁹ Ambdós blocs polítics seran els primers que introduiran les demandes dels drets de les dones a l'agenda institucional de la Transició. Tot i que els grups de l'esquerra parlamentària mostressin cert interès per la situació de la societat femenina, la realitat era que les cúpules dels partits estaven fortament masculinitzades. Durant la transició democràtica, la pràctica de confecció de llistes electorals consistia a ubicar en els primers llocs els dirigents del partit —que eren evidentment homes—; en segon lloc, els dirigents sindicals —que sempre eren homes—; i, finalment, si es disposava d'alguna militant veterana, se la situava en la sisena o la setena posició.⁷³⁰ Aquesta discriminació en l'elaboració de les llistes electorals es veu reafirmada en l'opinió de la diputada M. Dolors Calvet: “La Pilar Macià i jo vam fer un estudi de les primeres eleccions municipals de tota Catalunya de tots els partits, vam dividir la llista en quatre parts i era al·lucinant. A les llistes, com menys possibilitats tenien d'arribar a treure regidors, més endavant posaven les dones. A la que tenien alguna possibilitat, les dones eren totes a l'últim vint-i-cinc quart”.⁷³¹

La representació femenina sorgida de les primeres eleccions democràtiques no representava en cap cas l'esforç i la mobilització de les dones

729 ASTELARRA, Judith. *Veinte años de políticas*, p. 125.

730 BALLETBÓ, Anna. *Una mujer en la transición*, p. 144.

731 Entrevista a M. Dolors Calvet Puig pel *Projecte Dones i participació política. Representació i diversitat territorial*. Realitzada per Neus Baena Gallardo.

a l'entorn de la campanya electoral. Les dades apunten a una presència de tan sols un 6,4% de dones en els nous òrgans democràtics: 21 diputades i 6 senadores. Les tres polítiques catalanes van ser M. Dolors Calvet pel PSUC per la circumscripció de Barcelona, Marta Mata pel PSC per Barcelona i Rosina Lejo també pel grup socialista per la circumscripció de Girona.⁷³² L'única catalana que va accedir al Senat va ser Maria Rúbies Garrofé pel grup parlamentari Entesa dels Catalans.⁷³³

Un mes després dels comicis es van reunir per primera vegada les primeres corts democràtiques des de la Segona República. Com que la presència femenina al Congrés era escassa, les feministes van decidir reafirmar les seves posicions i donar suport a les 21 polítiques elegides al costat dels 340 diputats i, en especial, a les 3 diputades obertament defensores dels drets de les dones: Carlota Bustelo (PSOE), M. Dolors Calvet (PSUC) i Assumpció Cruaños (PSOE).⁷³⁴ Davant del Congrés es va congregar un nombrós grup de dones, que va lliurar un manifest on expressaven la seva solidaritat i suport: "Somos conscientes de que el movimiento feminista no está representado en estas Cortes. De las seiscientas cincuenta y ocho mujeres propuestas como candidatas, sólo han resultado elegidas veinticinco —por estar situadas las mujeres en los últimos lugares de la lista e ir de relleno— y de ellas sólo tres han demostrado con su trabajo y su lucha su condición de feministas: a éstas tres mujeres nos dirigimos porque consideramos que son quienes mejor pueden defender nuestros intereses".⁷³⁵

732 Fitxes de les diputades al Congrés en la legislatura constituent: <<http://www.congreso.es/>> [Consultada: 3 de juny de 2013]

733 MOLAS, Isidre (ed.). *Diccionari dels partits polítics*, p. 292-299. L'Entesa del Catalans va ser la candidatura unitària per al Senat, promoguda per l'Assemblea de Catalunya i formada per les principals forces socialistes (PSC-PSOE), comunistes (PSUC) i nacionalistes d'esquerrres (ERC), amb suport d'Estat Català, FNC i independents a les primeres eleccions generals del 15 de juny de 1977.

734 Oliva Acosta recupera la veu de les primeres dones que van accedir al Congrés (21) i al Senat (6) durant el període de la Transició a la pel·lícula *Las Constituyentes* (2011).

735 ESCARIO, Pilar, ALBERDI, Inés i LÓPEZ-ACOTTO, Ana. *Lo personal es político*, p. 270.

El nou govern de la UCD es va oferir a dialogar amb el moviment feminista i va declarar la seva intenció de pactar la creació d'un òrgan que s'ocupés dels assumptes de la dona. Aquesta oferta va dividir les opinions de les agrupacions feministes, ja que molts grups no eren partidaris d'un diàleg institucionalitzat i en van restar al marge; a més van accentuar la seva oposició quan des del govern central es va especificar que es pretenia negociar amb totes les associacions de dones, també amb les entitats femenines conservadores que havien donat suport al franquisme.⁷³⁶

El Govern d'Adolfo Suárez va crear la Subdirecció General de la Condició Femenina dins de la Direcció General de Desenvolupament Comunitari, un òrgan d'escàs rang enquadrat en el Ministeri de Cultura.⁷³⁷ La creació d'aquest organisme venia, en bona part, impulsat per les directives de l'ONU, que arran de la celebració de l'Any Internacional de la Dona, havia previst que en cada país existís un organisme oficial encarregat de fomentar la igualtat entre homes i dones.⁷³⁸ Al capdavant de la Subdirecció es va situar Pilar Yzaguirre, que va dimitir al cap de dos mesos perquè: "En la Subdirección no existía ni el clima, ni el presupuesto, ni un profundo deseo de llevar a cabo una política de equiparación [...] La Subdirección no puede realizar una reforma profunda mientras no exista una explícita declaración a nivel gubernamental de querer llevar una política clara de igualdad hombres-mujeres".⁷³⁹

Aquest òrgan governamental va ser contestat per amplis sectors del moviment feminista. La Coordinadora Feminista de Barcelona, juntament amb altres grups, va acusar el govern de Suárez d'haver creat la Subdirecció General de la Condició Femenina per rentar la cara a la Secció Femenina, perquè les

⁷³⁶ *El País*, 18 de novembre de 1977.

⁷³⁷ Concretament la Subdirecció General de la Condició Femenina va ser creada el 27 d'agost de 1977 amb l'objectiu de promocionar la formació sociocultural de les dones; posteriorment va passar a denominar-se Subdirecció General de la Dona.

⁷³⁸ LAFUENTE, Isaías. *Agrupémonos todas*. Madrid: Aguilar, 2003.

⁷³⁹ ULLAVE, Julia. «Tres caras de la condición femenina» a, *Triunfo Digital*, núm. 791 (25 de març de 1978), p. 30-31. *Triunfo Digital*: <<http://www.triunfodigital.com/>> [Consultada: 4 d'abril de 2013].

falangistes poguessin seguir amb la seva funció de formar mares i esposes. Les entitats feministes també van culpar el Govern d'intentar canalitzar a través de la Subdirecció el creixent activisme feminista amb la finalitat de frenar-lo i silenciar-lo.⁷⁴⁰

4.3.2. "DONA, LA CONSTITUCIÓ ENS IGNORA"

Una vegada constituït el nou govern democràtic, era urgent aprovar una nova constitució, que va ser redactada per una ponència integrada pels diputats Gabriel Cisneros (UCD), Manuel Fraga (AP), Miguel Herrero y Rodríguez de Miñón (UCD), Gregorio Peces-Barba (PSOE), José Pedro Pérez Llorca (UCD), Miquel Roca Junyent (Pacte Democràtic per Catalunya) i Jordi Solé Tura (PSUC). Per tant, cap diputada va participar en la redacció del text constitucional. El 6 de desembre de 1978 s'aprova en referèndum la Constitució espanyola, que entrava en vigor el 29 de desembre. La nova constitució establia el sistema de monarquia constitucional, basada en un cap d'estat hereditari i un president de govern escollit democràticament.⁷⁴¹

Durant el 1978 la campanya del moviment feminista va estar centrada en el debat de la Constitució. En els mesos previs al referèndum els grups van elaborar propostes per incloure els drets femenins en el text constitucional. La Comissió d'Alliberament de la Dona del PSUC va redactar el fulletó *La Constitución y la mujer*. El gener de 1978, l'ACD i l'Associació de Dones Divorciades van trametre una proposta a les Corts.⁷⁴² La Coordinadora Feminista de Barcelona va organitzar una sèrie d'actes per demanar la integració dels drets específics de les dones en el text. Aquestes mobilitzacions van rebre el suport dels partits d'esquerres.⁷⁴³

740 LUZÁN, Julia. «Si las mujeres mandasen... La sección femenina de Suárez» a, *Triunfo*, núm. 774 (26 de novembre de 1977), p. 43-47. *Triunfo Digital*: <<http://www.triunfodigital.com/>> [Consultada: 4 d'abril de 2013].

741 BLANCO VALDÉS, Roberto. *La Constitución de 1978*. Madrid: Alianza, 2011.

742 NASH, Mary. "La construcción de una cultura", p. 295.

743 NASH, Mary. *Dones en Transició*, p. 197.

Durant el procés de redacció i abans de ser sotmesa a referèndum la posició del moviment feminista català i també l'espanyol no va ser unànime i va estar polaritzada entre el suport a l'aprovació de la Constitució i la seva frontal oposició.⁷⁴⁴ Si en un primer moment totes les organitzacions feministes havien apostat per la introducció dels drets de les dones en la redacció del text constitucional, quan s'acostava la ratificació del referèndum el moviment feminista es va veure confrontat en dues posicions. Mentre unes organitzacions, principalment les pròximes als partits polítics d'esquerra, com l'ACD, van donar suport al vot afirmatiu pel referèndum; d'altres, com la Coordinadora Feminista de Barcelona, van organitzar actes en contra de l'aprovació del text amb la crida "Dona, la Constitució no recull els nostres drets. On han quedat les nostres reivindicacions?" o "Dona, la Constitució ens ignora"⁷⁴⁵ amb un clar al·legat en què els articles constitucionals no recollien moltes de les reformes legals que havien emergit en les disposicions finals de les Jornades Catalanes de la Dona i que, per tant, demanaven a les dones que s'abstinguessin d'anar a votar. Finalment, la Constitució va ser referendada per un 87,9% de vots afirmatius i amb una participació del 67,1% de l'electorat.

La Constitució de 1978 sancionava el principi d'igualtat entre homes i dones amb l'article 14: "Los españoles son iguales ante la ley, sin que pueda prevalecer discriminación alguna por razón de nacimiento, raza, sexo, religión, opinión o cualquier otra condición o circunstancia personal o social". La Constitució establia també la igualtat de l'home i la dona en el matrimoni i la regulació de la dissolució d'aquest, que seria posteriorment desenvolupat mitjançant la Llei del divorci. El mateix text constitucional reiterava que no podia existir cap discriminació en el terreny laboral, ni en la promoció ni en el salari per raó de sexe.⁷⁴⁶

744 FOLGUERA, Pilar. "De la transición política", p. 170.

745 Ajuntament de Barcelona. CIRD. Fons personal de Mariona Petit Vilà. Full volant "Dona, la Constitució ens ignora" (1978). Vegeu en l'annex D la imatge núm. 2.

746 ÁLVAREZ CONDE, Enrique *et al.* *Mujer y constitución en España*. Madrid: Centro de Estudios políticos y constitucionales, 2000.

El text constitucional, en canvi, no contemplava moltes de les reivindicacions polítiques i socials que pretenien els grups feministes, com el dret a controlar la natalitat, ni va comptar amb la participació de dones juristes en l'elaboració del seu avantprojecte. En aquest ordre de coses, la diputada M. Dolors Calvet va reconèixer en una intervenció al Congrés que “si bien es cierto que la Constitución no apoya, no asume todas las reivindicaciones de la mujer, también lo es que no cierra puertas a futuras leyes que mejoren la situación de la misma”. L'advocada Magda Oranich va advertir que: “Es una Constitución que no podríamos decir que va en contra de la mujer, pero sí es una Constitución que la ignora y que no tiene en cuenta la discriminación que hoy como mujeres sufrimos en la Sociedad”.⁷⁴⁷ Per tant, com afirma la historiadora M. Dolores Ramos, tot i postular valors constitucionals per a ambdós sexes, la Constitució estava lligada a interpretacions amb estereotips sexistes i prejudicis que aprofundien els significats de la discriminació femenina.⁷⁴⁸

La sanció de la Constitució per part del rei el 27 de desembre de 1978 davant del Senat i el Congrés suposava el final de la primera legislatura. El 2 de gener de 1979 es van dissoldre les cambres i l'1 de març es van celebrar eleccions generals. L'índex de participació (67,1%) va disminuir gairebé 12 punts en comparació amb les eleccions de juny 1977 i l'abstenció registrada va ser elevada. La UCD va tornar a guanyar a tot l'Estat i el PSOE es va reafirmar com el grup més fort de l'oposició. Encara que a nivell de Catalunya els partits d'esquerra van continuar tenint la força majoritària a les urnes, va destacar una nova coalició: Convergència i Unió (CiU), liderada per Jordi Pujol.

El resultat del procés electoral va mantenir la majoria de la UCD al govern i es va registrar un lleu increment del PSOE, que va guanyar 3 escons respecte 1977, i un augment en 4 diputats del PCE. La presència femenina al Congrés en aquesta legislatura es va reduir en passar de 21 a 19 diputades, la

⁷⁴⁷ NASH, Mary. *Dones en Transició*, p. 199.

⁷⁴⁸ RAMOS, M. Dolores. “¿Un mundo feliz? Los nuevos movimientos sociales. Entre el bienestar, la igualdad y la diferencia”, a RIVERA, Antonio, ORTIZ DE ORRUÑO, José M. i UGARTE, Javier (ed.). *Movimientos Sociales en la España contemporánea*. Madrid: Abada, 2008, p. 542-554.

qual cosa representava el 5,43% del total de la Cambra. El PCE ja no era el partit amb més dones, sinó que en aquestes eleccions es va donar una major presència femenina en els partits conservadors: CiU, amb un 12,5%, i AP, amb un 10% de diputades.⁷⁴⁹

A més a més, resulta destacable que en les llistes electorals per a aquestes segones eleccions no hi van figurar dues polítiques amb una activitat de reivindicació dels drets femenins important en la legislatura constituent: la socialista Carlota Bustelo, que posteriorment seria la primera presidenta de l'Institut de la Mujer, i la comunista M. Dolors Calvet. Entre les candidatures catalanes van sortir escollides quatre diputades: Eulàlia Vintró pel PSUC, Maria Rúbies Garrofé per CDC i Anna Balletbó i Marta Mata pel PSC, encara que aquesta última va deixar el Congrés un any més tard en ser escollida diputada per la circumscripció de Tarragona per al Parlament de Catalunya. Pel Senat no figurava cap política catalana, ja que Maria Rúbies, senadora en la primera legislatura, havia passat al Congrés dels Diputats.⁷⁵⁰

La victòria del socialistes, en molts casos ajudats pels comunistes, en les eleccions municipals de 1979 i la derrota de la UCD a les autonòmiques va empenyer Adolfo Suárez a la dimissió el 29 de gener de 1981. A Suárez el va succeir Leopoldo Calvo Sotelo, que no va poder fer res per frenar la dissolució del seu partit. En aquest període va tornar a planar sobre la política espanyola l'amenaça del colpisme militar. El 23 de febrer de 1981 els copistes van entrar al Congrés i l'octubre de l'any següent un altre cop d'estat va ser avortat abans que s'arribés a concretar. El 28 d'octubre de 1982 es van celebrar eleccions legislatives. L'índex de participació va ser el més elevat dels comicis electorals celebrats fins aleshores (80,2%) i el més rellevant va ser la derrota de la UCD i el rotund triomf del PSOE, que va nomenar Felipe González com a nou president

750 Fitxes de les diputades al Congrés en la primera legislatura: <<http://www.congreso.es/>>
[Consultada: 3 de juny de 2013]

del Govern.⁷⁵¹ Per a molts autors aquestes eleccions tanquen el procés de la Transició i signifiquen la consolidació democràtica.

En aquesta segona legislatura (1982-1986) al Congrés hi havia presents 23 dones sobre un total de 367 homes. Les diputades catalanes eren quatre, totes elles socialistes: Anna Ballebó, Manuela de Madre i M. Dolors Renau per la circumscripció de Barcelona i Teresa Cunillera per la de Lleida. Al Senat l’única política catalana era la pedagoga Marta Mata, que va abandonar el seu escó per passar a formar part del Parlament de Catalunya el 1984.⁷⁵²

TAULA 1. DIPUTADES I DIPUTATS CATALANS AL CONGRÉS

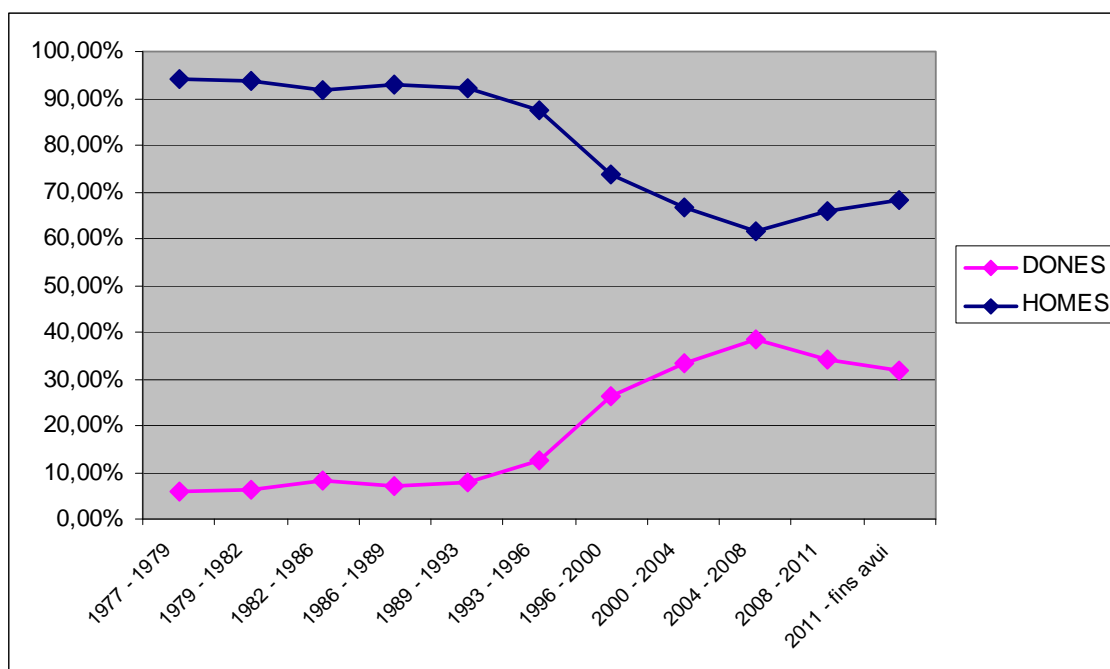
	DONES		HOMES		TOTAL	
Legislatura constituent 1977-1979	3	5,88%	48	94,12%	51	100,00%
I Legislatura 1979-1982	4	6,45%	58	93,55%	62	100,00%
II Legislatura 1982-1986	4	8,16%	45	91,84%	49	100,00%
III Legislatura 1986-1989	4	7,14%	52	92,86%	56	100,00%
IV Legislatura 1989-1993	4	8,00%	46	92,00%	50	100,00%
V Legislatura 1993-1996	7	12,50%	49	87,50%	56	100,00%
VI Legislatura 1996-2000	14	26,42%	39	73,58%	53	100,00%
VII Legislatura 2000-2004	18	33,33%	36	66,67%	54	100,00%
VIII Legislatura 2004-2008	18	38,30%	29	61,70%	47	100,00%
IX Legislatura 2008-2011	16	34,04%	31	65,96%	47	100,00%
X Legislatura 2011-fins avui	15	31,91%	32	68,09%	47	100,00%

Font: Elaboració pròpia a partir del Banc de dades “Dones i homes protagonistes a les institucions democràtiques catalanes”, elaborat per l’Institut de Ciències Polítiques i Socials (ICPS).

751 ALQUÉZAR, Ramon. “L’època de les majories absolutes (1982-1984), a SOLÉ SABATÉ, Josep M. i VILLAROYA, Joan (dir.). *La Transició a Catalunya*, p. 224-241.

752 Fitxes de les diputades al Congrés i al Senat en la segona legislatura: <<http://www.congreso.es/>> i <<http://www.senado.es/>> [Consultades: 3 de juny de 2013].

GRÀFIC 1. DIPUTADES I DIPUTATS CATALANS AL CONGRÉS

4.3.3. ALCALDESSES I REGIDORES A CATALUNYA

El 3 d'abril de 1979 es van celebrar les primeres eleccions democràtiques municipals. Les formacions d'esquerres van guanyar clarament en la majoria de les grans ciutats de Catalunya i es van constituir nombrosos governs municipals de progrés, formats bàsicament per PSC, PSUC i CiU. Les eleccions municipals van generar més expectatives entre les organitzacions feministes ja que les activistes pensaven que en l'àmbit local més proper als problemes quotidians de la ciutadania resultaria més propici per la introducció de polítiques de gènere en els consistoris. En la majoria de candidatures l'atenció a les demandes del moviment feminista va ser ben poc notòria, a excepció de les agrupacions polítiques d'extrema esquerra com el Moviment Comunista.

Les llistes municipals encapçalades per dones eren poques; destaca la candidatura de l'MCC per Barcelona, encapçalada per Empar Pineda, militant del moviment feminista.⁷⁵³ Pineda serà la primera dona com a cap de llista a

753 ALBÓ, Núria, Busquets, Juli i MARTÍ, Rosa. *Les dones i la política: alcaldesses i regidores de Catalunya*. Barcelona: Edicions la Magrana i Edicions 62, 1989. CORCOY, Marta i GÓMEZ, Patrícia. *Les dones en els governs locals catalans*. Badalona: Editorial Montflorit, 2005. MORRÓN, Maria. *El torn de les alcaldesses. Gènere i poder polític local*. Barcelona: Diputació, 2000. VERGE, Tania. *Dones a*

l'alcaldia de Barcelona fins a la presentació d'Eulàlia Vintró (PSUC) a les eleccions de 1987. A Tarragona la llista de l'MCC-OEC també estava encapçalada per una dona, Matilde Sentís Canet,⁷⁵⁴ fet que indica que dins del Moviment Comunista hi havia una forta presència de militància i lideratge femení com ja s'ha esmentat anteriorment.

Els resultats de les eleccions municipals catalanes de 1979 van mostrar una proporció de dones molt escassa entre el personal polític dels ajuntaments; es va registrar una relació del 4,8% de dones als consistoris catalans o, el que és el mateix, hi havia 393 dones que ocupaven càrrecs públics per 7.869 homes. La província amb menys càrrecs ocupats per dones va ser Tarragona, que comptava tan sols amb el 3,3%, que equivalia a 49 dones per 1.447 homes. La província amb més representació femenina era Barcelona, que se situava en el 5,9%; per darrere es trobaven Girona i Lleida amb 4,4% i 4,3%, respectivament. La gravetat d'aquests percentatges s'incrementa quan es fixa l'atenció en quins són els càrrecs que ocupaven aquestes dones. Entre 1979 i 1983, només hi havia un 2% d'alcaldeses a tot Catalunya.⁷⁵⁵ Les alcaldesses de poblacions més grans van ser la comunista Anna Bosch Parera a Mollet del Vallès, la socialista Dolors Oms Bassols a Blanes, la comunista Antònia Castellana a Molins de Rei i la convergent Teresa Rosell Taberner a Sant Celoni. La resta d'alcaldeses eren de poblacions de menys de 10.000 habitants.⁷⁵⁶

El percentatge de regidores va ser de 5,1%, davant el 94,9% de regidors. En nombres absoluts, s'observa com, de 7.328 regidories, 6.956 estaven

les institucions polítiques catalanes: el llarg camí cap a la igualtat (1977-2008). Barcelona: Institut de Ciències Polítiques i Socials, 2009.

754 DUCH, Montserrat i FERRÉ, Meritxell. *De súbdites a ciutadanes*, p. 225.

755 ROS, Mireia. "Democràcia paritària: Miratge o realitat? Una aproximació quantitativa" a DUCH, Montserrat (coord). *El gènere de la polis*. Tarragona: Arola Editors, 2013, p. 103-122.

756 Rosa Martí de Parets del Vallès, Núria Albó de la Garriga, Dolors Godoy de Cassà de la Selva, Roser Coromines de Besalú, Maria Gifré de Llagostera, Maria Lourdes Vidal de Ponts, Berta Badà de Camprodon, Margarida Pujals de Sant Boi del Lluçanès, Anna Maria Tomàs d'Es Bordes, M. Eulàlia Solsona de Verdú, M. Antònia Vivet de Vidrà, Montserrat Aixalà de Torroja, Montserrat Bonmartí de Belcaire d'Urgell i M. del Carme Bernard de Sucs.

ocupades per homes i tan sols 372 per dones. La majoria de regidores eren candidates independents, seguides de militants de CiU, PSC i PSUC. Com a regidores de l'Ajuntament de Barcelona van ser elegides M. Francesca Masgoret Llardent (PSC), Mercè Sala (PSC) i Núria Gispert (PSUC), és a dir, 3 dones sobre un total de 43 homes.⁷⁵⁷ A Tarragona, en la constitució del primer consistori democràtic, només va prendre possessió del càrrec una dona, M. Teresa Batet (CDC), tot i que al llarg de la legislatura es van incorporar dues regidores més en substitució d'altres companys de partit que hi havien renunciat. Així, el maig de 1979 entrava Lluïsa García (PSC) i el juliol de 1980 va prendre possessió, pels Centristes de Catalunya (CC), M. Teresa Martí.⁷⁵⁸ En la primera legislatura democràtica a la ciutat de Girona, trobem dues dones formant part de l'equip consistorial: per CiU, M. Engracia Bosch Agustí, i pel PSC, Maria Gisbert Montròs.⁷⁵⁹ Maria Rúbies Garrofé (CDC) i Magda Ballester Sirvent (PSUC) van ser escollides regidores de la Paeria de Lleida. Ballester, sobre la seva experiència, recorda una anècdota molt il·lustrativa de la nul·la presència femenina en els consistoris catalans fins aleshores: "A nivell de carrer, pues jo no vaig tenir massa problemes. A nivell d'ajuntament, sí. És molt curiós perquè el dia de la presa de possessió et donen la insígnia i resulta que se'n donen compte, de pressa i corrents, que hi havia dues dones, la Maria Rúbies, que era de Convergència, i jo; i aleshores van haver de fer pins amb agulleta perquè tot era pins de solapa, això per una part. I per una altra van haver d'habilitar de pressa i corrents un lavabo".⁷⁶⁰

Les dones públiques en els primers ajuntaments democràtics van tenir un paper rellevant en ser pioneres tant pel fet de ser dones com pel fet d'enfrontar-se al lideratge d'un consistori que havia estat durant més de quaranta anys en mans de personal polític franquista. Van ser dones avançades al seu temps en

757 NASH, Mary. *Dones en Transició*, p. 196.

758 DUCH, Montserrat i FERRÉ, Meritxell. *De súbdites a ciutadanes*, p. 225-228.

759 DDAA. *Girona, 1979. Trenta anys d'ajuntaments democràtics*. Girona: Ajuntament de Girona, 2009.

760 Entrevista a Magda Ballester Sirvent.

trencar motlles des del punt de vista de la imatge pública, però també van pagar un preu personal més alt que els seus companys de partit, segons les afirmacions d'Anna Bosch, alcaldessa de Mollet del Vallès: "a partir de la meua experiència puc dir que una dona en un càrrec públic ho té inicialment més difícil. Es veu obligada a demostrar contínuament la seva capacitat mentre que si fos un home aquesta capacitat se li suposaria. En política, a un home li és difícil ser derrotat per una dona, i a partir d'aquí es creen problemes addicionals a les difícils relacions polítiques entre representants de partits diferents".⁷⁶¹

Anna Bosch va ser la primera alcaldessa d'una ciutat industrial catalana, Mollet del Vallès, que aleshores arribava a concentrar uns 35.000 habitants. Les enquestes li atorgaven uns nivells de popularitat molt alts, però el 1983 va rebutjar encapçalar de nou la candidatura del PSUC perquè les lluites internes del partit li van impedir mantenir la llista de persones de la seva confiança.⁷⁶² A partir d'aleshores va evolucionar el seu pensament i la seva acció cap a l'ecologisme, el feminisme i el pacifisme, espais on la seva activitat i reflexió han deixat una profunda empremta.⁷⁶³

El 8 de maig de 1983, amb la consolidació de la democràcia, se celebren les segones eleccions municipals després de la dictadura franquista. A Catalunya van votar el 67,41% de l'electorat i el partit més votat va ser el PSC. L'any 1983 ens trobem que el 93,8% del personal polític dels ajuntaments és masculí o, el que és el mateix, que de 8.309 càrrecs municipals només 512, equivalents al 6,2%, estaven ocupats per dones. Respecte a la legislatura anterior (1979-1983), la presència de dones va augmentar tan sols un 1,4%. La

761 ALBÓ, Núria, BUSQUETS, Juli i MARTÍ, Rosa. *Les dones i la política*, p. 70.

762 CASTELLANA, Antònia. "Anna Bosch Pareras (1950-2009) i la passió per la política", a *Notes* (núm. 25). Mollet del Vallès: Centre d'Estudis Molletans, 2010, p. 17-31.

763 BOSCH, Anna. *Mujeres que alimentan la vida: selección de textos, 1996-2008*. Barcelona: Icaria, 2010. BOSCH, Anna, CARRASCO, Cristina i GRAU, Elena. "Verde que te quiero violeta. Encuentros y desencuentros entre feminismo y ecologismo", a TELLO, Enric. *La historia cuenta. Del crecimiento económico al desarrollo humano sostenible*. Barcelona: Nous Horitzons i el Viejo Topo, 2005, p. 321-346.

província amb més representació continuava sent la de Barcelona. La província de Lleida comptava amb un 4,7% i passava a ser la província amb menys representació femenina. La província de Girona es va incrementar al voltant d'un punt i se situava en el 5,6%. Tarragona pujava més de tres punts respecte la legislatura anterior i comptava, igual que la província de Girona, amb el 5,6% de representació femenina.

Tot i que, en general, la presència de dones va augmentar en la segona legislatura municipal, el nombre d'alcaldeses es va veure reduït i va passar a representar només l'1,8% o, el que és el mateix, a Catalunya només hi havia 17 alcaldies liderades per dones. La província amb més alcaldesses era la de Lleida, amb el 2,7%, seguida de Girona amb el 2,3%. Barcelona comptava amb l'1,6% de dones i Tarragona continuava amb el 0,6%.⁷⁶⁴

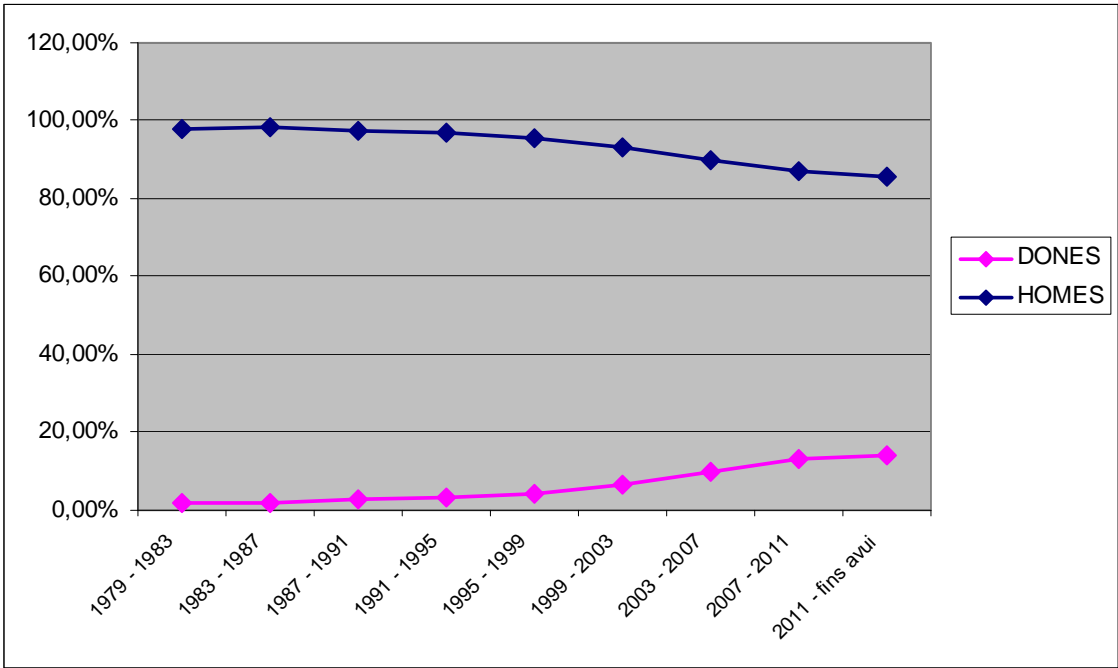
TAULA 2. ALCADESSES I ALCALDES DE CATALUNYA

	DONES		HOMES		TOTAL	
1979-1983	19	2,03%	918	97,97%	937	100,00%
1983-1987	17	1,82%	917	98,18%	934	100,00%
1987-1991	25	2,67%	913	97,33%	938	100,00%
1991-1995	30	3,19%	911	96,81%	941	100,00%
1995-1999	42	4,47%	898	95,53%	940	100,00%
1999-2003	64	6,77%	882	93,23%	946	100,00%
2003-2007	95	10,05%	850	89,95%	945	100,00%
2007-2011	124	12,97%	832	87,03%	956	100,00%
2011-fins avui	135	14,27%	811	85,73%	946	100,00%

Font: Elaboració pròpia a partir del Banc de dades "Dones i homes protagonistes a les institucions democràtiques catalanes", elaborat per l'ICPS.

764 ROS, Mireia. "Democràcia paritària", p. 103-122.

GRÀFIC 2. ALCADESSES I ALCALDES DE CATALUNYA

Com es pot observar en la taula 2 és a partir dels anys noranta quan es comença a detectar un lleuger increment de la representació femenina en els òrgans de gestió local. Les alcaldesses en la legislatura 1995-1999 van ser un total de 42, el que va significar el 4,4% del líderatge dels consistoris. També es va experimentar un increment del nombre de regidores que va ser de 1.315 regidores, la qual cosa suposà un 13,8% del total. Com a conseqüència d’aquest increment de dones en els equips de direcció municipal, es van crear estructures i es van organitzar en un nombre important d’ajuntaments regidores que, amb nomenclatures diferents, van tenir com a objectiu central portar a terme polítiques públiques de promoció d’igualtat d’oportunitats. L’Ajuntament de Terrassa va ser pioner en la implantació de polítiques i activitats dirigides a les dones en crear el 1991 la Regidoria de Promoció de la Dona, la primera de tot l’Estat espanyol.⁷⁶⁵

Després de la celebració electoral del març de 1979 van ser escollides 19 alcaldesses al conjunt de Catalunya i en les últimes eleccions municipals, el

⁷⁶⁵ AJUNTAMENT DE TERRASSA I PROMOCIÓ DE LA DONA. *La Casa Galèria al servei de la dona*. Terrassa: Ajuntament, 1999.

maig de 2011, 135 consistoris estan liderats per dones. 19 era un nombre ridícul, que es justificava per la llarga dictadura franquista i per la negació de l'accés de les dones a l'espai públic. Però les 135 actuals només representen el 14,2% del total dels ajuntaments catalans. Es comparteixen les reflexions de Dolors Comas d'Argemir quan afirma que el veritable debat és si la participació política de les dones condueix o no a la construcció d'una nova autoritat política compartida i a nous models més democràtics de funcionament de la política i la societat.⁷⁶⁶

4.3.4. PARLAMENTÀRIES CATALANES

Les primeres eleccions autonòmiques catalanes en la transició democràtica, celebrades el 20 de març de 1980, van significar un veritable canvi en l'hegemonia que fins llavors havien tingut les esquerres i, en especial, els socialistes a Catalunya. La llista més votada va ser la de CiU, amb el 27% dels vots. En segon lloc, va quedar la candidatura socialista fruit de la fusió de tres partits: PSC (Congrés), Federació Catalana del PSOE i PSC (Reagrupament), amb el 22%.⁷⁶⁷ I el PSUC, que havia estat durant el franquisme i els primers anys de la Transició el partit més important de l'oposició, es va veure afeblit per les seves divisions internes i només va aconseguir el 18% dels vots.⁷⁶⁸ A molta més distància van quedar UCD amb un 10% dels vots i ERC amb un 9%. El candidat de la coalició guanyadora, Jordi Pujol, va ser elegit setmanes més tard president de la Generalitat. Malgrat no disposar de la majoria absoluta de la cambra, els vots d'ERC i UCD van fer possible que el govern pogués acabar sense dificultats la primera legislatura democràtica (1980-1984).⁷⁶⁹

766 COMAS D'ARGEMIR, Dolors. *Dones les altres polítiques* (núm. 24). Barcelona: Fundació Nous Horitzons, 2006.

767 ALQUEZÀR, Ramon *et al.* *La pàtria dels humans: història del socialisme català*. Barcelona: Edhasa, 2003. COLOMÉ, Gabriel. *El Partit dels Socialistes*.

768 CÉBRIAN, Carme. *Estimat PSUC*; MOLAS, Isidre (ed.). *Diccionari dels partits polítics*, p. 292-299; MOLINERO, Carme i YSÀS, Pere. *Els anys del PSUC*.

769 SOLÉ SABATÉ, Josep M. i VILLAROYA, Joan (dir.). *La Transició a Catalunya. Mor la dictadura, neix una il·lusió*. Barcelona: Edicions 62, 2008.

En aquesta campanya electoral, igual que en la municipal, i tot i les esperances del moviment feminista català, les referències dels partits a la situació política i social de les dones van ser molt escasses. Van constar en alguns programes, sobretot en els de l'esquerra radical. També passava el mateix amb les demandes d'altres moviments socials com l'ecologista o l'homosexual. Cal destacar que un dels partits que va posar més èmfasi a incorporar les reclamacions feministes en el seu programa va ser la candidatura BEAN-Unitat Popular (Bloc d'Esquerra d'Alliberament Nacional). El BEAN va ser una coalició política creada l'any 1979 entre un grup d'independents encapçalats per Lluís M. Xirinacs, el Partit Socialista d'Alliberament Nacional (PSAN) i el Bloc Català de Treballadors (BCT).⁷⁷⁰ El 1980 va incorporar el Partit Feminista de Lúdia Falcón i el Partit Obrer d'Unificació Marxista (POUM) i va presentar-se sota el nom de BEAN-Unitat Popular. El Partit Feminista sota l'eslògan "Per un programa feminista en el Parlament de Catalunya el Partit Feminista recolza la candidatura" donava suport a la coalició de la qual formava part.⁷⁷¹ BEAN-Unitat Popular no va obtenir cap representació al Parlament; per tant, les aspiracions del Partit Feminista van quedar lluny de la política institucional catalana.

Encara que la majoria de les reivindicacions feministes quedessin fora del Parlament, sí que la Generalitat de Catalunya, amb Ramon Espasa (PSUC) com a conseller de sanitat i assistència social, va endegar una campanya a favor de la planificació familiar. D'aquesta manera va ser com van sorgir innovadors programes educatius que apostaven per: "Si fas l'amor, no facis la guerra als anticonceptius" o "La manca d'informació és la mare de molts fills no desitjats" que, juntament amb l'elaboració de tríptics informatius sobre mètodes anticonceptius i notícies acurades sobre reproducció sexual, pretenia conscienciar la societat, sobretot la més jove, dels riscos de no utilitzar

⁷⁷⁰ MOLAS, Isidre (ed.). *Diccionari dels partits polítics*, p. 50.

⁷⁷¹ UAB. Biblioteca de Comunicació i Hemeroteca General. CEDOC. "Per un programa feminista en el Parlament de Catalunya el Partit Feminista recolza la candidatura: BEAN/Partit Feminista de España/Bloc d'Esquerra d'Alliberament Nacional".

anticonceptius. Encara que aquesta campanya va funcionar, no va durar molt de temps al carrer, ja que a causa de les crítiques dels sectors més conservadors de la societat catalana es va haver de retirar.

Vuit van ser les diputades elegides en la primera legislatura al Parlament de Catalunya. El 5,92% del total de la cambra eren dones, és a dir, a la cambra parlamentària tampoc no es va passar d'aquell 6% del qual parlàvem en l'inici del capítol en la representació femenina al Congrés dels Diputats en legislatura constituent. Proporcionalment, el PSUC era el grup amb més presència femenina, ja que les dones representaven el 12% de la totalitat. Les parlamentàries comunistes eren Teresa Eulàlia Calzada, Assumpció Sallés i M. Dolors Calvet. Per CiU van sortir elegides Helena Ferrer, Concepció Ferrer i Trinitat Neras. El PSC comptava amb dues diputades: Marta Mata i Rosa Maria Barenys. Els grups parlamentaris de CC-UCD, ERC i el Grup Mixt no comptaven amb cap diputada en aquesta primera legislatura.⁷⁷²

La primera dona que va intervenir en la història del Parlament de Catalunya va ser M. Dolors Calvet el dia 24 de juliol de 1980.⁷⁷³ Calvet, tot i la seva joventut, ja tenia una llarga trajectòria de militància política en el PSUC i en el moviment feminista, i havia estat diputada al Congrés en la legislatura constituent (1977-1979). El 1974 va ser una de les revitalitzadores de l'Associació de Dones Universitàries. Poc després va ser nomenada membre dels comitès Central i Executiu del PSUC. Va ser una de les impulsores de la Comissió del PSUC per l'Alliberament de la Dona i va participar en la redacció del text de l'Estatut d'autonomia de Catalunya de 1979.⁷⁷⁴

772 DUCH, Montserrat. *Dones públiques*, p. 173-208; "Presències i absències desiguals: les diputades al Parlament de Catalunya 1980-2003", a *Congrés de la Comissió Internacional per a l'estudi de les Història de les Institucions representatives i parlamentàries*. Barcelona: Museu d'Història de Catalunya, 2003, p. 891-918.

773 *El correo catalán*, 25 de juliol de 1980.

774 MAYAYO, Andreu. "Els parlamentaris (i la parlamentària) de la "Comissió dels vint" a Monogràfic "Vint anys de l'Estatut d'Autonomia de Catalunya. Balanç i perspectives", a *Revista Idees* (octubre-desembre de 1999), p. 45; Fitxa de M. Dolors Calvet Puig al Congrés dels diputats: <<http://www.congreso.es/>> [Consultada: 3 de juny de 2013].

Les segones eleccions al Parlament de Catalunya es van celebrar el 29 d'abril de 1984. La participació electoral va ser del 64%, tres punts per sobre de la participació en les eleccions de 1980. El partit més votat va ser, de nou, CiU, que va obtenir 72 escons, 29 més que en l'anterior legislatura i 31 més que la segona força política, el PSC, fet que va donar a Convergència i Unió la majoria absoluta i es va tornar a investir Jordi Pujol com a president del la Generalitat. La nova cambra estava formada per 135 escons; d'aquests, 11 eren ocupats per dones. Les diputades que repetien de l'anterior legislatura eren les socialistes Rosa Barenys i Marta Mata i les convergents Concepció Ferrer i Trinitat Neras. Les parlamentàries que ocupaven una acta de diputades per primera vegada eren: M. Pilar Busquets (CiU), Pilar Ferran (PSC), Maria Rúbies (CiU), Flora Senabra (CiU), M. Carme Servitje (CiU), M. Rosa Viadiu (CiU) i Eulàlia Vintró (PSUC).⁷⁷⁵

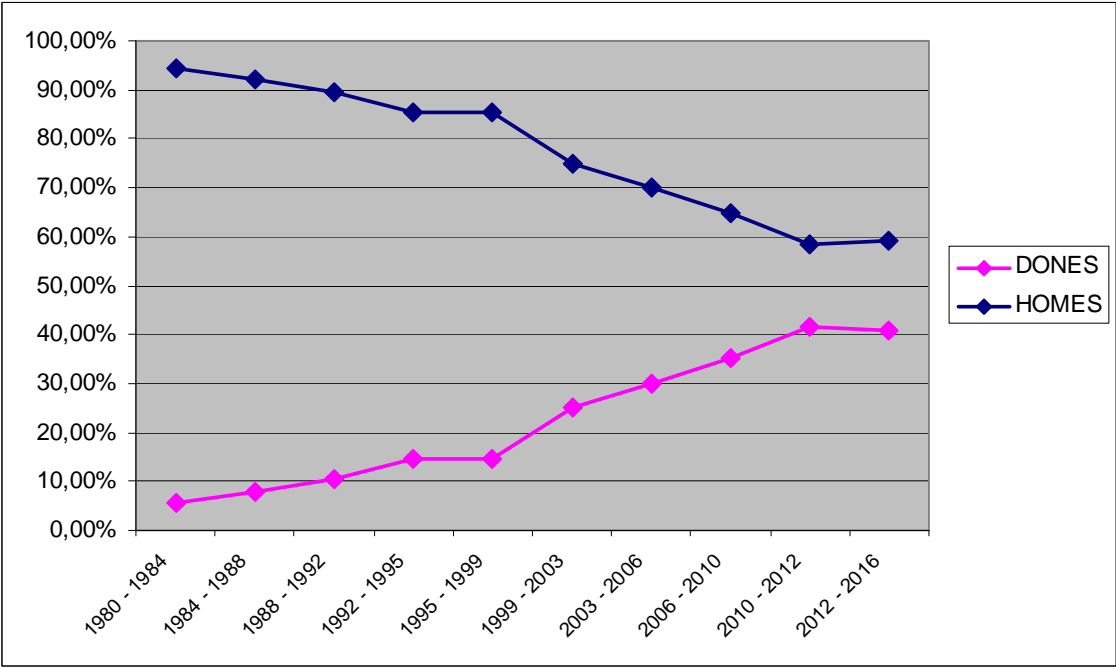
⁷⁷⁵ DUCH, Montserrat. *Dones públiques*, p. 207-208.

TAULA 3. DIPUTADES I DIPUTATS AL PARLAMENT DE CATALUNYA

	DONES		HOMES		TOTAL	
Legislatura 1980-1984	8	5,63%	134	94,37%	142	100,00%
Legislatura 1984-1988	11	8,03%	126	91,97%	137	100,00%
Legislatura 1988-1992	16	10,67%	134	89,33%	150	100,00%
Legislatura 1992-1995	22	14,57%	129	85,43%	151	100,00%
Legislatura 1995-1999	22	14,77%	127	85,23%	149	100,00%
Legislatura 1999-2003	37	25,00%	111	75,00%	148	100,00%
Legislatura 2003-2006	46	30,07%	107	69,93%	153	100,00%
Legislatura 2006-2010	55	35,26%	101	64,74%	156	100,00%
Legislatura 2010-2012	56	41,48%	79	58,52%	135	100,00%
Legislatura 2012-2016	55	40,74%	80	59,26%	135	100,00%

Font: Elaboració pròpia a partir del Banc de dades “Dones i homes protagonistes a les institucions democràtiques catalanes”, elaborat per l’ICPS.

GRÀFIC 3. DIPUTADES I DIPUTATS AL PARLAMENT DE CATALUNYA

Algunes de les primeres diputades del Parlament han tingut llargues trajectòries polítiques, com Trinitat Neras, que va sumar fins a sis legislatures consecutives, o Rosa Barenys, que va ocupar un escó durant cinc legislatures, però no és denominador comú que les dones tinguin llargues carreres en el món de la política. Les altres diputades en la legislatura 1980-1984 com M. Dolors Calvet, Teresa Eulàlia Calzada, Helena Ferrer i Assumpció Sallés van ocupar els seus respectius escons durant quatre anys. Concepció Ferrer i Marta Mata van mantenir-se al Parlament fins a la segona legislatura. Aquestes dades enllacen amb les conclusions de Montserrat Duch quan explicita que les trajectòries polítiques d'homes i dones són diferents, en ser diferent la seva relació general amb la política respecte el grau d'interès, coneixement i confiança, la participació en actes, l'afiliació, l'acceptació de responsabilitats i càrrecs, la conversió en «alliberats» o professionals dedicats a temps complet a l'activitat política i el perfil de la carrera política. És evident, doncs, que la pervivència del *gender gap* pel que fa a l'accés, la permanència, l'ascens, la mobilitat entre posicions o l'abandonament per voluntat pròpia o externa són aspectes que cal tenir en compte a l'hora d'analitzar la participació política de les dones en els estaments democràtics.⁷⁷⁶

Com és apreciable en la taula 3 entre l'any 1980, moment de formació del Parlament, i el 1995, en cada legislatura el percentatge femení a la cambra parlamentària va créixer de mitjana un 2,2%. Però aquest percentatge tan baix no es correspon amb l'increment d'incorporació femenina en el mercat laboral ni en els estudis universitaris en aquest període de 15 anys. Com corrobora l'estudi de Tània Verge, si no s'haguessin implementat quotes de representació femenina en alguns partits, com en el cas del PSC, així com la quota de paritat de l'any 2007 i que es va aplicar per primera vegada a les eleccions legislatives catalanes el 2010, amb aquest ritme de creixement la paritat (entesa com almenys un 40% de presència femenina) hauria arribat al Parlament de Catalunya l'any 2040.⁷⁷⁷

⁷⁷⁶ DUCH, Montserrat. *El gènere de la polis*.

⁷⁷⁷ VERGE, Tània. *Quotes de gènere*, p. 22.

A les eleccions de 1977 hi va haver una atenció relativament important a les reivindicacions feministes en els programes electorals. Així, algunes de les demandes en matèria de drets civils i jurídics que es van reclamar en les conclusions de les Jornades Catalanes de la Dona de 1976 van ser incorporades en els programes dels partits polítics de l'esquerra democràtica. Amb l'aprovació de la Constitució de 1978, van quedar equiparats els drets polítics d'ambdós sexes. L'atenció a les reformes que reclamaven les feministes en les seves accions als carrers i places d'arreu de Catalunya es va anar reduint considerablement en les convocatòries electorals posteriors. En els programes elaborats amb motiu de les eleccions municipals de 1979 i autonòmiques de 1980, amb alguna excepció puntual, els partits no van fer cap mena de referència a les demandes del moviment feminista. A aquesta manca d'interès segurament hi va contribuir la situació del mateix moviment feminista, molt actiu en les eleccions de 1977 però debilitat a partir de 1979, amb el punt d'inflexió que van suposar les Jornades de Granada (desembre 1979).

Les dones actives en el moviment feminista i les militants en els partits polítics aspiraven a incorporar els drets de les dones en el procés democràtic constitucional. Però malgrat el rellevant paper jugat per les dones en la resistència política democràtica durant el tardofranquisme i la Transició, el seu activisme no va quedar compensat amb una representació equitativa ni en la confecció de les candidatures electorals dels diversos partits ni en els càrrecs polítics del govern central, autonòmic i municipal. En els anys successius a la transició democràtica, la tradicional hegemonia masculina sobre la política no va experimentar canvis substancials i tampoc no es va crear un debat significatiu respecte el tema de l'equitat de gènere en la representació política. Com a conseqüència, una part del moviment feminista es va allunyar del tot de la política institucional: dones militants de l'esquerra es van incorporar al corrent del feminisme més radical que denunciava el poder polític com una

institució patriarcal i un espai de dominació masculina. Han hagut de passar molts anys perquè es promulgues una llei d'igualtat.⁷⁷⁸

⁷⁷⁸ Llei Orgànica 3/2007, de 22 de març, per la igualtat efectiva entre homes i dones. Segons la Llei d'igualtat, “El principi d'igualtat de tracte entre dones i homes suposa l'absència de qualsevol discriminació, directa o indirecta, per raó de sexe, i, especialment, les derivades de la maternitat, l'assumpció d'obligacions familiars i l'estat civil”.

4.4. DONES I TREBALL

A partir dels anys noranta, els estudis sobre gènere i treball van trencar amb les tendències historiogràfiques que explicaven les transformacions de la societat femenina com a conseqüència dels canvis econòmics, socials, polítics i ideològics i que visualitzaven la dona com un subjecte passiu davant d'aquests canvis.⁷⁷⁹ En l'actualitat s'han obert nous enfocaments teòrics i categories analítiques que doten d'un nou valor als conceptes de treball o temps des de l'òptica del gènere.⁷⁸⁰ Els estudis de Mary Nash en el conjunt de Catalunya, els de Nadia Varo centrats en l'àrea metropolitana de Barcelona, la investigació de Claudia Cabrero per Astúries i la de Pilar Díaz sobre el treball femení en la indústria tèxtil madrilenya, només per apuntar alguns exemples, han permès conèixer millor el mapa real de la presència de les treballadores en l'oposició a les restriccions i a la discriminació per raó de sexe, presents en el món laboral a la segona meitat del segle XX.⁷⁸¹

⁷⁷⁹ BORDERÍAS, Cristina. *Entre líneas. Trabajo e identidad femenina en la España contemporánea. La Compañía Telefónica 1924-1980*. Barcelona: Icaria, 1993. BORDERÍAS, Cristina, ALEMANY, Carme i CARRASCO, Cristina (comp.). *Las mujeres y el trabajo: rupturas conceptuales*. Barcelona: Icaria i Madrid: Fuhem, 1994.

⁷⁸⁰ Vegeu per exemple: CARRASCO, Cristina. *Tiempos, trabajo y género*. Barcelona: Publicacions de la Universitat de Barcelona, 2001. NIELFA, Gloria. "Mujeres y trabajo", a *Cuadernos de Historia del Mundo Actual*, núm. 35 (1994). RAMOS, M. Dolores i VERA, M. Teresa. *El trabajo de las mujeres, pasado y presente: Actas del Seminario de Estudios Interdisciplinarios de la Mujer*. Màlaga: Servicio de Publicaciones, 1996. DÍAZ SÁNCHEZ, Pilar. "Balance de los estudios sobre el trabajo de las mujeres en la España contemporánea", a DDAA. *La historia de las mujeres: una revisión historiográfica*. Valladolid: Universidad de Valladolid, Secretariado de Publicaciones, 2004, p. 373-392.

⁷⁸¹ NASH, Mary. *Treballadores: Un segle de treball femení a Catalunya (1900-2000)*. Barcelona: Departament de Treball de la Generalitat de Catalunya, 2010. VARO, Nadia. "Mujeres en huelga. Barcelona metropolitana durante el franquismo" a BABIANO, José (ed.). *Del hogar a la huelga. Trabajo, género y movimiento obrero durante el franquismo*. Madrid: Catarata, 2007, p. 139-188; *La conflictividad laboral femenina durante el franquismo en la Provincia de Barcelona*. Madrid: Fundación 1º de Mayo, 2005. CABRERO, Claudia. "Asturias: las mujeres y las huelgas", a BABIANO, José (ed.). *Del hogar a la huelga*, p. 189-224. DÍAZ SÁNCHEZ, Pilar. *El trabajo de las mujeres en el textil*

La Guerra civil i sobretot l'opció econòmica autàrquica havien suposat per a Espanya un retard de trenta anys respecte als avenços dels països desenvolupats. A la dècada dels quaranta els salaris es van mantenir per sota del 50% del seu valor de preguerra, la supervivència familiar va fer estendre el treball entre els menors de catorze anys, tot i la prohibició legal⁷⁸²; les dones també van sortir a treballar en pitjors condicions i de forma irregular, fet que va contribuir a empitjorar el nivell de vida de les classes populars; això es va veure traduït en gana, epidèmies, analfabetisme, falta d'una cura adequada dels infants i escassetat d'habitatge.⁷⁸³ El 1959 tot just es començava a sortir dels pitjors moments de misèria i es plantejava una adaptació econòmica liberalitzadora amb el Pla d'Estabilització econòmica, una progressiva obertura que no va tenir repercussions en drets i llibertats individuals, ja que la dictadura va persistir en les seves bases autoritàries, tot cercant una nova legitimitat d'exercici basada en el creixement econòmic.

La crisi econòmica que va afectar les economies capitalistes a partir del *crack* del petroli de 1973 va colpejar de ple l'Estat espanyol. La crisi va estar caracteritzada per una alta recessió i inflació, va perdurar fins a mitjans dels anys vuitanta i va afectar greument l'ocupació, amb un atur registrat per sobre del 20% i amb la destrucció neta de llocs de treball, especialment en sectors com el tèxtil. El tèxtil català, amb majoria de personal laboral femení, va patir una profunda crisi que va comportar una reconversió del sector que va ocasionar la

madrileño: racionalización industrial y experiencias de género, 1959-1986. Màlaga: Servicio de Publicaciones de la Universidad de Málaga, 2001.

⁷⁸² Ja en el *Fuero del Trabajo*, promulgat el 1938 es parlava de "liberar a la mujer casada del taller y de la fábrica". Posteriorment, es va prohibir el treball de la dona casada si el marit tenia un mínim d'ingressos determinat. La *Llei de reglamentacions* de 1942 va implantar l'obligatorietat d'abandonament del treball quan es contragués matrimoni i algunes importants empreses com Telefònica fan constar en les seves clàusules aquesta normativa al contractar, si hi havia una reincorporació posterior, s'havia de presentar l'autorització del marit. La Llei de juliol de 1961 va recollir el principi d'igualtat de drets laborals dels treballadors d'ambdós sexes, si bé va establir excepcions significatives. VALIENTE, Celia. "La liberalización del régimen", p. 45-65.

⁷⁸³ MOLINERO, Carme i YSÀS, Pere. "*Patria, Justicia y Pan*". *Nivell de vida i condicions de treball a Catalunya (1939-1951)*. Barcelona: La Magrana, 1985.

pèrdua de 100.000 llocs de treball, aproximadament, entre els anys 1973 i 1979.⁷⁸⁴

La recessió econòmica entre 1973 i 1985 va marcar les condicions laborals i les expectatives ocupacionals de les dones en el moment clau de la transició democràtica. El 1976 la taxa d'activitat femenina a Catalunya era del 30'2%, percentatge que ni tan sols s'havia incrementat un punt l'any 1985 quan va arribar al 31'9% i va coincidir amb els inicis de la recuperació econòmica. El 2005 la taxa d'activitat femenina arribava al 50'1%. Sembla clar que en el període de 1985 al 2005 la presència femenina en el món laboral s'ha consolidat i que les dones han entrat de ple al mercat laboral per quedar-s'hi. Tanmateix, tot i l'augment de les treballadores en aquests vint anys la discriminació femenina en el món laboral ha continuat perpetuant-se i en ple segle XXI les dones continuem patint les desigualtats estructurals dins del mercat de treball, agreujades per l'actual crisi econòmica.

4.4.1. LA LLUITA OBRERA, COSA D'HOMES?

Entre 1958 i 1978 les xifres dels censos industrials constaten un descens de l'ocupació en el conjunt de la indústria tèxtil. No obstant, convé ressaltar que la caiguda de l'ocupació va ser molt més universal que la del valor afegit de manera molt especial a Catalunya, que ocupava la primera posició tant en termes de producció com d'ocupació. L'atur registrat a Catalunya es va multiplicar per nou en sis anys, de les 17.046 persones el 1972 fins a les 153.307 el 1978. Així, en arribar l'any 1978, el tèxtil català havia perdut 95.000 llocs de treball, és a dir, el 42% dels existents el 1958.⁷⁸⁵ Les conseqüències de la crisi van ser la reestructuració del sector; així, a partir de mitjans dels setanta el tèxtil, particularment el de la confecció, va veure com el seu ritme de producció disminuïa per dues raons: la primera, a causa del reajustament dels pressupostos dels consumidors (públics i privats); i, la segona, per l'augment

⁷⁸⁴ LLONCH, Montserrat. *Treball tèxtil a la Catalunya contemporània*. Lleida: Pagès Editors, 2004.

⁷⁸⁵ NADAL, Jordi. *Atlas de la industrialización de España, 1750-2000*. Bilbao: BBVA i Barcelona: Crítica, 2003.

dels preus de les matèries primes (la major part de les fibres tèxtils eren químiques i es produïen a partir del petroli).⁷⁸⁶

Davant el perill que suposava la desaparició dels llocs de treball, el tancament de les fàbriques o la deslocalització de les empreses a països menys desenvolupats econòmicament es van aguditzar les protestes laborals, protagonitzades en la seva majoria per dones. A través d'aquestes lluites va aflorar un nivell més gran de conscienciació de classe per part de les treballadores, fet que va afavorir l'adopció d'actituds militants i de compromís. D'aquesta manera, el treball de les dones dins del moviment obrer va propiciar un contacte amb els corrents de pensament feminista que van ser decisius per a les treballadores. A partir de les experiències viscudes i feta la reflexió sobre la seva submissió en el món del treball, algunes dones van traslladar aquestes experiències de lluita d'un camp a l'altre, del món laboral al món personal i també al polític.

Com ha analitzat Mary Nash, tot i que la retòrica franquista va generalitzar el mite de l'abandonament femení del treball remunerat, la realitat va ser que a Catalunya van ser nombroses les treballadores que no es van retirar i que van dedicar tota la seva vida al sector secundari, en especial a les indústries tèxtils. Com és el cas de la fàbrica Successora de J. Coma i Cros, S.A., de la població de Salt. Aquesta empresa no estava afectada per l'excedència obligada de les treballadores en contraure matrimoni, ja que la reglamentació del tèxtil se n'eximia. La Coma Cros, com és coneguda a les comarques gironines, ocupava un total de 623 persones l'any 1958, de les quals 453 eren dones, quantitat que suposava el 73,6% del total. Malgrat que la gran majoria de mà d'obra era femenina, a la fàbrica no hi havia ni una sola dona que ocupés un càrrec de comandament.⁷⁸⁷

La distribució dels llocs de treball il·lustra la desigualtat per raó de sexe que patien les dones; a més aquesta distribució és molt important perquè les

⁷⁸⁶ MALUQUER DE MOTES, Jordi. *Història Econòmica de Catalunya, segles XIX i XX*. Barcelona: Edicions de la UOC i Proa, 1998.

⁷⁸⁷ NASH, Mary. *Treballadores*, p. 158.

categories professionals diferents implicaven una substancial diferència salarial, sempre en benefici dels homes. Les operàries desenvolupaven treballs especialitzats amb una alta capacitat de rendiment i de disciplina laboral i complien amb les exigències de cronometratge de la producció de peces imposades per l'empresa, amb el cobrament de sous baixos, fet que afavoria els beneficis empresarials.⁷⁸⁸ Aquesta situació de discriminació femenina es veu reflectida per l'experiència de Sion García, que va treballar des dels catorze fins als vint anys a la Coma Cros: "Les condicions de les dones eren pitjors que les dels homes. Les dones eren les que feien funcionar els telers. Havíem de treballar amb un soroll, que fins als anys vuitanta i *pico* o més, que no es van posar els cascos per treballar; jo pateixo de lesions i de coses, malalties professionals, de l'època aquesta. Els horaris que fèiem eren terribles. Els salaris eren molt més baixos."⁷⁸⁹

El treball de les dones en el sector tèxtil presentava un caràcter provisional i la seva activitat laboral no comportava una professionalització reconeguda. La doble condició de dona i sense qualificació laboral contribuïa a una infravaloració permanent que va convertir la mà d'obra femenina en fàcilment intercanviable i sense possibilitats de promoció. La característica més singular de les empreses dedicades a la confecció era el seu sistema de remuneració basat en el paradigma fordista de mètodes i temps; és a dir, es dividia la producció en operacions senzilles i se'ls donava un valor en temps i preu, era conegut popularment com a preu fet.

Els ritmes de treball als quals estaven sotmeses les treballadores, en la seva majoria maquinistes, eren molt elevats i requerien una gran disciplina denunciada sovint per les operàries davant la patronal. Així ho explica Ángeles Romero Pérez, treballadora de l'empresa tèxtil Italco a Polinyà, població propera a Sabadell: "Pues con un cronometrador al lado tuyo, te cronometra el

⁷⁸⁸ Ídem.

⁷⁸⁹ Entrevista a Sión García Martínez.

método MTM, el rollo este de Taylor y todas estas cosas, no.”⁷⁹⁰ Així, la productivitat per treballadora i els conseqüents beneficis empresarials van garantir fins a la crisi dels anys setanta la rendibilitat de les fàbriques tèxtils. Les paraules de Matilde Dorado, treballadora a la fàbrica de camises Valmeline⁷⁹¹ a Tarragona, també reproduïen aquestes dures condicions: “los destajos eran brutales, que lo hacías con los ojos cerrados, pues te revisaban el destajo y te lo volvían a subir. Y era eso lo que indignaba. Siempre iban aumentándote el tope que tenías que hacer.”⁷⁹²

Amb el temps van aflorar les reivindicacions laborals que coincidien amb la dissidència en un complex imaginari que denotava consciència de treballadores per les dures condicions a què es veïen sotmeses durant la jornada laboral.⁷⁹³ L'anterior aportació de Mary Nash ve avalada per l'experiència de les treballadores de la fàbrica Valmeline: “yo diría que la conflictividad laboral aparecía por las condiciones extremas de trabajo. Si a ti te decían que tenías que realizar las piezas laborales en veinte segundos y no lo hacías, te lo descontaban del destajo, y te daban unos mínimos muy mínimos que apenas ganabas.”⁷⁹⁴ Una vivència semblant relata Ángeles Romero: “El conflicto era por las condiciones de trabajo. O sea, siempre comenzaron por las condiciones de trabajo, no. Los trabajadores pedíamos una mejora salarial o pedíamos que las condiciones dónde trabajábamos se mejoraran.”⁷⁹⁵

⁷⁹⁰ AHCONC. Col·lecció Biografies obreres: fonts orals i militància sindical (1939-1978). Entrevista a Ángeles Romero Pérez.

⁷⁹¹ FUENTE, Ángeles de la. *La conflictividad laboral en una empresa multinacional. El caso Valmeline (Historia desde dentro)*. Tesina de diplomatura, Universitat Rovira i Virgili, 1985.

⁷⁹² Entrevista a Matilde Dorado Molina.

⁷⁹³ NASH, Mary. “El mundo de las trabajadoras: identidades, cultura de género y espacios de actuación” a, PANAIGUA, Xavier, PIQUERAS, José i SANZ, Vicent (ed.). *Cultura social y política en el mundo del trabajo*. València: Fundación Instituto Historia Social, 1999, p. 47-68.

⁷⁹⁴ Entrevista a Ángeles de la Fuente Benito.

⁷⁹⁵ AHCONC. Col·lecció Biografies obreres: fonts orals i militància sindical (1939-1978). Entrevista a Ángeles Romero Pérez.

Les treballadores van buscar espais de contacte en el si de la fàbrica, es trobaven al menjador i manifestaven els seus problemes en veu alta; es va conformar a poc a poc una consciència de classe, que després va evolucionar cap a una consciència de gènere.⁷⁹⁶ Tot i les dificultats que tenien les dones per fer sentir la seva veu dins dels sindicats, van trobar espais i escletxes on expressar-se. Les mobilitzacions veïnals i laborals van ajudar que a poc a poc les treballadores superessin la por que hi havia al començament de qualsevol reivindicació de fer assemblees i d'arribar fins a la vaga. "Salimos un grupete de mujeres, que participamos bastante activamente de la línea sindical oficial, pero intentando de romper las pautas que nos marcaban desde el propio sindicato"⁷⁹⁷, afirma Ángeles de la Fuente, que va ser una dona activa en el moviment sindical antifrancuista de Tarragona.

Durant el tardofraquisme i la Transició les dones no només es van mobilitzar per a conservar els seus llocs de treball i per unes condicions laborals dignes, sinó que van lluitar per les millores laborals dels seus marits, en pro del benestar de la seva família. Algunes d'aquestes accions col·lectives femenines mostren característiques originals de mobilització i participació: el que en algunes circumstàncies va començar com a simple acció de suport i solidaritat amb els marits va desembocar en mobilitzacions de caràcter autònom que configuraven una nova consciència social i política de les dones. Un exemple són les mobilitzacions a les fàbriques de Motor Ibèrica i Radiadors Roca de l'any 1976, en què la intervenció de les dones, nascuda a través del suport a les protestes dels marits, es va transformar en motiu d'emancipació no només sobre qüestions generals sinó també sobre problemes específics femenins.⁷⁹⁸

El juny de 1976 tres-centes persones, entre dones i criatures, es van tancar a l'església de Sant Andreu del Palomar, a Barcelona, per cridar l'atenció de la premsa i de l'opinió pública sobre les demandes dels treballadors de Motor

⁷⁹⁶ CABRERA, Alberto. *Mujer, trabajo y sociedad*. Madrid: Fundación Largo Caballero, 2006, p. 219-222.

⁷⁹⁷ Entrevista a Ángeles de la Fuente Benito.

⁷⁹⁸ FEBO, Giuliana Di. *Resistencia y movimiento*, p. 206.

Ibérica, empresa constructora de motors i camions Ebro. L'acte de reivindicació s'afegia a les protestes que els treballadors havien iniciat l'abril d'aquest any i que va consistir en boicotejar les hores extra en suport a un programa reivindicatiu que reclamava un increment salarial de 4.000 pessetes, la readmissió dels companys acomiadats l'any 1974 i la retirada de les sancions que l'empresa havia imposat a alguns obrers. La tensió va augmentar substancialment quan l'empresa va sancionar 1.800 treballadors amb suspensió de sou. Com a resposta, i després de diverses assemblees, el dia 1 de juny les esposes, juntament amb els seus fills i filles, van decidir tancar-se a l'església, fet que va despertar l'activisme solidari de moltes associacions de veïns de Barcelona. El tancament anava acompanyat de manifestacions pels carrers de la ciutat i de visites a les autoritats governatives i eren constants les assemblees sindicals i les iniciatives dirigides a despertar l'interès de l'opinió pública i de bona part de la premsa. La tancada va durar fins el 28 de juny, quan l'església va ser desallotjada amb brutalitat per les forces de l'ordre.⁷⁹⁹ Les dones van aguantar la protesta i el tancament a l'església durant gairebé un mes.

Tot i la importància històrica de la lluita protagonitzada per les dones en el conflicte de Motor Ibérica, els estudis sobre del moviment obrer durant la Transició no han tractat de forma específica la mobilització de les esposes dels treballadors i el seu tancament a l'església. El motiu d'aquest silenci s'ha de buscar en el difícil enquadrament de les dones com a subjecte protagonista d'una reivindicació obrera, tradicionalment masculina en el relat històric dominant.⁸⁰⁰ En l'anàlisi del conflicte des d'un dimensió de gènere, com és pretén en aquesta investigació, cal apuntar que per a algunes dones la mobilització de Motor Ibérica es va traduir en el desvetllament d'una inquietud social i política que les va portar a involucrar-se en els nous moviments socials,

⁷⁹⁹ *El País*, 7 d'agost de 1976.

⁸⁰⁰ RABASSA, Jordi. "La tancada de Motor Ibérica des dels mitjans de comunicació de l'època", a ARNABAT, Ramon i SANTESMASES, Josep. 1960-1980. *Transicions i canvis a les terres de parla catalana*. Valls: Cossetània, Coordinadora de Centres d'Estudis de Parla Catalana i Institut Ramon Muntaner, 2012, p. 469-480.

com el veïnal i el feminista. La singularitat d'aquesta història rau en el fet que algunes esposes a través de la reivindicació pels drets laborals dels seus marits van adquirir consciència de l'opressió que patien com a dones. Així ho demostra l'actuació de dos marits que van anar a buscar les seves esposes durant el tancament perquè tornessin a casa; un d'ells fins i tot va amenaçar de denunciar la seva muller per abandonament de la llar.⁸⁰¹ L'esposa es va negar a tornar a casa i va continuar la protesta dins l'església.⁸⁰² La participació en aquesta acció col·lectiva va suposar un aprenentatge social i polític per a algunes dones que havien restat allunyades de les reivindicacions polítiques i socials fins aquell moment.⁸⁰³

D'aquest despertar de les dones de Motor Ibérica també en va deixar constància Montserrat Roig en un article a *Tele/eXpres*.⁸⁰⁴ L'escriptora coneixia bé el conflicte ja que la seva germana, M. Isabel Roig, es va encarregar de la part logística fora de la parròquia. La casa de M. Isabel Roig es va convertir en el

⁸⁰¹ Cal recordar la vigència de la llei franquista que sancionava l'esposa per abandonament de la llar i dels fills amb pena d'arrest major i multes aplicables als avis, especialment en casos en què es veiessin afectats recent nascuts.

⁸⁰² Així ho relata Maruja Ruiz Martos, esposa d'un treballador de la fàbrica, que va ser una destacada líder sindical i veïnal de Nou Barris, militant en l'òrbita del PSUC i de CCOO, i que va ser una peça clau en la mobilització femenina de Motor Ibérica. RODRIGO, Antonina. "Maruja Ruiz. La agitadora de Motor Ibérica", a RAMOS, Antonio. *Andaluzas, protagonistas a su pesar*. Sevilla: Fundación Pública Andaluza Centro de Estudios Andaluces, 2010, p. 263-276.

⁸⁰³ NASH, Mary. *Treballadores*, p. 181.

⁸⁰⁴ *Tele/eXpres*, 8 de juliol de 1976. "Las mujeres de los obreros de Motor Ibérica deben de haber cambiado mucho desde el encierro. Hubo algunas de ellas que estaban seguras que su marido las comprenderían, otras no. [...] Han descubierto que la solidaridad no cesa en sus maridos, ni en los compañeros de sus maridos, sino que llega a las esposas de los compañeros de sus maridos, que por obra y gracia de algo insólito, se convierten en compañeras. [...] las mujeres descubren que ya no son las mismas que antes, sus maridos también se dan cuenta de ello [...]. Ellas, si son valientes, van a seguir. Y descubrirán algo que todavía es insólito en las mujeres de nuestro país: las gracias de un papel activo en la lucha por un mundo menos aberrante [...]."

centre de comandament i el lloc on les dones i les criatures anaven a dutxar-se.⁸⁰⁵

La lluita de les esposes dels treballadors de l'empresa de radiadors Roca, de Gavà, va presentar les mateixes característiques de mobilització que la de Motor Ibérica. El conflicte s'havia iniciat el febrer de 1976 i durant quaranta-un dies els obrers van mantenir la pressió mitjançant la vaga.⁸⁰⁶ Durant aquest període de temps les dones organitzaven assemblees i promovien manifestacions. L'Associació de Dones de Viladecans va presentar una comunicació a les I Jornades Catalanes de la Dona en què relatava com, a través de la participació en la lluita de la fàbrica Roca, les dones van prendre consciència de la seva opressió: "Amb la nostra incorporació a la lluita i gràcies a les experiències que n'hem tret, hem vist clar que hem de lluitar per les nostres pròpies reivindicacions i hem començat un procés de coordinació i estudi sobre els drets de la dona".⁸⁰⁷

Una altra important experiència de lluita obrera al llarg dels anys vuitanta del segle XX va ser la protagonitzada per les treballadores de Jaeger Ibérica, després Magneti Marelli, empresa del grup FIAT ubicada a Barberà del Vallès dedicada a la fabricació de components automobilístics. El procés de mobilització es va desenvolupar entre els anys 1982 i 1989. Aleshores a l'empresa hi treballava una plantilla de 642 persones, la majoria de les quals eren dones. Jaeger Ibérica havia estat una de les empreses on el moviment obrer s'havia mostrat més combatiu en el terreny de les reivindicacions sindicals, en la lluita antifranquista i en les reivindicacions pels drets de les dones (lluita per una llar d'infants). Les obreres van dur a terme una important i llarga lluita contra la bretxa salarial que patien.

⁸⁰⁵ RABASSA, Jordi. "La tancada de Motor Ibérica", p. 469-480.

⁸⁰⁶ ALONSO QUIÑONES, Albert. "La vaga de la Roca a Gavà (1976)", a PRAT, Enric, RENOM, Mercè i RETUERTA, M. Luz (dir.). *Constructors de consciència i de canvi. Una aproximació als moviments socials des del Baix Llobregat*. [s.l.]. Generalitat de Catalunya, Arxiu Comarcal del Baix Llobregat i Edicions del Llobregat, 2009, p. 331-372 i "96 dies de vaga a la fàbrica Roca (1976-1977)", a ARNABAT, Ramon i SANTESMASES, Josep. 1960-1980. *Transicions i canvis*, p. 481-490.

⁸⁰⁷ SECRETARIAT DE LES JORNADES CATALANES DE LA DONA. *Jornades Catalanes*, p. 102-103.

Les treballadores de la cadena de producció tenien la mateixa categoria que els seus companys, però tenien un salari inferior; el plus d'assiduitat que percebien era inferior als homes en 9.000 pessetes, que per a l'època era un complement salarial molt important. L'any 1982 les obreres van aconseguir la majoria absoluta del comitè d'empresa. La negociació col·lectiva de 1983 va durar tot un any, la plantilla va dur a terme aturades puntuals i una vaga indefinida.⁸⁰⁸ El 1985 el comitè d'empresa va considerar que una demanda judicial contra la discriminació salarial femenina ajudaria a la conscienciació de la plantilla i va interposar un conflicte col·lectiu, que el 30 d'abril de 1986 es resolva favorablement per a les treballadores, que van guanyar la primera sentència contra la discriminació salarial per raó de sexe a Catalunya, encara que durant anys l'empresa es va negar a aplicar la sentència.⁸⁰⁹

4.4.2. LA INSERCIÓ DE LES REIVINDICACIONS FEMINISTES EN L'ÀMBIT SINDICAL

Les organitzacions obreres, com Comissions Obreres, van definir la classe obrera en termes de gènere masculí, com afirma Cristina Borderías "el protagonismo de las mujeres en las movilizaciones laborales y en las comisiones de fábrica, no obtuvo un reconocimiento dentro del sindicato".⁸¹⁰ La invisibilitat femenina en els sindicats no és aliena als processos de cancel·lació de la capacitat de representació de les dones que, reconeguda molt sovint en els centres de treball i en els processos de negociació a peu de fàbrica i de barri, no ha transcendit a les estructures organitzatives dels sindicats.

Les activistes compromeses amb el moviment obrer van haver d'afrontar dos reptes: en primer lloc, van haver de fer sentir la seva veu dins de la pròpia empresa per a convèncer les seves companyes que el seu no era un treball

⁸⁰⁸ DDAA. *La lucha de las trabajadoras de Jaeger Iberica contra la discriminación salarial: Todo un ejemplo*. Madrid: Liber Factory, 2008.

⁸⁰⁹ NASH, Mary. *Treballadores*, p. 195-202.

⁸¹⁰ BORDERÍAS, Cristina *et al.* "Los eslabones perdidos del sindicalismo democrático, a *Historia contemporánea*, núm. 26 (2003), p.161-206.

subsidiari, sobretot a les indústries tèxtils, on els salaris eren molt baixos; i, en segon lloc, van haver de lluitar contra el masclisme inherent en els sindicats verticals primer i en els comitès d'empresa posteriorment, durant la transició democràtica, ja que els activistes relegaven les tasques de les militants a un paper secundari en la lluita sindical.⁸¹¹

La premsa sindical es converteix en un bon instrument per observar la infrarepresentació de la problemàtica laboral femenina en les organitzacions obreres. Així, per exemple, en els butlletins de CCOO, respecte a la conflictivitat del tèxtil dels anys setanta, es localitzen nombroses referències a les mobilitzacions dels treballadors del ram de l'aigua, fase de la producció d'acabats i tints del tèxtil on la mà d'obra era eminentment masculina. En canvi, és difícil trobar notícies sobre conflictes protagonitzats per dones. D'aquesta discriminació dins del propi sector n'eren conscients algunes treballadores com Ángeles Romero: “El textil hubo una época donde tuvo un empuje muy fuerte, pero los dirigentes que estaban al frente o que estaban en condiciones de estar en el frente, de esas cuestiones casi todos eran del ramo del agua. Y la verdad es que con el paso del tiempo te das cuenta como... el ramo del agua dentro de las diez agrupaciones es el convenio que más, que mejor está situado a nivel económico. Y a nivel a lo mejor organizativo y tal, no. La confección es lo que menos”.⁸¹²

En la lluita contra el franquisme els conflictes laborals havien estat profundament entrellaçats amb la lluita per la llibertat i, en aquest sentit, la política i l'activitat sindical es vivien com una sola militància. No es parlava dels problemes específics que vivien les treballadores. Nadia Varo, en el seu estudi sobre el treball femení durant el franquisme a l'àrea metropolitana de Barcelona, destaca que les treballadores, especialment les del tèxtil, van seguir

⁸¹¹ MUÑOZ, Carmen. “Género, masculinidad y nuevo movimiento obrero bajo el franquismo”, a BABIANO, José (ed.). *Del hogar a la huelga*, p. 245-276.

⁸¹² AHCONC. Col·lecció Biografies obreres: fonts orals i militància sindical (1939-1978). Entrevista a Ángeles Romero Pérez.

reivindicant millores en els seus sous i condicions de treball, encara que sovint al marge del moviment obrer organitzat.⁸¹³

A partir de 1975 van començar a aflorar les primeres reivindicacions laborals referents als drets de les treballadores, com per exemple els permisos de lactància o la reclamació d'una equiparació salarial igual que els homes pel mateix treball. Eren veus, moltes vegades, dissidents de la línia general marcada pel moviment obrer. Un exemple clar d'aquesta lògica és la intervenció d'Isabel Zuazo, dirigent sindical de CCOO, en una taula rodona sobre el sindicalisme celebrada al Col·legi d'Aparelladors de Barcelona el desembre 1975: "En las negociaciones, con la patronal o en otro sitio, nunca se nos considera como un trabajador más que creamos plusvalía, sino como una ayuda económica más que aportamos a nuestra familia (maridos o padres). Cuando se hacen reclamaciones sindicales, la respuesta, muchas veces, es decir: que venga tu marido y ya hablaremos tu marido y yo y lo solucionaremos mucho mejor, o decir ya tienes bastante con lo que cobras porque para comprarte polvos para la cara o unas medias creo que te pago bastante, incluso es excesivo".⁸¹⁴

El desembre de 1975 en les conclusions de les I Jornades per a l'Alliberament de la Dona de Madrid ja es va reclamar, entre altres qüestions, la supressió de les discriminacions per raó de sexe en l'àmbit laboral, tant en les possibilitats d'accés als llocs com en el salari, la creació d'una formació professional no discriminatòria, la instal·lació de llars d'infants als centres laborals, la regulació del treball domèstic i la seva inclusió en la Seguretat Social, la supressió de lleis proteccionistes per a les dones per considerar-les discriminatòries i, finalment, que el moviment obrer assumís la problemàtica específica de les treballadores com a part integrant de la seva lluita reivindicativa.⁸¹⁵

⁸¹³ VARO, Nadia. "Mujeres en huelga", p. 139-188.

⁸¹⁴ ZUAZO, Isabel. "Situación de la mujer trabajadora", a *Cuadernos Primero de Mayo*, núm. 1 (juny de 1976), p. 11.

⁸¹⁵ BABIANO, José i MORENO, Rita. *¿Invisibles?: mujeres, trabajo y sindicalismo en España, 1939-2000*. Madrid: Confederación Sindical de CCOO, 2004.

El fort impacte de les Jornades Catalanes de la Dona a Catalunya va significar la irrupció de les demandes laborals igualitàries en el moviment obrer català i també en els conflictes laborals.⁸¹⁶ A mitjans dels anys setanta, el canvi de la situació política i l'eclosió del moviment feminista van contribuir a produir un corrent feminista relativament autònom dins de Comissions Obreres. Per a algunes dones la consciència de classe i la consciència feminista van recórrer camins paral·lels.

Ja a finals de 1976 un grup de dones pertanyents a CCOO va observar la necessitat d'organitzar-se i començar a treballar a l'entorn de les reivindicacions femenines concretes dins el sindicat. A partir de l'estiu de 1977 es reunien una vegada a la setmana un grup de quinze o vint dones de CCOO que posteriorment es van integrar a la Coordinadora Feminista de Barcelona. Abordaven temes sobre la problemàtica de la dona assalariada, les discriminacions des del punt de vista laboral i també discutien sobre qüestions més personals com la sexualitat i la família. Les mateixes militants del sindicat es queixaven de les postures d'incomprensió per part dels homes del sindicat, ja que hi havia companys que no acceptaven l'autonomia de la lluita femenina en el si del moviment obrer, les reunions de les dones i consideraven com a secundàries les seves reivindicacions. L'objectiu del grup de dones de CCOO era trencar amb aquestes traves i poder estendre la seva lluita entre totes les treballadores i que les seves demandes adquirissin pes dins de l'organització sindical.⁸¹⁷

En l'espai sindical van aflorar conflictes entre homes i dones. Van ser conflictes que no van comportar només una visió diferent de les prioritats de l'agenda sindical, sinó també concepcions divergents de l'organització laboral i política, perquè qüestionaven la dicotomia entre l'esfera privada i la pública. Les mobilitzacions a favor del feminisme dins del sindicat van suscitar recels entre els homes i les propostes de reivindicació feminista tampoc no van ser

⁸¹⁶ NASH, Mary; *Treballadores*, p. 170.

⁸¹⁷ *Dones en lluita*, núm. 1 (gener de 1978), p. 8.

rebudes unànimement per totes les militants.⁸¹⁸ En el món del treball i en el moviment obrer apareixia amb tota la seva força el sexisme imperant en la societat catalana del moment.

No obstant, després de la celebració de les Jornades de Madrid i de Barcelona es percep com els sindicats van començar a dedicar una major atenció al que ells van denominar problemàtica de la dona. El moviment obrer es va fer ressò de les veus que tant dins com fora dels sindicats, ara ja legalitzats, reclamaven solucions a les condicions laborals que vivien les dones. En el I Congrés de la Confederació Obrera Nacional de Catalunya (CONC), celebrat l'abril de 1978, es va acordar la creació de la Secretaria de la Dona, que estaria dirigida per Núria Casals fins el desembre de 1987.⁸¹⁹ La Secretaria de la Dona tenia com a objectiu prioritari introduir en l'agenda els compromisos per a la igualtat entre homes i dones i el reconeixement de la desigualtat femenina en la societat. Després de l'experiència de presidir la Secretaria de la Dona, Núria Casals exposava que: "Va ser un període molt interessant de construcció de la nostra pròpia identitat dins del mateix sindicat i de reconeixement de qüestions fins llavors deixades de banda o simplement ignorades".⁸²⁰

El 24 i 25 de novembre de 1979 es van celebrar a Barcelona les I Jornades de Comissions Obreres de Catalunya sobre la Dona Treballadora, que van reunir a més de dues-centes delegades de tots els rams professionals i de gran part de les comarques catalanes. La trobada va ser possible gràcies al treball que es va portar a terme des de les diferents secretaries sectorials i provincials. La mateixa organització va reconèixer que les jornades s'havien celebrat en un moment particularment dur políticament i sindicalment, agreujat per la crisi econòmica. Es van exposar ponències sobre la importància de la negociació col·lectiva i els efectes de la crisi sobre les dones. Durant les jornades també es

⁸¹⁸ VILLAR, Conchi G. *Dones, treball i sindicalisme a Catalunya, 1939-1978*. Barcelona: Fundació Cipriano García-Arxiu Històric de la CONC, 2000, p. 6.

⁸¹⁹ NASH, Mary. *Treballadores*, p. 171.

⁸²⁰ AHCONC. Col·lecció Biografies obreres. Fonts orals i militància sindical (1939-1978). Entrevista a Núria Casals Pérez.

va posar èmfasi a rebutjar el projecte de llei de divorci elaborat per la UCD. És a dir, que les treballadores no només vindicaven pels seus drets laborals sinó que anaven més enllà en les seves demandes i també es preocupaven per la situació política i social que vivien com a ciutadanes. Entre les resolucions es va considerar necessari l'establiment de centres d'informació sexual i de contracepció gratuïts que possibilitessin una maternitat lliure i evitessin embarassos no desitjats. A més, les participants van reclamar la legalització de l'avortament gratuït i accessible per a totes les dones, realitzat en unes bones condicions mèdiques i psicològiques a càrrec la Seguretat Social; en aquesta línia també es va exigir l'amnistia per a totes les encausades per avortament.⁸²¹

Les secretaries de la dona de CCOO van participar a les II Jornades Estatals de la Dona de Granada, els dies 7, 8 i 9 de desembre de 1979, entre d'altres la Secretaria de la Dona de Catalunya que, en finalitzar les jornades, exposava: “Pensamos que hubo una buena aceptación de las ponencias que presentamos, hay una actitud generalizada dentro del movimiento feminista de reconocimiento que somos quienes más hemos trabajado los temas de mujer y trabajo asalariado, y quienes ofrecemos alternativas concretas en este terreno”.⁸²²

La normativa laboral es va reorganitzar amb la implantació de l'Estatut dels treballadors de 1980, regulat per la Llei 8/1980, de 10 de març, que en el seu article 4.2 regulava que totes les persones treballadores tenien dret: “a no ser discriminados para el empleo o una vez empleados, por razón de sexo, estado civil, por edad dentro de los límites marcados por esta Ley, raza, condición social, ideas religiosas o políticas, afiliación o no a un sindicato, así como por razón de lengua, dentro del Estado español”.⁸²³ Altrament, l'article 28

⁸²¹ UB. CRAI. Arxiu de la Biblioteca del Pavelló de la República. Subsèrie CCOO. Confederació Sindical de la CONC. Secretaria de la Dona. Jornades Dona Treballadora (Barcelona, 1979).

⁸²² AHCONC. Secretaria de la Dona. Valoración de las II Jornadas Estatales de la Mujer Organizadas por la Coordinadora Estatal de Organizaciones Feministas (Barcelona, gener de 1980).

⁸²³ DDAA. *25 años del Estado de los Trabajadores (1980-2005)*. Madrid: Fundación Largo Caballero, 2005.

de l'Estatut dels treballadors es referia expressament a la prohibició de discriminació salarial en establir que: "l'empresari està obligat a pagar per la prestació d'un treball igual, el mateix salari, tant per salari base com pels complements salarials, sense cap discriminació per raó de sexe".

El 1981, tres anys després de la seva creació, la Secretaria de la Dona de CCOO feia balanç de la seva tasca: "És una dificultat també la no comprensió d'aquest treball dintre del sindicat, de desvalorització, de no oposar-se potser frontalment, però sí fer-lo sobre la base de no posar els mitjans necessaris perquè es tiri endavant". També expressaven que dins el sindicat persistia una qüestió més de fons, en considerar que en la situació de crisi econòmica s'havia de prioritzar el treball del sindicat en aquesta línia i no en la Secretaria de la Dona, que era vista com un "luxo".⁸²⁴ En els aspectes de funcionament organitzatiu es destacava que el primer problema és que no s'havia pogut consolidar un nucli de companyes que formessin un equip al voltant de la secretaria, és a dir, que la responsabilitat i la posada en funcionament de l'organisme havien recaigut sempre en la seva responsable, en aquest cas Núria Casals.

La lògica de subalteritat de les dones es continuava perpetuant en les organitzacions sindicals. En els primers anys de la Transició prevalia aconseguir la legalització dels sindicats i després aconseguir implementar una legislació laboral que vetllés pels drets de tota la classe treballadora. Un cop materialitzats aquests reptes, altres qüestions s'interposaven a les reivindicacions laborals femenines, en aquest cas la crisi econòmica i l'atur. Davant aquesta lògica algunes sindicalistes van passar a formar part del moviment feminista; compaginaven la militància sindical amb la lluita en el moviment d'alliberament de les dones i impulsaven d'aquesta manera una revisió de la cultura sindical patriarcal.⁸²⁵ Altres dones, davant la negació o la postergació de les reivindicacions dels drets laborals femenins, es van desvincular totalment

⁸²⁴ AHCONC. Secretaria de la Dona. Documentació diversa. "Proyecto de balance de la Secretaria de la Mujer de la CONC" (juliol de 1981).

⁸²⁵ NASH, Mary. *Treballadores*, p. 171.

del moviment obrer i es van comprometre en un únic front de lluita: el feminista.

El 1983, Núria Casals, en una ponència en les IV Jornades Confederales de la Secretaria de la Dona de CCOO exposava que les estructures del sindicat estaven formades principalment per homes, que les poques dones que participaven en la vida sindical o eren solteres o bé no tenien fills, que només hi havia un 15% de dones que eren delegades d'empreses i que només un 28% treballava fora de casa. Casals exposava enèrgicament que "La realidad, la práctica sindical cotidiana, es que no se tiene en cuenta que la mujer no puede participar de la misma forma que el hombre en el terreno sindical y político, si no se lucha antes por ir cambiando su situación material (trabajo doméstico, cuidado de los hijos, servicios colectivos, horarios, etc.) y las ideas dominantes existentes en la sociedad y en el seno mismo de la clase obrera".⁸²⁶

El 1984 es van dur a terme les II Jornades de la Dona Treballadora de CCOO a Catalunya. En la ponència sobre el moviment feminista s'exposava que les secretaries de la dona de CCOO sempre havien reivindicat ser part del moviment i que havien col·laborat amb els grups de dones existents en les diverses campanyes, actes, celebració del 8 de Març, manifestacions, jornades de debat, no només a Barcelona sinó també a les comarques catalanes. La valoració de la influència mútua era positiva ja que ajudava a replantejar velles idees existents en el moviment obrer sobre el paper de les dones en el sindicalisme. També va ajudar a comprendre que la lluita feminista no estava al marge de la lluita de classes i que les contradiccions entre sexes es perpetuaven en la classe obrera.⁸²⁷

L'altre sindicat majoritari a l'Estat espanyol era la Unió General dels Treballadors (UGT). La Federació de Catalunya de la UGT va presentar el 1976 una comunicació a les Jornades Catalanes de la Dona, en què afirmaven que el sindicat entenia "que la incorporació cada cop més important de la dona en el

⁸²⁶ Ponència de Núria Casals Pérez, a *Cuaderno para estudiar: Movimiento sindical y feminismo* (febrero 1985), p. 7-11, editat per Movimiento Comunista.

⁸²⁷ ANC. Fons M. Dolors Calvet Puig. II Jornades de la Dona Treballadora (1984).

món del treball, comporta uns problemes específics que, en sumar-se als problemes generals del treballador com a tal, fan que la dona sigui doblement explotada". Davant d'això es comprometien a constituir una comissió de treball dins el sindicat que tenia com a finalitat presentar alternatives als problemes de la dona treballadora.⁸²⁸

La constitució d'un organisme específic femení dins d'aquest sindicat s'havia començat a gestar durant la I Conferència sobre la Dona Treballadora de la UGT, convocada a Madrid els dies 27 i 28 febrer de 1977. S'hi van plantejar reivindicacions com la igualtat salarial, mesures d'acció positiva, formació i organització dels temps de treball de les dones. La conferència, es va concebre com una reunió de treball en la qual les federacions d'indústria i les unions territorials es van unir per abordar la problemàtica de la dona.

Però no va ser fins el juny de 1983 quan la UGT va crear el Departament de la Dona com a resultat d'una resolució del XXIII Congrés Confederal del Sindicat. L'objectiu era aconseguir acabar amb la discriminació de les treballadores en l'accés als llocs de treball i afavorir la seva promoció i la permanència en el lloc de feina.⁸²⁹ La formació del Departament de la Dona Treballadora corria gairebé paral·lel a la creació de de l'Instituto de la Mujer per part del govern socialista l'octubre de 1983.⁸³⁰

⁸²⁸ ANC. Fons M. Dolors Calvet. UGT. Propaganda destinada a dones. UGT a la dona treballadora (maig de 1976).

⁸²⁹ BABIANO, José i MORENO, Rita. *Invisibles? Mujeres*.

⁸³⁰ INSTITUTO DE LA MUJER. *25 años del Instituto de la Mujer (1983-2008). Una historia abierta*. Madrid: Instituto de la Mujer, 2008.

5. UN UNIVERS FEMINISTA

5.1. LA CREACIÓ D'UNA CULTURA PRÒPIA

El moviment feminista català dels anys setanta es va dotar d'un univers cultural propi. La petjada del moviment va arribar a tots els racons de la cultura, va impregnar la narrativa, la poesia, la música, la fotografia i l'art, així com els mitjans de comunicació i va crear espais propis de divulgació i oci. Les artistes i intel·lectuals que militaven o que es van acostar ideològicament a les posicions del feminisme van utilitzar les seves creacions per mostrar al món el seu pensament: el personal i més íntim i també el polític i més reivindicatiu. El moviment feminista va ser una fàbrica d'idees, de creació d'una cultura pròpia, en clau feminista. Les formes de pensament que propugnava el feminisme van ser una manera d'enfrontar-se als valors patriarcals, assimilats com a universals i van significar posar en valor la cultura femenina, la història silenciada de les dones i la reivindicació de la paraula "dona".⁸³¹

Durant el franquisme havien destacat algunes intel·lectuals com Maria Campo Alange, fundadora d'un dels primers grups de dones de la dècada dels seixanta, el Seminari d'Estudis Sociològics de la Dona a Madrid. Campo Alange va publicar el 1963 *La mujer en España: cien años de su historia (1860-1960)*. El 1967 Ediciones de la Cultura Popular, en la col·lecció Papeles Sociales Ilustrados, que dirigia Manuel Vázquez Montalbán, va publicar el llibre *La Mujer en España*, en el qual van col·laborar Mireia Bofill, M. Luisa Fabra, Anna Sallés i Elisa Vallés. A aquesta producció editorial s'hi han d'afegir les obres de Lidia Falcón *Los derechos civiles de la mujer* i *Los derechos laborales de la mujer* publicades el 1963 i el 1964, respectivament. Falcón també va elaborar *Mujer y sociedad*, que veié la llum el 1969. Cinc anys més tard, va continuar amb la seva tasca narrativa amb *Cartas a una idiota española* (1974) i *Es largo esperar callado* (1975).

Des d'una vessant del catolicisme progressista, cal mencionar la revista *Cuadernos para el Diálogo* que el 1965 va dedicar a la qüestió femenina un número extraordinari. L'editorial, del mateix nom, va publicar el 1967 l'estudi

⁸³¹ LLINÀS, Conxa. *Feminismes de la Transició*, p. 126.

del SESM *Habla la mujer: Resultados de un sondeo en la juventud actual*. Triunfo també constituí un exemple de premsa oberta i plural en el tardofranquisme; hi trobem articles de militants comunistes com Natalia Calamai, Cristina Almeida, Dulcinea Bellido, Teresa Pàmies o Sacramento Martí, i catòliques com Consuelo de la Gándara, Pilar Bellosillo, Mary Salas, Lili Álvarez, María Campo Alange o Mabel Pérez Serrano.⁸³² Els primers anys de la Transició són molt productius en assaig feminista, així Magda Oranich escriu *Qué es el feminismo* (1976) i Anna Mercadé *El despertar del feminismo en España* (1976).

Les escriptores i poetes catalanes deixaran en les obres literàries l'empremta de la seva militància o proximitat ideològica amb el moviment feminista: Maria-Mercè Marçal, Montserrat Roig, M. Aurèlia Capmany, Montserrat Abelló, Mari Chordà, Helena Valentí i Marta Pessarrodona. Alhora seria insuficient no esmentar el compromís d'autores com Carme Riera, M. Antònia Oliver, Maria Barbal, Neus Aguado, Josefa Contijoch i Mercè Ibarz, entre d'altres. Entre tots aquests noms cal deturar-nos en les escriptores M. Aurèlia Capmany i Montserrat Roig que van bastir un considerable corpus teòric sobre la lluita per a l'emancipació de la dona a la segona meitat del segle XX.⁸³³

L'any 1966 M. Aurèlia Capmany publica *La dona a Catalunya*, encàrrec que li fa Josep M. Castellet, director literari d'Edicions 62 en aquell moment. El volum esdevé un èxit editorial, i enceta la trajectòria de l'escriptora en l'àmbit de la publicació d'estudis crítics des de la perspectiva feminista. Aquesta trajectòria troba continuïtat el 1970 amb *El feminismo ibérico*, elaborat en col·laboració amb Carmen Alcalde, que explora les manifestacions tardanes i aigualides del moviment feminista a l'Estat espanyol. L'any següent publica *De profesión, mujer*, a mig camí entre l'estudi sociològic i l'obra de divulgació sobre la història immediata d'un subjecte, la dona, que n'ha estat tradicionalment

⁸³² MORENO SECO, Mónica. "Mujer y culturas políticas en el franquismo y el antifranquismo", a *Pasado y Memoria. Revista de Historia Contemporánea*, núm. 7 (2008), p. 165-185.

⁸³³ FRANCÉS, M. Àngels. "La represa de la paraula: la influència del feminisme en la literatura catalana actual", a *Feminismos*, núm.1 (2003), p. 117-134.

exclòs.⁸³⁴ El 1973 publica *El feminisme a Catalunya*. Admiradora de les feministes angleses i nord-americanes del segle XIX i inicis del XX i des de la seva militància en el feminisme de la igualtat escriu sobre Catalunya: “El moviment feminista a la nostra terra no va aconseguir mai la cohesió d’un partit, no va emprendre mai la lluita frontal contra una situació adversa, no va tenir ni líders ni seguidors. Va viure, però, a l’ombra del gran moviment feminista mundial, concretament de l’anglès, i seria impossible entendre les petites conquestes d’unes quantes dones ardides, sense fer referència a la gran lluita de les sufragistes, a l’exemple que van donar i als problemes que van plantejar sorollosament.”⁸³⁵ Més tard va elaborar en clau irònica el còmic *Dona, doneta, donota* (1979).

La descripció més completa de M. Aurèlia Capmany la fa Montserrat Palau quan afirma que Capmany fou una de les veus més sòlides i coherents de la història cultural catalana de la segona meitat del segle XX i la defineix com una dona catalana, lletraferida, lúcida i impertinent.⁸³⁶ Per a la recerca d’aquesta tesi no interessa tant aprofundir en la seva vessant de creació literària sinó assenyalar que Capmany fou una de les pioneres d’introduir en el context català el primer feminisme modern, tal com rememora Mercè Otero-Vidal: “La M. Aurèlia Capmany és un dels motors. Un dels motors perquè ella era una persona consagrada i ja feia de mentora, ella podia formar a les dones de la generació següent.”⁸³⁷

M. Aurèlia Capmany va obrir la porta a Catalunya en plantejar el tema de la igualtat de gènere i del feminisme. Segons Palau, a banda del discurs

⁸³⁴ Ídem.

⁸³⁵ CAPMANY, M. Aurèlia. *El feminisme a Catalunya*. Barcelona: Nova Terra, 1973, p. 7.

⁸³⁶ PALAU, Montserrat. *Maria Aurèlia Capmany; “Dones i catalanes = persones oprimides. El feminisme i el nacionalisme de Maria Aurèlia Capmany”*, a PALAU, Montserrat i MARTÍNEZ GILL, Raül-David (ed.). *Maria Aurèlia Capmany: l’afirmació en la paraula*. Valls: Cossetània, 2002, p. 131-150; “*Heuresement, je suis une femme: el feminismo de Maria Aurèlia Capmany*”, a GARCÍA LARRAÑAGA i ORTIZ DOMINGO, José (ed.). *El eco de las voces sinfónicas*. Saragossa: Prensas Universitarias de Zaragoza, 2008, p. 137-148.

⁸³⁷ Entrevista a Mercè Otero-Vidal.

ideològic, és autora d'un seguit de teories dins d'un feminisme que podria definir-se com a multigèneric, en el sentit que barreja arguments provinents de la biologia, la psicologia, el materialisme històric i la crítica literària, la qual cosa permet començar a trencar els límits i les fronteres de la literatura, i fer-ne un concepte més dialògic i híbrid en una línia en la qual insistiran els feminismes posteriors.⁸³⁸

Montserrat Roig va ser deixeble de M. Aurèlia Capmany, a qui va conèixer els quinze anys a l'Escola d'Art Dramàtic Adrià Gual. La lluita antifranquista i la militància política al PSUC i feminista es palesaran en l'obra de creació de Roig. Escriptora d'èxit en l'àmbit literari, va combinar aquesta activitat amb el periodisme i l'assaig.⁸³⁹ El 1977 va obtenir un important ressò amb un rigorós llibre documental sobre *Els catalans als camps nazis*, que aportà dades inèdites sobre l'Holocaust i que va ser guardonat amb el premi de la Crítica Serra d'Or (1978). El 1980, apareix *L'hora violeta*, obra que reflecteix la seva maduresa literària, en la qual Roig fa servir el que ella en deia una mirada torta, clàssica de la mirada femenina, amb un ull a l'exterior i un altre a l'interior, amb la qual les protagonistes de les seves novel·les arriben a comprendre que han de mirar el món sense el filtre d'una altra mirada, amb ulls propis.⁸⁴⁰ El 1981 publicà *Mujeres en busca de un nuevo humanismo*, que es reedità el 1984 sota el títol *El feminismo*; en aquesta obra Montserrat Roig demostra el profund coneixement que tenia per la seva experiència sobre el moviment feminista i del corpus ideològic que l'impregnava.⁸⁴¹

⁸³⁸ PALAU, Montserrat. *Maria Aurèlia Capmany*, p. 119.

⁸³⁹ AYMERICH, Pilar i PESSARRODONA, Marta. *Montserrat Roig: un retrat*. Barcelona: Institut Català de la Dona. Generalitat de Catalunya, 2001. CADENA, Pere. *El goig de viure: biografia de Montserrat Roig*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2005.

⁸⁴⁰ FRANCÉS, M. Àngels. *Literatura i feminisme. L'hora violeta de Montserrat Roig*. Tarragona: Arola Editors, 2010.

⁸⁴¹ FRANCÉS, M. Àngels. "La represa de la paraula", p. 123. Per aprofundir en la construcció literària de Montserrat Roig, vegeu: DUPLÁA, Cristina. *La voz testimonial en Montserrat Roig. Estudios cultural de los textos*. Barcelona: Icaria, 1996. FRANCÉS, M. Àngels. *Montserrat Roig: feminisme, literatura i testimoni*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2012.

Els canvis del període de la transició democràtica van tenir conseqüències en l'àmbit de la literatura, ja que va ser precisament en aquests anys quan es va produir la normalització de la participació de les dones en la creació literària. L'accés recent de les dones a diferents nivells educatius i professionals va possibilitar que augmentés significativament el nombre potencial de lectores. Les catalanes van poder acostar-se, bé en català o bé en castellà, a obres de literatura i teoria feminista d'abast internacional gràcies a la tasca de traductores com Marta Pessarrodona, Mireia Bofill i Helena Valentí. Bofill serà la traductora de les obres que es publiquen a l'editorial laSal. Valentí començà a traduir al castellà, sobretot per a les editorials Planeta i Argos Vergara i, després de viure l'efervescència del feminisme dels anys seixanta a Londres tradueix a Doris Lessing: *El cuaderno dorado* (1978), l'obra més popular de l'autora, i *La ciudad de las cuatro puertas* (1982).⁸⁴² Però, cal esmentar que les traduccions de la literatura feminista no haguessin vist la llum sense l'aposta i l'esforç que van fer editorials com Argos-Vergara, Grijalbo, Martínez Roca, Icaria o Lumen, en llengua espanyola, i Edicions 62, en llengua catalana.

La narrativa feminista anglesa i nord-americana i també la francesa van ser claus per despertar l'interès de moltes dones que van vincular-se al moviment feminista. A través de les lectures de Simone de Beauvoir i Betty Friedan, primer, i de la mà de Juliet Mitchell, Robin Morgan o Luce Irigaray, després, les activistes trobaran uns referents clau que permetran la formació d'un pensament feminista propi. En un complex imaginari social les catalanes observaran com se'ls obren noves perspectives, com se'ls trenquen esquemes mentals i se sentiran reflectides en les paraules de narradores i poetes, d'aquí i de fora. Les feministes catalanes s'impregnaran de tot aquest saber per construir un pensament plural i divers, en el context polític i social de la Transició. S'ha de reconèixer la tasca intel·lectual de les dones que van llegir, reflexionar i difondre les idees del moviment per a l'alliberament de la dona a casa nostra.

⁸⁴² OTERO-VIDAL, Mercè i POUS, Teresa. *Àlbum Helena Valentí*. Barcelona: Pen Club, 2005. GODAYOL, Pilar. "Helena Valentí: fúria i traducció", a *Quaderns. Revista de traducció*, núm. 13 (2006), p. 87-93.

A més a més de la literatura, cal destacar que, en d'altres disciplines culturals i artístiques, també hi van reeixir professionals que a través de les seves creacions van vincular-se al moviment feminista. En el terreny musical trobem cantautores com Marina Rossell, que musicà els poemes escrits per Maria-Mercè Marçal, i M. del Mar Bonet, que va posar so a un temps i a un país, amb l'emblemàtica cançó: "Què volen aquesta gent".⁸⁴³ Ambdues cantants actuaran al costat de Julia León, Elisa Serna o Guillermina Mota en actes festius i reivindicatius organitzats pels grups feministes.

En l'àmbit de la fotografia, Pilar Aymerich va immortalitzar per a la història de la Transició actes, manifestacions, tancades i expressions múltiples en què les dones eren les protagonistes.⁸⁴⁴ En el camp del teatre trobem actrius com Araceli Bruch, M. Lluïsa Oliveda i M. Josep Ragué, i l'actriu fundadora del Teatre Lliure Anna Lizaran. En la creació cinematogràfica destaca Marta Balletbó Coll i en el terreny de les arts plàstiques l'artista Eulàlia Grau, o Eulàlia, com firma les seves obres, que, compromesa amb el feminisme, va posar de manifest les diferències socials visibles a les llars, els estereotips dels rols femenins i masculins que s'ensenyaven a l'escola i altres formes menys evidents de transmissió del poder.⁸⁴⁵

Continuant amb el terreny de les arts plàstiques, cal fer una menció especial per a la dibuixant, humorista gràfica i ninotaire Núria Pompeia, il·lustradora de l'univers feminista català. Les seves "donetes" van acompanyar cartells i octavetes de les vocalies de dones i dels grups feministes. Els cartells de conferències, convocatòries de manifestacions i fullets reivindicatius presenten un toc irònic i alegre, a la vegada que palesen una crítica al masclisme imperant. Núria Pompeia també va fer col·laboracions habituals en mitjans de comunicació com: *Por favor*, *Triunfo*, *Diari de Barcelona* o *Saber* i va publicar

⁸⁴³ VILARNAU, Joaquim. "Què volen aquesta gent? de Maria del Mar Bonet: crònica de la por", a *Enderrock*, núm. 134 (desembre de 2006), p. 88-89.

⁸⁴⁴ El seu fons personal es conserva a l'Arxiu Nacional de Catalunya des del seu ingrés el 2011.

⁸⁴⁵ GRANDAS, Teresa. *Mai no he pintat àngels daurats/Eulàlia Grau*. Barcelona: Museu d'Art Contemporani de Barcelona, 2013.

llibres d'humor gràfic com: *Maternasis* (1967), *Y fueron felices comiendo perdices* (1970), *La educación de Palmira* (1972) o *Mujercitas* (1975), entre d'altres.⁸⁴⁶

5.2. ESPAIS FEMINISTES

A més a més de crear un univers cultural propi, les feministes també van bastir espais propis. Com ja s'ha vist al llarg de la investigació, un dels problemes de la majoria de grups feministes fou la dificultat de trobar un local on reunir-se i un cop trobat, poder sufragar-lo. Van ser diverses les veus que es van alçar en el si del moviment reivindicant el retorn d'espais històrics de sociabilitat femenina, com la Biblioteca Popular de Barcelona, que havia sorgit com una iniciativa de Francesca Bonnemaison el 1909 per a la millora del nivell cultural de les dones treballadores. Durant la dictadura franquista el centre va passar a ser l'Instituto de Cultura para la Mujer de la Sección Femenina de la Falange. No fou fins a l'any 1963 que es va obrir a tot el públic i el 1976 quan va ser batejat amb el nom de la seva fundadora: Francesca Bonnemaison.⁸⁴⁷

Algunes organitzacions feministes van llogar petits locals o pisos que van esdevenir el centre neuràlgic de trobades, discussions i reflexions a l'entorn de lectures, exposició de debats, preparació de projectes i d'accions reivindicatives, elaboració de pancartes i pamflets. Un dels primers grups que va disposar d'un espai fou LAMAR, com relata Chus Borrell: "Vam llogar un pis a Rambla Santa Mònica, número 14. De fet vam ser la primera casa de dones pagada per nosaltres, vam llogar-la i la pagàvem entre totes i érem unes quaranta dones que ens reuníem a diferents ratos, a vegades ens quedàvem allí perquè com que estava a les Rambles i ens quedàvem fins tard, teníem com una

⁸⁴⁶ BOFILL, Mireia. "Núria Pompeia, cronista de la vida quotidiana", a *Carrer*, núm. 119 (juliol de 2011). Biografia de Núria Pompeia a Associació de Dones Periodistes: <http://www.adpc.cat/06_Period/docum/06_PompeiaN.htm> i perfil biogràfic a *Periodistes en temps difícils*: <<http://periodistesentempsdificils.adpc.cat/>> [Consultada: 10 d'agost de 2013].

⁸⁴⁷ SEGURA, Isabel. *Memòria d'un espai. Institut de Cultura i Biblioteca Popular de la Dona, 1909-2003*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2007.

comunitat gairebé.”⁸⁴⁸ Aquests espais es van configurar com un nou microcosmos, les dones hi van trobar un lloc propi, enarborant l’habitació pròpia de Virgínia Woolf.

Durant els anys setanta i vuitanta es va conformar una xarxa de sociabilitat feminista, concentrada sobretot a Barcelona ciutat. Eren espais transversals i no compartiments estancs. Les dones podien estar vinculades a més d’una entitat, segons els seus interessos personals i també professionals. Tots aquests espais conformaran una cartografia feminista singular en la Catalunya de la Transició.

El 14 de maig del 1977 es va obrir a Barcelona la primera llibreria feminista de l’Estat espanyol, situada al carrer dels Lledó de Barcelona –encara que en la documentació consultada figura com a Lladó– i iniciada per cinc dones vinculades a les associacions de veïns del barri Gòtic i del Nucli Antic.⁸⁴⁹ Les seves impulsores explicaven amb aquestes paraules l’objectiu del projecte:⁸⁵⁰

Perquè creiem que hi havia moltes coses escrites sobre el moviment que estaven desperdigades per tot arreu i era difícil trobar-les a cap lloc, perquè creiem que cal reivindicar a totes les escriptores dones que han existit al llarg de la història i que permaneixen oblidades per tothom, inclús per les pròpies dones, perquè creiem que fa falta un lloc on tots els documents que qualsevol grup de dones escrigui estiguin a disposició de tothom, perquè creiem que dins de la necessitat que tenim les dones d’aconseguir espais per nosaltres, la llibreria és un d’ells, perquè ademés és un lloc on qualsevol dona pot adreçar-se per qualsevol cosa, des de comprar un llibre fins a aconseguir una advocada, o fins a saber quins actes es fan a nivell feminista cada setmana.

⁸⁴⁸ Entrevista a Chus Borrell Feliu.

⁸⁴⁹ Ajuntament de Barcelona. CIRD. Fons personal de Mariona Petit Vilà. Llibreria de les Dones. El manifest d’obertura està firmat per Carmen, Cristina, Aurora, Vicenta i Rosario.

⁸⁵⁰ *Dones en Lluïta*, núm. 3 (març-abril de 1978), p. 17-18.

Després d'un any de funcionament les gestores de la llibreria es queixaven que no tot el moviment feminista havia assumit com a propi l'espai i que hi havia hagut problemes amb alguns dels nuclis de dones, des de catalogar-lo com a simple negoci fins a controvèrsies per qüestions ideològiques. Les persones que hi treballaven ho feien de manera voluntària (menys una dona que cobrava un sou).⁸⁵¹ Després d'un any de funcionament la situació econòmica de la llibreria era precària, les impulsores havien contret un deute de mig milió de pessetes. Acusaven de la situació a les dones que anaven a comprar llibres en d'altres comerços i de l'impagament del material que la llibreria havia cedit a grups feministes per muntar paradetes al carrer.⁸⁵²

A la difícil situació econòmica, s'hi ha de sumar que l'11 d'abril del 1980 la Llibreria va patir un incendi i les destrosses ocasionades van ser considerables; per això, les responsables van demanar suport al moviment. Van organitzar diversos actes festius com una cercavila des de la rambla de Canaletes fins a la plaça del Pi i un concert a càrrec de cantadores com Marina Rossell, Elisa Serna i Julia León i, per la Diada de Sant Jordi, van muntar parades de llibres a la plaça de Sant Jaume i a la plaça de Felip Neri, amb la finalitat de recollir diners per poder sufragar la rehabilitació.

Entre les diverses activitats que s'organitzaven a la llibreria una que era molt ben rebuda era la Tafarià Dissabte, que consistia en el fet que cada dissabte hi havia una activitat diferent oberta a tot el públic femení, podia ser una conferència de Marta Pessarrodona sobre Virginia Woolf, una ponència de literatura a càrrec de Carme Riera o una trobada sobre macrobiòtica i vegetarianisme entre molts d'altres actes.⁸⁵³ En la celebració del quart aniversari de l'obertura de la llibreria, el maig del 1981, es van organitzar un seguit de debats dedicats al llenguatge, en els quals van intervenir entre d'altres: Victòria

⁸⁵¹ *Dones en Lluïta*, núm. 3 (març-abril de 1978), p. 18.

⁸⁵² *Dones en Lluïta*, núm. 4 (maig de 1978), p. 16.

⁸⁵³ NASH, Mary. *Dones en Transició*, p. 240.

Sau, Marta Pessarrodona, Amparo Moreno, Carme Riera, Mireia Bofill i Maria-Mercè Marçal.⁸⁵⁴

L'any 1982 es va tancar la Llibreria de les Dones. Les creadores del projecte acusaven l'adormiment que vivia el moviment feminista en aquell moment. Però també s'ha de deixar constància de la precària situació econòmica de la llibreria i de l'absència d'ajudes per part de les institucions.⁸⁵⁵ La llibreria no era tan sols un espai on poder trobar obres sobre qüestions feministes sinó que les dones del barri també hi acudien a cercar informació sobre temes com l'avortament. També va ser un punt de referència per a les feministes d'altres països que arribaven a Barcelona.⁸⁵⁶

La primera setmana de juliol del 1977 va començar al número 8 del carrer Riereta de Barcelona l'aventura de laSal, bar-biblioteca feminista, un espai on es reunien diversos grups de dones i on tenien cabuda les diferents tendències feministes. Mari Chordà qualifica que tenir un espai d'oci amb porta al carrer va ser important per a les dones que vivien a Catalunya als anys setanta del segle xx.⁸⁵⁷ En els seus plantejaments laSal es concebia com "un bar que pot facilitar la posta en marxa d'activitats que normalment demanen més temps. LaSal es proposa ésser un centre d'informació i documentació per les dones, una biblioteca de temes feministes està a la vostra disposició. Podreu trobar-hi les adreces de grups, assistència sanitària i jurídica, escoles, totes aquelles que d'una manera o d'una altra faciliten la nostra existència com a dones."⁸⁵⁸

LaSal era un projecte autogestionat, en mans d'un grup de dones que tenien el bar en copropietat, sorgit després d'observar la necessitat de disposar d'un espai d'informació, d'expressió i d'una plataforma d'acció en la qual "ens hi sentim identificades i ens ajudin a conquerir la nostra identitat".⁸⁵⁹ Carme

⁸⁵⁴ ANC. Fons Nacionalistes d'Esquerres. Moviments feministes. Invitació i programa d'activitats del quart aniversari de la Llibreria de Dones.

⁸⁵⁵ *Dones en lluita*, núm. 5, II època (novembre de 1982), p. 47.

⁸⁵⁶ NASH, Mary. *Dones en Transició*, p. 240.

⁸⁵⁷ CHORDÀ, Mari. "Apunts per anar" p. 47-62.

⁸⁵⁸ *Dones en lluita*, núm. 3 (març-abril de 1978), p. 19.

⁸⁵⁹ Ídem.

Cases, una de les promotores, recordava: “Cinc dones, Mari Chordà, Maria José Quevedo, Sat Sabaté, Montse Solà i jo mateixa havíem posat damunt la taula la fantasia diferent de cada una de nosaltres, d’un espai de i per a les dones. Havíem definit el projecte comú i trobat un antic bar del Raval, l’havíem comprat amb préstecs bancaris, familiars i d’un equip considerable de persones amigues, conegudes, simpatitzants, idealistes, feministes, revolucionàries, que s’havien arromangat les mànigues de les bruses i els camals dels pantalons, l’havíem netejat, pintat, moblat, encortinat, il·luminat... i, finalment, havíem obert les portes d’un espai polifacètic de trobada, debat i experimentació.”⁸⁶⁰

Juntament amb la Llibreria de les Dones i la Coordinadora Feminista laSal organitzava presentacions de llibres i seminaris temàtics. Un moment històric el constituí la presentació del llibre *Mujeres de España (las silenciadas)* (1979) d’Antonina Rodrigo, que anà càrrec de Frederica Montseny i Montserrat Roig. Montseny, primera dona ministra durant la Segona República, havia tornat de l’exili i això va aixecar una gran expectativa per veure-la i escoltar-la. L’acte fou multitudinari, les propietàries del local recorden que no hi cabia ni una agulla i moltes dones el van haver de seguir des del carrer, enfilades a les reixes de la finestra.⁸⁶¹ També es feien assemblees i debats sobre qüestions diverses: l’autogestió, les relacions personals, la maternitat, el lesbianisme, la doble militància...⁸⁶² A més a més del bar, l’espai aplegava una biblioteca centre d’informació, on s’assessorava dones víctimes de violència masclista, que es volien divorciar, que volien interrompre un embaràs, que cercaven feina o que volien ampliar la seva formació professional o acadèmica. Va ser un lloc on es va respirar una gran efervescència cultural i feminista. L’àmplia sala del bar va acollir un gran ventall d’activitats com recitals de música, de poesia, espectacles

⁸⁶⁰ CASAS, Carme. “El Bar laSal”, a BOFILL, Mireia (coord.). *20 anys de feminisme a Catalunya: Jornades 24, 25 i 26 de maig de 1996*. Barcelona: Associació de Dones per a la Celebració dels 20 Anys de les Primeres Jornades Catalanes de la Dona, 1998, p. 278-279.

⁸⁶¹ Ídem.

⁸⁶² CHORDÀ, Mari. “laSal, Bar-Biblioteca Feminista de Barcelona”, a MUSEU D’HISTÒRIA DE CATALUNYA. *Dones. Els camins de la llibertat*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, 2008, p. 178.

teatral i exposicions. S'hi van realitzar cursos de cuina macrobiòtica, de mecànica de cotxes, de cistelleria de vímet i d'expressió corporal.⁸⁶³

A finals de desembre del 1979 s'informava de l'imminent tancament de l'espai, a causa d'un deute de dos milions de pessetes, que era la quantitat que restava pendent del pagament de la compra del local. Després de diverses assemblees obertes a tot el moviment feminista es va concloure que la millor solució era formar una cooperativa amb la finalitat d'adquirir el local a les seves propietàries i poder mantenir l'espai com un centre de reunió i informació. Per fer-se sòcia de la cooperativa la condició era que s'havia de satisfer una quota inicial i única de cinc mil pessetes, valor del títol de cooperativista. Mentrestant, una comissió gestora estava treballant en la confecció dels estatuts i del funcionament general de la futura cooperativa.⁸⁶⁴ Tot i les energies dipositades per salvar el bar biblioteca feminista no van reeixir i laSal va acabar tancant les seves portes. En els anys posteriors el local va passar per diferents mans i va tenir diferents noms, sempre, però, com a espai de dones, com Sa Hipoteca, Xarxa o New Kaka.⁸⁶⁵

El 1978 es va posar en marxa un projecte editorial feminista: laSal, edicions de les dones, en un local prop del bar, al mateix carrer Riereta però en aquest cas en el número 13.⁸⁶⁶ Les fundadores de l'empresa van ser Mari Chordà, Mariló Fernández, Isabel Martínez i Isabel Monteagudo. Amb el temps, altres dones van incorporar-se al projecte com: Maria Bauzà, Mireia Bofill, M. José Quevedo, Carme Cases, Montserrat Abelló, Mercè Fernández, Isabel Segura i Goya Vives.⁸⁶⁷

De fet, el projecte de les edicions de les dones havia nascut arran de l'elaboració de l'*Agenda de la Dona* de l'any 1978, que va ser el símbol de l'editorial i que es va publicar amb continuïtat fins a l'any 1990. En aquests

⁸⁶³ LLINÀS, Conxa. *Feminismes de la Transició*, p. 117; NASH, Mary. *Dones en Transició*, p. 229-231.

⁸⁶⁴ *Dones en Lluita*, núm. 13 (desembre de 1979 – gener de 1980), p. 3.

⁸⁶⁵ CHORDÀ, Mari. "laSal, Bar-Biblioteca", p. 178.

⁸⁶⁶ Vegeu en l'annex D la imatge núm. 13.

⁸⁶⁷ CHORDÀ, Mari. "laSal, edicions de les dones", a MUSEU D'HISTÒRIA DE CATALUNYA. *Dones. Els camins*, p. 179-200.

dotze anys laSal va crear diverses col·leccions. El 1978, amb motiu de la celebració del cinquantè aniversari del sufragi femení, va editar-se l'obra: *El voto femenino y yo. Mi pecado mortal*, de Clara Campoamor. El 1981 s'inicià una nova col·lecció: Cuadernos Inacabados, coordinada per Mireia Bofill, des de la qual es plantejava el feminisme com una filosofia en creixement. S'hi van publicar vuit títols, entre els quals destaquen: *Aportaciones para una lógica del feminismo* (1986) de Victòria Sau o *El cuerpo a cuerpo con la madre. El otro género de la naturaleza. Otro modo de sentir* (1985) de Luce Irigaray. La col·lecció Manuales de salud estava concebuda per posar a l'abast informació sobre una nova concepció del cos i la sexualitat. S'hi van editar, entre d'altres, *Masturbación* (1981) de Jane Wallace. En la col·lecció de narrativa es van publicar disset títols com *Res no és veritat, Alícia* (1986) d'Anna Murià i en la col·lecció de poesia *A favor meu, nostre* (1981) de Marta Pessarrodona i *Vida diària/Paraules no dites* (1981) de Montserrat Abelló.

Una menció especial és per a Clàssiques Catalanes, col·lecció coordinada per Isabel Segura Soriano, que pretenia recuperar les escriptores catalanes des de l'època medieval fins als anys setanta del segle XX. S'hi van publicar catorze obres entre les quals: *De mare a fill. Escrits d'una dona del segle IX* (1989) de Duoda, comtessa de Barcelona i de Septimània, i *La infanticida i altres textos* (1984) de Caterina Albert. L'objectiu era editar textos desconeguts o difícils de localitzar de figures femenines clau en la literatura catalana com Anna Murià, Clementenina Arderiu i Mercè Rodoreda, i reeditar obres d'escriptores que havien conegut l'èxit en el seu temps com M. Teresa Vernet. Aquesta col·lecció va suposar una tasca extraordinària per ampliar la panoràmica de la creació literària catalana al llarg de la història des de la perspectiva de gènere.⁸⁶⁸

Finalment, el 1990, laSal edicions de les dones tancà les seves portes. Algunes fonts apunten a les raons econòmiques i d'altres als desacords de les sòcies sobre el futur de l'empresa. Tant la Llibreria de les dones com el bar biblioteca laSal van convertir-se en centres de relació del moviment feminista,

⁸⁶⁸ CHORDÀ, Mari. "laSal, edicions de les dones", p. 179-200. LLINÀS, Conxa. *Feminismes de la Transició*, p. 120.

d'intercanvi d'idees i de creació de projectes, com les edicions de les dones. També d'assessorament contra les agressions masculines i per a temes de separacions i avortaments. L'obertura d'aquests espais en ple barri xinès de Barcelona va ajudar a recuperar espais urbans molt degradats. En el Districte V, el bar biblioteca i l'editorial laSal van coincidir amb altres entitats culturals com la Filmoteca, el cine Padró, el teatre Diana, el cine Cèntric i els locals dels grups llibertaris. Un altre espai feminista a Ciutat Vella va ser el que va obrir Llum Ventura al carrer de Cremat Gran: la perruqueria Lamar, que ben aviat es va convertir en un centre de trobada per a les dones del barri.⁸⁶⁹

L'any 1984 es va obrir el Centre d'Estudis de la Dona "El Centro", en un pis al carrer Rosselló del qual es parlarà més extensament en el capítol 6 "Vells desafiaments, noves inquietuds". Tots aquests espais, bars, llibreries, editorials, cases de dones, van configurar una geografia femenina i es van convertir en enclavaments sentimentals i polítics, a la vegada que provocaven un intercanvi d'experiències i de coneixements de centenars de dones, amb una voluntat d'incidir políticament en la construcció social. En els espais, hi havia una implicació personal, radical, amb clara voluntat d'arribar a l'arrel dels temes per crear nous paradigmes que permetessin explicar els mecanismes que organitzaven i estructuraven la societat i, per tant, les pròpies vides, i això es feia amb una voluntat de transformació des del moviment feminista.⁸⁷⁰

Cap als anys vuitanta sorgeixen nous grups que promocionen espais femenins, en una nova concepció més a l'entorn de l'espiritualitat per tal que les dones es poguessin trobar a si mateixes, per treballar la introspecció interior, amb una filosofia basada a aconseguir que les dones es cuidessin des del punt de vista emocional després d'haver destinat les seves energies a la reivindicació feminista i a la construcció d'una nova realitat social. En aquesta línia apareix Gota de Lluna, que fou un petit grup experimental de formes alternatives de vida i de treball instal·lat a l'Empordà, algunes dones procedien de LAMAR o

⁸⁶⁹ NASH, Mary. *Dones en Transició*, p. 242.

⁸⁷⁰ SEGURA, Isabel. *Dones de Barcelona*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona i Arxiu Municipal, 2005, p. 66.

de la Casa de les Estrelles (Eivissa). Una de les promotores de Gota de Lluna fou Chus Borrell: “El 83 quan vaig tornar de Dinamarca i de Formentera, vam buscar amb una dona alemanya i una dona de Barcelona i algunes dones de Girona i vam crear Gota de la Luna durant tres anys a prop de Figueres, a Navata.”⁸⁷¹ El centre pretenia ser un espai de descans després de la lluita feminista, un espai de retir espiritual obert a totes les dones.

La necessitat d’espais propis va tornar a emergir en el si del moviment feminista a finals dels anys vuitanta, les activistes van demanar a l’administració barcelonina la cessió d’un espai, però davant de la negativa van ocupar un local municipal el dia 21 de març del 1987 al carrer de Fonthonrada, al Poble-sec, i s’hi van estar tancades durant onze dies. Finalment, la Guàrdia Urbana va desallotjar-ne unes quantes i aleshores l’Ajuntament va negociar-hi i va establir el compromís de subvencionar econòmicament el projecte per crear una casa per a dones. El resultat fou l’obertura, el juny del 1988, de Ca la Dona a Gran Via, número 589.⁸⁷²

⁸⁷¹ Entrevista a Chus Borrell Feliu.

⁸⁷² PORTA, Carme. “Espais de dones”, a BOFILL, Mireia (coord.). *20 anys de feminisme a Catalunya*, p. 31-37.

5.3. ELS MITJANS DE COMUNICACIÓ DEL FEMINISME: EL CAS DE DONES EN LLUITA

Igual que els partits polítics i els sindicats, el moviment feminista va dotar-se de mitjans de comunicació per fer extensible la seva lluita a tota la societat, però, sobretot, per informar del seu pensament i la seva acció a les dones. Els mitjans de comunicació van ser claus per visualitzar un moviment social minoritari i per exercir influència sobre la majoria de la societat. La difusió de les idees i reivindicacions del moviment es van fer a través de l'edició i impressió de revistes, butlletins i fullets diversos. Gairebé la majoria de grups feministes i vocalies de dones van intentar editar el seu propi mitjà, amb més o menys èxit, com es veurà a continuació. El 1977 només existien dues revistes que tinguessin una tirada de caràcter estatal. Una era *Opción* i l'altra *Vindicación Feminista*. Encara que de la primera tan sols en aparèixer sis números.

L'idea de crear la revista *Vindicación Feminista* va sorgir de Lidia Falcón i va prendre forma a través de converses amb la periodista Carmen Alcalde i altres dones dedicades a la creació literària com Ana M. Moix i la també periodista Marisa Híjar. Carmen Alcalde com a professional de la comunicació coincidia amb Lidia Falcón en la necessitat d'editar una publicació que servís d'espai per al debat, vehicle d'informació i denúncia sobre la situació de la dona, així com un element de coordinació en el dispers món de les organitzacions feministes.

Segons M. Ángeles Larumbe, des dels seus inicis *Vindicación* s'havia concebut com una publicació no vinculada a cap opció concreta, sinó com una edició autònoma i plural, al servei de tot el moviment feminista. També es va concebre amb una línia editorial moderna i atractiva en la seva presentació, a diferència dels òrgans de difusió dels partits d'esquerra. *Vindicación Feminista* estava inspirada en revistes del feminisme occidental com la nord-americana *Ms* o l'anglesa *Spare Rib*.⁸⁷³ En un primer moment *Vindicación* va començar a funcionar al mateix despatx professional de Lidia Falcón a Barcelona, al carrer

⁸⁷³ LARUMBE, M. Ángeles. *Una inmensa minoría*, p. 189.

de Roger de Flor de Barcelona i uns mesos més tard van llogar un pis al carrer de Nàpols, prop d'Ausiàs March. El títol de la revista estava inspirat en l'obra de Mary Wollstonecraft *Vindication of the Rights of Women* (1792). El primer número es va posar a la venda l'1 de juliol del 1976 i va ser un èxit en els ambients feministes, se'n van arribar a editar vint-i-nou números més.

A finals del 1978 la revista passava per una situació econòmica difícil (entre setembre del 1978 i l'estiu del 1979 no en sortí cap número). Per intentar salvar la situació i tirar endavant amb l'edició feminista, Lidia Falcón va entrevistar-se amb representants de partits de l'esquerra i amb els corrents del feminisme, però no va obtenir suport i el número 29 fou l'últim que s'edità. Entre el 1979 i el 1981 la majoria de les revistes de caràcter alternatiu o d'esquerra nascudes durant la Transició van desaparèixer. Revistes setmanals com *La Calle*, *El Viejo Topo*, *Transición* i *Ajoblanco* es veuran obligades a tancar en descendir-ne les vendes.

L'any 1979 la publicació *Poder y libertad* va prendre el relleu a *Vindicación Feminista*, s'editava com a revista teòrica del Partit Feminista. El primer número va sortir al carrer el juny del 1980. En l'equip de redacció hi havia Lidia Falcón, Montserrat Fernández Garrido, M. Josep Ragué, Encarna Sanahuja i Montserrat Calvó, entre d'altres. Van ser-ne col·laboradores habituals Carme Riera, M. Dolors Calvet, Carmen Sarmiento, Empar Pineda, Cristina Peri-Rosi, Magda Català i Victòria Sau. *Poder y libertad* es va començar a editar a Barcelona, però a partir del setè número va passar a tenir la seu a Madrid.⁸⁷⁴

A Catalunya, la revista feminista que va tenir més projecció i continuïtat en el temps va ser *Dones en Lluita*, sorgit com a òrgan de premsa de la Coordinadora Feminista de Barcelona. El primer número va veure la llum el desembre del 1977.⁸⁷⁵ La iniciativa va néixer impulsada per la periodista Amparo Moreno, els objectius eren fer una edició en paper que fos l'expressió màxima del moviment feminista català i que comptés amb la participació real de tots els grups de la Coordinadora. La redacció i gestió dels continguts de la

⁸⁷⁴ Ibídem, p. 258.

⁸⁷⁵ *Dones en lluita*, núm. 0 (desembre de 1977).

publicació es van encarregar a una comissió interna, anomenada Comissió del Butlletí i formada per una responsable de cada grup de dones de la plataforma.⁸⁷⁶

En l'editorial del primer número s'hi podia llegir: "Aquest butlletí és el mitjà d'expressió de tots els grups de dones. Volem que reflexi la realitat de cada un dels grups, des de les Vocalies de dones, Dones de la Universitat, dones treballadores, mares solteres, dones divorciades, etc. fins aquells grups que tenen una ideologia concreta de la problemàtica de la dona i que estan a la coordinadora."⁸⁷⁷ Durant els primers anys la publicació no presentava seccions fixes, sinó que era una amalgama de textos diversos elaborats per dones de caràcter individual: cartes, cançons, poemes, retalls de premsa, crítiques de cinema, articles que analitzaven temes concrets i, principalment, informació sobre les campanyes reivindicatives que organitzava la Coordinadora.

Els grups feministes que pertanyien a la Coordinadora també participaven en el butlletí a través d'escrits en els quals manifestaven problemes o qüestions, a més a més d'informar puntualment sobre les seves activitats. També hi havia una secció titulada: "Les oblidades per la història" en la qual es descobrien personatges femenins rellevants en la història universal i ignorats per la història oficial com Marina Pineda, Alexandra Kollontai o Caterina Albert (Víctor Català).

A poc a poc, *Dones en lluita* va començar a prendre més volada. Les voluntàries de l'equip de redacció es van renovar i es va començar a elaborar una publicació cada vegada més equiparable a una revista. A partir del número 10 el butlletí oferia un aspecte més curós, començava a estar estructurat en seccions i cada número estava concebut al voltant d'un eix temàtic (violació, sexualitat, lesbianisme, doble militància, II Jornades Catalanes de la Dona...).⁸⁷⁸ La comissió encarregada del butlletí es va convertir en un col·lectiu més estable i inicià una trajectòria pròpia i autònoma desvinculada de la Coordinadora, com

⁸⁷⁶ *Dones en lluita*, núm. 0 (desembre de 1977).

⁸⁷⁷ *Dones en lluita*, núm. 0 (desembre de 1977), p. 3.

⁸⁷⁸ Vegeu en l'annex D la imatge núm. 14.

relata Mireia Bofill: “La mateixa revista es va convertir en un grup de debat. Primer havia de ser només un butlletí per convocatòries i tot això i poc a poc es va convertir en una revista que el que feia era propiciar debats, intentar publicar més articles d’opinió, vam convocar uns quants debats al bar laSal on tothom intervenia.”⁸⁷⁹

Aquesta transformació de *Dones en Lluita* es veu reflectida en la pròpia edició de la revista, a partir d’inicis del 1981: “Actualment, davant les noves exigències i necessitats, el Col·lectiu originari ha estat ampliat, com també ho han estat les aspiracions de difusió i qualitatiu, i neix –en la seva nova etapa– la revista que avui us presentem. Pretenem una vinculació més gran amb tot el moviment feminista i amb les dones en general, cosa impossible d’assumir des de l’antic plantejament.”⁸⁸⁰ En aquesta segona etapa el col·lectiu que coordinava la revista es va transformar en una cooperativa, oberta a totes les dones que hi volguessin participar, i el seu finançament va passar a dependre de les aportacions de les sòcies cooperativistes i de les subscriptores.⁸⁸¹ La pròpia inèrcia de la revista féu que el nucli de dones que ho gestionava es convertís en una organització, amb el mateix nom de la revista: Dones en Lluita, i que cap a finals del 1981 es traslladessin a un local del carrer de Cervantes número 2 de Barcelona.

Encara que s’havia iniciat com un butlletí informatiu de la Coordinadora Feminista, *Dones en Lluita* es va convertir en el principal mitjà de comunicació del moviment feminista català pel seu abast i perquè va ser la publicació

⁸⁷⁹ Entrevista a Mireia Bofill Abelló.

⁸⁸⁰ *Dones en Lluita*, núm. 0, II època (març-abril de 1981), p. 45.

⁸⁸¹ El col·lectiu de redacció que figura en la nova etapa, iniciada el 1980, estava format per: M. José Aubet, Mireia Bofill, Carmen Cuenca, Joana Gallego, Carmen Jordán, M. Jesús Izquierdo, Yolanda Marco, Eulàlia Petit i Victòria Sendón de León. Durant els anys posteriors el grup va canviar, així el juliol del 1982 trobem formant part del col·lectiu a: M. José Aubet, Àngela Cadenas, Carmen Cuenca, Rosa Franquet, Joana Gallego, M. Jesús Izquierdo, Yolanda Marco, Eulàlia Petit i Verena Stolcke. Coneixem l’equip de redacció de l’última etapa de l’any 1983: Maria José Aubet, Àngela Cadenas, Carmen Cuenca, Rosa Franquet, Joana Gallego, Yolanda Marco, Marta Marín, Margarita Maguregui, Luisa Fortes, Montse Sabater i Margarita Ramon.

feminista que va mantenir-se entre el públic més temps, fins al juny del 1983, quan es va publicar l'últim número.

Altres associacions feministes també van començar a tirar endavant publicacions de caràcter informatiu i amb una pretensió mensual, com l'Associació Catalana de la Dona que va iniciar el butlletí *Emancipació*, el primer i únic número del qual tenim constància és del març del 1977⁸⁸², i també *Endavant*, un butlletí de caràcter intern, que tampoc va anar més enllà del primer exemplar. Ja s'ha esmentat que LAMAR va elaborar dos números de la revista *Lamar de dones* i que *Mujeres Libres* va publicar una revista sota el mateix nom del grup. Les vocalies de dones també van realitzar els seus propis fulls informatius, sovint amb mitjans precaris i gràcies al treball voluntari de les associades.

⁸⁸² Vegeu en l'annex D la imatge núm. 15.

6. VELS DESAFIAMENTS, NOVES INQUIETUDS

“Vells desafiaments, noves inquietuds” marca l’últim capítol del gruix del treball de camp sobre el moviment feminista a Catalunya durant la Transició. S’ha escollit aquest títol perquè sintetitza les característiques que van singularitzar el moviment feminista durant la primera meitat de la dècada dels anys vuitanta. Vells desafiaments perquè en arribar al final dels anys setanta encara quedaven pendents reivindicacions essencials per als drets de les dones com la promulgació d’una llei del divorci i la despenalització de l’avortament, però també perquè el mateix moviment feminista continuava imbuït per les sempiternes discussions sobre única o doble militància. I noves inquietuds perquè a partir de les Jornades de Granada aflora un nou corrent ideològic: el feminisme de la diferència que es materialitza en la formació de nous col·lectius, anomenats independents.

Com tot moviment social, el feminisme també ha tingut els seus temes de polèmica interna. El debat entre igualtat i diferència ha estat molt present en la filosofia feminista, i ha arribat fins als nostres dies. No és la missió d’aquesta investigació aprofundir en les aportacions filosòfiques i les interpretacions crítiques que han sorgit amb posterioritat fruit d’aquesta dualitat de conceptes. Una dualitat que, com han apuntat diverses autores, no és tan dialèctica com pot semblar a primera instància. El que es pretén en les properes línies és situar el debat sobre el feminisme de la diferència en el context en el qual va emergir a l’Estat espanyol i observar quines conseqüències va tenir en les pràctiques i les idees del mateix moviment.

La discussió entre si els grups feministes havien de col·laborar amb els partits d’esquerra o mantenir-se autònoms, ja havia aflorat durant les I Jornades d’Alliberament de la Dona del 1975 i s’havia manifestat amb més força en el transcurs de les I Jornades Catalanes de la Dona del 1976. El debat entre el feminisme socialista i el radical es va aguditzar amb el temps i va fer la seva màxima aparició a les II Jornades Estatals de la Dona de Granada el desembre del 1979. Així doncs, no era una temàtica nova, com han apuntat diversos estudis, sinó una problemàtica que havia estat tema de confrontació entre les

diverses organitzacions feministes des de l'inici de la lluita feminista, radicalitzada sobretot pel context polític en el qual es va desenvolupar el feminisme a l'Estat espanyol: el trànsit d'un règim dictatorial a un sistema democràtic.

La majoria dels estudis sobre el feminisme de la Transició situen les jornades de Granada com a un temps d'impàs que marca un punt i a part en la trajectòria del moviment.⁸⁸³ Així, per exemple, Elena Grau estableix una periodització sobre la història del moviment feminista espanyol dividida en quatre etapes: entre el 1965 i el 1975, la gestació del moviment de dones; entre el 1975 i el 1979, l'eclosió; entre el 1979 i el 1982, el moment de crisi, i entre el 1982 i el 1988, l'existència d'un feminisme difús, institucionalització d'una part del moviment i diversificació d'un altre.⁸⁸⁴ Pilar Folguera també situa en les jornades celebrades a Granada el clima de confrontació entre els diferents corrents feministes.⁸⁸⁵

El clima de polarització que presentava el moviment feminista també s'ha d'ubicar en el context més general de desencant polític que vivia la societat catalana i espanyola. La política de pacte de la transició democràtica va suposar un fre important per a les reivindicacions de les dones, que van ser espectadores de com les seves demandes eren sistemàticament relegades a un segon pla, en pro de l'estabilitat democràtica. La consolidació d'un model de transició democràtica basat en el consens va anar en detriment de les expectatives inicials dipositades per les feministes en les forces de l'esquerra antifrancista, fet que va provocar un progressiu distanciament entre el moviment feminista i les organitzacions polítiques.⁸⁸⁶

En el període comprès entre el 1975 i el 1979, el temps que va transcórrer entre una trobada encara clandestina a Madrid i les Jornades de Granada,

⁸⁸³ DUCH, Montserrat. "El movimiento feminista", p. 257-271.

⁸⁸⁴ GRAU BIOSCA, Elena. "De la emancipación", p. 673-683.

⁸⁸⁵ FOLGUERA, Pilar. "Democracia y cambio social. De la democracia representativa a la democracia paritaria (1975-1996)", a GARRIDO, Elisa (ed.). *Historia de las mujeres en España*. Madrid: Síntesis, 1997, p. 549-571.

⁸⁸⁶ AGUSTÍN PUERTA, Mercedes. *Feminismo: Identidad personal*, p. 361.

s'havia generat un activisme feminista, amb molt d'impuls i amb molta projecció social, expansiu i extensiu en la creació de grups que van profunditzar teòricament i van intervenir políticament a través de les campanyes reivindicatives. Durant aquesta mitja dècada el moviment feminista també va realitzar un procés d'introspecció, es van generar debats a l'interior dels grups sobre la seva pròpia naturalesa i això va generar teoria i filosofia feministes. En un context cada vegada més complex, el moviment feminista va aconseguir legitimar-se des del punt de vista social gràcies al fet de ser un referent per a moltes dones, encara que moltes d'elles no s'identifiquessin com a feministes.

També s'ha d'apuntar que no totes les experiències del moviment havien estat positives, ja l'any 1978 havien desaparegut alguns grups catalans com ANCHE o LAMAR, d'altres havien patit escissions com el Col·lectiu Feminista i crisis internes com la de l'Associació Catalana de la Dona. La Coordinadora Feminista de Barcelona havia vist minvades les seves forces d'acció col·lectiva ja que el nombre de grups integrats s'havia vist reduït dràsticament la tardor del 1979. Per aquests motius la coordinadora es plantejava renovar-se i obrir un període de discussió amb la finalitat d'integrar nous grups i tornar a convertir-se en el punt d'unió del moviment feminista català.⁸⁸⁷

Així doncs, les Jornades de Granada van tenir lloc en un clima general que, entre l'esquerra, es va caracteritzar com de desencant, produït després de les segones eleccions legislatives i les primeres municipals, que havien donat com a resultat una reforma en el procés de transició respecte al règim franquista i no una ruptura com anhelaven els grups d'oposició democràtica, sobretot els d'esquerra radical.⁸⁸⁸ A aquest clima de desencís vers la Transició, s'hi sumava, en el si del moviment feminista, una situació de cansament per les discussions recurrents i sense sortida teòrica sobre aspectes com la doble militància entre partits i organitzacions feministes autònomes, així com una sensació de desgast

⁸⁸⁷ *Dones en Lluita*, núm. 12 (octubre-novembre de 1979).

⁸⁸⁸ CASTELLANOS, José Antonio. "De consensos, rupturas", p. 154-178. LAIZ, Consuelo. *La lucha final*.

de les energies de les militants. En aquest ambient va aparèixer amb força i creant polèmica el feminisme de la diferència.⁸⁸⁹

6.1. II JORNADES ESTATALS DE LA DONA: EL FEMINISME DE LA DIFERÈNCIA

Les II Jornades Estatals de la Dona van tenir lloc el desembre del 1979 a Granada i van estar impulsades per la Coordinadora Feminista de l'Estat espanyol.⁸⁹⁰ L'organització va anar a càrrec de l'Assemblea de Dones de Granada i van assistir-hi unes tres mil participants, entre les quals Empar Pineda, Montserrat Roig, M. Dolors Calvet, Pilar Bravo, M. Jesús Izquierdo i Gretel Amman. De Catalunya, també hi van participar representants del Partit Feminista, del Casal de la Dona de Barcelona, de la Secretaria de la Dona de Comissions Obreres i del grup DAIA. Segons relata M. Ángeles Larumbe, a diferència del que va ocórrer en les I Jornades Catalanes de la Dona, en aquestes no es va admetre la presència d'homes ni en el ple ni en les comissions de treball. Tampoc es van editar els materials complets de les jornades, de manera que comptar amb ells i analitzar-los resulta difícil.⁸⁹¹

L'obertura de les Jornades, que tenien lloc a l'Auditori Manuel de Falla, va fer-se el dia 7 de desembre i van tancar-se el dia 9. Durant tres dies els debats i les reflexions van presidir les intenses sessions del matí i de la tarda. Les organitzadores van repartir un dossier confeccionat amb vint-i-set ponències que els diferents grups assistents havien enviat prèviament, però finalment durant el transcurs de la trobada es van arribar a presentar un total de quaranta comunicacions. Els temes tractats van ser: l'avortament, la planificació familiar, la maternitat, el matrimoni, l'acció sindical, el treball, la legislació, els mitjans de comunicació, l'educació, la sexualitat, el lesbianisme i la lluita de classes.⁸⁹²

⁸⁸⁹ AMORÓS, Celia. *Tiempo de feminismo*, p. 417.

⁸⁹⁰ Vegeu en l'annex D la imatge núm. 17.

⁸⁹¹ LARUMBE, M. Ángeles. *Las que dijeron no*, p. 210-217.

⁸⁹² Ídem.

Les jornades van ser dissenyades a semblança del funcionament dels congressos dels partits polítics. Aquest tipus d'organització va aixecar les crítiques de molts grups que acusaven les feministes de doble militància, sobretot dels partits extraparlamentaris, de manipulació dels espais de la trobada i de voler liderar les discussions i utilitzar la xarxa del moviment feminista per fer política partidista. Lola G. Luna afirma que aquest centrisme partidista en el moviment feminista va provocar desconfiança i, per això, diversos col·lectius van començar a anomenar-se independents. Era una manera d'identificar-se com a un moviment social autònom. Els grups independents en la pràctica organitzativa eren assemblearis i s'oposaven a l'estructura jeràrquica i a les estratègies definides pels partits polítics, en què els problemes de les dones eren oportunistes i no una clara prioritat de lluita.⁸⁹³

Les jornades de Granada van tenir una incidència més aviat negativa en el desenvolupament del moviment feminista.⁸⁹⁴ Durant les jornades es va aguditzar la divisió entre el feminisme de la igualtat i el feminisme de la diferència. El crit de rebel·lió de les feministes independents, que van reunir-se en espais paral·lels als oficials de les jornades, va generar unes profundes discrepàncies que van impossibilitar arribar a uns acords mínims per a l'articulació d'una plataforma política feminista i confeccionar unes conclusions unitàries com havia succeït en les Jornades Catalanes del maig del 1976.

Davant de les feixugues teoritzacions sobre la relació entre el patriarcat i el capitalisme, el feminisme i els partits polítics, hi havia un sector del moviment que creia que s'havien d'elaborar noves fórmules específicament femenines de debat i de comunicar-se, de transformar les trobades feministes en una festa que trenqués amb els rígids esquemes d'unes programacions i uns continguts marcats per la petjada jeràrquica dels partits. Per això, es van organitzar sessions de discussió paral·leles a les establertes en el programa oficial de la trobada i en el mateix Auditori Manuel de Falla es van encetar nous debats, als passadissos, que van aplegar un gran nombre de dones. Es va parlar

⁸⁹³ LUNA, Lola G. "De la emancipación a la insubordinación", p. 27-36.

⁸⁹⁴ FAGOAGA, Concha i LUNA, Lola G. «Notas para una historia», p. 453-462.

de temes com la sexualitat, les relacions personals, el qüestionament del sistema de poder, de les jerarquies, etc.

Una de les ponències més aplaudida i que va marcar el sorgiment del concepte de “diferència” va ser la de Gretel Amman. Amman va prendre la paraula al gran vestíbul de l’edifici on tenien lloc les jornades i va realitzar una exposició crítica amb les feministes marxistes, per assenyalar la insuficiència de les seves anàlisis teòriques, que per a ella mai podrien constituir una interpretació vàlida per a l’alliberament de les dones. Al mateix temps Amman va introduir en el seu discurs el terme “diferència” a partir del qual es plantejava un gir conceptual en relació amb la idea marxista de contradicció.⁸⁹⁵

Encara que la paraula “diferència” va prendre rellevància a partir de la intervenció de Gretel Amman, el mot ja havia estat utilitzat per les feministes radicals, en concret pel grup LAMAR, el 1977. Amman ja havia exposat abans la ponència: “Desde el lesbianismo: contra la nueva moral feminista” en l’espai oficial de les jornades. Tanmateix, va decidir presentar una segona comunicació en la qual afirmava que les dones s’havien de separar dels homes ja que només d’aquesta manera podrien avançar individualment i col·lectivament en el seu descobriment diari. Les dones no podien separar la seva pràctica, la seva vida privada, de les teories i les anàlisis.⁸⁹⁶ En definitiva, perquè el feminisme no

⁸⁹⁵ La millor manera d’observar aquesta aposta de Gretel Amman per definir les relacions entre dones i homes és reproduint una part de la seva intervenció: “Para mí, el término correcto que define las relaciones hombres-mujeres es «diferencia». El concepto «contradicción» implica una necesidad y dependencia de ambas partes para su definición, que no conlleva el término «diferencia». Algo diferente, distinto a otra cosa, no necesita de la otra parte para ser definido, sino que lleva su propia definición. El término «diferencia» abarca todos los terrenos posibles existentes y no se limita al terreno económico. Implica también juntarse o separarse consciente y voluntario, cuestión ésta que no se cumple en el término «contradicción», puesto que los contrarios se necesitan para existir. El término «diferencia», además, no interpreta el nacimiento de un elemento a partir de otro, sino que da por sentada de hecho la existencia de ambos elementos [...]. La mujer es diferente al hombre. Por lo tanto yo no reivindicaré la igualdad con el hombre, sino buscaré mis propios caminos.” Ponència de Gretel Amman a les Jornades de Granada, publicada a la revista *Laberint*, núm. 25 (1995).

⁸⁹⁶ Gretel Amman a *Laberint*, núm. 25 (1995).

reproduís els esquemes de l'ordre patriarcal, era essencial que la dona partís de si mateixa. Les feministes de la diferència reivindicaven els plaers del cos i del coneixement. Com sosté Celia Amorós, d'alguna manera van transformar la premissa "el que és personal és polític" en "el polític és personal", i d'aquí a la política en primera persona de què parlarien les feministes italianes uns anys més tard.⁸⁹⁷

El tema central de la teoria de la diferència era que la psique de les dones, és a dir, la seva vida interior i les seves emocions, i fins i tot els seus valors, eren intrínsecament diferents als dels homes. Per al feminisme de la diferència, les dones presentaven una visió diferent i conferien una importància diferent a la construcció social de la realitat, perquè diferien dels homes no només en els seus interessos bàsics sinó en els processos generals de consciència i individualitat; per tant, aquesta diferència marcava la vida emocional de la societat femenina, però també la seva projecció social, ja que els models de relació que establien amb l'altre sexe i amb el seu eren el resultat de construccions culturals.

Amb el feminisme de la diferència s'obria una nova línia de reflexió que apostava per l'autoconsciència, l'autoajuda i, sobretot, la defensa de la militància única. Criticava les formes organitzatives existents en el moviment feminista com a no representatives de les dones per estar estructurades jeràrquicament, seguint el model de les organitzacions polítiques. El feminisme de la diferència propugnava una ruptura radical dels cànons establerts i proposava la cerca de noves formes de discussió i de comunicació específicament femenines, i la transformació de les trobades feministes en una festa per alliberar-les de la petjada patriarcal des de la qual s'havien concebut i organitzat.

El més significatiu, per les seves implicacions polítiques, és que el feminisme de la diferència feia un al·legat rotund contra el feminisme de la igualtat. De fet, després de les Jornades de Granada, les reaccions contràries no es van fer esperar i amb elles la polèmica, que es va concretar, a partir d'aquest

⁸⁹⁷ AMORÓS, Celia. *Tiempo de feminismo*, p. 419.

moment, en dos blocs enfrontats: el feminisme de la igualtat enfront del feminisme de la diferència. En el corrent de la igualtat, s'hi emmarcaven tant les defensores de la doble militància, afiliades als partits polítics parlamentaris i extraparlamentaris, i a sindicats com CCOO i UGT, com les dones que havien optat per una militància única enquadrades en el Partit Feminista. Totes centraven la seves activitats en les estructures de coordinació creades pel moviment feminista i les seves accions es desenvolupaven en les campanyes reivindicatives per a l'obtenció d'una llei de divorci, d'avortament, igualtat en l'accés al treball i igualtat salarial, i també en les campanyes de denúncia contra la violència masclista.⁸⁹⁸

El feminisme de la diferència espanyol denota una forta influència tant del feminisme francès com de l'italià. S'inspira en Luce Irigaray per fer una crítica global del pensament patriarcal que margina i oprimeix la diferència. Amb el pensament italià comparteix el seu explícit rebuig de la igualtat i la seva aposta per l'*affidamento*, i la figura de la mare simbòlica com a pilars d'una política de dones i la construcció d'una identitat femenina.

Però, tornant a la trobada de Granada, l'experiència d'intercanvi de situacions personals i col·lectives entre les tres mil dones va oferir un marc variat d'interpretacions, irreductible a esquemàtiques definicions o nomenclatures precises, i va mostrar una vitalitat clara. Tot i aquesta vitalitat teòrica del feminisme, la trobada va suposar el principi d'una desmobilització i d'un cert desencant per part de les militants; tot i que els grups feministes no van deixar de treballar per a l'alliberament de les dones.

El trencament entre el feminisme de la igualtat i el de la diferència va impossibilitar la redacció de les conclusions finals de les Jornades de Granada, fet que va oficialitzar la ruptura. El que sorprèn és que el moviment feminista va ser capaç de continuar vehiculant grans mobilitzacions durant els anys vuitanta a favor de la llei del divorci i de la llei de l'avortament. Així doncs, la inexistència d'una estructura organitzativa comuna per al moviment feminista

⁸⁹⁸ LARUMBE, M. Ángeles. *Las que dijeron no*, p. 210-217.

no va impedir el desenvolupament d'intenses accions col·lectives, encara que no ho serien tant com les produïdes en els anys setanta.

Després de la trobada de Granada moltes dones van decidir començar a organitzar-se pel seu compte i van assumir col·lectivament el nom d'independents. La qualificació d'"independent" no era nova, ja s'utilitzava dins del moviment des d'abans del 1979 per distingir aquelles dones que no militaven en cap organització política; així, per exemple, tenim notícia del grup de Feministes Independents de Barcelona, que van participar en la convocatòria de la manifestació en contra de la violació d'Antònia España el setembre del 1977. És, però, a partir del desembre del 1979 quan el terme "independent" serà assumit pel sector del feminisme de la diferència com un senyal d'identitat global.⁸⁹⁹

La primera trobada de feministes independents va celebrar-se a la Universitat de Barcelona l'octubre del 1980 amb l'assistència d'unes 2.500 dones.⁹⁰⁰ En els anys posteriors es van anar realitzant més jornades que agrupaven els grups independents de tot el territori espanyol: a Vigo (1981), Sant Sebastià (1982), València (1983), Madrid (1984), i l'última trobada va ser en una localitat de Ciudad Real: Las Lagunas de Ruidera (1986). Aquest últim encontre va suposar la dissolució del corrent independent després que els grups van constatar la seva falta de forces, d'objectius i de perspectives comunes. Segons Encarna Sanahuja, el debat i les posicions confrontades entorn del lesbianisme com a opció política van fracturar el grup de feministes independents catalanes, mentre que les feministes independents del País Basc i les de Madrid van continuar sota la denominació de Feministes Autònomes.⁹⁰¹

El feminisme independent es va convertir en un paraigua sota el qual es van protegir diferents tendències: radicals, reformistes, lesbianes separatistes,

⁸⁹⁹ SANAHUJA YLL, Encarna. "Vivències del feminisme dels 70", a ARACIL, Rafael; MAYAYO, Andreu i SEGURA, Antoni (ed.). *Memòria de la Transició a Espanya i a Catalunya. Els joves de la Transició*. Barcelona: Edicions de la Universitat de Barcelona, 2003, p. 181-188.

⁹⁰⁰ Vegeu en l'annex D la imatge núm. 18.

⁹⁰¹ SANAHUJA YLL, Encarna. "Vivències del feminisme dels 70", p. 181-188.

dones a títol individual, i diverses exmilitants de partits polítics. Això dificultava el debat i la producció intel·lectual. La diversitat de plantejaments que aportaven els grups feministes o les dones a títol individual era enorme, però hi havia present una inquietud comuna entorn al problema de la diferència sexual.⁹⁰² Així, si s'analitzen les ponències de les successives jornades es troba en totes el fil conductor de la diferència sexual.⁹⁰³ Per observar els interessos de les feministes independents cal veure'n els objectes de debat: l'autoconsciència, les relacions personals (gelosia, dependències de parella), el poder, la maternitat (relacions i educació dels fills i filles), la sexualitat (lesbianisme, bisexualitat, autoerotisme), la cultura feminista (llenguatges, poesia, bruixeria, astrologia) i la bogeria específica de les dones, però també el nacionalisme, l'ecologisme, la violència i l'energia nuclear.

Ha resultat més complex poder definir l'evolució tant del feminisme independent com dels grups que s'hi van sentir identificats i que van aportar noves visions i debats al feminisme, ja que com va afirmar Lola G. Luna la majoria de les ponències i altres documents no van ser mai publicats, o bé per manca de recursos, com els de les I Jornades Feministes Independents (Barcelona, 1980) o bé perquè no van ser recollides en la publicació oficial de l'organització de les II Jornades Catalanes de la Dona (1982). De fet, en la consulta de les ponències presentades a les II Jornades Catalanes de la Dona que s'ha fet a través del fons personal de Dolors Palau Vacarisses, dipositat a l'Arxiu de la Biblioteca del Pavelló de la República, no s'hi ha localitzat la ponència presentada per Gretel Amman en aquesta trobada.

Tot i que es van produir intents de teorització en les trobades d'independents, també és cert que, al mateix feminisme de la diferència, li va resultar difícil elaborar una proposta teòrica profunda sobre si mateix. Es té constància que en les III Jornades d'Independents del 1982, celebrades a Sant Sebastià, els temes proposats eren: la noció i les característiques del feminisme independent, la sexualitat i el lesbianisme, la dona i la nacionalitat, i el

⁹⁰² GIL, Silvia L. *Nuevos feminismos*, p. 147.

⁹⁰³ LUNA, Lola G. "De la emancipación a la insubordinación", p. 27-36.

feminisme de la diferència.⁹⁰⁴ En les IV Jornades es va debatre especialment el feminisme independent davant del poder. Aquesta preocupació havia començat a emergir des de l'arribada del PSOE al govern central i davant la vinculació de les militants independents a les noves institucions per a la promoció de la dona que s'impulsaven, en concret, per a la creació de l'Instituto de la Mujer. En les VI Jornades Independents, i últimes, l'Assemblea de Feministes Independents de Barcelona exposava: "La voluntad de recuperar nuestra identidad, tanto interior como exterior, ha conducido a la elaboración de la teoría feminista a partir de nuestra propia existencia [...]. En un vaivén entre la posibilidad y el deseo proponemos, como investigadoras, desde nuestro cuerpo con conciencia feminista e inmersas en lo que nos rodea, escuchar todo lo que surge de la simbiosis entre la vivencia del Feminismo a partir de nuestro cuerpo y la reelaboración de cada experiencia."⁹⁰⁵

És a dir, l'experiència femenina a partir del cos de dona permetia elaborar una teoria i una reflexió feministes concretes. Cal recordar, per exemple, que les representants del feminisme de la diferència francès, com Hélène Cixous i Luce Irigaray, consideraven la qüestió de la diferència com a central en el procés d'alliberament de la dona, ja que per a elles la masculinitat ho controlava tot, fins i tot la subconsciència femenina i, per tant, el llenguatge, que només era capaç d'expressar el món en masculí.⁹⁰⁶ Per desafiar el cosmos dominat pels homes, proposaven estratègies com escriure infringint les regles de la sintaxi, fent jocs de paraules com a pràctica per desafiar el coneixement masculí.

La tendència del feminisme independent va ser important a Catalunya, tant per l'articulació del pensament de la diferència com per la participació dels grups en les campanyes per la despenalització de l'avortament i contra les agressions a les dones. El feminisme independent va ser present a Barcelona; primer, a través del Grup de Feministes Independents que es reunien al Casal

⁹⁰⁴ *Dones en Lluïta*, núm. 3, II època (maig de 1982).

⁹⁰⁵ LUNA, Lola G. "De la emancipación a la insubordinación", p. 27-36.

⁹⁰⁶ LARUMBE, M. Ángeles. *Una inmensa minoría*, p. 135.

de la Dona i, posteriorment, va estar representat per l'Assemblea de Feministes Independents, grup que va participar en les II Jornades Catalanes de la Dona i en les III Jornades Estatals.

El 1984 Gretel Amman i Lola Majoral van obrir a casa seva —al carrer Rosselló, número 256 de Barcelona— el “Centro” o Centre d’Estudis de la Dona, espai vinculat al feminisme independent, que recollia l’esperit de l’anterior Casal de la Dona, del carrer Cardenal Casañas. Aquest nou enclavament feminista recollia l’esperit del feminisme independent i volia ser un espai de debat obert, centre de documentació, d’arxiu de material i de recerca feminista i lesbiana. Des del “Centro” es van crear connexions i intercanvis amb París, Berlín, Suïssa i els Estats Units; es van promocionar sortides de dones a encontres europeus com la Trobada d’Historiadores Feministes a Bonn i també a les trobades de feministes independents del territori espanyol. Del “Centro” en va néixer el 1985 la Red de Amazonas, concebuda com un servei d’enllaç, d’intercanvi d’informació i de connexions de i per a lesbianes d’arreu del món. La Red de Amazonas va ser presentada per l’Assemblea de Feministes Independents a les últimes jornades a Las Lagunas de Ruidera.⁹⁰⁷

⁹⁰⁷ “El Centro de Estudios de la Mujer/El Centre d’Estudis de la Dona”, al Centre de Documentació de Ca la Dona.

6.2. II JORNADES CATALANES DE LA DONA: NOVES INQUIETUDS

Els dies 29, 30 i 31 de maig del 1982 es van celebrar al Palau de Congressos de Montjuïc les II Jornades Catalanes de la Dona, feia sis anys que s'havien celebrat les primeres. El lema de la convocatòria era: "Dona, les II Jornades Catalanes de la Dona, són les teves jornades. T'esperem."⁹⁰⁸

1976. Mes de maig. Paranimf. Moltes dones es troben per primera vegada a Catalunya per descobrir o afirmar el seu feminisme. Maig inoblidable per a totes, punt de partida de molts grups de Dones, de moltes lluites, de moltes amistats, de moltes victòries i moltes reivindicacions pendents.

1982. Mes de maig. Palau de Congressos. Moltes dones ens trobarem, malgrat, com sempre, moltes dificultats, per analitzar, reflexionar i intercanviar experiències.

Aquesta idea ens ballava al cap ja fa molts mesos; cada vegada que ens trobàvem alguna dona ho suggeria, i aquesta vegada ens hem decidit. Ha passat massa temps sense trobar-nos sense posar sobre la taula tots els canvis, les aportacions, les experiències de tot tipus que les dones de Catalunya hem anat fent de mica en mica i fa molt temps que no ens trobem i tranquil lament debatim, parlem, ens expliquem el que fem, el que pensem, intentem revitalitzar les nostres idees i les nostres experiències per a seguir endavant, per a sentir que el feminisme en tota la seva diversitat segueix tan viu i subversiu com sempre.

La preparació de les II Jornades Catalanes de la Dona havia sorgit com a una proposta de l'Ajuntament de Barcelona d'organitzar activitats a l'entorn de

⁹⁰⁸ UB. CRAI. Arxiu de la Biblioteca del Pavelló de la República. Fons personal de Dolors Palau Vacarisses. Tríptic de les II Jornades Catalanes de la Dona (Barcelona, 29-31 de maig de 1982). Vegeu en l'annex D la imatge núm. 19.

la qüestió de les dones.⁹⁰⁹ La iniciativa va ser recollida pels grups que es reunien a l'entorn de la Coordinadora Feminista de Barcelona i van formar una comissió gestora per endegar unes segones jornades d'àmbit català. En un primer moment la previsió era celebrar-les a la Universitat de Barcelona, però no els van cedir les instal·lacions, al·legant que no eren un grup vinculat al món universitari, i, finalment, es van organitzar al Palau de Congressos de Montjuïc, que era un espai municipal.⁹¹⁰

Alguns grups, com Dones en Lluïta, van rebre amb hostilitat la notícia de la convocatòria d'una trobada feminista perquè creien que s'havia fet amb poc temps i que això perjudicava l'establiment d'un debat profund sobre el moviment feminista ja que les organitzacions no es podrien preparar les ponències i la informació no arribaria amb prou temps als grups de les comarques catalanes.

Les II Jornades, igual que les del maig del 1976, estaven organitzades en eixos temàtics als quals els diferents grups i dones a títol individual havien fet aportacions de ponències. Els temes centrals eren: sexualitat; vocalies i centres de dones; maternitat; família; feminisme i política; dona i treball; dona i salut; alliberament personal i lluita feminista; avortament, i dona, història i cultura. A diferència de la gestió de les primeres, en què totes les ponències tenien lloc al mateix temps a la sala del paraninfo de la Universitat de Barcelona, en aquestes jornades les sessions es feien simultàniament.

En aquesta segona trobada de dones d'àmbit català, a més a més d'incidir en els temes ja tractats el 1976, les participants van abordar noves temàtiques com l'autoconsciència i les categories de sexe i gènere. La necessitat de reflexionar al voltant d'eixos ja exposats en les I Jornades evidenciava que encara quedaven moltes fites pendents, com la despenalització de l'avortament. El sorgiment de nous plantejaments era fruit de l'obertura de noves línies de

⁹⁰⁹ L'Ajuntament de Barcelona hi va participar amb una aportació d'un milió de pessetes i la Diputació de Barcelona amb 500.000; la Generalitat no va donar suport a la gestió de les II Jornades Catalanes de la Dona.

⁹¹⁰ *Dones en Lluïta*, núm. 3, II època (maig de 1982).

pensament que s'havien produït en el si del moviment des de les jornades de Granada, influenciat per les idees del feminisme de la diferència.

La majoria de dones entrevistades no ha conferit una importància rellevant a la trobada del maig del 1982. Moltes no recorden aquestes jornades o no les ubiquen en el temps, d'altres les qualifiquen com d'una iniciativa més institucionalitzada que no del mateix moviment feminista. La participació aproximada s'ha establert en unes dues mil dones. Les cròniques de l'esdeveniment només van ser recollides per la premsa feminista, en concret per la revista *Dones en Lluita*, i van ser pocs els mitjans de comunicació que se'n van fer ressò.⁹¹¹ Per aquest motiu, tot i disposar de les ponències presentades, ha resultat difícil establir l'impacte polític i social que van generar. El que està clar és que, en cap cas, van tenir la mateixa repercussió que les I Jornades Catalanes de la Dona.

La realitat és que aquestes segones jornades catalanes arribaven en un moment de descoordinació dels grups i de baixa mobilització reivindicativa i de protestes socials. El moviment estava força atomitzat. Les vocalies de dones havien evolucionat i moltes s'havien convertit en casals de la dona i s'havien especialitzat en la difusió d'informació sobre sexualitat i planificació familiar. Des de finals dels anys setanta els nuclis feministes catalans havien concentrat les seves accions en la reivindicació de centres de planificació familiar a les seves ciutats, com va succeir a Tarragona, Lleida, Girona, Manresa i Sabadell; localitats on es van obrir centres de planificació entre els anys 1980 i 1982.

La demanda de drets sexuals i reproductius representava la lluita unitària del moviment feminista, a la qual se sumava la denúncia de les agressions físiques i sexuals. Les taules de les II Jornades Catalanes de la Dona dedicades a la sexualitat i a l'avortament van gaudir de molta assistència. En la

⁹¹¹ L'escriptora Teresa Pàmies va publicar un article al diari *Avui* (18 de juny de 1982) amb el títol "La por al feminisme". En aquest article Pàmies feia notar com cap mitjà de la premsa escrita, a part de l'*Avui*, havia informat d'un acte que havia reunit a més de dues mil dones al Palau de Congressos de Montjuïc i, per a Pàmies, la raó era la por i el desconcert que causava el feminisme.

sessió sobre la interrupció voluntària de l'embaràs es va subscriure un acord basat en tres punts: en primer lloc, la necessitat de comprometre a l'Administració pública i a totes les forces polítiques i socials en la informació i en la lluita pel dret a l'avortament; en segon lloc, la urgència de plantejar al conjunt del moviment feminista un debat sobre la significació i els aspectes ideològics de l'avortament, i, finalment, el plantejament de noves formes de lluita per aconseguir la imposició pràctica del dret a la interrupció voluntària de l'embaràs.⁹¹²

Pel que fa a grups no es disposa de les dades de les organitzacions assistents, però sí de les que van presentar ponències. Entre els grups participants hi havia el Partit Feminista que, a través de militants com Lidia Falcón, Encarna Sanahuja, M. Josep Ragué i Pilar Altarriba, aportava ponències als eixos de sexualitat i maternitat. L'Associació Catalana de la Dona va presentar una comunicació sobre els tribunals de família que s'havien creat amb l'aprovació de la llei del divorci del 1981. També es té constància de la participació del Bloc Feminista de Tarragona, del Grup de Dones de Santa Perpètua de la Mogoda, de l'Associació de Dones de Sant Feliu de Llobregat i de l'Assemblea de Dones Nacionalistes d'Esquerres, la qual va plantejar el tema de dona i nació, i la vinculació entre feminisme i nacionalisme.

Un grup de dones de les facultats de Geografia i Història, de Filosofia i Ciències de l'Educació i de Psicologia de la UB va aportar una comunicació sobre la situació i la problemàtica de les dones a la universitat. La realitat era que gràcies a l'esforç de les professores vinculades al moviment d'alliberament de la dona, el feminisme també va trobar el seu espai en el món acadèmic. Un exemple és la creació del Centre d'Investigació Històrica de la Dona (CIHD) que va començar a funcionar el 1982 com a secció autònoma del Centre d'Estudis Històrics Internacionals (CEHI) de la UB. El CIHD va ser el primer centre universitari de l'Estat espanyol especialitzat en Història de les Dones i s'impulsà amb l'objectiu de desenvolupar una tasca d'investigació i debat sobre

⁹¹² UB, CRAI. Arxiu de la Biblioteca del Pavelló de la República. Fons personal de Dolors Palau Vacarisses. Ponències II Jornades Catalanes de la Dona (Barcelona, 29-31 de maig de 1982).

el protagonisme i l'experiència històrica femenina. El CIHD va estar dirigit per la Dra. Mary Nash del Departament d'Història Contemporània de la UB i hi col·laboraven especialistes procedents de diversos departaments i facultats de la mateixa universitat. Fou el primer centre de l'Estat espanyol que, a partir de l'any 1988, va oferir la possibilitat de cursar un postgrau de tercer cicle en Història de les Dones.⁹¹³

6.2.1. FEMINISME I PACIFISME: DONES ANTIMILITARISTES (DOAN)

En el marc de les II Jornades Catalanes de la Dona, arran d'una ponència presentada per Neus Català, republicana supervivent del camp de concentració nazi de Ravensbrück, i després d'un debat i una discussió sobre el pacifisme i d'elaborar conjuntament un manifest antimilitarista, es creava el grup feminista Dones Antimilitaristes (DOAN). Aquesta organització va fer seu el lema: "Ni guerra que ens destrueixi ni pau que ens oprimeixi".⁹¹⁴ DOAN va sorgir estretament lligada a l'experiència de les activistes de la base de Greenham Common en favor del pacifisme i en contra de la cursa d'armament, de l'amenaça nuclear, dels exèrcits i de la guerra.⁹¹⁵

S'ha de tenir en compte que a principis dels anys vuitanta una bona part dels i de les militants dels moviments ecologistes i feministes van passar a participar en els moviments anti-OTAN i en les organitzacions antimilitaristes i pacifistes. Això s'explica per la sensibilització social que a principis de la dècada dels anys vuitanta es va produir arran d'una possible guerra entaulada amb armes nuclears.⁹¹⁶ Cal tenir en compte que el context era d'escalada mundial d'armament entre els Estats Units i la Unió Soviètica —les dues grans potències

⁹¹³ NASH, Mary. *Més enllà del silenci*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, 1988, p. 14-15.

⁹¹⁴ OLIVARES, Maria. "Dones i antimilitarisme", a DDAA. *20 anys de feminisme*, p. 86-89.

⁹¹⁵ LIDDINGTON, Jill. *The road to Greenham Common. Feminism and Anti-militarism in Britain since 1820*. Syracuse University Press Edition, 1991, p. 246.

⁹¹⁶ FERNÁNDEZ-BUEY, Fernando. "Els moviments socials alternatius: un balanç", a PRAT, Enric. *Els moviments socials a la Catalunya contemporània*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 2004, p. 21-50.

enfrentades en la Guerra Freda – i que l’any 1979 l’OTAN ja havia anunciat el desplegament de míssils Cruise i Pershing II a l’Europa occidental.

El 1981, en el marc d’una marxa pacifista des de Cardiff (Gal·les) fins a la base militar de Greenham Common, un grup de dones van decidir quedar-se acampades de manera permanent davant de la base. Pretenien crear consciència social sobre el perill dels míssils i de la guerra nuclear. En poc temps, es van instal·lar més campaments de dones davant de les vuit portes de la base de Greenham. Les dones acampades van patir detencions, condemnes i multes. Però, malgrat la persecució contínua de les forces policials, van mantenir actius els campaments durant gairebé vuit anys. Les activistes de Greenham van utilitzar formes de lluita que combinaven l’acció directa amb elevades dosis d’imaginació i la confrontació pacífica, sense violència. Una de les accions que va causar més ressò internacional i que va convertir-se en una icona de la lluita contra les armes nuclears als anys vuitanta va ser l’encerclament de tota la base per una cadena de trenta mil dones agafades de la mà el 1982.⁹¹⁷

Segons Fina Rubio, militant de DOAN, les dones de Greenham Common van convertir-se en una referència per a l’organització feminista catalana.⁹¹⁸ A Catalunya, i a la resta de l’Estat espanyol, es localitzen diverses iniciatives que sorgiren emmirallant-se en l’experiència reivindicativa de les activistes de Greenham. Així, per exemple, l’octubre del 1984 es va organitzar a Saragossa el Campament de Dones per a la Pau, amb una participació de tres-centes dones, que es va acabar amb una marxa contra una base militar.

El 1985, DOAN, amb motiu que el dia 24 de maig se celebrava una jornada de dones per la pau de caràcter internacional, va programar l’acció “Tren de dones per a la pau” els dies 18 i 19 de maig. L’acció consistia a organitzar un tren de dones, conduït també per una dona, que fes el recorregut

⁹¹⁷ LIDDINGTON, Jill. *The road to Greenham Common*, p. 246.

⁹¹⁸ RUBIO, Fina. “Feministes i antimilitaristes. La participació de DOAN en les campanyes pel desarmament i la dissolució dels blocs militars”, a PRAT, Enric. *El Moviment per la pau a Catalunya: Passat, present i futur*. Barcelona: Universitat Autònoma de Barcelona, 2007, p. 116-122.

de Barcelona a Tortosa. Havien escollit la capital del Baix Ebre com a destinació del tren perquè estava previst que s'hi construís una acadèmia militar per a dones. Un cop el "Tren de dones per a la pau" va arribar a Tortosa, les gairebé mil participants, van acampar i van organitzar grups de debat, exposicions i una manifestació per protestar contra la instal·lació de l'acadèmia militar femenina.⁹¹⁹ El "Tren de dones per a la pau" i l'acampada per a la pau van sorprendre les mateixes organitzadores ja que van tenir una gran repercussió mediàtica. Segons Maria Olivares: "Va ser una experiència genial: un tren ple de dones, conduït per dones que anàvem a fer una acampada antimilitarista a un poble que ens rebé dividit: els uns ens tiraven tomàquets i els pacifistes i la gent de bé ens protegien i ens animaven."⁹²⁰

El 1986 una dona de Greenham Common, Heather Hunt, va viatjar a Barcelona per explicar directament la seva experiència i d'una manera mig improvisada, el 24 de maig, amb motiu del Dia Internacional de les Dones per a la Pau i el Desarmament, les dones de DOAN van muntar la primera acampada simbòlica a la plaça de Sant Felip Neri a Barcelona, en solidaritat amb el campament que les dones angleses mantenien des del 1981.⁹²¹ L'any 1987, dotze dones de DOAN van visitar Greenham Common.⁹²²

Una altra de les qüestions que va mobilitzar les activistes de DOAN va ser el referèndum sobre la permanència d'Espanya a l'OTAN (Organització del Tractat de l'Atlàntic Nord), a la qual pertanyia des del maig del 1982. Durant la campanya electoral per a les legislatives del 1982 el PSOE s'havia compromès a frenar la integració de l'Estat espanyol a l'Aliança i a convocar un referèndum per consultar la ciutadania en cas d'obtenir la victòria electoral, tal com va succeir a les urnes. La posició dels socialistes abans de l'ingrés, durant el govern de la UCD, havia estat de clara oposició a l'entrada a l'OTAN. El 1984 es va

⁹¹⁹ UB. CRAI. Arxiu de la Biblioteca del Pavelló de la República. Fons personal de Dolors Palau Vacarisses. Acampada de Dones Antimilitaristes (Tortosa, 18 i 19 de maig de 1985).

⁹²⁰ OLIVARES, Maria. "Dones i antimilitarisme", p. 86-89.

⁹²¹ ANC. Fons M. Dolors Calvet Puig. Dones Antimilitaristes de Barcelona (DOAN) (24 de maig de 1986).

⁹²² OLIVARES, Maria. "Dones i antimilitarisme", p. 86-89.

produir un gir en les manifestacions de Felipe González i de la resta de membres del gabinet socialista, i van declarar-se a favor de mantenir-se a l'Aliança, emfatitzant la relació entre la permanència a l'OTAN i la futura integració a la Comunitat Econòmica Europea (CEE).⁹²³

Finalment, l'abril del 1985 el Govern espanyol va fixar per al mes de març del 1986 la data per a la celebració del referèndum. A partir d'aquest moment es va desencadenar una intensa mobilització política i popular en contra de la permanència de l'Estat espanyol a l'OTAN. La posició contrària va estar liderada principalment per la Taula per al Referèndum, la Plataforma Cívica per a la Sortida de l'OTAN i la Coordinadora Estatal d'Organitzacions Pacifistes (CEOP), integrada per una diversitat d'organitzacions sindicals, associacions civils, i el moviment ecologista i pacifista. Els arguments esgrimits eren la defensa de la pau i el desarmament, i que la pertinença a l'OTAN augmentava el perill d'instal·lació d'armament nuclear al territori espanyol i incrementava les despeses militars.⁹²⁴

Davant del referèndum el lema del moviment feminista català va ser: "Les dones diem no a l'OTAN".⁹²⁵ La campanya va comptar amb el suport d'un gran nombre d'agrupacions feministes.⁹²⁶ Finalment, la consulta va tenir un

⁹²³ MARÍN, José M.; MOLINERO, Carme i YSÀS, Pere. *Historia política 1939-2000*. Madrid: Istmo, 2001, p. 370-388.

⁹²⁴ MARTÍNEZ SÁNCHEZ, Juan Antonio. "El referéndum sobre la permanencia de España en la OTAN", a *UNISCI Discussions Papers*, núm. 26 (2011), p. 283-310. VAL CID, Consuelo del. *Opinión pública y opinión publicada: los españoles y el referéndum de la OTAN*. Madrid: CIS i Siglo XXI, 1996.

⁹²⁵ Vegeu en l'annex D la imatge núm. 21.

⁹²⁶ Arxiu personal de Puri Molina Requena. Cartell "Les dones diem no a l'OTAN" (aprox. 1985). Els grups que figuren en el cartell són: Dones de l'Hospitalet, DOAN, Associació de Dones del Bages, Secretaria de la Dona de CCOO del Bages, Grup de Dones de Sabadell, Coordinadora de Dones de Mollet, Dones de Nou Barris, Bloc Feminista de Tarragona, Vocalia de Dones de Navàs, Associació Catalana de la Dona, Comissió pel Dret a l'Avortament, Grup de Dones de la Verneda, Grup de Dones de l'Esquerra de l'Eixample, Grup de Dones de Badalona, Vocalia de Dones d'Horta, Dones de Nova Lloreda, Dones del Clot, Casal de Dones del Poble Sec, Vocalia de Dones del Turó de la Peira, Vocalia de Dones de Gràcia, Grup de

caràcter consultiu, no vinculant. El resultat va ser el sí a la permanència, gràcies al suport del 52,5% dels vots afirmatius, enfront del 39,8% dels negatius. El no va ser majoritari a Catalunya, Navarra i el País Basc.

DOAN també va participar en d'altres mobilitzacions de caràcter pacifista i ecologista, per exemple en contra de Radio Liberty a la platja de Pals, contra les nuclears d'Ascó i Vandellòs, contra l'abocador del Garraf i contra la celebració de la fira d'armes AIREX a Reus. Aquestes accions van situar DOAN entremig de dos moviments socials: el feminista i el pacifista. Les dones militants en el feminisme s'havien integrat de manera molt activa en el moviment pacifista i feien visible les seves pràctiques i les seves reflexions en contra de la carrera armamentista, de la instal·lació de míssils a Europa, de la permanència de bases nord-americanes al territori espanyol i de la política militar en general.

Des de DOAN va plantejar-se la perspectiva sobre el vincle que existia entre militarisme i patriarcat, i entre l'exercici de la violència mitjançant la guerra i l'exèrcit i la utilització d'una violència específica contra les dones, integrada en el sistema social. L'organització va posar sobre la taula l'ús de les violacions massives com a arma de guerra.⁹²⁷ DOAN es va qüestionar el militarisme des d'una posició feminista, defensant uns valors diferents per a la societat —confrontats als defensats pel sistema patriarcal i militarista— i

Dones de la Llagosta, Associació de Dones de Sant Feliu, Grup de Dones de Rubí, Grup de Dones d'Esplugues, Grup de Dones de la Universitat Central, Grup de Dones de Santa Perpètua de Mogoda, Coordinadora de Vocalies i Grups de Dones i Casal de la Dona de Santa Coloma de Gramenet.

⁹²⁷ "Cuando hablamos de violencia que nos oprime, lo hacemos entendiendo no sólo la guerra sino también la violencia cotidiana, la agresión, violación, dominación, e intentamos que todas estas manifestaciones no queden en la esfera privada, sino que las denunciamos también, enlazando con otro de los presupuestos del feminismo: elevar a la categoría de público lo que hasta ahora se conoce como privado (por ejemplo, la violencia contra las mujeres). Y esto es un elemento a incorporar desde el pacifismo."⁹²⁷ Ponència de DOAN presentada en la II Trobada del Moviment per a la Pau (Barcelona, 16-19 de març de 1985).

condemnant l'exercici de la violència com a recurs de dominació, de la jerarquització, la submissió, el masclisme i la xenofòbia.

A finals dels anys vuitanta l'organització de Dones Antimilitaristes també va fer campanya contra la incorporació de les dones a l'exèrcit, ja que el febrer del 1988 el Govern espanyol aprovava un decret llei que obria les portes de les forces armades a la població femenina.⁹²⁸ DOAN es va sumar a l'ampli moviment d'oposició al servei militar i a les diverses campanyes d'objecció i insubmissió que es van organitzar. Les campanyes volien denunciar que la incorporació de les dones a l'exèrcit no suposava cap pas per a la igualtat. Des de l'associació feminista es defensava que la incorporació femenina a l'exèrcit no anava a favor de l'alliberament de les dones sinó en contra dels interessos com a dones i com a persones.⁹²⁹

A finals de la dècada dels anys vuitanta el moviment pacifista va patir una davallada considerable pel que fa a organització i participació. El marc polític era que havia guanyat el sí a la permanència de l'Estat espanyol a l'OTAN i el context internacional es definia per la caiguda del mur de Berlín i per una reconfiguració del poder mundial. Algunes de les dones actives a DOAN van vincular-se a d'altres iniciatives, com Dones x Dones, que van continuar amb accions pacifistes des d'una òptica feminista.

⁹²⁸ Pel Reial decret llei 1/1988, de 22 de febrer, es regulava la incorporació de les dones a les forces armades.

⁹²⁹ DOAN. "Acerca del feminismo, el pacifismo...", ponència presentada a la II Trobada del Moviment per a la Pau (Barcelona, 16-19 de març de 1985). RUBIO, Fina. "Feministes i antimilitaristes", p. 116-122.

6.3. III JORNADES ESTATALS: 10 ANYS DE LLUITA DEL MOVIMENT FEMINISTA

Els dies 1, 2 i 3 de novembre del 1985 es van dur a terme a Barcelona les III Jornades Feministes Estatals. Recordem que les I Jornades Estatals es van organitzar el desembre del 1975 a Madrid, pocs dies després de la mort de Franco, i que les segones jornades d'àmbit estatal van ser les de Granada, que van suposar l'emergència del feminisme de la diferència, com s'ha vist en l'inici d'aquest capítol. Les III Jornades Feministes es van celebrar a les Llars Mundet i van estar organitzades per la Coordinadora d'Organitzacions Feministes de l'Estat espanyol i altres grups de dones.⁹³⁰

El lema que vehiculava aquestes terceres jornades era: "10 anys de lluita del moviment feminista". El cartell de difusió d'aquesta trobada és ben al·lusiú del recorregut que havia experimentat el feminisme a Catalunya, i a la resta de l'Estat espanyol, durant el període del 1975 al 1985.⁹³¹ Al cartell, s'hi observa una dona en diferents posicions físiques. En la primera, i la més allunyada, està asseguda i amb el cap baix, com si estigués reclosa en si mateixa; en la segona, ja s'ha aixecat una mica, però continua amb el cap cot; en la tercera, la incorporació física ja és completa encara que la dona continua amb el cap baix; en la quarta, ja es veu la figura femenina en un primer pla i amb les mans enlaire dibuixa el símbol del feminisme. És una metàfora del desvetllament de la consciència feminista que havien adquirit moltes dones en aquests deu anys de lluita, partint de l'opressió que els havia imposat el sistema patriarcal i la dictadura franquista.

A les jornades es van presentar més d'una cinquantena de comunicacions que foren llegides i debatudes pels grups participants. Van suposar un veritable espai de reflexió sobre les experiències individuals i col·lectives després d'una dècada de lluita del moviment feminista. Seria llarg anomenar totes i cadascuna de les ponències presentades en la convocatòria,

⁹³⁰ ANC. Fons M. Dolors Calvet Puig. Jornades 10 anys del moviment feminista (Barcelona, 1-3 de novembre de 1985).

⁹³¹ Vegeu en l'annex D la imatge núm. 20.

però el programa es va dividir en cinc blocs. En el primer bloc, els textos exposats versaven sobre: dones joves, dona i educació, drogoaddicció, les dones a la història, i dones i lleis patriarcal. L'eix del segon bloc, que va tenir lloc el dia 1 a la tarda, va ser un balanç sobre les perspectives de la trajectòria del moviment feminista. El tercer bloc contenia les comunicacions sobre: dona, pau i antimilitarisme; treball assalariat i treball domèstic, i relacions personals. En el quart bloc, es van discutir les estratègies del moviment feminista. Finalment, en el cinquè bloc, es va debatre la sexualitat, el lesbianisme i l'heterosexualitat, així com les agressions sexistes contra les dones.

Les jornades també van comptar amb espais paral·lels a les discussions de les comunicacions. Així, s'hi van organitzar tallers a l'entorn dels mitjans de comunicació, sobre el cos i la salut i també sobre ceràmica. A més, es va habilitar un servei de guarderia per als infants i, a l'exterior del complex de les Llars Mundet, s'hi va instal·lar una fira d'artesanes.

Com ha ocorregut en l'anàlisi de les II Jornades Catalanes de la Dona no es pot especificar quins van ser els grups participants; el que sí que es pot es elaborar és un breu repàs per les comunicacions presentades.⁹³² Hi ha una clara presència d'escrits realitzats per les secretaries de la dona de Comissions Obreres de tot l'Estat espanyol. En les diverses aportacions, les sindicalistes valoraven la situació laboral femenina en l'última dècada, la necessitat de regulació del treball domèstic i, fins i tot, una comunicació oferia un estudi sobre la presència femenina en els poders públics al Congrés, al Senat i en els parlaments autonòmics.

En les III Jornades Estatals també van predominar les comunicacions de les militants del Partit Feminista, les quals van presentar, entre d'altres textos, anàlisis sobre el treball domèstic, sobre la pau i la llibertat, i sobre les violacions.

⁹³² Fons personal de Pilar Sánchez Díaz. Jornades Feministes Estatals (Barcelona, 1-3 de novembre de 1985). La lectura i l'anàlisi de les comunicacions i la redacció d'aquest apartat ha estat possible gràcies a la cessió dels textos de les III Jornades Estatals Feministes per part de Pilar Sánchez Díaz, els quals no s'han localitzat en cap dels múltiples arxius i centres de documentació consultats al llarg de la recerca.

També es van exposar les experiències del Gabinet Jurídic i Psicològic per a les Dones, que gestionaven Montserrat Fernández, Lidia Falcón i Ana Pérez Muñoz i que havien creat el 1978, i la formació del Club Vindicación Feminista, obert a partir del novembre del 1980, en el qual s'atenia a dones amb escassos recursos econòmics. El Partit Feminista també va mostrar les tesis programàtiques que guiaven el partit des de la seva constitució el maig del 1979. Entre totes les comunicacions del Partit Feminista, va destacar un informe sobre la violència contra les dones a l'Estat espanyol. Era la primera vegada que s'intentaven recollir dades estadístiques sobre les agressions, tant de violacions com d'assassinats. Les dades apuntaven que entre el gener del 1976 i el desembre del 1983 havien estat mortes per violència masclista 250 dones a tot l'Estat. De fet, aquest informe va ser presentat per Lidia Falcón al Comitè de No Discriminació contra la Dona de les Nacions Unides, celebrat a Nova York el novembre del 1984.

En el cinquè bloc, que va tenir lloc el diumenge 3 al matí i versava, com s'ha dit, sobre les agressions sexistes, l'advocada M. José Varela va explicar la legislació vigent davant de les agressions físiques i sexuals, presentant casos de violacions i maltractaments en els quals els agressors no havien estat condemnats o en els quals la policia feia cas omís a les denúncies presentades per les víctimes.

La violència masclista era una de les denúncies públiques que concentrava més esforços per part dels grups feministes a mitjan anys vuitanta, com ja s'ha analitzat anteriorment en el capítol "Prou d'agressions. Prou de violacions". En aquesta línia de treball la Coordinadora de Vocalies i Grups de Dones valorava la campanya que havien realitzat al llarg dels anys 1984 i 1985 contra les agressions com a molt positiva, ja que va unir aspectes de denúncia central amb altres de resposta concreta a violacions que es produïen als barris. La mateixa Coordinadora enuncïava que era la primera campanya que es feia unitàriament amb totes les vocalies de dones, fet que havia produït una unió d'esforços i una repercussió més àmplia de sensibilització social sobre aquest aspecte. En el punt final de la comunicació, la Coordinadora exposava:

“Nosaltres, les dones de la Coordinadora i el moviment feminista en general, ja fa molt temps que posem en pràctica la denúncia i la solidaritat i ho seguirem fent perquè n’estem tipes, d’aquest món mesquí, de l’omnipotència i la violència dels homes. Perquè volem caminar tranquil·les i viure felices i perquè, en definitiva, somniem amb una societat on les dones puguem per fi ser simplement: DONES.”⁹³³

L’Associació Catalana de la Dona també havia enviat comunicacions a les jornades. Així com l’Associació de Dones de Sant Feliu de Llobregat, que feia un repàs per la seva història i les seves principals activitats des que es va formar el 1980. La Coordinadora de Grups de Dones del Vallès exposava les relacions del moviment feminista amb les institucions públiques. Entre les comunicacions rebudes, també en figura una de firmada per les Dones Llibertàries de la CNT, la qual oferia un recorregut per la història de l’organització Mujeres Libres, creada en el context de la Segona República, reorganitzada el 1976 i desapareguda el 1979. A través de la celebració de les Jornades Internacionals Feministes realitzades a Sevilla el 1981 i arran de la proposta d’un grup de dones de la CNT de Saragossa, es van tornar a organitzar diversos col·lectius de dones llibertàries, entre els quals Dones Llibertàries de Barcelona.

El lesbianisme també va fer les seves aportacions i el Col·lectiu de Feministes Lesbianes de Madrid va presentar la comunicació “Niña-muerde-perro (o de por qué no existe el lesbianismo)”, un text que més tard es va publicar a la revista *Nosotras, que nos queremos tanto*.⁹³⁴ També es va exposar un compendi de diversos treballs sobre la història dels grups feministes amb pressupòsits lesbians a Catalunya. El recull de textos havia sorgit d’un col·lectiu

⁹³³ Fons personal de Pilar Sánchez Díaz. Jornades Feministes Estatals (Barcelona, 1-3 de novembre de 1985). Comunicació presentada per la Coordinadora de Vocalies i Grups de Dones de Barcelona.

⁹³⁴ *Nosotras, que nos queremos tanto* va ser la revista creada pel Col·lectiu de Feministes Lesbianes de Madrid. Es va editar per primera vegada el 1984 i va comptar amb set números més. El text “Niña-muerde-perro” va publicar-se al número 4 de març del 1986. GIL, Silva L. *Nuevos feminismos*, p. 137.

format per lesbianes en anunciar-se la celebració de les jornades amb l'objectiu de deixar per escrit la història del lesbianisme a Catalunya des de l'any 1975 fins al 1985. Així, es presentava un recorregut cronològic que s'iniciava amb la descripció de les relacions entre dones que hi havia hagut en el col·lectiu LAMAR, per després passar a l'explicació de la formació del Col·lectiu de Lesbianes de Barcelona i, més tard, a la creació del GLAL i la seva integració en la Coordinadora Feminista, i s'acabava amb l'exposició del Casal de la Dona, com a espai de trobada de les lesbianes feministes de Barcelona. L'any següent, el 1986, es va formar un nou col·lectiu: el Grup de Lesbianes Feministes de Barcelona.

En les III Jornades Estatals també hi va haver espai per al feminisme de la diferència. Així, trobem aportacions del Grup de Dones Independents de Madrid i també de l'Assemblea de Feministes Independents de Barcelona, un grup que afirmava que les dones tractaven de buscar nous camins des de la seva identitat femenina. En un dels seus textos podien llegir-se les seves posicions: "No a la igualtat amb l'home, amb la mida que pren l'home com a model ideal al que hem de tenir a millorar la nostra situació en la societat. A canvi recuperació de la nostra pròpia identitat i construcció d'una societat sense poder ni dominació."⁹³⁵ Com es pot observar l'Assemblea de Feministes Independents continuava amb la línia marcada pels postulats del feminisme de la diferència, que denunciava que el feminisme de la igualtat havia adoptat els mètodes d'anàlisi i coneixement masculins per abordar el problema de les dones, i el que realment s'havia d'aconseguir era tractar el problema des de la pròpia concepció mitjançant l'experiència com a dona, radicalment diferent a la masculina. I, per això, les feministes independents propugnaven un allunyament total de les formes d'organització del món dels homes.

En el bloc sobre dona, pau i antimilitarisme van presentar comunicacions diverses dones del grup DOAN, que es manifestaven en contra de la

⁹³⁵ Fons personal de Pilar Sánchez Díaz. Jornades Feministes Estatals (Barcelona, 1-3 de novembre de 1985). Document elaborat per l'Assemblea de Feministes Independents de Barcelona.

militarització de la societat i consideraven que els milers de pessetes que es destinaven als pressupostos militars s'havien de destinar als pressupostos socials com, per exemple, la construcció de cases d'acolliment per a víctimes de la violència masclista, centres de planificació familiar o escoles d'adults.

A títol individual es localitzen diversos escrits, entre els quals el de Neus Moreno i Montserrat Cervera, que apuntaven algunes reflexions sobre els deu anys de lluita feminista a l'Estat espanyol. Justa Montero va redactar una ponència sobre el pas de l'autonomia individual a l'autonomia col·lectiva que havien experimentat moltes dones actives en la lluita feminista. M. José Varela Portela, advocada, va presentar tres ponències sobre el delictes d'avortament, les ruptures matrimonials i les reformes legislatives en el dret de família. La dona i l'educació va ocupar la comunicació de Rosa Quillet Sabater.

Les III Jornades Estatals Feministes han quedat gravades en la memòria de moltes dones que van participar-hi per la pràctica "dels dos avortaments". És a dir, durant la trobada es va realitzar la interrupció de l'embaràs a dues dones. La pràctica va ser feta per una ginecòloga a través del mètode d'aspiració, seguint totes les mesures sanitàries, i l'operació es va filmar per deixar-ne constància. L'acció pretenia denunciar que la llei d'interrupció voluntària de l'embaràs, que havia estat aprovada el juliol d'aquell any, era molt restrictiva i continuava limitant la llibertat de decisió de les dones sobre el seu cos. Les feministes volien que aquests avortaments simbolitzessin els milers de dones que es veien abocades a avortar en la clandestinitat o a l'estranger. En fer-los públics i desafiar la legalitat volien mostrar la seva solidaritat amb totes les dones encausades per aquesta qüestió.⁹³⁶

⁹³⁶ En el butlletí número 4 de la Comissió pel Dret a l'Avortament de Barcelona es donava notícia dels avortaments realitzats a les Llars Mundet durant les III Jornades Estatals Feministes el mes de novembre del 1985 pel mètode d'aspiració. També s'hi anunciava que les comissions pel dret a l'avortament de la resta de l'Estat farien un nombre determinat d'aspiracions que, posteriorment, es donarien a conèixer públicament. En el butlletí de l'any 1985 encara es continuava donant adreces on poder anar a avortar a Londres i Amsterdam, i s'informava de la concentració del dia 6 de març del 1985 davant del Centre de Planificació de la plaça Espanya de Barcelona.

El repàs per algunes de les comunicacions d'aquestes jornades serveix per fer una aproximació als plantejaments dels grups feministes de l'any 1985. Els debats oberts a les jornades de Granada sobre el feminisme de la igualtat i el feminisme de la diferència continuaven presents en el si del moviment feminista, encara que això no impedia que els grups independents participessin en aquestes jornades. També són evidents les principals reivindicacions que articulaven els grups: la problemàtica que suposava per un dona la interrupció voluntària de l'embaràs i que legalment no pogués decidir sobre el seu propi cos, i les agressions físiques i sexuals. També apareixen noves inquietuds que travessen el moviment feminista com el rebuig a la guerra i a la utilització de les armes nuclears.

A partir del 1985 l'ebullició del moviment feminista va entrar en una certa crisi, es van deixar de celebrar jornades de caràcter estatal i es va produir la institucionalització del feminisme de la igualtat en ser recollides part de les seves propostes pels partits polítics, els instituts de la dona de les diferents autonomies, els serveis socials dels ajuntaments i les diputacions provincials. Però si pel que fa a mobilització va suposar un reflux, això no va significar que l'associacionisme feminista no continués endavant. Així, a partir de les III Jornades també van sorgir noves organitzacions feministes com l'Eix Violeta, un grup que estava format per noies que sentien inquietuds per vincular-se al feminisme però que, a la vegada, concebien que els grups ja existents no recollien les preocupacions de les dones més joves com elles. Un altre dels grups feministes que sorgirà arran de l'experiència dels dos avortaments a les Llars Mundet serà l'Assemblea de Dones d'Ensenyament. Algunes feministes, vinculades professionalment al món educatiu, van preguntar-se com traslladar a les noies més joves la problemàtica de l'avortament i dels drets de les dones sobre el seu cos: "L'Assemblea de Dones d'Ensenyament ens vàrem trobar i vàrem dir una cosa com aquesta com l'explicaríem a classe, era com si fos una mica el detonant una cosa com aquesta que costa tant de vendre com

l'explicaríem i quina tasca afectivo-sexual hi ha al darrere que permetés explicar que això que el dret al propi al cos s'ha de fer per sota i per sobre de les lleis.”⁹³⁷

Caldria esperar fins a l'any 1996 perquè el moviment feminista català tornés a reunir-se i a celebrar un acte unitari. Havien passat vint anys des de les I Jornades Catalanes de la Dona i aquesta era l'efemèride que van commemorar els dies 24, 25 i 26 de maig del 1996 sota el títol: “20 anys de feminisme a Catalunya”. Es va aconseguir aglutinar més de tres mil dones d'uns dos-cents grups i associacions de dones de tota la geografia catalana. Les paraules finals de la cloenda d'aquestes jornades sintetitzen l'esperit d'identitat col·lectiva i de lluita reivindicativa que va guiar el moviment feminista a Catalunya a partir de les I Jornades Catalanes de la Dona del 1976 i que va seguir fins a l'any 1996, i va prosseguir i esperem que segueixi guiant la lluita de les dones en ple segle XXI: “Tot comença amb una dona que parla amb una altra dona i quan aquesta recull el seu desig i li dóna la confiança i la força per fer-lo realitat. I quan, a l'una i a l'altra s'hi afegeixen dues, tres, quatre..., vint..., cinc-centes..., tres mil... i moltes més, ja hem començat a canviar el món!”⁹³⁸

⁹³⁷ Entrevista a Mercè Otero-Vidal.

⁹³⁸ BOFILL, Mireia (coord.). *20 anys de feminisme a Catalunya*, p. 402.

6.4. CAP A LA INSTITUCIONALITZACIÓ DEL MOVIMENT

La dècada dels anys vuitanta presenta dos elements nous respecte a l'anterior. Per una part, l'existència del que s'ha anomenat feminisme difús, és a dir, la recepció per part de la societat d'algunes idees i comportaments propugnats pel feminisme. Per una altra, la presència de feministes a les institucions i l'existència d'una acció política de govern dirigida específicament a les dones.

El programa electoral del PSOE del 1982 incloïa en la seva declaració que: "en el ámbito de la Administración se creará una comisión para la igualdad que garantice la no discriminación entre los dos sexos". Després de la victòria a les urnes diferents dones vinculades sobretot al grup Mujer y Socialismo van començar a pressionar diversos polítics del partit, en especial, a Javier Solana, que dirigia el Ministeri de Cultura. Aquesta pressió va donar el seu fruit amb la creació de l'Instituto de la Mujer.⁹³⁹ L'abril del 1983 el Ministeri de Cultura va nomenar Carlota Bustelo com a assessora executiva amb la missió d'organitzar la futura institució. Bustelo comptava amb un passat de doble militància ja que des dels anys setanta havia format parts de diversos grups feministes, el 1974 havia ingressat al PSOE i a la UGT, i el 1977 havia estat elegida diputada a Corts en la legislatura constituent.

Finalment, el 4 de maig del 1983 es publicava al *Boletín de las Cortes Generales* el projecte de llei a partir del qual es creava l'Instituto de la Mujer.⁹⁴⁰ Com a finalitats fonamentals de l'organisme s'assenyalaven el compliment i desenvolupament de les polítiques encaminades a promoure les condicions que possibilitessin la igualtat d'ambdós sexes i la participació de les dones en la vida política, cultural, econòmica i social. L'Instituto de la Mujer va dependre

⁹³⁹ INSTITUTO DE LA MUJER. *25 años, Instituto de la Mujer*.

⁹⁴⁰ La Llei 16/83, de 24 d'octubre, establia la creació de l'Instituto de la Mujer. VALIENTE, Celia. "El feminismo de Estado en España: El Instituto de la Mujer, 1983-1994", a *Estudios. Working Papers*. Madrid: Centro de Estudios Avanzados en Ciencias Sociales i Instituto Juan March de Estudios e Investigaciones, 1994, p. 8-9

orgànicament del Ministeri de Cultura fins al 1988, any en què va entrar a formar part del Ministeri d'Assumptes Socials.⁹⁴¹

Així, a partir dels anys vuitanta, i amb la creació de l'Instituto de la Mujer el 1983 es va establir a l'Estat espanyol l'anomenat feminisme institucional que va permetre la incorporació de certes demandes feministes en les polítiques públiques i que féu possible que algunes de les reivindicacions del moviment feminista tinguessin un impacte en els projectes de govern, però aquesta institucionalització també va anar acompanyada d'una pèrdua de cosmovisió feminista.⁹⁴²

Les feministes que durant la dècada dels anys setanta donaven suport a la creació d'organismes polítics dedicats a les dones no van desenvolupar cap paper en el procés d'establiment d'un dels principals instruments per a la igualtat, ja que l'Instituto de la Mujer va ser bastit principalment gràcies als esforços d'un grup de militants feministes del PSOE, després de la victòria electoral del seu partit l'octubre del 1982, emmirallant-se en l'experiència francesa del Ministeri de Drets de la Dona, considerat per a algunes dones del PSOE com a una institució model.

Segons Célia Valiente la peculiaritat del cas espanyol, al contrari de països amb un fort feminisme institucional com Bèlgica, Holanda, Finlàndia, Noruega o Dinamarca, es troba en l'escassa presència del moviment associatiu de dones en la fundació i posterior consolidació de l'Instituto de la Mujer. A més a més, Valiente documenta com en països com Espanya on el feminisme oficial apareix més tard que en d'altres, les influències internacionals van desenvolupar un paper important en l'establiment de models d'inspiració per a les persones que van impulsar el naixement de les primeres institucions d'aquest tipus.⁹⁴³

Durant el procés de gestació de l'organisme de la igualtat espanyol el moviment feminista va mantenir-se al marge. Les associacions feministes no

⁹⁴¹ INSTITUTO DE LA MUJER. *10 años del Instituto de la Mujer*. Madrid: Instituto de la Mujer, 1994.

⁹⁴² VALIENTE, Celia. "El feminismo de Estado en España", p. 9.

⁹⁴³ INSTITUTO DE LA MUJER. *10 años del Instituto de la Mujer*.

van ser consultades ni sobre la conveniència de fundar un òrgan d'aquestes característiques ni sobre com s'havia d'organitzar la futura institució. Les militants del PSOE no van considerar necessari treballar conjuntament amb la xarxa associativa feminista perquè entenien que crear l'Institut era una tasca que s'havia de realitzar exclusivament des de dins del partit que havia aconseguit la majoria dels vots en la consulta electoral.⁹⁴⁴

També cal apuntar que el context europeu va ser de gran importància per al desenvolupament de polítiques d'igualtat a l'Estat espanyol. Els plans d'igualtat van prendre com a model els programes d'acció europeus i les estratègies i les mesures que es van implantar recollien algunes de les recomanacions de la Unió Europea. Després de la creació de l'Institut de la Mujer, es van implantar institucions equivalents en totes les comunitats autònomes,⁹⁴⁵ fins i tot en aquelles que no estaven governades per socialistes, i, a partir dels anys noranta, regidories de la dona en els ajuntaments. A Catalunya, el 1989 es va crear l'Institut Català de la Dona (ICD). L'anàlisi de la naturalesa de l'organisme de la igualtat català i la seva relació amb el moviment feminista durant els anys noranta queda fora del marc cronològic d'aquesta investigació i, per això, es reservarà per a futures recerques l'estudi en profunditat de l'Institut Català de les Dones.

⁹⁴⁴ VALIENTE, Célia. "El feminismo de Estado en España", p. 13.

⁹⁴⁵ Durant la segona meitat dels anys vuitanta i la primera dels anys noranta es van desenvolupar organismes responsables d'impulsar polítiques d'igualtat d'oportunitats per a les dones en les diferents comunitats autònomes. Per ordre cronològic van ser les següents: Cantàbria (desembre de 1986), País Basc (febrer de 1988), País Valencià (març de 1988), la Rioja (maig 1988), Andalusia (desembre de 1988), Madrid (gener de 1989), Catalunya (juliol de 1989), les Balears (juliol de 1990), Castella-la Manxa (novembre de 1990), Galícia (gener de 1991), Castella i Lleó (setembre de 1991), Navarra (setembre de 1991), les Canàries (octubre de 1991), Múrcia (octubre de 1991), Extremadura (novembre de 1991), Astúries (juliol de 1993) i Aragó (desembre de 1993).

V. MOVIMENT FEMINISTA A PORTUGAL

Revolução e Mulheres

Elas fizeram greves de braços caídos.
Elas brigaram em casa para ir ao sindicato e à junta.
Elas gritaram à vizinha que era fascista.
Elas souberam dizer salário igual e creches e cantinas.
Elas vieram para a rua de encarnado.
Elas foram pedir para ali uma estrada de alcatrão e canos de água.
Elas gritaram muito.
Elas encheram as ruas de cravos.
Elas disseram à mãe e à sogra que isso era dantes.
Elas trouxeram alento e sopa aos quartéis e à rua.
Elas foram para as portas de armas com os filhos ao colo.
Elas ouviram falar de uma grande mudança que ia entrar pelas casas.
Elas choraram no cais agarradas aos filhos que vinham da guerra.
Elas choraram de verem o pai a guerrear com o filho.
Elas tiveram medo e foram e não foram.
Elas aprenderam a mexer nos livros de contas e nas alfaias das herdades abandonadas.
Elas dobraram em quatro um papel que levava dentro uma cruzinha laboriosa.
Elas sentaram-se a falar à roda de uma mesa a ver como podia ser sem os patrões.
Elas levantaram o braço nas grandes assembleias.
Elas costuraram bandeiras e bordaram a fio amarelo pequenas foices e martelos.
Elas disseram à mãe, segure-me aí os cachopos, senhora, que a gente vai de camioneta
a Lisboa dizer-lhes como é.
Elas vieram dos arrebaldes com o fogão à cabeça ocupar uma parte de casa fechada.
Elas estenderam roupa a cantar, com as armas que temos na mão.
Elas diziam tu às pessoas com estudos e aos outros homens.
Elas iam e não sabiam para onde, mas que iam.
Elas acendem o lume.
Elas cortam o pão e aquecem o café esfriado.
São elas que acordam pela manhã as bestas, os homens e as crianças adormecidas.
Maria Velho da Costa. *Cravo*. Lisboa: Moraes, 1976

1. EL MOVIMENT FEMINISTA A PORTUGAL

1.1. LES DONES EN EL CONTEXT REVOLUCIONARI DEL 25 D'ABRIL

Després de llargues dècades de dictadura el salazarisme i el franquisme arriben a la seva fi. Però aquest canvi, que afecta igual Portugal que Espanya, sorgeix com a resultat de dos processos diferents: a Portugal, la caiguda de la dictadura és fruit d'una revolució, la Revolució dels Clavells, iniciada el 25 d'abril de 1974; el canvi a Espanya és resultat d'un procés gradual conegut com a transició democràtica, iniciat amb la mort de Franco el novembre de 1975.⁹⁴⁶

Samuel Huntington situa l'inici de la tercera onada de democratització en el món modern vint-i-cinc minuts després de la mitjanit del dimarts 25 d'abril de 1974, a Lisboa, Portugal, quan una estació de ràdio va retransmetre la cançó "Grandola Vila Morena". Aquesta emissió va ser la senyal perquè les unitats militars de Lisboa executessin els plans del cop d'estat, que havia estat dissenyat pels oficials que lideraven el Moviment de les Forces Armades (MFA).⁹⁴⁷ El cop d'estat es va dur a terme amb èxit, els militars van ocupar ministeris, emissores de ràdio, correus, aeroports i oficines de telèfons. Cap al

⁹⁴⁶ Per a un apropament a les similituds i diferències que van presentar els processos de transició portuguesa i espanyola vegeu TORRE GÓMEZ, Hipólito de la i SÁNCHEZ CERVELLO, Josep. *Portugal en la edad contemporánea (1807-2000)*. Madrid: UNED, 2000. TORRE GÓMEZ, Hipólito de la. *Portugal y España contemporáneos*. Madrid: Marcial Pons, 2000. LEMUS, Encarnación. *En Hamelin... la Transición Española más allá de la frontera*. Oviedo: Septem Ediciones, 2001. LEMUS, Encarnación, ROSAS, Fernando i VARELA, Raquel (coords.). *El fin de la dictaduras ibéricas (1974-1978)*. Sevilla: Fundación Pública Andaluza Centro de Estudios Andaluces i Edições Pluma, 2010. SÁNCHEZ CERVELLO, Josep. *La revolución portuguesa y su influencia en la transición española (1961-1976)*. Madrid: Nerea, 1995.

⁹⁴⁷ El 9 de setembre de 1973 Otelo de Saraiva va participar en la fundació del moviment dels capitans (embrió del futur Moviment de les Forces Armades, conegut com MFA). El moviment dels capitans es va caracteritzar per estar format per joves oficials militars d'esquerra (95 capitans, 39 tinents i 2 alferes); en un inici les seves reivindicacions quedaven circumscrites a millores laborals en l'estament militar, però poc després es van polititzar i van acabar derivant en l'opció de la revolució amb la finalitat d'aconseguir la fi de la guerra colonial, de suprimir la policia política i d'assolir un estat democràtic amb eleccions lliures.

migdia d'aquell 25 d'abril la multitud portuguesa va recórrer els carrers de la capital i van posar flors a la boca de les armes dels militars. El dictador Marcelo Caetano es va exiliar; així moria la dictadura que havia nascut d'un cop militar el 1926 i que havia dirigit durant trenta-cinc anys Antonio Salazar.⁹⁴⁸

Els militars portuguesos formaven la base de la dictadura a la qual ells mateixos van posar el punt final. L'essència del règim dictatorial portuguès era el manteniment de les colònies africanes. Amb el procés de descolonització el govern de Lisboa va refermar els seus lligams colonials i va provocar una guerra llarga i costosa. Davant d'un escenari cada cop més complex i un clima exaltat en la societat civil, es va produir l'aliança entre una part de l'alta oficialitat i els quadres inferiors de l'exèrcit, que va culminar el 25 d'abril de 1974. En paraules de l'historiador Sánchez Cervelló, el conflicte africà va provocar el debilitament del mateix règim salazarista, que va començar a patir dissensions en el terreny polític, entre ultres i liberals, i en l'econòmic, perquè la guerra s'havia revelat contraproduent per a alguns sectors industrials, pel progressiu aïllament internacional i pels desequilibris que introduïa en l'economia, especialment per a indústries que necessitaven el mercat exterior, vetat per la política colonial de la dictadura. Les forces armades també deixaven veure el seu desgast en una guerra sense solució militar; i, per la seva part, l'Església es va anar distanciant del règim. A aquesta disgregació s'hi ha de sumar el món de la cultura, el cansament de les classes mitjanes i, sobretot, l'acció persistent de l'oposició que, tant en les colònies com a Portugal, protestava contra la dictadura.⁹⁴⁹

L'operació dissenyada per la cúpula militar va ser contestada per l'acció espontània de la població lisboeta que, contrariant la voluntat de l'MFA, no va assumir un paper passiu en el derrocament del règim. Juntament amb les operacions militars el 25 d'Abril es va produir la mobilització de les forces

⁹⁴⁸ HUNTINGTON, Samuel. *La tercera ola: la democratización a finales del siglo XX*. Barcelona: Paidós, 1994.

⁹⁴⁹ SÁNCHEZ CERVELLÓ, Josep. "Las transiciones democráticas", a *Ayer*, 37 (2000), p. 163-187; TORRE GÓMEZ, Hipolito de la i SÁNCHEZ CERVELLÓ, Josep. *Portugal en la edad*.

polítiques clandestines, que van desenvolupar un paper central en la transformació del cop d'estat en una revolució. El cop d'estat va obrir pas a un període convuls i conflictiu, el Procés Revolucionari en Curs, que va estendre's del 25 d'abril de 1974 fins el 2 d'abril de 1976, dia en què va ser aprovada la constitució democràtica. Es tracta del període més agitat de la transició portuguesa vers la democràcia. Aquests mesos es van caracteritzar per una gran participació popular; a les escoles, barris i empreses es reunien comissions de veïns i hi tractaven problemes socials i polítics. Hi va haver desenes de reivindicacions obreres i veïnals als barris de barraques de Lisboa, Setúbal i Porto i a favor de la reforma agrària a zona de l'Alentejo.⁹⁵⁰

La revolució política es va transformar en una revolució social que va aconseguir el final de la guerra colonial; les colònies de Guinea Bissau, Santo Tomé i Príncipe, Cap Verd, Moçambic i Angola van aconseguir la independència. Es van realitzar les primeres eleccions amb sufragi universal de la història del país; es van legalitzar els partits polítics, els treballadors van obtenir el dret a la vaga, les llibertats d'associació i de reunió, el pagament de les vacances, els augmentos salarials, la baixa per maternitat, la generalització del dret a la jubilació i a la seguretat social. Es va legalitzar el dret al divorci civil per a matrimonis catòlics. En el terreny social es va posar control sobre els preus dels lloguers i dels aliments bàsics i es va democratitzar l'accés a l'ensenyament superior. En el terreny econòmic es va nacionalitzar la banca i les asseguradores nacionals i es va dur a terme una reforma agrària. Tot aquest procés de democratització va ser possible gràcies a la sortida als carrers portuguesos de milers de persones en el moment de major radicalització de la lluita entre capital i treball en la història del país. En definitiva, la Revolució dels Clavells va ser també l'última revolució d'Europa occidental que va

⁹⁵⁰ CEREZALES, Diego Palacios. *O poder caiu na Rua. Cris de Estado e Ações coletivas na Revolução Portuguesa*. 1974-1975. Lisboa: Impresa de Ciências Sociais, 2003. ROSAS, Fernando. *Lisboa Revolucionária*. Lisboa: Tinta da China, 2007.

qüestionar la propietat privada dels mitjans de producció.⁹⁵¹

En el període que va transcórrer després del 25 d'Abril, l'espai públic va ser ocupat per la lluita partidista, i per la temptativa d'afirmació d'alguns partits d'esquerra sortits de les lluites contra la dictadura.⁹⁵² L'espai per a l'afirmació de les qüestions de les dones era un espai en disputa i que havia de rivalitzar, especialment, amb les agendes considerades prioritàries en aquell moment: lluita antifeixista i drets de les classes treballadores. Les mateixes feministes dels anys setanta van mantenir, en la seva majoria, vincles amb partits d'esquerra i d'extrema esquerra, fet que es va traduir en que les seves reivindicacions quedaven sotmeses als imperatius dels partits.⁹⁵³

Però, tot i així, i igual que a l'Estat espanyol, les dones van trobar escletxes on fer sentir les seves veus i van ser protagonistes de lluites pels seus propis drets. El 25 d'Abril va significar el despertar d'immenses energies i capacitats de les dones, expressades principalment a través de la participació en els moviments socials: manifestacions, vagues, assemblees en el món laboral i en l'àmbit veïnal, ocupacions de cases, terres i fàbriques; les dones va intervenir en els sindicats i en els organitzacions populars i de base. El moviment reivindicatiu va ser en gran part espontani i va ultrapassar les forces organitzades políticament. La historiadora Manuela Tavares destaca que per la seva espontaneïtat i la seva poca formalitat en l'organització i l'actuació en la resolució dels conflictes, les dones van englobar de forma decisiva aquests moviments.⁹⁵⁴

⁹⁵¹ VARELA, Raquel. "Na Revolução: conflitos sociais en la Revolución Portuguesa (1974-1975)", a QUIROSA-CHEYROUZE, Rafael. *La sociedad española*, p. 79-92.

⁹⁵² DURAN MUÑOZ, Rafael. *Contención y Transgresión. Las Movilizations Sociales y el Estado en las Transiciones Española y Portuguesa*. Madrid: CPPC, 2000.

⁹⁵³ FERREIRA, Virginia. "Engendering Portugal, Social Change, State Politics and Women's Social Mobilization", a PINTO, António (ed.). *Contemporary Portugal*. Social Science Monographs, Columbia University Press, 2011, p. 153-199.

⁹⁵⁴ TAVARES, Manuela. *Movimentos de Mulheres em Portugal nas décadas de 70 e 80*. Lisboa: Livros Horizonte, 2000, p. 27.

En el si del moviment obrer les treballadores es van involucrar en la protesta per a la millora de les seves condicions de treball.⁹⁵⁵ En un període caracteritzat per la fragilitat de les institucions, moltes de les lluites obreres van gravitar al voltant de la veu femenina. Diversos processos d'autogestió van ser conduïts per dones. Altres combats es van centrar en l'augment dels salaris, el pagament de les hores per assistència als fills i filles, la reducció de l'horari de treball o l'abolició del control per anar al bany. En senyal de protesta les dones van impedir la sortida de productes de la fàbrica, van fer vagues i van exigir la readmissió de treballadores acomiadades. En altres casos van ser les mateixes treballadores les que van assumir la producció i el procés de comercialització. Aquestes lluites van ser experiències que es van transformar en espais d'aprenentatge i d'augment de la consciència social i de gènere per a centenars de dones.⁹⁵⁶

En similitud al que passava a Catalunya, el sector tèxtil portuguès, que representava un pes extraordinari en l'economia global del país, absorbia al voltant del 80% de la mà d'obra femenina en xifres de 1980. La situació de les treballadores tèxtils era molt precària, amb uns salaris molt baixos. Es concentraven bàsicament en la confecció de vestits, que ocupava dones molt joves i sense formació professional o escolar. Les condicions laborals i de vida que vivien les obreres no van ser una preocupació pel moviment sindical o per les estructures estatals. No s'observava una discriminació salarial a nivell de contractació col·lectiva (ja que estava prohibit per la Constitució de 1976), però el que es verificava era la concentració d'homes i dones en determinades categories; és a dir, la segmentació ocupacional. Les categories femenines eren les menys qualificades, més mal pagades i més vulnerables en situacions d'atur i les masculines corresponien a les de més responsabilitat i amb una millor remuneració salarial.

Una altra característica del sector tèxtil era la utilització de contractes a termini, en la majoria dels casos amb absència de formalismes legals. Moltes

⁹⁵⁵ TAVARES, Manuela. "Romper o cerco", a *História*, núm. 13 (abril de 1999), p. 18-26.

⁹⁵⁶ TAVARES, Manuela. *Movimentos de Mulheres*.

vegades, davant de la crisi i de l'atur molt accentuat a principis dels vuitanta, les dones preferien cobrar salaris baixos o tenir contractes il·legals que no pas denunciar la seva situació a les organitzacions sindicals. Durant els primers anys de la dècada dels vuitanta aquesta situació es va veure encara més agreujada ja que petites empreses tèxtils van tancar i van deixar al carrer milers de treballadores, mentre d'altres feia mesos que no cobraven els seus sous. Davant d'aquest empitjorament de les condicions de treball les treballadores van alçar la seva veu i es van mobilitzar per reclamar millores laborals.

Les dones es van mobilitzar més enllà dels seus espais veïnals i laborals i es van organitzar per donar suport a les lluites dels seus marits o fills. Un exemple va ser la formació d'una comissió unitària de dones en solidaritat amb els treballadors amb salaris endarrerits de Lisnave, una empresa de construcció de vaixells.⁹⁵⁷ Una de les representants de la comissió de solidaritat descrivia algunes de les seves accions: "Estem escrivint cartes als diaris i intentem sortir a la ràdio. També hem enviat una carta oberta al govern amb les nostres reivindicacions".⁹⁵⁸ Aquesta acció col·lectiva de les esposes dels treballadors es pot assimilar per les seves característiques amb les mobilitzacions protagonitzades per les esposes dels treballadors de Motor Ibérica i de Radiadors Roca l'any 1976 a Catalunya en plena transició política i social.

A partir de les anteriors experiències de mobilització femenina es pot afirmar que la consciència política de les dones no s'ha generat únicament en moviments polítics o sindicals organitzats, sinó que, com ha senyalat Temma Kaplan, s'ha desenvolupat a partir d'una consciència femenina basada en tradicions culturals, solidaritat, llocs de treball, condicions laborals o defensa del seu rol social.⁹⁵⁹ Però per la seva falta d'organització formal i el lideratge

⁹⁵⁷ VARELA, Raquel. "Os operários da Lisnave -do conflito à negociação (1967-1987)", a *Cadernos Arquivo Edgard Leuenroth*, núm. 29, vol. XVII (2010).

⁹⁵⁸ *Mulher d'Abril*, núm. 8 (abril-maig de 1985).

⁹⁵⁹ KAPLAN, Temma. "Conciencia femenina y acción colectiva: el caso de Barcelona, 1910-1918", a NASH, Mary i AMELANG, James (eds.). *Historia y Género: las mujeres en la Europa Moderna y Contemporánea*. València: Alfons el Magnànim, 1990, p. 267-295; "Luchar por la democracia:

informal, les activitats de protesta de les dones no han rebut l'atenció que es mereixien en relació a la significació política per la democràcia, com ha succeït en el marc de les transicions polítiques espanyola i portuguesa.

La Confederació General dels Treballadors Portuguesos (CGTP), principal organisme sindical que va articular la lluita del moviment obrer durant la Revolució, va realitzar una conferència nacional sobre els problemes de la dona treballadora els dies 4 i 5 de novembre de 1978 a Lisboa.⁹⁶⁰ En relació amb la participació de les dones al sindicat s'analitzava que tot i "la participació creixent, a pesar dels progressos fets, no té correspondència en termes organitzatius, o sigui, és encara molt reduït el nombre de dones sindicalistes que participen en assemblees generals, en les direccions sindicals, en les comissions sindicals i de treballadors, en grups de treball."⁹⁶¹

El mateix sindicat detectava que les dones que tenien un paper significatiu en l'encapçalament de reivindicacions no tenien la mateixa representació en l'organització del moviment obrer. La realitat era que els sindicats no havien incorporat entre les seves reivindicacions moltes de les necessitats laborals femenines i que l'estructuració sindical estava fortament jerarquitzada i masculinitzada.⁹⁶² S'imposava la idea d'ampliar i organitzar la participació femenina en la vida sindical a través de reforçar el departament de les dones, incentivar la representació femenina en els òrgans de direcció, i promoure iniciatives que representessin la conscienciació creixent de les treballadores cridant-les a assumir un paper d'intervenció en la societat. Per tal de dur a terme aquestes propostes la CGTP-Intersindical va elaborar una guia

formar de organización de las mujeres entre los años cincuenta y los años sesenta", a AGUADO, Ana (ed.). *Mujeres, regulación*, p. 89-108.

⁹⁶⁰ Arxiu Elina Guimarães. Història d'altres associacions. Sindicats. "Conferência Sindical Nacional sobre os problemas da Mulheres" (Lisboa, 18 de setembre de 1978). Traducció de l'autora.

⁹⁶¹ Entrevista a Odete Filipe citat a TAVARES, Manuela. *Movimentos de Mulheres*, p. 40.

⁹⁶² Arxiu de la Confederació General dels Treballadors Portuguesos (ACGTP-IN). Conferència Sindical Nacional sobre els problemes de la Dona Treballadora (Lisboa, novembre de 1978).

d'orientació per a la constitució de comissions de dones en el sindicat.⁹⁶³ Però moltes vegades es van quedar simplement en això, en propostes sobre el paper, i les problemàtiques de les treballadores van continuar sense ser ateses des del front sindical.

En el *movimento de moradores* (moviment veïnal) les dones van ser protagonistes de centenars d'accions pel dret a l'habitatge i per la creació de serveis públics com llars d'infants. Des del 25 d'abril de 1974, tal com Fernanda Rodrigues i Stephen Stoer han apuntat, milers d'associacions locals van aparèixer per tot el país amb l'objectiu de solucionar els problemes quotidians que afectaven la societat portuguesa: habitatge, electrificació, subministrament d'aigua i clavegueram, cabines telefòniques públiques, millora de carrers i carreteres, conservació d'escoles i de consultoris mèdics, creació de guarderies, organització d'activitats culturals i esportives.⁹⁶⁴

L'expressió organitzativa per antonomàsia del moviment veïnal portuguès van ser les *comissão de moradores* (comissions de veïnat), que estaven caracteritzades per la seva inspiració unitària, democràtica i inclusiva d'una àmplia diversitat de persones, per una gran participació social perquè tractaven de resoldre problemes comuns, per promoure el contacte directe i proper amb la gent i per la flexibilitat en la seva forma de treballar i estructurar-se.⁹⁶⁵ Aquestes característiques conferien un caràcter plural i democràtic al moviment veïnal, de base assembleària, condicions que afavorien la participació femenina, com en el cas del moviment veïnal català.

Un exemple en què l'acció de les dones en el moviment veïnal va ser decisiva va ser l'ocupació de cases a Lisboa per protestar pel mal estat i pel dèficit d'habitatges. El 2 de maig de 1974 els i les activistes veïnals van ocupar el barri Fundació Salazar, que estava destinat a albergar els domicilis dels agents

⁹⁶³ Arxiu CGPT-IN. Constitució de Comissions de Dones en l'Estructura Sindical (Lisboa, s/d).

⁹⁶⁴ RODRIGUES, Fernanda i STOER, Stephen. *Acção local e mudança social em Portugal*, Lisboa: Fim de Século, 1993.

⁹⁶⁵ RODRIGUES, Maria. *Pelo Direito à Cidade. O Movimento de Moradores no Porto (1974/76)*. Porto: Campo de Letras, 1999, p. 68.

de la policia política, la PIDE. El barri va passar a anomenar-se “2 de Maig” en honor al dia que havia començat l’ocupació i posteriorment la Càmera Municipal de Lisboa va legalitzar-ne les ocupacions.⁹⁶⁶

El fenomen de les ocupacions es va prolongar al llarg de 1975 i també va adquirir una vessant de reivindicació de serveis públics. Alguns edificis es van convertir en llars d’infants, en clíniques de salut o en seus de grups culturals. Així mateix, després de l’embranzida inicial del moviment de les *comissões de moradores*, que principalment va prendre forma al lloc de residència, aquelles organitzacions que van sobreviure el pas dels anys es van anar orientant cap a la provisió de serveis. L’any 1976 va començar la recessió d’aquest moviment ja que el govern portuguès va començar a assumir moltes de les funcions que havia desenvolupat la gent autoorganitzada. Rodrigues i Stoer indiquen que els diversos moviments populars van ser conduïts a la institucionalització.⁹⁶⁷

La falta de relació entre les reivindicacions més generals de drets democràtics i dels drets de les dones s’ha de buscar en dos factors. El primer factor és l’existència de qüestions socials bàsiques per aconseguir, com el dret a l’habitatge, al treball, a la salut, a l’educació, que van constituir l’essència de les primeres mobilitzacions socials. El segon factor són les concepcions existents en les avantguardes dels moviments socials, que afectaven tant homes com dones i que portaven a considerar que la conquesta d’una nova societat portaria, per si mateixa, a la igualtat entre ambdós sexes. Aquestes concepcions eren fruit d’una percepció dogmàtica del marxisme segons la qual n’hi hauria prou amb la supressió de la propietat privada, enquadrada en un nou ordre econòmic i social, per acabar amb l’opressió femenina. Les contradiccions de gènere subsistien, a part de les contradiccions de classe, en el capitalisme i en el procés de construcció del socialisme.⁹⁶⁸

⁹⁶⁶ GOMES, Marcos. “O lado feminino do Revolução dos Cravos”, a *Stória e Futuro*, núm. 25 (febrer de 2011), p. 7.

⁹⁶⁷ RODRIGUES, Fernanda i STOER, Stephen. *Acção local*, p. 31.

⁹⁶⁸ TAVARES, Manuela. “Romper o cerco”, p. 18-26.

1.2. GÈNESI DEL MOVIMENT FEMINISTA: EL PROCÉS DE LES “TRES MARIES”

La publicació, el 1972, del llibre *Novas Cartas Portuguesas*, escrit per Maria Teresa Horta, Maria Isabel Barreno i Maria Velho da Costa, està considerada la mostra més important d'aparició pública del feminisme portuguès, encara sota la dictadura de Marcelo Caetano.⁹⁶⁹ L'obra incloïa temes com les relacions del cos, la sexualitat, el plaer i reflectia una posició radicalment en desacord amb el que propugnava el règim salazarista sobre el rol social de les dones.⁹⁷⁰ La publicació del llibre es va convertir en una denúncia audaç de la realitat social de Portugal. *Novas Cartas Portuguesas* va ser confiscada per la policia política i les autores van ser jutjades en el conegut com el procés de les “Tres Maries”. El règim considerava que l'obra tenia un “contingut irreparablement pornogràfic i d'atemptat contra la moral pública”.⁹⁷¹ El judici es va iniciar el 25 d'octubre de 1973 i, després de diversos incidents, no va prosperar a causa de l'esclat de la Revolució d'Abril i, finalment, el maig de 1974 les tres escriptores van ser absoltes.⁹⁷²

Pensar en la gènesi de *Novas Cartas Portuguesas*, integrat en el context històric, polític i social de l'Estat Novo, ajuda a comprendre'n l'impacte en la societat d'abans del 25 d'Abril i la seva recepció internacional amb la traducció de l'obra en diverses llengües com el francès. Després de la censura del llibre i del procés instaurat contra les tres autores, la solidaritat de la comunitat

⁹⁶⁹ Maria Isabel Barreno (1939), escriptora de ficció i assaig en la data de publicació de les *Novas Cartas Portuguesas*, havia publicat entre d'altres títols *Os outros legítimos superiores* (1970). Maria Teresa Horta va néixer el 1937; poetessa i escriptora de ficció, havia publicat *Ambas as Maos sobre o Corpo* (1970). Maria Velho da Costa (1939), també escriptora d'assaig i ficció, el 1969 havia publicat entre d'altres títols *Maina Menales*.

⁹⁷⁰ PIMENTEL, Irene. *A cada um o seu lugar. A política feminina do Estado Novo*. Lisboa: Circulo de Leitores, 2011.

⁹⁷¹ BARRENO, Maria Isabel, HORTA, Maria Teresa i COSTA, Maria Velho da. *Novas Cartas Portuguesas*. Alfragide: Dom Quixote, 2010, p. 19. MAGALHÃES, M. José. *Movimento feminista e Educação, Portugal décadas de 70 e 80*. Oeiras: Celta, 1998.

⁹⁷² *Diário de Lisboa*, 8 de maig de 1974, p. 6.

literària i intel·lectual, tant portuguesa com estrangera, les protestes i les manifestacions en favor de les “Tres Maries” es va deixar sentir amb força tant dins com fora de Portugal. Aquestes manifestacions van prendre ràpidament proporcions inimaginables: des de la cobertura del judici per mitjans de comunicació com els diaris *Le Monde*, *Times*, *New York Times*, *Nouvel Observateur*, *L'Express*, *Libération* i canals de televisió com la CNN fins a les manifestacions feministes davant diverses ambaixades portugueses, passant per la defensa pública de l'obra i de les autores per part de figures com Simone de Beauvoir, Marguerite Duras, Christinne Rochefort, Doris Lessing, Iris Murdoch o Stephen Spender. Van ser diverses les accions que van provocar que el cas de les *Novas Cartas Portuguesas* fos votat, el juny de 1973, en una conferència de la NOW, a Boston, com la primera causa feminista internacional.

Pel seu ampli significat en termes polítics, el llibre es va convertir en una obra fonamental de la literatura i la cultura portugueses contemporànies i es va revelar com una contribució inestimable per a la història de les dones i per a les qüestions relatives a la igualtat i la justícia.⁹⁷³ Aquest episodi va provocar l'emergència de les primeres expressions del moviment feminista a Portugal.

A Portugal s'identifiquen dos corrents de feminisme durant els anys setanta: un de feminisme radical i un altre de feminisme socialista o marxista. El socialistamarxista estarà representat pel Moviment Democràtic de Dones (MDM, en les seves sigles en portuguès) i per la Unió de Dones Alternativa i Resposta (UMAR). Els grups en l'òrbita de pensament radical van ser el grup Moviment d'Alliberament de la Dona (MLM), la Cooperativa Editorial de Dones (CEM) i el grup Informació, Documentació de Dones (IDM), el Grup Autònom Dones de Porto (GAMP) i també el grup de dones de l'Associació Acadèmica de Coimbra (AAC).

⁹⁷³ TAVARES, Manuela. *Feminismos, percursos e desafios (1947-2007)*. Lisboa: Texto Editores, 2011, p. 176-181.

1.3. EL FEMINISME SOCIALISTA

El 1968 es va formar el Moviment Democràtic de la Dona, vinculat al Partit Comunista Portuguès en la clandestinitat. Les arrels d'aquesta associació es troben en la mobilització del Moviment d'Oposició al règim salazarista. Encara que l'MDM, igual que a Espanya, havia sorgit com un moviment més ampli amb objectius generals de lluita contra el règim dictatorial, a través del suport als presos polítics, a la sensibilització de les dones contra la Guerra colonial i la lluita per la pau, amb el temps va enfocar la seva lluita cap a noves reivindicacions, més en l'ordre dels propis drets femenins.⁹⁷⁴

El 28 d'abril de 1974, només tres dies després del cop d'estat dels militars, l'MDM va presentar a la Junta de Salvació Nacional un quadern de reivindicacions elaborat durant la I Trobada de l'MDM (octubre 1973). Entre les reivindicacions s'exigia un salari igual per un treball igual, protecció social durant l'embaràs i el part, creació de llars d'infants gratuïtes i igualtat jurídica entre dones i homes. A més a més, demanaven l'alliberació dels presos polítics i manifestaven el suport a tots els exiliats portuguesos i a tots els altres pobles sotmesos pel feixisme.⁹⁷⁵

Després de la Revolució d'Abril l'MDM es va centrar en la reclamació de la incorporació de les dones en el món laboral. També van reivindicar la construcció de mercats, llars per a la gent de tercera edat i van impulsar l'ampliació de la xarxa de transports públics, van organitzar campaments d'estiu per les criatures dels barris més degradats, a més de formar a les dones en primers auxilis, higiene i salut, confecció i dactilografia. Durant l'estiu de 1974 l'MDM va dinamitzar, al llarg de tot el país, una campanya d'alfabetització sota el lema "Si saps, ensenya; si no saps, aprèn". Va ser una tasca difícil en moltes zones del país, a causa del seu aïllament i empobriment. Durant els anys 1975 i 1976 l'activitat del grup es va centrar en la celebració del Dia

⁹⁷⁴ NEVES, Helena. *Apontamentos para a história do MDM: o retomar dos gestos*. [s.l.]: Movimento Democrático de Mulheres, 1988.

⁹⁷⁵ ORGANIZAÇÃO DAS MULHERES COMUNISTAS (OMC). *Subsídios para a história das lutas e movimentos de mulheres em Portugal sob o regime fascista*. Lisboa: Avante, 1994, p. 94-112.

Internacional de la Dona, el Dia Internacional de la Infància, la solidaritat internacional amb Xile.⁹⁷⁶

El Moviment Democràtic de Dones va celebrar el mes de maig de 1977 la III Trobada Nacional on van aprovar “La Carta dels drets de la Dona”.⁹⁷⁷ En les conclusions les activistes van demanar l’abolició de la legislació repressiva en relació a l’avortament, també van reivindicar la creació de llocs de feina que asseguressin l’aplicació efectiva del dret al treball, van vindicar pel combat contra l’analfabetisme i per la modificació de la legislació familiar. Els últims anys dels setanta van estar marcats per les protestes en contra dels acomiadaments, la discriminació salarial i l’incompliment dels drets de les treballadores per part de l’empresa. La realitat del món laboral era que cada vegada hi havia més dones que volien entrar al mercat de treball i també més homes, que, en retornar de la guerra colonial, esperaven trobar ocupació; la situació es veia agreujada per la crisi econòmica.

El congrés “Unides per fer d’Abril una realitat”, celebrat el 1980, marcaria una nova etapa per al grup. Les qüestions considerades com a més íntimes van aparèixer en el debat públic: la lluita contra la violència familiar, les violacions, el cos de la dona com a objecte d’ús del poder masculí, el dret a l’avortament i la planificació familiar com a factors essencials per a una maternitat conscient, el dret a escollir, però també la vivència del plaer sexual. Neves afirma que aquestes qüestions mai no van estar absents en el discurs de l’MDM però que no van aflorar abans per raons que ultrapassaven les pròpies estructures del grup, raons de mentalitat i de cultura polítiques.⁹⁷⁸

Cap als anys vuitanta un dels eixos fonamentals de la lluita del moviment feminista s’inseria en el combat contra l’amenaça de la guerra nuclear i en la lluita pel foment de la pau. El moviment internacional de la pau dels anys setanta i vuitanta presentava un contorn fonamentalment jove i

⁹⁷⁶ NEVES, Helena. *Apontamentos para a história*.

⁹⁷⁷ Arxiu Elina Guimarães. Història d’altres moviments de dones. Moviment Democràtic de Dones.

⁹⁷⁸ NEVES, Helena. *Apontamentos para a história*.

femení. Com altres grups de dones durant els anys vuitanta l'MDM va donar suport a iniciatives a favor de la pau i del medi ambient, que a Portugal es van manifestar sota les paraules "Nosaltres, que donem la vida, volem pau". El maig de 1984 es va realitzar el segon congrés de l'MDM a l'entorn del tema "Dones en moviment per la igualtat i la pau". L'organització va participar en marxes per la pau a Lisboa, Setúbal, Porto, Évora i Coimbra. S'integrava així en una campanya nacional de sensibilització social sobre el perill de l'armament i el transport d'armes nuclears. Durant el 1984 el grup va impulsar la navegació d'un vaixell pel riu Tajo, engalanat amb motius relacionats amb la pau i amb al·lusions com "No a les armes nuclears". El 1985 llançava la iniciativa del "Comboi de la Pau" i l'any següent organitzava un campament de dones per la pau a Sines.⁹⁷⁹

Com s'ha vist en la descripció de les accions del moviment feminista català als anys vuitanta, grups com Dones Antimilitaristes també van impulsar aquestes accions creatives i innovadores, com el "Tren de la Pau" ple de dones que va fer el recorregut de Barcelona a Tortosa el 1985. Amb aquestes pràctiques col·lectives volien conscienciar la societat del perill de la cursa d'armament nuclear i protestar per la incorporació de les dones a l'exèrcit. Els grups catalans, espanyols i portuguesos coneixien les protestes del moviment feminista d'altres països i assumien com a pròpies reivindicacions del moviment pacifista i ecologista. És una mostra clara que el moviment feminista portuguès i espanyol no van restar al marge dels postulats ideològics i de la trajectòria reivindicativa que va presentar el moviment d'alliberament de la dona a la resta d'Europa.

L'altre grup que podem considerar englobat en el corrent del feminisme socialista va ser la Unió de Dones Alternativa i Resposta (UMAR). Va ser una associació constituïda el 12 de setembre de 1976, nascuda a partir de la participació activa de les dones en els moviments socials del 25 d'Abril de 1974 i de la necessitat de formar una associació que lluités pels drets de les dones en un nou context polític democràtic. En una primera fase, UMAR, es definia com

⁹⁷⁹ Arxiu Elina Guimarães. Revistes feministes. *Mulheres*, núm. 79 (novembre de 1984), p. 79.

a Unió de Dones Antifeixistes i Revolucionàries. Va participar en la lluita més general en què estava immersa la societat portuguesa després de la Revolució i va organitzar cursos d'alfabetització en molts barris, es va solidaritzar amb les treballadores de les fàbriques de conserves de l'Algarve i de Peniche i també es va sumar a les lluites del moviment veïnal per la dignificació dels habitatges.

El 1979 UMAR va organitzar a Lisboa una trobada sota el lema "Dones unides no deixarem morir el 25 d'Abril".⁹⁸⁰ Durant la trobada es van aprovar un programa, els principals punts eren la lluita contra la discriminació femenina, en concret en el camp laboral, en què demanaven un salari igual per una feina igual i estructures de suport pel treball domèstic. El segon punt era la lluita per les llibertats i la independència nacional, en què exigien la prohibició de totes les activitats feixistes. I, en tercer lloc, el punt contra la misèria i la degradació de les condicions de vida, contra l'augment del cost de vida, pel dret a l'habitatge, per la construcció d'escoles i per l'assistència maternoinfantil.

1.4. EL FEMINISME RADICAL

El mateix abril de 1974 es va formar el Moviment d'Alliberament de la Dona (MLM). Aquest grup va sorgir del procés de les *Novas Cartas Portuguesas* i de la solidaritat internacional entorn a les tres escriptores. Les militants de l'MLM es reivindicaven com un corrent del feminisme radical que designaven com a nova esquerra, amb una forta influència del moviment d'alliberament de la dona francès, i presentaven com a reivindicació immediata la contracepció i l'avortament lliure i gratuït per a totes les dones.

Uns mesos després de la seva formació l'MLM va publicar un butlletí amb l'objectiu de fer arribar al major nombre possible de dones les discussions i els problemes de debat i teoria feminista. En el butlletí explicaven què era el feminisme, parlaven de l'opressió femenina en la societat de classes, de l'explotació a la feina i de la invisibilitat del treball domèstic que enriqueix el capital. També es feien ressò de la sexualitat femenina com una sexualitat

⁹⁸⁰ Arxiu Elina Guimarães. Història d'UMAR. Dècada de 1970. Vegeu en l'annex D la imatge núm. 22.

atrofiada, vergonyosa i ignorada. Les seves reivindicacions eren que la Constitució portuguesa reconegués els drets d'ambdós sexes i contemplés la condemna penal en delictes de discriminació sexista. Respecte a la igualtat entre homes i dones s'havia de revisar el Codi civil, el Codi penal i la legislació laboral. Amb la premissa de l'exploació de les dones pel capitalisme demanaven que l'estat reconegués el valor del treball domèstic i que les lleis sobre els infants i la maternitat havien de ser considerades reptes de futur i no lleis proteccionistes.

L'MLM va concebre la proclamació de l'Any Internacional de la Dona com una actitud discriminatòria per part del govern i dels organismes internacionals. En un manifest exposaven: "A pesar d'aquesta actitud discriminatòria que significa l'Any Internacional de la Dona pensem que hem d'aprofitar l'oportunitat per denunciar públicament les diverses formes en les quals es revesteix l'opressió de la dona a Portugal"; no obstant: "Esperem que 1975, Any Internacional de la Dona, serveixi almenys per cridar l'atenció davant l'escàndol que representa que la meitat de la població mundial (només a Portugal som més del 53%) està subjugada, només pel fet d'estar constituïda per dones."⁹⁸¹ Per contrarestar els actes institucionals a l'entorn de l'Any Internacional les activistes del grup van organitzar un acte simbòlic de denúncia contra l'opressió femenina.

En l'acte, que havia estat convocat per al dia 13 de gener de 1975 al Parc Eduardo VII, de Lisboa, pretenien cremar objectes com un exemplar del Codi civil o revistes pornogràfiques perquè simbolitzaven la subjugació femenina i la utilització del cos de la dona com un objecte sexual. La foguera no es va arribar a produir pel boicot que van patir per part de més de dos mil homes que es van congrega i que van insultar i blasfemar contra les activistes. Els homes havien acudit al parc després de llegir al diari *Expresso*, de l'òrbita del Partit Comunista Portuguès, una notícia que informava que les feministes realitzarien *striptease* i cremarien sostenidors. La realitat va ser ben diferent i el que havia començat

⁹⁸¹ Arxiu Elina Guimarães. Avortament dècades de 1970 a 1980. Full Moviment d'Alliberament de les Dones (MLM). Traducció de l'autora.

com un acte de denúncia contra l'opressió femenina va acabar amb la fugida i dispersió de les feministes.⁹⁸²

L'endemà els diaris recollien les notícies i el grup MLM afirmava que "la dictadura que van patir les dones portugueses no era només feixista, era també la dictadura de l'home".⁹⁸³ El rotatiu *Diario de Lisboa* també es pronunciava en aquesta línia: "L'espectacle que els homes d'aquest país sense distinció de cultura, classe o ideologia van donar ahir a la tarda al Parc Eduardo VII ve a confirmar que els moviments feministes tenen raó d'existir".⁹⁸⁴ Aquest incident contra les feministes de l'MLM va quedar marcat com la principal fita de la història del moviment feminista portuguès. En la memòria de la societat portuguesa actual es vincula la paraula feminisme amb l'acte de la crema de sostenidors al Parc Eduardo VII, de Lisboa, fet que realment no va arribar a ocórrer mai.

Quatre anys després de la seva formació, l'MLM feia el següent balanç: "Vàrem començar sent un grup més o menys tancat, amb el pretext d'una reflexió interna que mai va ser feta. La nostra intervenció es va tornar cada vegada menor. Vàrem fer avortaments. Vàrem posar-nos en contacte amb les dones, una a una. Pocs esforços es van fer per ampliar el grup o per realitzar reunions més obertes. Els mateixos debats sobre l'avortament eren fets a petició i sense continuïtat."⁹⁸⁵ Les agrupacions d'esquerres criticaven el feminisme perquè concebien que la seva ideologia era burgesa i que l'emancipació de les dones s'aconseguiria amb una revolució global de tota la societat. Aquestes crítiques van obrir un debat intern entre les mateixes militants, que discutien si lluitar amb independència de les organitzacions polítiques o si havien de seguir vinculades als partits. Fins i tot es van qüestionar si era necessària l'existència d'un moviment exclusiu de dones després de la Revolució d'Abril.

⁹⁸² TAVARES, Manuela. *Feminismos, percursos e desafios*, p. 253.

⁹⁸³ *República*, 14 de gener de 1975, p. 8.

⁹⁸⁴ *Diario de Lisboa*, 14 de gener de 1975, p. 22.

⁹⁸⁵ Arxiu Elina Guimarães. Història d'altres associacions. Balanç del MLM, "Línies generals per començar una discussió" (aprox. 1978). Traducció de l'autora.

Aquests debats no van ser exclusius del moviment feminista portuguès; com s'ha pogut observar al llarg de la recerca també es van produir en el moviment feminista català, i per extensió espanyol. El context polític en què es va desenvolupar el feminisme a Portugal i Espanya va marcar les discussions sobre la doble militància i l'opció entre un front de lluita autònom femení o la vinculació amb les organitzacions polítiques. Les posicions a favor i en contra de la doble o única militància van provocar enfrontaments i dissensions en el mateix moviment feminista i també entre les militants en el si dels partits polítics.

És interessant observar la disjuntiva entre una revolució feminista com apostava el moviment radical o una revolució socialista, objectiu dels partits comunistes i socialistes. Respecte a aquesta qüestió l'MLM afirmava el 1978: "Avui som un grup en una situació de punt mort. Oscil·lem entre solucions individualistes, la revolució socialista i la possibilitat d'una revolució feminista. [...] Necessitem urgentment d'una definició política pròpia en què tingui cabuda l'individual de cadascuna. Necessitem ultrapassar la nostra inseguretat i construir-nos una identitat –personalment i col·lectiva. Necessitem comprendre les causes socials de la nostra incapacitat de superar la por i, després de conèixer-les, lluitar contra elles per trobar la nostra identitat. Necessitem una teoria per poder definir primer el nostre enemic i després una estratègia per seguir i per vèncer-lo. Planificada, estructurada, per arribar als objectius que ens proposem."⁹⁸⁶

L'MLM va mantenir les seves activitats fins el 1979 encara que amb una dinàmica molt menys activa que en els primers anys. L'activitat de l'organització es va anar dissipant a mesura que les diferències entre les feministes s'accentuaven i es consolidava el sistema democràtic. Cristiana Pena afirma que és difícil determinar una data precisa per al final de l'associació perquè aquesta es confon amb l'aparició de la Cooperativa Editorial de Dones i, posteriorment, amb el centre de documentació Informació, Documentació de

⁹⁸⁶ Ídem.

Dones.⁹⁸⁷ De fet, les mateixes activistes de l'MLM participen en la formació i en l'organització de les activitats de la cooperativa i del centre de documentació.

L'MLM es va començar a concentrar en la construcció d'un discurs i d'un pensament autònom. Per això, existia una part del moviment interessat a crear un centre de documentació que proporcionés informació a les dones i que servís com a plataforma de llançament d'algunes publicacions, butlletins, diaris i revistes de caràcter feminista.⁹⁸⁸ El 14 de febrer 1977 es va fundar, per deu dones de l'MLM, la Cooperativa Editorial de Dones amb l'objectiu de donar a conèixer i fer difusió de la teoria i la literatura feministes. La CEM va constituir, a finals dels anys setanta, un espai feminista i un centre de documentació pioner, encara que no va tenir la repercussió que altres centres i espais similars van tenir en d'altres països europeus.

"La Cooperativa Editorial de les Dones és una de les activitats de l'MLM. No ho podem disfressar. [...] El nostre objectiu és expressament editar i ajudar en tots els camps la causa de la lluita de les dones [...]. 48 anys de feixisme van relegar les dones gairebé exclusivament al matrimoni, la reproducció i el treball domèstic. Les poques dones que van tenir accés a una formació superior es van desapropiar entre olles, paelles i nens." ⁹⁸⁹ Amb les seves publicacions pretenien recuperar les escriptores feministes portugueses, principalment de la generació de la República (1910-1926), i editar textos que haguessin estat prohibits durant la dictadura de Salazar, a més a més de publicar traduccions d'obres angleses i franceses per contribuir a la difusió del pensament feminista entre la societat.

Amb aquests objectius, el grup que integrava l'editorial va crear un centre de documentació anomenat Informació, Documentació de Dones el 1979. Aquest projecte pretenia recollir documentació, llibres, publicacions periòdiques, textos i estudis sobre la problemàtica de les dones i de la seva

⁹⁸⁷ PENA, Cristiana. *A Revolução das Feministas Portuguesas (1972-1975)*. Lisboa: Dissertação de Mestrado em Estudos sobre as Mulheres de Universidade Aberta, 2008, p. 113.

⁹⁸⁸ Vegeu en l'annex D la imatge núm. 23.

⁹⁸⁹ Text reproduït a TAVARES, Manuela. *Feminismos em Portugal (1947-2007)*. Tesis de doutoramento em Estudos sobre as Mulheres, Universidade Aberta de Lisboa, 2008, p. 270. Traducció de l'autora.

situació al món. També es van proposar publicar una revista que reflectís les activitats del centre i que fos una plataforma informativa del moviment feminista.⁹⁹⁰

En els butlletins tractaven diverses qüestions que anaven des d'articles contra dietes miracle fins a notícies sobre l'avortament; també reproduïen articles que es publicaven a d'altres revistes feministes estrangeres com la britànica *Spare Rib*.⁹⁹¹ Els temes tractats eren la sexualitat, la contracepció i l'avortament, temàtiques com els adolescents i el sexe, la virginitat, els joves i els anticonceptius, el tabú de la masturbació femenina on donaven notícia del Qüestionari de Shere Hite i de la política sexual.⁹⁹² La línia seguida per l'IDM era la que havia marcat l'MLM amb la qüestió del dret al propi cos com a eix central de la seva lluita.

A pesar de l'extinció gradual de l'MLM, l'aparició de l'editorial i el centre de documentació va permetre la continuació de l'agenda feminista radical i seguir mantenint relacions amb agrupacions feministes estrangeres, sobretot franceses. L'MLM va crear les condicions tant pel despuntar de la premsa feminista com per la formació de petits grups feministes de tendència radical com Les Bruixes, el Grup Autònom de Dones de Porto o el Grup de Dones de l'Associació Acadèmica de Coimbra. Tot i així, cap dels grups esmentats anteriorment va tenir la visibilitat i la notorietat, nacional o internacional, de l'MLM. Segons Cristiana Pena l'MLM no va generar la constitució d'un moviment feminista portuguès, però les feministes fundadores i activistes d'aquest grup van contribuir a inscriure Portugal en la història del moviment feminista internacional.⁹⁹³

Encara que la base social del moviment feminista radical fos limitada a alguns centenars de dones de sectors intel·lectuals, aquest corrent del

⁹⁹⁰ Arxiu Elina Guimarães. Història d'altres associacions. Butlletí del centre IDM, núm. 2 (maig-agost de 1979), p. 1.

⁹⁹¹ Arxiu Elina Guimarães. Història d'altres associacions. Butlletí del centre IDM, núm. 2 (maig-agost de 1979), p. 12.

⁹⁹² Arxiu Elina Guimarães. Revistes feministes. *Lua*, núm. 1, II època (juny de 1982).

⁹⁹³ PENA, Cristiana. *A Revolução das Feministas*, p. 117.

feminisme, l'únic a assumir el feminisme com una qüestió política, va tenir el gran mèrit d'haver estat el primer de donar expressió a la lluita per l'anticoncepció i l'avortament a Portugal, a tractar temes com la sexualitat, el lesbianisme, la violència sobre les dones i a deixar registre històric de la memòria d'una intervenció de dones coneixedores dels moviments d'alliberament en altres països i als quals van procurar donar expressió al seu país.

1.5. LA LLUITA UNITÀRIA DEL FEMINISME PORTUGUÈS: LA DESPENALITZACIÓ DE L'AVORTAMENT

La nova conjuntura democràtica portuguesa va ser, amb tot, un escenari extremadament propici a l'adquisició dels drets de ciutadania per les dones. Ja durant l'any 1974 van ser promulgades diverses modificacions legislatives com: el Decret llei 621/A/74, del 15 de novembre, que estipulava la total i completa igualtat en la capacitat legal de la ciutadania i eliminava les limitacions que encara existien en el vot femení. En l'àmbit professional, el Decret llei 251/74, de 12 de juny, va obrir l'accés de les dones a càrrecs de carrera administrativa local; el Decret llei 308/74, de 6 de juny, va regular l'accés a la carrera diplomàtica; i el Decret llei 492/74, de 27 de setembre, va permetre l'accés a la magistratura. Finalment, el Decret llei 392/79 va estipular la igualtat entre homes i dones a la feina.⁹⁹⁴

L'Estat portuguès va assumir polítiques de promoció de la igualtat entre dones i homes des de 1970, concretament des de la creació del principal mecanisme oficial per a la igualtat: la Comissió de la Condició Femenina (CCF); actualment aquest organisme és designat com a Comissió per la Ciutadania i la Igualtat de Gènere. Segons Rosa Monteiro, la Comissió corportiza a Portugal el que ha estat considerat com a feminisme institucional.⁹⁹⁵ En els primers anys

⁹⁹⁴ GORJAO, Vanda. *Mulheres em tempos sombrios. Oposição Feminina ao Estado Novo*. Lisboa: Imprensa de Ciências Sociais, 2002, p. 262.

⁹⁹⁵ MONTEIRO, Rosa. *A Emergência do Feminismo de Estado em Portugal: uma história da criação da Comissão da Condição Feminina*. Lisboa: CIG, 2010

aquesta institució tenia un caràcter consultiu i la seva tasca principal consistia a visualitzar les discriminacions legals contra les dones i elaborar propostes per a la modificació en el dret de família i la legislació laboral. Mentre que a Portugal la Comissió va ser el resultat de reformes successives d'un grup de treball enclavat en el Ministeri de Corporacions i Previsió Social creat en els últims anys de la dictadura de Caetano, l'Institut de la Mujer va ser creat a Espanya el 1983, vuit anys després de les primeres eleccions democràtiques i un any després que el PSOE obtingués la direcció del govern. Segons Valiente les relacions entre les feministes de l'Estat i les militants d'amplis sectors del moviment de dones van esdevenir, en general, freqüents i cooperatives a Portugal i infreqüents i antagòniques a Espanya.⁹⁹⁶

La participació femenina en la composició de l'Assemblea de la República era el 1975 del 8,9%; així, en la formació de l'Assemblea Constituent del 2 de juny de 1975, entre els 245 diputats que en formaven part hi eren presents 22 dones.⁹⁹⁷ Reconèixer les dades del reduït percentatge de dones en l'exercici parlamentari contribueix a demostrar que, si es va aconseguir la igualtat d'oportunitats en la llei, aquesta no es va aplicar a la pràctica en la major part dels camps i molt menys en l'esfera política.⁹⁹⁸

El percentatge de diputades elegides per l'Assemblea de la República des del 25 d'abril de 1974 fins als anys noranta, ofereix la següent lectura: als anys setanta, la mitjana obtinguda va ser del 6,9%. Als anys vuitanta, al llarg de les quatre legislatures, es va registrar una mitjana del 7% de presència femenina, la qual cosa significa que en termes numèrics es va alterar poc o gens la presència en relació als mandats anteriors. Els anys noranta les dones representaven una

⁹⁹⁶ VALIENTE, Celia. "El Feminismo de Estado en Portugal: La Creación de la Comissão para a Igualdade e para os Direitos das Mulheres y su relación con el movimiento de mujeres", a *Actas do Seminário: Movimento Feminista em Portugal*, Seminari organitzat per UMAR, 5 i 6 de desembre de 1998.

⁹⁹⁷ SANTOS, Maria Helena. *Do défice de cidadania à paridade política. Testemunhos de deputadas e deputados*. Porto: Edições Afrontamento, 2011, p. 24.

⁹⁹⁸ CLEMENTE CAMPOS, Maria Amélia. *As Mulheres Deputadas e o exercício do poder político representativo em Portugal Do pós-25 de Abril aos anos noventa*. Porto: Edicoes Afrontamento, 2001.

mitjana del 10,5% i es rebel·la un increment de diputades en la legislatura de 1991-1995.⁹⁹⁹ Només a partir de l'any 1995 es va començar a detectar un creixement que tendirà a duplicar-se entre 1995 i 2008.¹⁰⁰⁰ Aquesta evolució és a causa, certament, d'una alteració del comportament dels partits polítics en el reclutament dels quadres polítics, influenciats per la discussió de la llei de quotes entre 1998 i 1999 i per la Llei de paritat promulgada el 2006.¹⁰⁰¹

Transcorregut un mes des de la Revolució del Clavells, el 20 de maig de 1974, s'havia creat el moviment pro divorci amb una gran participació femenina. El 20 de juny al Pavelló d'Esports de Lisboa es va realitzar un acte a favor de la legalització del divorci i el 19 de juliol, una manifestació davant de la Nunciatura Apostòlica. En ambdós actes s'exigia la revisió del Concordat amb el Vaticà i es van recollir més de 100.000 signatures a tot el país a favor d'anul·lar la llei que prohibia divorciar-se i es va aconseguir que s'aprovés, el 13 de febrer de 1975, el dret al divorci civil per a persones casades per l'Església catòlica.¹⁰⁰² L'aprovació de la llei del divorci, quan no feia ni un any de l'esclat de la Revolució dels Clavells i encara en plena efervescència de canvi polític, va comportar que el divorci no constituís una de les reivindicacions primordials del moviment feminista portuguès, al contrari del que va succeir a l'Estat espanyol.

Les campanyes que havien suposat una acció unitària del moviment feminista català i espanyol no van ser centrals per als grups feministes

⁹⁹⁹ *Ibídem*, p. 290.

¹⁰⁰⁰ MARTINS, Manuel Meirinho i PEQUITO TEIXEIRA, Conceição. *O Funcionamento dos Partidos e a Participação das Mulheres na Vida Política e Partidária em Portugal*. Lisboa: Comissão para a Igualdade e para os Direitos das Mulheres, 2005.

¹⁰⁰¹ Llei orgànica 3/2006, de 21 d'agost, que obliga a l'alternança entre dones i homes en les llistes electorals i estableix que no poden contenir més de dos candidats del mateix sexe col·locats de forma consecutiva en l'ordenació de la llista. Una disposició d'aquesta legislació exclou l'exigència de complir les quotes en les llistes dels òrgans amb *freguesias* amb un nombre igual o inferior a 750 electors i als òrgans municipals amb 7.500 o un nombre menor d'electors.

¹⁰⁰² SOUSA, António de. "A família e a condição feminina", a REIS, António. *Portugal. 20 Anos de Democracia*. Lisboa: Círculo de Leitores, 1994, p. 504-505.

portuguesos; així, la reclamació d'una constitució progressista, una llei del divorci o la despenalització de la llei d'adulteri no van constituir demandes dels grups portuguesos. Sí que ho va ser la reivindicació de la despenalització de l'avortament, que fou el punt més àlgid d'acció col·lectiva femenina i, de totes les etapes del moviment, l'única que va reunir plenament totes les característiques dels nous moviments socials, enteses les reivindicacions feministes com a formes d'acció diverses, ben coordinades i estructurades.

El mateix abril de 1974, quan es forma l'MLM, la seva principal reivindicació serà l'anticoncepció i l'avortament lliure i gratuït. Les activistes del grup van escriure el llibre *Avorto, direito ao nosso Corpo*, que es va publicar el 1975. En el text introductori es reflectia que l'avortament era un problema de drets individuals i no una qüestió de moral religiosa. Proposaven la legalització de la interrupció voluntària de l'embaràs a petició de la dona i també denunciaven la falsa solidaritat de l'esquerra representada pels partits socialista i comunista, ja que en l'Assemblea no recolzaven ni actuaven com a portaveus d'aquesta reclamació feminista.¹⁰⁰³

El mateix 1975 sorgeix el Moviment per la Contracepció i Avortament Lliure i Gratuït (MCALG), que reclamava l'abolició de la llei salazarista sobre l'avortament. El moviment, qualificat d'autònom, també demanava centres d'informació i difusió d'informació sobre anticoncepció als barris, a les fàbriques i a les zones rurals amb llibertat i sense els conceptes moralistes i religiosos. L'MCALG exigia que els avortaments fossin realitzats en hospitals amb unes bones condicions tècniques i assistencials.

El 1977, el Dia Internacional de la Dona, els grups MDM, MLM i UMAR van presentar una petició de despenalització de l'avortament al president de la República, acompanyada de més de cinc mil signatures a favor de la modificació de la llei.

El 1978 va sorgir una plataforma anomenada Campanya Nacional per l'Avortament i la Contracepció (CNAC), que va ser la iniciativa feminista unitària més important que es va constituir a Portugal. La plataforma havia

¹⁰⁰³ TAVARES, Manuela. *Aborto e contracepção*, p. 11.

estat impulsada per dos grups representatius del feminisme radical: el Grup Autònom de Dones de Porto i el grup de l'Associació Acadèmica de Coimbra, però s'hi va adherir l'MLM i militants del Partit Socialista Revolucionari i de la Unió Esquerra Democràtica i Socialista. Més tard s'uniria a la plataforma el grup UMAR. El manifest de la CNAC afirmava: "Lluitem per la despenalització de la llei i el reconeixement del dret de l'avortament a petició de la dona, gratuït i practicat en serveis de salut públics."¹⁰⁰⁴ També lligava les seves reivindicacions a la lluita per una educació sexual lliure a les escoles i, per extensió, a tota la societat.

L'abril de 1979, la CNAC llançava un manifest en què apel·lava que si les llibertats democràtiques conquerides amb el 25 d'Abril de 1974 van millorar la situació de les portugueses, ara les dones havien de lluitar de nou pels seus drets. Exposava que les dones avortaven clandestinament i s'arriscaven a patir mutilacions o fins i tot a morir perquè el dret a la planificació familiar i a la interrupció de l'embaràs amb bones condicions estava prohibit, a més a més d'estar condemnat per la llei. L'avortament representava la tercera causa de mort al país. Per aquests motius la CNAC exigia: centres de planificació familiar en nombre suficient i operatius, guarderies obertes 24 hores al dia, anticoncepció gratuïta i avortament lliure a petició de la dona i a càrrec dels centres de salut públics.¹⁰⁰⁵

El juny de 1979 la CNAC divulgava el manifest "Nos abortámos", en què més de dues mil dones portugueses declaraven públicament que havien avortat. A semblança del que havien fet les dones franceses el 1971, i igual que farien les catalanes i les espanyoles l'octubre d'aquell 1979, la campanya sorgia com a forma de solidaritat a situacions particulars de dones, com M. Antónia Palla i Conceição Massano, que van crear una consciència col·lectiva partint del nosaltres com a dones.

¹⁰⁰⁴ Arxiu Elina Guimarães. Avortament dècades de 1970 i 1980. CNAC. Pamflet avortament i contracepció "Les dones decideixen" (26 d'abril de 1979). Traducció de l'autora.

¹⁰⁰⁵ Ídem.

El 1976, les periodistes M. Antónia Palla i Antónia de Sousa van realitzar un reportatge sobre l'avortament clandestí que es va retransmetre al programa “Nome-Mulher” de la Ràdio Televisió Portuguesa. Les periodistes presentaven el problema de l'avortament clandestí i testimonis sobre el mètode d'aspiració, també es podia escoltar l'opinió d'algunes feministes. La televisió portuguesa va suspendre el programa i M. Antónia Palla va ser sotmesa a un procés judicial que es va allargar fins el maig de 1979. Era acusada d'atemptat al pudor i incitació al crim de la pràctica de l'avortament. Finalment, va ser absolta ja que el tribunal va considerar que, com a periodista, Palla tenia el dret i el deure de denunciar una situació social tan greu com era l'avortament clandestí.

Davant els judicis de M. Antónia Palla la CNAC va organitzar mobilitzacions de suport amb la periodista a la vegada que es reivindicava el dret al propi cos.¹⁰⁰⁶ Les accions que va promoure la CNAC van tenir les seves conseqüències i M. Antónia Palla va rebre la solidaritat de la Federació Internacional de Periodistes (FIJ), del moviment francès *Choisir* i de l'advocada francesa Gisele Halimi; diverses personalitats portugueses van manifestar el seu rebuig al judici. També van ser lliurades quatre mil signatures de suport a l'Assemblea de la República. A Canadà els grups de dones es van manifestar en solidaritat amb la periodista jutjada i van donar suport a la lluita pels drets reproductius de les portugueses; la “Casa de les Dones”, a Brussel·les, seu de nombroses organitzacions feministes, també va manifestar el seu suport a la incriminada.¹⁰⁰⁷

El segon judici per avortament va tenir lloc el juliol de 1979. Conceição Massano, una jove obrera, va ser acusada, mitjançant una denúncia anònima, d'haver avortat feia quatre anys. Al seu costat també va ser jutjat el seu marit per haver-li proporcionat els diners per fer-lo efectiu. La situació va ser denunciada per la CNAC, que va tornar promoure la recollida de signatures en què centenars de dones declaraven haver avortat. “Si ella és condemnada, totes

¹⁰⁰⁶ Arxiu Elena Guimarães. Avortament dècades de 1970 i 1980. Comunicat CNAC (28 de juny de 1979). Traducció de l'autora.

¹⁰⁰⁷ *Diário Popular*, 8 de juny de 1979.

nosaltres també ho hem de ser” es podia llegir en la declaració de les firmants.¹⁰⁰⁸ L’octubre del mateix any Massano va ser absolta per falta de proves.¹⁰⁰⁹

Aquests judicis, igual que a l’Estat espanyol el cas de les dones jutjades a Bilbao, van originar amplis moviments de solidaritat i de repulsa liderats pels grups feministes. Entorn de la periodista M. Antónia Palla i de Conceição Massano s’havia construït un ampli moviment social que seria la llavor que traslladaria la discussió sobre la despenalització de l’avortament a l’agenda política nacional. A més a més de situar a l’arena pública el debat sobre la interrupció voluntària de l’embaràs el moviment feminista va despertar la consciència de moltes dones sobre la necessitat de decidir lliurement sobre el control de la natalitat i el dret sobre el seu cos.

L’any 1980 es van celebrar eleccions a l’Assemblea de la República, la CNAC va aprofitar la campanya política per dirigir-se als partits d’esquerres i fer-los una crida amb les següents paraules: “Transcorreguts sis anys des del 25 d’Abril, és inacceptable que aquesta situació continuï amb totes les greus conseqüències que comporta per a la salut i els drets de les dones. Tres vegades vam votar majoritàriament als partits d’esquerra, les dones van expressar el seu desig de canvi. Estem convençudes que l’expressarem de nou.”¹⁰¹⁰ La CNAC alertava totes les organitzacions d’esquerra de la necessitat d’abordar en les seves campanyes les qüestions que afectaven directament la situació de les dones i, concretament, la llei que criminalitzava la pràctica de l’avortament, n’exigien la revocació immediata i demanaven que els partits es comprometessin a promoure una llei que defensés els drets reproductius femenins.

El febrer de 1982 el PCP va lliurar al president de l’Assemblea tres projectes de llei relatius a la maternitat, a la planificació familiar i a

¹⁰⁰⁸ *O Diário*, 3 de juliol de 1979.

¹⁰⁰⁹ TAVARES, Manuela. *Aborto e contracepção*, p. 24-25.

¹⁰¹⁰ Arxiu Elina Guimarães. Avortament dècades de 1970 i 1980. *Butlletí de la CNAC* (setembre de 1980), p. 10.

l'avortament. En referència a l'avortament, els comunistes introduïen raons socioeconòmiques per a la seva despenalització en detriment de la llibertat individual a interrompre un embaràs no desitjat. La regulació de l'avortament en base a qüestions socials i econòmiques, i no com un dret fonamental de les dones, constituïa una línia de pensament, perfilada per significatius sectors de la societat portuguesa i d'una banda de l'esquerra, fet que denotava les dificultats per assumir el feminisme com un corrent de pensament i d'acció per part de l'esquerra parlamentària.

La CNAC va mostrar el seu rebuig en considerar que “encara que signifiqui que es consagra plenament el dret a la dona, es limita el dret d’escollir”; l’eslògan manifestat per la CNAC va ser “Contracepció per no avortar, legalització de l’avortament per no morir.”¹⁰¹¹ En canvi, els grups de l’esquerra difonien un discurs polític basat en el fet que l'avortament era un drama social i un greu problema de salut pública.

L’11 de novembre de 1982 era la data prevista per a la discussió dels projectes presentats pel PCP a l’Assemblea. Durant aquella setmana la CNAC va llançar la campanya “Una setmana per l’avortament”, amb edició de pancartes, enviament de manifestos als professionals mèdics, als intel·lectuals i als diaris, a més d’accions diverses al carrer i la convocatòria d’una concentració davant de l’Assemblea el dia del debat polític. El projecte per a la legalització de l’avortament va ser rebutjat per 127 vots en contra i 105 a favor. En aquest moment la majoria dels escons del Parlament estaven en mans de la coalició de centre dreta, l’Aliança Democràtica, que era el partit que liderava el govern portuguès.

Encara que el projecte polític no va prosperar, la proposició legislativa va ser important perquè era la primera vegada que la llei que criminalitzava l’avortament era debatuda al Parlament i sotmesa a votació. Les accions del moviment feminista convergien en una lluita comuna, les organitzacions feministes van protagonitzar actes diversos com peticions, recollida de firmes,

¹⁰¹¹ Arxiu Elina Guimarães. Avortament dècades de 1970 i 1980. Comunicat de la CNAC “La Llibertat de la Dona comença al ventre” (7 de juny de 1982).

rodes de premsa, cartes als parlamentaris, però l'acció més innovadora i trencadora del repertori feminista va ser la irrupció a l'Assemblea del grup UMAR. Les militants de l'organització van mostrar samarretes que configuraven el lema "Nos abortámos" (Nosaltres hem avortat). Amb aquesta acció van forçar els membres de la cambra a escoltar la demanda del dret al propi cos i van atorgar visibilitat pública a la reivindicació.

Així doncs, els anys vuitanta van esdevenir el moment apropiat per fer emergir en el terreny polític el debat per a la despenalització de l'avortament, ja que els anys anteriors de transició a la democràcia havien estat molt inestables a nivell polític. Però, superada la dècada dels setanta, era el moment d'introduir el dret a la interrupció voluntària de l'embaràs en l'agenda política. La reivindicació del dret a l'avortament lliure i gratuït per a totes les dones va fer revisar els drets de ciutadania i els rols de gènere.¹⁰¹²

L'octubre de 1983 el Partit Socialista (PS) va acordar en un congrés que elaboraria un projecte de llei per a la despenalització de l'avortament i que el sotmetria a votació a l'Assemblea de la República. L'associació UMAR va criticar el nou projecte socialista perquè considerava que encara era més limitat que el presentat pel PCP l'any 1982.¹⁰¹³ Finalment, el 1984, el projecte socialista, defensat per la diputada Zita Seabra, va ser aprovat per l'Assemblea; ja que en aquesta legislatura el PS tenia majoria a la cambra.

Amb tot, la nova llei només permetia el dret a la interrupció de l'embaràs en certs supòsits: per malformacions del fetus, si posava en perill la vida de l'embarassada, i si la dona havia estat violada. La llei va provocar que es continués mantenint la pràctica de l'avortament de manera il·legal i insegura. Les organitzacions feministes van perdre a partir de l'aprovació d'aquesta llei el seu principal motor de lluita i es van orientar cap a d'altres fronts de

¹⁰¹² PRATA, Ana. "Failure to launch" The women's movement struggle for abortion decriminalization in the Portuguese Parliament (1982)", a *Ex Aequo*, núm. 25 (2012), p. 75-90.

¹⁰¹³ Arxiu Elina Guimarães. Història d'UMAR. Dècades de 1970 i 1980. Díptic "Até quando esta situação?" (1983).

mobilització pels drets de les dones com la denúncia de la violència domèstica i les agressions sexuals.

1.6. DE LA REVOLUCIÓ A LA NORMALITZACIÓ DEMOCRÀTICA

Durant el període revolucionari les reivindicacions de les dones, en especial les assumides com a feministes, semblaven no tenir possibilitats d'adquirir visibilitat en un espai públic dominat per les lluites de poder polític i d'afirmació d'altres moviments socials com el veïnal i l'obrer. Un episodi clau per observar l'espai polític que qualsevol crit feminista ocupava a mitjans dels anys setanta a Portugal és l'acció de denúncia que va organitzar l'MLM al Parc Eduardo VII en contra de l'opressió de les dones, el gener de 1975, i de la violenta contestació per part d'alguns homes. Les reivindicacions feministes van quedar subordinades a les qüestions polítiques enteses com a primordials i prioritàries i que havien estat atropellades durant quaranta-vuit anys de dictadura.

M. José Magalhaes i Manuela Tavares destaquen la gran participació de les dones en tots els moviments socials durant la transició portuguesa: als barris, organitzades en associacions de veïns, ocupant cases per viure dignament, construint guarderies, reivindicant camins i fonts, en les campanyes d'alfabetització, integrades en les comissions de cultura i oci, en les empreses lluitant pel dret a una feina digna i en els sindicats reivindicant un salari igual per a un treball igual. La intervenció política i social femenina durant la conjuntura revolucionària es va manifestar sobretot en el pla de reivindicacions que es referien al quadre bàsic de democratització.

Una de les reivindicacions més progressistes va ser la reclamació del dret al propi cos, que comportava la demanda d'una sexualitat lliure, una maternitat lliure i desitjada, educació afectiva i sexual, la legalització dels anticonceptius i el dret a la interrupció voluntària de l'embaràs, que implicava no només una reforma legislativa sinó canvis socials que afectaven la mentalitat de la societat. Va ser el corrent radical del feminisme, identificat amb l'MLM, primer, i més

tard amb la Cooperativa Editorial de Dones, amb el centre d'Informació i Documentació de Dones, el Grup Autònom de Dones de Porto i el grup de dones de l'Associació Acadèmica de Coimbra els que van assumir la politització de les qüestions considerades "privades" i van marcar la lluita pel dret al propi cos.

A la dècada dels vuitanta les dones van mobilitzar-se amb força altra vegada, però aquest cop les reivindicacions van girar específicament al voltant del lema del feminisme de la segona onada, "el què és personal, és polític"; l'eix central eren els drets reproductius i el control de natalitat i van desenvolupar una significativa campanya a favor de la legalització de l'avortament i d'una contracepció lliure i gratuïta. Ja el 1978 va ser creada la Campanya Nacional per l'Avortament i la Contracepció, que va aplegar la majoria de grups feministes i que va esdevenir el front de lluita unitari del moviment. La campanya va tenir dos moments àlgids, un l'any 1982 quan es va obrir el debat parlamentari a l'Assemblea sobre tres projectes legislatius presentats pels comunistes sobre educació sexual, planificació familiar i legalització de l'avortament i, l'altre l'any 1984 amb l'aprovació de la llei que regulava la interrupció de l'embaràs en base a supòsits.

Així, es pot concloure que a Portugal va ser el mateix procés democratitzador el que va portar canvis polítics i civils (igualtat jurídica entre homes i dones, llei del divorci) però va ser la pressió social exercida pels grups feministes el que va situar en l'esfera pública el debat sobre drets sexuals i reproductius i que va traslladar a l'agenda política nacional la despenalització de l'avortament.

VI. CONCLUSIONS

CONCLUSIONS

At this point in the investigation it is time to summarise the most important aspects analysed up until now throughout the study, with the intention of reflecting on the different sections and topics addressed, comparing the bibliographical contributions and the analysis of oral and written sources. The goal is to answer the questions that have guided the research and determine the evolution and articulation of feminism in Catalonia during the period of democratic construction. At the same time, the conclusions intend to go beyond that and constitute a broad reflection on the contributions of the feminist movement to the current Catalan society.

The historical studies that analyse the role played by social movements in the Spanish political transition have prioritised attention on the workers' mobilisation, and it has not been until recent years that studies have emerged highlighting the importance of the collective actions of other social actors, such as the neighbourhood movement and the feminist movement. This is why analysing the dynamics of Catalan feminism in its political and social context allows contemplating the history of the transition in Catalonia from a more comprehensive dimension and broadens the comprehension of the foundations of Catalan and also Spanish democracy. Moreover, it brings us closer to the description and interpretation of a social movement which acted as an agent of social transformation, provoking long-lasting changes in relationships of experience, power and production among women and men.

From the "Paranimf" to the street

Although this research begins with the year 1975, women's participation in claiming rights and freedoms and against the Franco regime is previous to this date. In Catalonia, the actions of women were very important in the social and political activism against Franco's dictatorship and in the struggle to achieve democracy. The birth of Catalan feminism emerged in the areas of resistance and opposition to Franco's dictatorship, which were shaped during the last part of the sixties and the first part of the seventies of the twentieth

century. Even though the feminist movement came later, it was imbued with the theoretical elements of the women's liberation movement, and it also took their ways of vindicating innovation and collective fighting strategies.

What is evident is that in Catalonia, as in the rest of the Spanish country, from the year 1975, and through the United Nations' declaration of the International Women's Year, the determinant was created for several women's associations to meet and fight to reveal the discrimination they suffered, while at the same time trying to counteract the appropriation of the celebration of the International Year by the Women's Section of the Falange. In this context and days after the death of Franco, the first Conference for Women's Liberation took place in Madrid in 1975, which gathered five hundred women together. In light of the specific Spanish situation, the criticisms of patriarchal society and the division of roles in family and society were adapted and reworded from the European and North American feminist movement, and the relationship with the political parties and unions was analysed.

The great impulse of Catalan feminism was the call for the first Jornades Catalanes de la Dona (Catalan Women's Conference), celebrated in the Paranimf Hall of the University of Barcelona in May 1976, with around 4,000 participants. The conference was the first representative and democratic act organised and carried out by Catalan women in favour of their rights after forty years of forced silence. The conference was the fruit of the great effort of women on an individual and collective level, with different political ideologies and from different social classes, and it served to place the vindications of women in direct opposition to the Franco regime by considering the dictatorship the main obstacle for their emancipation, as Franco's legislation in effect maintained legal discrimination of women.

An extensive list of demands and accusations emerged from the first Catalan Women's Conference, which were the common cause of feminism against the dictatorial inheritance, and which marked the feminist campaigns of the seventies and eighties in Catalonia. The feminist agenda had two revolutionary profiles: besides attempting to achieve profound changes in the

social, political and cultural structure of the times, the activists brought up taboo topics contrary to the moral order established by the dictatorship. Their collective action was founded on the democratic compromise by concentrating on the fight to abolish discriminatory legislation, condemn gender-based violence, recognition of domestic work and the right to sexual pleasure. The conference produced the diffusion of feminist ideology in the public opinion, recognition from left-wing political parties and the uniting of professional and non-professional women.

The Paranimf Hall of the University of Barcelona became a symbolic place for feminism of the transition and left a strong impression on the personal and collective experience of the women who participated there. The atmosphere surrounding the university place was inspired by freedom and collective euphoria. After having been silenced, these women felt euphoria because they could protest against their oppression, manifest their desire for individual and collective freedom, and ultimately feel in control of their own history.

The articulation of the movement

The year 1976 marked a stage of growth and development of feminism, with the appearance of a great variety of acronyms and the extension of feminism to all the social areas committed to democracy: neighbourhoods, universities, factories, unions and anti-Franco political parties. The interviews carried out and the documentary sources consulted have revealed the creation of an extensive network of feminist associationism all throughout the Catalan territory, but concentrated in the major cities. From the Catalan Women's Conference, the feminist associationism grew exponentially, especially in the city of Barcelona. But this growth also occurred in the formation of feminist groups in the cities of the metropolitan area of Barcelona and in Girona, Lleida, Tarragona, Sabadell, Terrassa and Manresa. One of the objectives of the study was to reveal the proliferation of women's groups characterised by a feminist orientation in their ideas and practices. These groups had an open, participative

and plural spirit, which helped allow women of different ideologies to meet together and mobilise thousands of people in the streets.

The feminist movement was articulated by groups with an informal nature, a minimal organisational system with a horizontal operation through assemblies. After the Conference, the will to articulate the movement was materialised in the appearance of the Coordinadora Feminista (Feminist Coordinator) of Barcelona and the Associació Catalana de la Dona (Catalan Women's Association). The Feminist Coordinator of Barcelona was a plural organisation that was independent of the political parties, whereas the Catalan Women's Association had been promoted by the Partit del Treball de Catalunya (Party of Labour of Catalonia) and was characterised by a notorious presence of supporters of the left-wing political parties. The Feminist Coordinator of Barcelona and the Catalan Women's Association launched many of the feminist campaigns despite being of different ideological standpoints and practices. In other areas of Catalonia there were other proposals for coordination on a local or regional level, leading to the creation of the Feminist Coordinators of Terrassa, Baix Llobregat and Vallès Occidental.

Catalan civil society during the last stage of the Franco regime and the transition was more articulate, mature and plural than the rest of the Spanish country, except for the Basque Country. Therefore, Catalan feminism also had a more plural and dynamic profile, as many of the feminine activists had been part of the network of civic, Catalan, neighbourhood, cultural or university associations.

Catalonia, and especially the city of Barcelona, acted as a centre for diffusion of ideas and actions of the European feminist movement to the rest of the country. The Catalan Women's Conference in 1976 acted as a catalyst for the celebration of other feminist meetings, such as those that took place in the Basque Country and in Valencia in 1977. Barcelona was a pioneer in the expression of feminist culture experiences as the first feminist bookshop in the country opened there and the leading feminist magazine, *Vindicación Feminista* (Feminist Vindication) was also headquartered in Barcelona.

Many women who had focused their mobilisation on struggling for the well-being of their families during the first part of the seventies, such as the women of outlying areas of the large cities, faced with a severe lack of public services (schools, health centres, street lighting, sewage systems, etc.), joined the feminist movement through the Catalan Women's Conference. As a consequence of the spread of feminist thought and action, some of the women of housewives' associations took on the vindications for women's emancipation and evolved toward a feminist approach and practices in their lines of action.

Women's committees, which had been formed in neighbourhoods, took on great relevance in spreading feminist thought and action and became genuine experiences of feminine power. In spite of the fact that in the beginning the committees had emerged as an initiative by women in the context of neighbourhood movements to attend to basic necessities of everyday life, in a second stage, at the end of the seventies, they became genuine places where women could right for their sexual and reproductive rights, and many committees evolved toward working specifically in the area of family planning.

We had never learnt so much in such short time

The Catalan Women's Conference represented one of the most significant stages of political maturity and level of theoretical elaboration of the movement. The political pluralism of the supporters made Catalan feminism lack a clear, precise and unified strategy of action from the beginning. However, it was this same characteristic which made different trends of thought emerge and allowed exploring different ways of action which resulted in the development of different tactics and strategies. A theoretical reflection was needed to globally explain female oppression and subordination. The different ideological trends that arose from the bosom of feminism – socialist, radical and independent – were defined by this oppression, the determination of enemies and the construction of future society. The existence of different political and ideological expressions was a vital element for the production of thought, but at the same time it was accompanied by confrontations which caused ruptures

and dissensions inside the movement. In the first stage, these ideological debates were roughly divided into two trends that were marked by the influence of international feminism: on the one hand, socialist feminism and on the other, radical feminism.

Socialist feminism developed the analysis of women's oppression on the basis of factors of class and sex. It considered the fight for women's emancipation as an integrating part of the socialist revolution. Therefore, due to this trend the feminist struggle had to join the class conflict, and from this stance women had to work with unions and left-wing organisations as well as in their own organisations. Therefore, socialist feminism permitted double militancy, in political and union organisations and in feminist organisations.

Double militancy meant a constant drain of energy in the two battle fronts for many activists – for their own rights and for the consolidation of democracy. Women saw how there was sexual division, and therefore, hierarchical division in organisations which theoretically fought for social emancipation, as male hegemony persisted in political and union organisations. The activists had to make the oppression their gender suffered visible while at the same time rebelling against the traditional female roles they were socially assigned. This energy drain through double militancy made women leave the political and workers' organisations more often and earlier than men.

During the first half of the sixties, new supporters joined the anti-Franco parties. Young women began to fill the ranks of the political parties and democratic unions. This generation of women, which had experienced neither the Spanish Civil War nor the post-war period, drove their parties to create departments or commissions of women to treat the problem of female oppression. Therefore, feminist vindications were not controlled by the parties, but rather by women's platforms from inside the political parties and unions. Good examples of this were the formations of the *Comissió per l'Alliberament de la Dona* (Commission for Women's Liberation) of PSUC (Unified Socialist Party of Catalonia) and the formation of the *Secretaria de la Dona* (Women's Secretary) of the *Comissions Obreres* (Workers' Commissions). The latter

fought to face the problem of labour subsidiarity of women workers from inside the union.

The majority of left-wing and radical left-wing parties incorporated the same demands that had arisen from the Catalan Women's Conference in their electoral programmes. This demonstrates that there was no ideological debate around the question of women, but rather that the parties only included the feminist demands in their approach when faced with their first democratic elections. Despite this, the inclusion of women's rights in the political programmes allowed women's civil and political rights to fully enter the democratic process.

Women supporters of political parties and followers of socialist feminism were the transmitters of equality feminism. With their political practices, these women fought for their parties to take on women's political, civil and social rights among their axes of work and for them to promote public policies in favour of gender equality over time. Despite the relevant role played by women in the construction of democracy during the transition, their activism was not compensated with an equal representation in the governing bodies of the parties nor in the configuration of the electoral campaigns, which once again caused the exclusion of women from the public arena.

On the other hand, the radical feminism trend, adopting an approach from Marxism, argued that women were a class oppressed by the dominant class, that is, by men. For radical feminists the patriarchal system was the most important source of subjugation for women, with the traditional family as the supreme instrument for the perpetuation of the patriarchy. For radical feminism, political organisations reproduced the system existing in society and therefore were not valid structures for fighting for women's liberation. This is why this trend proposed a women's fight that was autonomous and far from male organisations. Women had to concentrate on only one battle front: feminism.

In Catalonia, the organisations that encouraged their fighting practices and articulated their discourse based on radical feminism hypotheses were the

Col·lectiu Feminista (Feminist Group), LAMAR, Organització Feminista Revolucionària (Revolutionary Feminist Organisation) and finally the Partit Feminista (Feminist Party). The duration of these organisations was short, their basis of militancy was a minority and they were concentrated essentially in the city of Barcelona. The group that had more reach and lasted longer was the group started by the lawyer, Lidia Falcón, who founded the Feminist Party in 1979, the only party strictly for women.

The importance of radical feminism lay in that it placed women's sexuality as a transcendental question for achieving women's emancipation. Knowing about and dominating sexuality for women constituted the key to their liberation. Therefore, the body and sexuality were understood as something that women had to regain and self-awareness and self-help were promoted. Self-help and self-awareness groups worked along this line, and books like *Our Bodies, Ourselves* by the Boston Women's Health Book Collective and the *Cuaderno Feminista: Introducción al self-help* (Feminist Notebook: Introduction to Self-Help) were published and became bibles for this new learning. These books focused on the importance of self-exploration and reinforced women's independence and self-confidence.

The Catalan feminist groups based their practices and their discourses on these two trends of thought. Although other tendencies arose, such as the so-called "third way" represented in Catalonia by ANCHE, which opted for an independent, autonomous movement of other political and union organisations, but which at the same time admitted that feminism should be kept open to all women who wished to participate with the objective of their liberation. Among the conglomeration of women's groups was Mujeres Libres (Free Women), a group with anarchist tendencies.

As the democratic process progressed, different options for feminist political intervention were distinguished. Equality feminism was supported by the followers of socialist feminism who believed in a society in which women and men had the same rights and responsibilities. Equality feminists thought that they had to work from the democratic organisms for the elimination of

female discrimination. Difference feminism was clearly contrary to the hierarchical structures of the political parties and opposed double militancy, which is why they urged the feminist organisations to abandon Marxism-Leninism while at the same time rejecting any collaboration with official institutions.

The rift between these two concepts of political practice took place during the second Jornades Estatals de la Dona (Women's State Conference) in Granada in December 1979. In this second feminist meeting, difference feminism emerged on a national level, represented by the so-called independent groups which declared that there could be no distinction between the public and private sphere, as both had a political nature. The topics concerning difference feminism were sexuality, language, abortion, violence, assault and lesbianism. This is why the independent groups were important in lesbian circles, as beginning in the eighties homosexuality began to be considered a political question.

The atmosphere of polarisation present in the feminist movement must also be placed in the more general context of political disenchantment occurring in society. Pact politics of the transition posed a great obstacle to the women's vindications, who watched as their demands were systematically relegated to second place in favour of the establishment of democracy. The consolidation of a model of democratic transition based on consensus was a detriment to the initial expectations placed by the feminists on the forces of the anti-Franco left wing, which caused a progressive distancing of women from the parties of the political organisations.

For many women, the configuration of the political panorama was a reflection on their professional activity and their political militancy. This was the moment in which women supporting the political parties left to go toward other professional activities and focused their professional career toward another type of orientation. This fact was due in large measure to the lack of effectiveness of the political parties to incorporate the strongest feminist vindications into their programmes and political activity.

Although Granada was a turning point in the history of feminism, unity on the level of collective actions was maintained. This means that, even though there was distancing of the two ideological trends during the second state conference, feminism continued acting as a social agent, as the groups and collectives continued working together and organising vindicating campaigns that were especially concerning sexual and reproductive rights. This unity in action, although not in feminist philosophy, encouraged and exercised pressure on the public powers so that the different legislative transformations became a fact: the proclamation of the divorce law in 1981 and legalization of abortion in 1985.

Beginning in the eighties, the feminist activists joined other social battles, such as promoting peace and respect for human rights and environmental sustainability, ideologies which were clearly at their peak at this time. Thus, innovative actions emerged which drove feminist demands with other vindications. An example of the insertion of pacifism in the feminist discourse was the organisation of the “Peace Train” in May 1985. A convoy full of women and driven by women went from Barcelona to Tortosa, where they camped and protested against the installation of a military academy.

The eighties presented two new elements in regard to the previous decade. One was widespread feminism, meaning society accepting some ideas and behaviours advocated by feminism. The other was the presence of feminists in institutions and the existence of political government action addressed specifically to the promotion of gender equality. PSOE (Spanish Socialist Workers’ Party) created the Instituto de la Mujer (Women’s Institute) in 1983, with the fundamental goal of developing the principle of non-discrimination contemplated in the Constitution of 1978. The creation of this organism signified the institutionalisation of equality feminism and meant a return to the mobilising dynamism of feminism and weakening in its most vindicating aspect. Some feminist activists went on to encompass the structures of public organisms and carry out a role which was more bureaucratic than vindicating.

During the creation of the Women's Institution, the feminist movement kept its distance. The women's associations were consulted neither on the convenience of founding a body of these characteristics nor on how the future institution should be organised. In Catalonia, the Institut Català de la Dona (Catalan Women's Institute - ICD) was created in 1989, later than other homologous organisms in the rest of the country.

The evident atomization and disintegration of the movement does not hide the success of the feminist movement during the democratic transition. The women's liberation movement placed problems from the private sphere of women into the public sphere. Through public condemning of specific situations, many women, not just feminist activists, became conscious of the oppression to which they were submitted by the legislative system that passed on the repressive mechanisms of the Franco dictatorship to women. This was the case of M. Ángeles Muñoz, who was accused of the crime of adultery. Muñoz's case leapt into public debate thanks to the condemning campaign organised by the Catalan feminist movement. The feminist groups lead a large social mobilisation which congregated thousands of women into the streets, many without any feminist awareness, but conscious of the discrimination that their gender suffered.

The feminist campaigns progressed at the same pace as the transition. The first vindication of the feminist groups was the demand for feminist amnesty for crimes that condemned women (adultery, contraceptives and abortion) and for women who were imprisoned for these crimes to gain freedom. The first feminist campaigns focused on the demand for the modification of laws that perpetuated discrimination of women for moral reasons. In 1978, the articles regarding adultery were revoked while the articles of the Criminal Code were modified to decriminalise the circulation and propaganda of contraceptive methods.

In 1978 the Constitution which contemplated gender equality was approved in referendum. But the constitutional text did not completely

consider feminist vindications, such as the right to birth control. This non-inclusion of birth control caused the feminist groups to continue their struggle for sexual and reproductive rights. The vindication for the decriminalisation of abortion was a unified struggle of the feminist movement which lasted until 1985.

Even though the writing of history has marked the transition as a stage of obtaining civil rights, for women this would not be until the year 1985, in which abortion was decriminalised. This had been the claim of the feminist movement from the first part of the seventies. It can be said that the consolidation of democracy for women was later, and moreover, limited, as the law on the voluntary termination of pregnancy did not ultimately contemplate women's freedom of decision.

While women legitimately demanded political, social and legal changes, through collective action they exercised their freedom and personal emancipation. Feminism was a collective subject which identified with the first person plural, but the statement of "we" was made from an "I" based on gender identity, an "I" as women. This is what happened with mobilisations protesting the case of 11 women from Bilbao who were tried for having aborted in Bilbao. The feminist movement launched a campaign saying "I have also had an abortion", as the French had done in 1971 with the Manifesto of the 343. The vindication for decriminalisation of the abortion practice united a group based on gender and made up of women of all origins, ages and social classes. The campaigns always linked abortion, economy, social rights, domestic equality, sexuality and family, including criticisms of male domination.

But the feminist movement was not only a vindicating actor, but also a constructive agent of alternatives for the well-being of women. The practical expression of the vindication of the right to one's own body and pleasure was translated into the creation of family planning centres. The family planning centres were promoted by feminist groups and at the end of the seventies and the beginning of the eighties the opening of these services proliferated

throughout the Catalan territory, reaching forty-eight centres in 1985. For the first time, services with information and care specialised in sexuality, preparation for childbirth, use of contraceptive methods and preventive gynaecology were offered in family planning centres. The ultimate goal was to offer women knowledge which they did not have on their own bodies, prepare them to be more independent, vindicate the right to pleasure and help them decide for themselves.

The feminist mobilisation created a group feeling that gave rise to a collective identity as women, which favoured the construction of physical and symbolic places, such as the bar/library laSal, laSal women's publishing house, and the Women's Bookshop, all located in Barcelona. The Catalan feminist movement of the seventies and eighties had its own cultural universe. The footsteps of the movement reached all the corners of culture, impregnating literature, music, photography and art. The artists and intellectuals who fought or who ideologically approached the feminist positions used their creations to show the world how they felt: a personal, more intimate, but also political and vindicating feeling. The ways of thinking that feminism defended were a way of facing patriarchal values, assimilated as universal, and meant promoting feminine culture, women's silenced history and the vindication of the word *woman*.

Feminism caused the women who supported it to transfer all the critical references of feminist thought to their personal life to make them ask themselves about their daily activities, their sexual relationships, their love life, the education they had received and that which they wished to transmit to their sons and daughters and the perceptions they had of love. Participating in this movement also meant facing a task of introspection, which many times activists did through self-awareness groups and sharing personal experiences which confirmed a collective dimension. The debates in the self-awareness groups were intense and women coincided in declaring that it was a time for reading and acquiring knowledge to break the mental schemes that had been imposed

by the national, Catholic education. The organisations became places for learning as well as generating protests and mobilisations.

The reflections on their partners, emotions, maternity, sexual roles and sharing housework were topics of concern and debate, in theory as well in the personal lives of the majority of women supporting feminism. In the private sphere, feminist criticism was an important personal reference, achieving higher self-esteem and the perception of belonging to a group with a potential degree of social transformation.

The road from a dictatorship to a democracy: Portugal and Spain

The process of transition from a dictatorship to a representative democracy is a period characterised by the explosion of political ideas that were prohibited during the dictatorship. These ideologies are brought to debate and new political parties and new social organisations are constituted around these trends. Feminism developed in Catalonia at this time, but once this period was overcome and democracy was consolidated, it was relegated to the shadows of governmental politics. Whereas during an exceptional period like the transition women found their place, with the consolidation of democracy, women and their vindications were relegated again to the private sphere and their role as a political subject was scorned. An example of this was the poor representation of women in political parties and organisations in general.

Many times the transition processes of Portugal and Spain have been compared. Nevertheless, keep in mind that although they took place at the same time, the circumstances that sparked the transition in each country were different. In Portugal, the transition began after the Carnation Revolution. This meant a clear break with the previous dictatorial regime. In contrast to this model, the Spanish transition can be considered a set of consensuses among the heirs of the regime and the new democratic parties, which made the reforms and political debates more moderate.

The long dictatorships established on the Iberian Peninsula had many aspects in common, among others the attitude toward women. This dictatorial

past, along with the process of political transition that was experienced in the two countries in the seventies, caused feminism in Portugal and in Spain to arrive late and have different dynamics in regard to the women's liberation that occurred in the rest of the Western countries, such as France, Italy and the United States. Nevertheless, they would not be left out of the ideological hypotheses of the women's liberation movement.

The political opportunity that was posed by the transition from a dictatorial regime to a parliamentary democracy brought Spanish and Portuguese women to fight for the consolidation of their citizenship rights. The experience of the women in the course of political change avails the declaration that in the democratising context of both countries these women learnt about active citizenship, acting as transforming subjects of political and social systems, and promoting the consolidation of democracy. The women participated in union and in grassroots organisations. In both countries women participated in the social movements with protests, strikes, assemblies in the workplace and in the community. One remarkable fact about the Portuguese vindications was the occupation of houses, lands and factories.

The process of political change was much longer in Spain than in Portugal and the recognition of female civil and political rights took much longer in Spain than in Portugal. This aspect, which may at first seem positive due to the achievement of full citizenship for the Portuguese women, did not occur in such a way for the feminist women of this country.

One of the vindications that broke most with the dictatorial past in both countries was the demand for sexual and reproductive rights, such as free sexuality, free and desired maternity, emotional and sexual education, legalisation of contraceptives and decriminalisation of abortion. The vindication of the right to one's own body and pleasure implicated not only legislative reform but also social changes which affected the mentalities of societies strongly impregnated by Catholic morals and the discourse of domesticity.

The unified campaigns for the legalisation of abortion were the ground-breaking contribution of the feminist movements in the area of sexuality and

reproductive rights, which entailed a long lasting social impact in the modification of values and personal and public practices in societies. The analysis of the campaigns “I have also had an abortion” in Catalonia and Spain and “Nós abortámos” (We have abortions) in Portugal have offered the possibility of a comparative interpretation of the personal and political vindication carried out by the feminist movement in the context of processes of political transition.

The ideas take root

In conclusion, Catalan women acted alongside men as agents of historical change in the context of the transition of a dictatorship to a democracy, vindicating their rights and liberties in an active way, and this vindication modified the transfer from a dictatorship to a democracy and contributed to establishing the basis for a social state and a more democratic well-being. It is irrefutable that the democratic transition would have had different political and social dynamics without the collective action of women. The contribution of the feminist movements to the construction of democracy meant a broadening of democratic horizons for all of society and the configuration of a new political agenda, which over time has guided the policies of the administrations in the area of gender.

The struggles for the equality of women and men, the condemnation of gender inequality and the construction of feminist criticism continued and are still present in our society in feminist groups, public institutions, political parties and unions, in the academic area and in the women who practice this approach in the different areas of their lives, whether at work, at home, in friendships or relationships, and wherever they enjoy their independence and personal freedom. Nevertheless, even though feminism has contributed to awareness and condemnation of gender inequality, these still clearly persist today. Practices that detach from the predetermined role of women like abortion have been decriminalised, but the imaginary androcentric culture persists and is perpetuated in current societies.

Even though the majority of women interviewed had distanced themselves from street mobilisations, they have not stopped being active in making the inequality that the female society suffers public, by placing themselves in other areas of action and creation of feminist criticism. From the area of education, teachers and professors have introduced the practice of coeducation in schools and learning centres, fighting for the revision of textbooks and the visualisation of the female footprint throughout history. In Catalan universities, numerous research groups have been created to study women, gender and feminisms and which have published works that value female subjects in the development of societies in the past and present. The lives and works of women writers, creators, thinkers and intellectuals that had been hidden away in the appendices of history have also been recovered.

It may be that in the present the achievements of feminism have become invisible, becoming socially acceptable and unquestioned. Feminism has not crystallised into a conventional political party. Feminist approaches, as with other vindications of social movements, like the green, pacifist and homosexual movements, have been partially collected by traditional political parties. The activists with double militancy were the ones to fight for the introduction of public policies regarding gender and for the political representation of citizens to be comparable to the number of men and women leading the democratic bodies. Parity quotas have been developed as a useful instrument to reduce inequalities in female political representation. However, these inequalities clearly persist if we look at deeper elements and the quantitative and qualitative data is analysed from a gender perspective. In the duration of tenures, position in lists, leaderships and administration structures, a genuine underrepresentation of women can be seen in the public sphere.

Currently the change experienced in the mentality of society, and especially in women, is irreversible. Paid employment is an irrefutable milestone for young women. But the difficulty of female professional promotion persists due to work schedules which too often are incompatible with family responsibilities socially assigned to women. A genuine

implementation of public policies which facilitate balancing private and professional life and a true co-responsibility in reproductive work are needed. The breadwinner model has become obsolete and women workers enjoy effective equality in the workplace, an equality that is not permitted if we look at the conditions of access and tenure in the labour market and in wage gaps. With the current economic crisis, recent studies show a feminisation of poverty.

Nowadays, administrations are the ones to directly offer services of information, aid, counselling and protection to victims of gender-based violence. But it must be recognised that the well-being assured by public institutions is fruit of the collective response that the feminist movement gave to sexual and physical assaults against women in the seventies and eighties of the twentieth century. Feminist activists were the first to raise their voices, rebel and mobilise against abuse and violations, and to promote the first cases of providing refuge for women victims of male violence in the eighties. Furthermore, during the last thirty years there has been a persistent campaign of women's groups to make not only gender-based violence visible, but also the mechanisms which uphold it.

An element which stops and acts as an obstacle for changes that the feminist movement intended to achieve is the everyday action of the media. Feminists of the seventies already faced the problem of the sexist use of the language, an androcentric view of society and the use of the female body as an object of pleasure for men. Advertising and certain television programmes, alongside new technologies, continue to reproduce and perpetuate a discourse and models of conventional female behaviour which do not reflect the change experienced in the lives of many women.

The legacy of thought and action of the feminist movement during the democratic transition has filled the political, academic, labour and legislative areas, but has also overflowed into the area of personal relationships, and has caused changes in behaviour in view of maternity. Important transformations have occurred in the everyday areas affecting the reproductive life of women.

Choosing whether or not to have children, how many, when and with whom has become the legacy of one generation of women to the next.

Research perspectives

Fitting all the pieces of this great puzzle together has not been easy. Fruit of the process itself has been the emergence of new research perspectives, which in the future will serve to guide and construct new investigations. The sociological characteristics of the movement activists have not been established, as the research has a more historical rather than sociological dimension. For future lines of investigation, there is the analysis of the life trajectories of the women who employed part of their time to support feminist groups, the spreading of their ideas, the organisation of the activities and the participation in vindicating actions.

One of the aspects of the research that has caused new questions to arise is the relationship that the far-left feminist activists maintained with the ideological hypotheses of their organisations and the acceptance of feminism by these organisations which attempted a global change in society through socialist revolution. Was the feminist revolution compatible with the socialist revolution in the context of political change as was taking place in Catalonia at the end of the seventies?

Lack of documentation has prevented satisfactorily dealing with the articulation that was presented by difference feminism represented by independent groups and the projection they had on the Catalan feminist movement as a whole. This is why one of the lines of research that will be attempted in the future is the incidence of the difference discourse in the dynamics of Catalan feminism starting in the eighties.

VII. FONTS DE RECERCA

ARXIUS I CENTRES DE DOCUMENTACIÓ

- Ajuntament de Barcelona. Centre de Recursos i Documentació per a les Dones (CIRD)
- Archivo Histórico Partido Comunista de España (AHPCE)
- Arxiu Comarcal del Baix Llobregat (ACBL)
- Arxiu Comarcal del Vallès Occidental (ACVOC). Arxiu Històric de Terrassa (AHT)
- Arxiu de la Confederació General dels Treballadors Portuguesos-Intersindical (ACGTP-IN)
- Arxiu Elina Guimaraes. Associació UMAR de Lisboa
- Arxiu Fundació Catdem
- Arxiu Fundació Josep Irla
- Arxiu Històric de la Ciutat de Tarragona (AHCT)
- Arxiu Històric de Lleida (AHL)
- Arxiu Històric de Sabadell (AHS)
- Arxiu Històric de Tarragona (AHT)
- Arxiu Històric Fundació Rafael Campalans
- Arxiu Històric Municipal de Cornellà de Llobregat (AHCL)
- Arxiu Municipal de l'Ajuntament de Terrassa (AMAT)
- Arxiu Municipal de Girona (AMGi)
- Arxiu Municipal de L'Hospitalet de Llobregat (AML'H)
- Arxiu Municipal de Lleida (AML)
- Arxiu Municipal de Salt (AMS)
- Arxiu Municipal del Prat de Llobregat (AMEP)
- Arxiu Nacional de Catalunya (ANC)
- Centre de Documentació de Ca la Dona
- Centro Documental de la Memoria Histórica (CDMH)
- Fundació Cipriano García-Arxiu Històric de Comissions Obreres de Catalunya (AHCONC)
- Fundació Mario Soares de Lisboa

- Hemeroteca Municipal de Lisboa
- Universitat Autònoma de Barcelona (UAB). Biblioteca de Comunicació i Hemeroteca General. Centre Documental de la Comunicació (CEDOC)
- Universitat de Barcelona. Centre de Recursos per l'Aprenentatge i Investigació (UB-CRAI). Arxiu de la Biblioteca del Pavelló de la República

DOCUMENTACIÓ FACILITADA PER LES DONES ENTREVISTADES

- Arxiu personal de Berta Ramos Martínez
- Arxiu personal de Mercè Ciutat Valero
- Arxiu personal de Pilar Sánchez Díaz
- Arxiu personal de Puri Molina Requena

PUBLICACIONS PERIÒDIQUES

PREMSA D'ÀMBIT ESTATAL, NACIONAL I LOCAL

- *Al vent*
- *Diari Avui*
- *Diari de Tarragona*
- *Diário*
- *Diario español*
- *Diário de Lisboa*
- *Diari de Sabadell*
- *Diário Popular*
- *El País*
- *El Punt*
- *Informaciones*
- *La Vanguardia*
- *Presència*
- *República*

- *Tele/eXpres*
- *Triunfo*

PREMSA FEMINISTA

- *Boletim Da Mulher*
- *Boletim Situação Mulher*
- *Dones de Lamar*
- *Dones en lluita*
- *Emancipació*
- *Endavant! Butlletí intern de l'Associació Catalana de la Dona*
- *Hinojo y Perejil*
- *Laberint*
- *Lua*
- *Mujeres Libres*
- *Mulher*
- *Mulher d'Abril*
- *Opción*
- *Vindicación feminista*
- *8 de Marzo*

PREMSA DELS PARTITS POLÍTICS

- *Cuadernos Primero de Mayo* (CCOO)
- *Demà* (Joventut Comunista de Catalunya)
- *Expresso* (PCP)
- *Lluita* (PSAN)
- *Mundo Obrero* (PCE)
- *Treball* (PSUC)

ENTREVISTES REALITZADES

- **Ángeles de la Fuente Benito:** (Canalejas, Castella-La Manxa, 1951).
- **Anna Ariño Garrié** (Barcelona, 1951).
- **Anna Guasch Pujolà** (Tarragona, 1950).
- **Berta Ramos Martínez** (Tarragona, 1954).
- **Carme Bellet Roca** (Mollerussa, 1955).
- **Carmina Pardo Mestre** (Lleida, 1957).
- **Charo Romano Santos** (Llanos del Caudillo, Ciudad Real, 1961).
- **Chus Borrell Feliu** (Lleida, 1953).
- **Dolors López Vegas** (Girona, 1955).
- **Elvira Ruiz García** (Villasana de Mena, Burgos, 1951).
- **Judith Ibañez Vives** (Barcelona, 1936).
- **Laura Tremosa Bonavia** (Espolla, Girona 1937).
- **Magda Ballester Sirvent** (Lleida, 1948).
- **Mariona Petit Vilà** (Barcelona, 1948).
- **Matilde Dorado Molina** (Jauja, Córdoba, 1947).
- **Mercè Ciutat Valero** (Lleida, 1954).
- **Mercè Otero-Vidal** (Barcelona, 1947).
- **Mireia Bofill Abelló** (Santiago de Xile, 1944).
- **Montserrat Cervera Rodon** (Barcelona, 1949).
- **Pilar Sánchez Díaz** (Jaén, 1947).
- **Puri Molina Requena** (Fuentealbilla, Albacete, 1949)
- **Rosa Queralt Casanova** (Tarragona, 1953).
- **Rosa Ros Rahola** (Girona, 1947).
- **Sion García Martínez** (Girona, 1946).
- **Tona Gusi Amigó** (Vilafranca del Penedès, 1958).

BIBLIOGRAFIA CITADA

- ABAD, Irene. “Las dimensiones de la represión sexuada durante la dictadura franquista”, a *Jerónimo Zurita*, núm. 84 (2009), p. 65-86.
- — “Movimiento Democrático de Mujeres. Un vehículo para la búsqueda de una nueva ciudadanía femenina en la transición española”, a *Actes del Congrés la Transició, de la dictadura franquista a la democràcia*. Barcelona, 2005, p. 245-252.
- ABBOTT, Pamela i WALLACE, Claire. *An introduction to sociology: feminist perspectives*. London, Routledge, 1990.
- ABELLA, Carlos. *Adolfo Suárez*. Madrid: Espasa Calpe, 1997.
- ACKESLBERG, Marta. *Mujeres Libres. El anarquismo y la lucha por la emancipación de las mujeres*. Barcelona: Virus, 1999.
- AGUADO, Ana. “Dones, història i androcentrisme històric. Perspectives contemporaneïstes a l'àmbit historiogràfic català”, a *Afers*, núm. 33/34 (1999), p. 517-529.
- — “La historia de las mujeres como historia social”, a DDAA. *La historia de las mujeres: una revisión historiográfica*. Valladolid: Universidad de Valladolid, Secretariado de Publicaciones, 2004, p. 57-71.
- — “La historia de las mujeres y del género”, a ORTEGA LÓPEZ, Teresa (ed.). *Por una historia global. El debate historiográfico en los últimos tiempos*. Granada: Universidad de Granada/Prensas Universitarias de Zaragoza, 2007, p. 111-134.
- AGUADO, Ana i ORTEGA, Teresa M. (ed.). *Feminismos y antifeminismos. Culturas políticas e identidades de género en la España del siglo XX*. València: Universitat de València i Granada: Universitat de Granada, 2011.
- AGUILAR, Paloma. “Justicia, política y memoria: los legados del franquismo en la transición española”, a BARAHONA DE BRITO, Alexandra, AGUILAR, Paloma i GONZÁLEZ-ENRÍQUEZ, Carmen (ed.). *Las políticas hacia el pasado: juicios, depuraciones, perdón y olvido en las nuevas democracias*. Madrid: Istmo, 2002, p. 135-194.
- AGUSTÍN PUERTA, Mercedes. *Feminismo: identidad personal y lucha colectiva (Análisis del movimiento feminista español en los años 1975 a 1985)*. Granada: Universidad de Granada, 2003.
- AJUNTAMENT DE TERRASSA I PROMOCIÓ DE LA DONA. *La Casa Galèria al servei de la dona*. Terrassa: Ajuntament, 1999.

- AJUNTAMENT DEL PRAT DE LLOBREGAT (ed.). *La conquesta de la llibertat de les dones. Història d'un compromís amb la Planificació Familiar*. El Prat de Llobregat: Ajuntament del Prat, 2007.
- ALBERDI, Inés. "Cómo reconocer y cómo erradicar la violencia contra las mujeres", a DDAA. *Violencia: Tolerancia cero*. Barcelona: Obra Social Fundació "La Caixa", 2005, p. 10-87.
- ALBÓ, Núria, BUSQUETS, Juli i MARTÍ, Rosa. *Les dones i la política: alcaldesses i regidores de Catalunya*. Barcelona: Edicions la Magrana i Edicions 62, 1989.
- ALMEDA, Elisabet. *Corregir y castigar. El ayer y hoy de las cárceles de mujeres*. Barcelona: Bellaterra, 2002.
- ALONSO QUIÑONES, Albert. "La vaga de la Roca a Gavà (1976)", a PRAT, Enric, RENOM, Mercè i RETUERTA, M. Luz (dir.). *Constructors de consciència i de canvi. Una aproximació als moviments socials des del Baix Llobregat*. [s.l.]: Generalitat de Catalunya, Arxiu Comarcal del Baix Llobregat i Edicions del Llobregat, 2009, p. 331-372.
- — "96 dies de vaga a la fàbrica Roca (1976-1977)", a ARNABAT, Ramon i SANTESMASES, Josep. 1960-1980. *Transicions i canvis a les terres de parla catalana*. Valls: Cossetània, Coordinadora de Centres d'Estudis de Parla Catalana i Institut Ramon Muntaner, 2012, p. 481-490.
- ALQUEZÁR, Ramon et al. *La pàtria dels humans: història del socialisme català*. Barcelona: Edhasa, 2003.
- ALQUÉZAR, Ramon. "L'època de les majories absolutes (1982-1984)", a SOLÉ SABATÉ, Josep M. i VILLAROYA, Joan (dir.). *La Transició a Catalunya. La Generalitat después del 23-F (1980-1984)*. Barcelona: Edicions 62, 2008, p. 224-241.
- ÁLVAREZ CONDE, Enrique et al. *Mujer y constitución en España*. Madrid: Centro de Estudios políticos y constitucionales, 2000.
- ALVÁREZ JUNCO, José. "Movimientos sociales en España: del modelo tradicional a la modernidad postfranquista", a LARAÑA, Enrique i GUSFIELD, Joseph (ed.). *Los nuevos movimientos sociales. De la ideología a la identidad*. Madrid: Centros de Investigaciones Sociológicas, 1994, p. 413-442.
- AMORÓS, Cèlia. *Hacia una crítica de la razón patriarcal*. Barcelona: Círculo de Lectores, 1995.
- — "Simone de Beauvoir: un hito clave de una tradición", a *Arenal*, vol. VI, núm. 1 (1999), p. 113-134.

- — *Feminismo y filosofía*. Madrid: Síntesis, 2000.
- — *Tiempo de feminismo: sobre feminismo, proyecto ilustrado postmodernidad*. Madrid: Cátedra i Instituto de la Mujer i València: Universitat de València, 2000.
- — *La gran diferencia y sus pequeñas consecuencias para la lucha de las mujeres*. Madrid: Cátedra i Instituto de la Mujer i València: Universitat de València, 2005.
- — “«La dialéctica del sexo», de Sulamith Firestone: modulaciones en clave feminista del freudomarxismo”, a AMORÓS, Cèlia i MIGUEL ÁLVAREZ, Ana de. *Teoría feminista: de la Ilustración a la globalización*, vol. II. Madrid: Minerva, 2005, p. 69-105.
- AMORÓS, Cèlia i MIGUEL ÁLVAREZ, Ana de (ed.). *Teoría feminista: de la Ilustración a la globalización. Del feminismo liberal a la posmodernidad*, vol. II. Madrid: Minerva, 2005.
- ANDERSON, Bonnie i ZINSSER, Judith. *Historia de las mujeres: una historia propia*. Barcelona: Crítica, 1991.
- ANDRÉS CREUS, Laura de. *Barraques: la lluita dels invisibles*. Barcelona: Ara Llibres, 2011.
- ARACIL, Rafael i SEGURA, Antoni. *Memòria de la Transició a Espanya i a Catalunya: Sindicalisme, gènere i qüestió nacional*. Barcelona: Edicions Universitat de Barcelona, 2000.
- ARÓSTEGUI, Julio. *La historia vivida: sobre la historia del presente*. Madrid: Alianza, 2004.
- ARRIBAS QUINTANA, Ramon. “La immigració, problema i esperança de Catalunya”, a RIQUER, Borja de. *Història, política, societat i cultura dels Països Catalans*, vol. XI. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1997, p. 88-90.
- ARRIERO RANZ, Francisco. “El Movimiento Democrático de Mujeres: de la lucha antifranquista a la conciencia feminista (1964-1975)”, a *Actes del Congrés la Transició, de la dictadura franquista a la democràcia*. Barcelona, 2005, p. 253-263.
- — “El Movimiento Democrático de Mujeres: del antifranquismo a la movilización vecinal y feminista”, a *Historia, Trabajo y sociedad*. Fundación Primero de Mayo, núm. 2 (2011), p. 33-62.
- ASOCIACIÓN MUJERES EN LA TRANSICIÓN DEMOCRÁTICA. *Españolas en la transición. De excluidas a protagonistas (1973-1982)*. Madrid: Biblioteca Nueva, 1999.
- ASTELARRA, Judith. “El patriarcado ¿Una teoría o una ideología?”, a LÓPEZ GAY, Pina. *La mujer en el mundo actual: notas sobre feminismo*. Madrid: Universidad Internacional Menéndez Pelayo, 1982, p. 53-66.
- — *20 años de políticas de igualdad*. Madrid: Càtedra i València: Universitat de València i Instituto de la Mujer, 2005.

- — “Veinte años de feminismo y políticas de equidad en España (1980-2000)”, a DDAA.
Los feminismos como herramientas de cambio social. Palma: Universitat de les Illes Balears, 2006, p. 17-45.
- AYMERICH, Pilar. *Memòria d'un temps: 1975-1979*. Barcelona: Museu d'Història de Catalunya i Fundació Caixa Sabadell, 2004.
- AYMERICH, Pilar i PESSARRODONA, Marta. *Montserrat Roig: un retrat*. Barcelona: Institut Català de la Dona. Generalitat de Catalunya, 2001.
- BABIANO, José i MORENO, Rita. *¿Invisibles?: mujeres, trabajo y sindicalismo en España, 1939-2000*. Madrid: Confederación Sindical de CCOO, 2004.
- BABY, Sophie. *Le mythe de la transition pacifique. Violence et politique en Espagne (1975-1982)*. Madrid: Casa Velázquez, 2012.
- BADA, Joan. “L'actitud de l'Església catòlica durant el procés democratitzador”, a PAGÈS, Pelai (dir.). *La transició democràtica als Països Catalans. Història i memòria*. València: Universitat de València, 2005, p. 139-150.
- BAIDEZ APARICIO, Nathan. *Vagos, maleantes y homosexuales: la represión a los homosexuales durante el franquismo*. Garriga: Malhivern, 2007.
- BALLARÍN DOMINGO, Pilar. *Los estudios de las Mujeres en las Universidades españolas 1975-1991: Libro Blanco*. Madrid: Instituto de la Mujer, Ministerio de Asunto Sociales, 1995.
- — *La educación de las mujeres en la España contemporánea (siglos XIX-XX)*. Madrid: Síntesis, 2001.
- BALLESTER, David i RIQUES, Manel. *Temps d'amnistia: les manifestacions de l'1 i el 8 de febrer de 1976 a Barcelona*. Barcelona: Edicions 62, 2001.
- BALLESTEROS, Rosa M. i ESCUDERO, Carlota (ed.). *Feminismos en las dos orillas*. Málaga: Universidad de Málaga, 2007.
- BALLETBÓ, Anna. “Trenta anys de feminisme: les dones socialistes”, a DDAA.
Feminisme i socialisme, una síntesi necessària. Barcelona: Fundació Rafael Campalans, 1996, p. 75-81.
- — *Una mujer en la Transición. Confesiones en la trastienda*. Barcelona: Flor del Viento, 2004.
- BAR CEDÓN, Mónica. *Feministas Galegas. Claves dunha revolución en marcha*. Vigo: Xerais de Galicia, 2010.

- BARASKO, Maryann. *Governing NOW. Grassroots activism in the Nacional Organization for Women*. Nova York: Cornell University Press, 2004.
- BARBERÀ ARESTÉ, Òscar. *Partits en aliances polítiques: rutes del canvi organitzatiu. El cas d'Unió Democràtica de Catalunya (1978-2001)*. Tesi doctoral, Universitat Autònoma de Barcelona, 2006.
- BARRENO, Maria Isabel, HORTA, Maria Teresa i COSTA, Maria Velho da. *Novas Cartas Portuguesas*. Alfragide: Dom Quixote, 2010.
- BATISTA, Antoni i PLAYÀ, Josep. *La gran conspiració. Crònica de l'Assemblea de Catalunya*. Barcelona: Empúries, 1991.
- BEAUVOIR, Simone. *El segundo sexo*. Madrid: Cátedra i València: Universitat de València i Instituto de la Mujer, 2005.
- BELLA RANDO, Amparo. "La ADMA, la AAM y las radicales de color morado. Organizaciones de mujeres en Zaragoza en los primeros años de la transición", a AGUADO, Ana (ed.). *Mujeres, regulación de conflictos sociales y cultura de la paz*. València: Universitat de València, 1999, p. 157-176.
- BELTRÁN, Elena i MAQUEIRA, Virginia (ed.). *Feminismos: debates teóricos contemporáneos*. Madrid: Alianza, 2001.
- BENGOCHEA, Soledad. *Les Dones del PSUC*. Barcelona: Els arbres de Farenheit, 2013.
- BENHABIB, Sheyla. "Feminism and Postmodernism: An Uneasy Alliance", a *Praxis Internacional*, núm. 11 (juliol de 1991).
- — *El Ser y el otro en la ética contemporánea: feminismo, comunitarismo y posmodernismo*. Barcelona: Gedisa, 2006.
- BENHABIB, Sheyla i CORNELL, Drucilla (ed.). *Teoría feminista y teoría crítica: ensayos sobre la política de género en las sociedades de capitalismo tardío*. València: Edicions Alfons el Magnànim i Institució Valenciana d'Estudis i Investigació, 1990.
- BERBEL, Lluís. "L'Hospitalet antifranquista", a *Quaderns d'Estudi*. Centre d'Estudis de L'Hospitalet, núm. 12 (1996), p. 52-60.
- BERNARD, Robert. "L'Assemblea de Catalunya: balanç bibliogràfic i perspectives de recerca", a *L'Avenç*, núm. 208 (novembre de 1996), p. 72 i 73.
- BERTAUX, Daniel. "Los relatos de vida en el análisis social", a *Historia y fuente oral*, núm. 1 (1989), p. 87-96.
- BIRULÉS, Josefina. "Simone de Beauvoir; les dones no són una minoria", a *L'Avenç*, núm. 248 (2000), p. 66-67.

- BLANCO VALDÉS, Roberto. *La Constitución de 1978*. Madrid: Alianza, 2011.
- BOCK, Gisela. *La mujer en la historia de Europa: de la Edad Media a nuestros días*. Barcelona: Crítica, 2001.
- BOCK, Gisela i COVA, Anne (ed.). *Writing women's history in southern Europe: nineteenth and twentieth centuries*. Lisboa: Celta, 2002.
- BODOQUE, Yolanda. *Discursos y prácticas sobre sexualidad y reproducción: los centros de planificación familiar*. Tesi doctoral, Universitat Rovira i Virgili, 1996.
- BOFILL, Mireia. "Núria Pompeia, cronista de la vida quotidiana", a *Carrer*, núm. 119 (juliol de 2011).
- BORDERÍAS, Cristina. *Entre líneas. Trabajo e identidad femenina en la España contemporánea. La Compañía Telefónica 1924-1980*. Barcelona: Icaria, 1993.
- — *Joan Scott y las políticas de la Historia*. Barcelona: Icaria, 2006.
- BORDERÍAS, Cristina, ALEMANY, Carme i CARRASCO, Cristina (comp.). *Las mujeres y el trabajo: rupturas conceptuales*. Barcelona: Icaria i Madrid: Fuhem, 1994.
- BORDERÍAS, Cristina i TÉBAR, Javier. *Biografías obreras. Fuentes orales y militancia sindical (1939-1978)*. Barcelona: Fundació Cipriano García-Arxiu Històric CONC, 1998.
- BORDERÍAS, Cristina *et al.* "Los eslabones perdidos del sindicalismo democrático, a *Historia contemporánea*, núm. 26 (2003), p.161-206.
- BORDETAS, Iván. "El movimiento vecinal en el tránsito de la resistencia a la construcción de alternativas", a *Historia del Presente*, núm. 16 (2011), p. 43-61.
- — *Nosotros somos los que hemos hecho esta ciudad. Autoorganización y movilización vecinal durante el tardofranquismo y el proceso de cambio política*. Tesi doctoral, Universitat Autònoma de Barcelona, 2012.
- BOSCH, Anna. *Mujeres que alimentan la vida: selección de textos, 1996-2008*. Barcelona: Icaria, 2010.
- BOSCH, Anna, CARRASCO, Cristina i GRAU, Elena. "Verde que te quiero violeta. Encuentros y desencuentros entre feminismo y ecologismo", a TELLO, Enric. *La historia cuenta. Del crecimiento económico al desarrollo humano sostenible*. Barcelona: Nous Horitzons i el Viejo Topo, 2005, p. 321-346.
- BOSCH, Esperanza, FERRER, Victoria i ALMAZORA, Aina. *El laberinto patriarcal. Reflexiones teórico-prácticas sobre la violencia contra las mujeres*. Barcelona: Antrophos, 2006.
- BOTEY VALLÈS, Jaume. *Cinquanta-quatre relats d'immigració*. Barcelona: Diputació de Barcelona i Centre d'Estudis de l'Hospitalet, 1986.

- BOTTI, Alfonso (coord). *Clericalismo y asociacionismo católico en España: de la restauración a la Transición. Un siglo entre el palio y el consiliario*. Conca: Ediciones de la Universidad de Castilla-La Mancha, 2005.
- BOURDIEU, Pierre. *La dominación masculina*. Barcelona: Anagrama, 2000.
- BRAVO, M. Antonia del. *El ecofeminismo: un reencuentro con la naturaleza*. Jaén: Universidad de Jaén, 1999.
- BRUCH, Araceli. *Em sento estafada: una lectura de Simone de Beauvoir*. Tarragona: Arola, 2010.
- BRULLET, Cristina i SUBIRATS, Marina. *Rosa y azul: la transmisión de los géneros en la escuela mixta*. Madrid: Instituto de la Mujer, 1988.
- BUCH, Roger. *El Partit Socialista d'Alliberament Nacional dels Països Catalans (1974-1980)*. Barcelona: ICPS, 1995.
- — *El Partit Socialista d'Alliberament Nacional dels Països Catalans (PSAN) (1968-1980)*. Tesi doctoral, Universitat Autònoma de Barcelona, 2010.
- — *L'herència del PSAN: les aportacions humanes i ideològiques del Partit Socialista d'Alliberament Nacional dels Països Catalans (1968-1980) al sistema polític actual*. Barcelona: Editorial Base, 2012.
- BUTLER, Judith. "Contingent Foundations: Feminism and the Question of «Postmodernism»", a *Praxis Internacional*, núm. 11 (juliol de 1991).
- — *Deshacer el género*. Barcelona: Paidós, 2006.
- — *El género en disputa. El feminismo y la subversión de la identidad*. Barcelona: Paidós, 2007.
- CABRERA, Alberto. *Mujer, trabajo y sociedad*. Madrid: Fundación Largo Caballero, 2006, p. 219-222.
- CABRERO, Claudia. *Mujeres contra el franquismo (Asturias 1937-1952): vida cotidiana, represión y resistencia*. Oviedo: KRK, 2006.
- — "Asturias: las mujeres y las huelgas", a BABIANO, José (ed.). *Del hogar a la huelga. Trabajo, género y movimiento obrero durante el franquismo*. Madrid: Catarata, 2007, p. 189-224.
- — "Género, antifranquismo y ciudadanía. Mujeres y movimiento vecinal en la Asturias del desarrollismo y el tardofranquismo", a *Historia del Presente*, núm. 2/2 (2010), p.9-26.
- CADENA, Pere. *El goig de viure: biografia de Montserrat Roig*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2005.

- CALVET, M. Dolors. “Evolució històrica en l’assumpció de certs moviments de masses: el feminisme”, a CEBRIÁN, Carme i HISPANO, Marià (coord.). *Nous Horitzons. L’optimisme de la voluntat*. Barcelona: El Viejo Topo, 2011, p. 185-197.
- CAMÓS, Joan i PARRAMON, Clara Carme. “The Associational Movement and Popular Mobilizations in l’Hospitalet: From the Anti-Francoist Struggle to Democracy, 1960-1980”, a SMITH, Angel. *Red Barcelona: Social Protest and Labour Mobilization in the Twentieth Century*. Londres i Nova York: Routledge, 2002.
- CAMPILLO, Neus. *El descrèdit de la modernitat*. València: Universitat de València, 2001.
- CAMPOY, Marta. “El PTE en la Transición. La ilusión por la ruptura (1975-1977)”, a MARTÍN RAMOS, José Luís (coord.). *Pan, trabajo y libertad. Historia del Partido del Trabajo de España*. Barcelona: El Viejo Topo, 2011, p. 159-261.
- CAMPS, Victòria. *El siglo de las mujeres*. Madrid: Cátedra i Instituto de la Mujer, i València: Instituto de la Mujer, 2003.
- CAMPS, Núria et al. *Simone de Beauvoir: lucidesa i llibertat*. Montcada i Reixac: Ajuntament de Montcada i Reixac, Regidoria de Cultura, 1998.
- CAPMANY, M. Aurèlia. *El feminisme a Catalunya*, Barcelona: Nova Terra, 1973.
- CARR, Raymond i FUSI, Juan Pablo. *Spain: Dictatorship to Democracy*. Londres, 1979.
- CARRASCO, Cristina. *Tiempos, trabajo y género*. Barcelona: Publicacions de la Universitat de Barcelona, 2001.
- CARRILLO-LINARES, Alberto. “Movimiento estudiantil antifranquista, cultura política y transición política a la democracia”, a *Pasado y memoria*, núm. 5 (2006), p. 149-172.
- — “¿Y nosotros, què? El movimiento estudiantil durante la Transición”, a QUIROSA-CHEYROUZE, Rafael. *La sociedad española en la Transición. Los movimientos sociales en el proceso democratizador*. Madrid: Biblioteca Nueva, 2011, p. 221-228.
- CARRO FERNÁNDEZ, Susana. *Tras las huellas de “El Segundo sexo” en el pensamiento feminista contemporáneo*. Oviedo: KRK Ediciones, 2002.
- CASANOVA, Julián. *La historia social y los historiadores*. Barcelona: Crítica, 1991.
- CASAS, Carme. “El Bar laSal”, a BOFILL, Mireia (coord.). *20 anys de feminisme a Catalunya: Jornades 24, 25 i 26 de maig de 1996*. Barcelona: Associació de Dones per a la Celebració dels 20 Anys de les I Jornades Catalanes de la Dona i Ajuntament de Barcelona, 1998, p. 278-279.
- CASTELLANA, Antònia. “Anna Bosch Pareras (1950-2009) i la passió per la política”, a *Notes* (núm. 25). Mollet del Vallès: Centre d’Estudis Molletans, 2010, p. 17-31.

- CASTELLANOS, José Antonio. “De consensos, rupturas y nuevas historias: una visión de la transición desde la España actual”, a GONZÁLEZ MADRID, Damián (coord.). *El franquismo y la transición en España. Desmitificación y reconstrucción de la memoria de una época*. Madrid: Libros de la Catarata, 2008, p. 154-178.
- CASTELLS, Manuel. *La ciudad y las masas: sociología de los movimientos sociales urbanos*. Madrid: Alianza, 1986.
- — *L’era de la informació: economia, societat i cultura*. Barcelona: UOC, 2003.
- CAVERO, José. *El político. Biografía de Francisco Fernández Ordóñez*. Madrid: Ciencias Sociales, 1990.
- CEBRIÁN, Carme. *Estimat PSUC*. Barcelona: Empúries, 1997.
- CEREZALES, Diego Palacios. *O poder caiu na Rua. Cris de Estado e Ações coletivas na Revolução Portuguesa. 1974-1975*. Lisboa: Imprensa de Ciências Sociais, 2003.
- CHORDÀ, Mari. “laSal, Bar-Biblioteca Feminista de Barcelona”, a MUSEU D’HISTÒRIA DE CATALUNYA. *Dones. Els camins de la llibertat*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, 2008, p. 178.
- — “laSal, edicions de les dones”, a MUSEU D’HISTÒRIA DE CATALUNYA. *Dones. Els camins de la llibertat*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, 2008, p. 179-200.
- — “Apunts per anar reconstruint lo passat més immediat”, a TORRES, Meri (ed.). *Accions i reinvencions. Cultures lèsbiques a la Catalunya del tombant de segle XX-XXI*. Barcelona: UOC, 2011, p. 47-62.
- CLEMENTE CAMPOS, Maria Amélia. *As Mulheres Deputadas e o exercicio do poder político representativo em Portugal Do pós-25 de Abril aos anos noventa*. Porto: Afrontamento, 2001.
- COBO, Rosa. *Fundamentos del patriarcado moderno*. Madrid: Cátedra i Instituto de la Mujer, 1995.
- COLOMÉ, Gabriel. *El Partit dels Socialistes de Catalunya. Estructura, funcionament i electorat (1978-1984)*. Barcelona: Edicions 62, 1989.
- COLOMER, Josep M. *Els estudiants de Barcelona sota el franquisme*. Curial: Barcelona, 1978.
- COMAS D’ARGEMIR, Dolors. *Dones, les altres polítiques (núm. 24)*. Barcelona: Fundació Nous Horitzons, 2006.
- — “La perspectiva de gènere en la producció científica i en la societat. L’exemple de la violència contra les dones”, a PASTOR, Inma. *Cent anys de dones a la universitat*. Tarragona: Publicacions de la Universitat de Tarragona, 2011, p. 27-45.

- CORCOY, Marta i GÓMEZ, Patrícia. *Les dones en els governs locals catalans*. Badalona: Editorial Montflorit, 2005.
- CREXELL, Joan. *La Caputxinada*. Barcelona: Edicions 62, 1987.
- CUCÓ, Josepa. “De jóvenes radicales a alternativos maduros. Apuntes antropológicos sobre la evolución del Movimiento Comunista en España”, a CUNHA, Luis i CUNHA, Manuela. *Intersecções Ibéricas. Margens, passagens e fronteiras*. Lisboa: Graus Editora, 2007, p. 313-336.
- — “Recuperando una memoria en la penumbra. El Movimiento Comunista y las transformaciones de la extrema izquierda española”, a *Historia y Política*, núm. 20 (juliol-desembre de 2008), p. 73-96.
- CUESTA BUSTILLO, Josefina. *Historia de las mujeres en España. Siglo XX*. Madrid: Instituto de la Mujer, 2003.
- — *La odisea de la memoria*. Madrid: Alianza, 2008.
- CULLA, Joan B. *El Pal de paller: Convergència Democràtica de Catalunya (1974-200)*. Barcelona: Pòrtic, 2001.
- CULLA, Joan B. i RIQUER, Borja de. *El franquisme i la transició democràtica*. Barcelona: Edicions 62, 2000.
- DAVIDSON, Jessica. “La Sección Femenina y la mujer trabajadora, la ley de derechos políticos, profesionales y laborales”, a GÓMEZ NAVARRO, Soledad (coord.). *Estudios de historia iberoamericana*, vol. II. Córdoba: Universidad de Córdoba, Servicio de Publicaciones, 2004, p. 197-200.
- DDAA. *Mujer y educación. El sexismo en la enseñanza*. Barcelona: Institut de Ciències de l'Educació de la Universitat Autònoma de Barcelona, 1987.
- DDAA. *20 anys de feminisme a Catalunya*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 1996.
- DDAA. *Girona en el canvi de mil·lenni. Societat*. Girona: El Punt, 2000.
- DDAA. *Albert Fina/Montserrat Avilés*. Colomers: La Factoria Cultural, 2001.
- DDAA. *Lesbiana, Encantada, és un plaer*. Barcelona: Grup de Lesbianes Feministes, 2001.
- DDAA. *La Caputxinada: Crònica gràfica*. Barcelona: Residència d'Investigadors CSIC-Generalitat de Catalunya, 2001.
- DDAA. *25 años del Estado de los Trabajadores (1980-2005)*. Madrid: Fundación Largo Caballero, 2005.
- DDAA. *Profesora Mercedes Vilanova. A contracorriente*. Barcelona: Publicacions de la Universitat de Barcelona, 2007.

- DDAA. *L'Hospitalet, lloc de memòria: exili, deportació, repressió i lluita antifranquista*. L'Hospitalet de Llobregat: Centre d'Estudis de l'Hospitalet, 2007.
- DDAA. *La lucha de las trabajadoras de Jaeger Iberica contra la discriminación salarial: Todo un ejemplo*. Madrid: Liber Factory, 2008.
- DDAA. *El feminisme al PSUC: els anys setanta i vuitanta del segle XX*. Barcelona: Associació de Dones Periodistes, 2009.
- DDAA. *Girona, 1979. Trenta anys d'ajuntaments democràtics*. Girona: Ajuntament de Girona, 2009.
- DE LA FUENTE, Ángeles. *La conflictividad laboral en una empresa multinacional. El caso Valmeline (Historia desde dentro)*. Tesina de diplomatura, Universitat Rovira i Virgili, 1985.
- DÍAZ SÁNCHEZ, Pilar. *El trabajo de las mujeres en el textil madrileño: racionalización industrial y experiencias de género, 1959-1986*. Màlaga: Servicio de Publicaciones de la Universidad de Málaga, 2001.
- — *Historia y fuentes orales: La crisis del franquismo y la transición: El protagonismo de los movimientos sociales: homenaje a María Carmen García-Nieto: actas VI Jornadas, Ávila, octubre 1998*. Àvila: Fundació Cultural Santa Teresa, 2003.
- — "Balance de los estudios sobre el trabajo de las mujeres en la España contemporánea", a DDAA. *La historia de las mujeres: una revisión historiogràfica*. Valladolid: Universidad de Valladolid, Secretariado de Publicaciones, 2004, p. 373-392.
- — *Clara Campoamor (1882-1972)*. Madrid: Ediciones del Orto, 2006.
- DÍAZ SILVA, Elena. "El Año Internacional de la Mujer en España: 1975", a *Cuadernos de Historia Contemporánea*, núm. 28 (2009), vol. XXXI, p. 319-339.
- DÍEZ BALDA, M. Antonia. "El movimiento feminista en Salamanca después de la muerte de Franco", a *Salamanca: revista de estudios*, núm. 48 (2002), p. 243-285.
- DOMÈNECH, Xavier. *Quan el carrer va deixar de ser seu: moviment obrer, societat civil i canvi polític. Sabadell (1966-1976)*. Barcelona: Abadia de Montserrat, 2002.
- — *Clase obrera, antifranquismo y cambio político*. Madrid: Catarata, 2008.
- — "Introducción. El movimiento vecinal y la historia social de la Transición", a *Historia del Presente*, núm. 16 (2011), p. 5-8.

- — “La reconstrucció de la raó democràtica. Del suburbi a la ciutat”, a MOLINERO, Carme i YSÀS, Pere (coord.). *Construint la ciutat democràtica: el moviment veïnal durant el tardofranquisme i la transició*. Barcelona: Icaria, 2010.
- DOMÍNGUEZ ÁLVAREZ, Virginia. *Imatges de Dones en la història de Sabadell. Una mirada al fons de l'Arxiu Històric de Sabadell (exposició)*. Sabadell: Regidoria d'Igualtat Dona-Home, 2002.
- DONES ICV AMB INICIATIVA. *Les edats del violeta*. Lleida: Dones amb Iniciativa, 2001. [Enregistrament vídeo].
- DUCH PLANA, Montserrat. “Celibato laboral”, a *V Encuentro de Investigadores del Franquismo*. Albacete: Universidad de Castilla – La Mancha, 2003.
- — “Presències i absències desiguals: les diputades al Parlament de Catalunya 1980-2003”, a *Congrés de la Comissió Internacional per a l'estudi de les Història de les Institucions representatives i parlamentàries*. Barcelona: Museu d'Història de Catalunya, 2003, p. 891-918.
- — “Presons de dones”, a *Actes del Congrés Els camps de concentració i el món penitenciari a Espanya durant la guerra civil i el franquisme*. Barcelona: Museu d'Història de Catalunya i Crítica, 2003, p. 580-594.
- — *Dones públiques. Política i gènere a l'Espanya del segle XX*. Tarragona: Arola, 2005.
- — “El movimiento feminista en la transición democrática”, a QUIROSA-CHEYROUZE, Rafael (ed.). *La sociedad española en la Transición. Los movimientos sociales en el proceso democratizador*. Madrid: Biblioteca Nueva, 2011, p. 257-271.
- — “Cárceles de Mujeres”, a *Studia Historica. Historia Contemporánea*, núm. 29 (2011), Ediciones Universidad de Salamanca.
- — (coord.). *El gènere de la polis. La trajectòria de les dones en el catalanisme polític*. Tarragona: Arola, 2013.
- DUCH, Montserrat i FERRÉ, Meritxell. *De súbdites a ciutadanes. Dones a Tarragona, 1939-1982*. Tarragona: Cercle d'Estudis Històrics i Socials Guillem Oliver del Camp de Tarragona, 2009.
- DUPLÁA, Cristina. *La voz testimonial en Montserrat Roig. Estudios cultural de los textos*. Barcelona: Icaria, 1996.
- DURAN MUÑOZ, Rafael. *Contención y Transgresión. Las Movilizaciones Sociales y el Estado en las Transiciones Española y Portuguesa*. Madrid: CPPC, 2000.
- ELLEY, Geoff. *Un mundo que ganar*. Barcelona: Crítica, 2003.

- ENDERS, Virginia i RADCLIFF, Pamela (ed.). *Constructing Spanish Womanhood. Female Identity in Modern Spain, State*. Nova York: University of New York Press, 1999.
- ERICE SEBARES, Francisco. “Mujeres comunistas. La militancia femenina en el comunismo asturiano, de los orígenes al final del franquismo”, a ERICE SEBARES, Francisco (coord.). *Los comunistas en Asturias (1920-1982)*. Gijón: TREA, 1996.
- ESCARIO, Pilar, ALBERDI, Inés i LÓPEZ-ACOTTO, Ana. *Lo personal es político. El Movimiento Feminista en la Transición*. Madrid: Ministerio de Asuntos sociales. Instituto de la Mujer, 1996.
- ESPUNY, M. Jesús i PAZ, Olga. *30 años de la Ley de Amnistía: (1977-2007)*. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona i Madrid: Dykinson, 2009.
- ESTRUCH, Marta i MACIÀ, Pilar. *El feminisme al PSUC. Els anys setanta i vuitanta del segle XX. Memòria de dues organitzacions del Baix Llobregat. Informacions documentades i records personals (1976-198)*. Barcelona: Institut Català de la Dona i Memorial Democràtic, 2009.
- EVANS, Richard J. *Las feministas: los movimientos de emancipación de la mujer en Europa, América y Australia, 1840-1920*. Madrid: Siglo XXI, 1980.
- FAGOAGA, Concha. *Clara Campoamor: la sufragista española*. Madrid: Instituto de la Mujer, 2007.
- FAGOAGA, Concha i LUNA, Lola G. “Notas para una historia social del movimiento de las mujeres: signos reformistas y signos radicales”, a GARCÍA NIETO, Carmen (ed.). *Ordenamiento jurídico y realidad social de las mujeres. Siglos XVI-XX*. Madrid: Universidad Autónoma de Madrid, 1986, p. 453-462.
- FALCÓN, Lidia. *Memorias políticas 1959-1999*. Barcelona: Planeta, 1999.
- — *La pasión feminista de mi vida: cincuenta años de feminismo en España*. Barcelona: El Viejo Topo, 2012.
- FARGE, Arlette. “La historia de las mujeres. Cultura y poder de las mujeres: ensayo de historiografía” a, *Historia Social*, núm. 9 (1991), p. 79-102.
- FAURE, Agnes. *La elección del sexo a propósito de las teorías de Robert Stoller*. Madrid: Akal, 1996.
- FEBO, Giuliana Di. “La Cuna, la Cruz y la Bandera. Primer franquismo y modelos de género”, a MORANT, Isabel (dir.). *Historia de las mujeres en España y América Latina*. Madrid: Cátedra, 2006, p.217-238.
- — *Resistencia y movimiento de Mujeres en España 1936-1939*. Barcelona: Icaria, 1979.

- — “Resistencias femeninas al franquismo. Para un estado de la cuestión”, a *Cuadernos de Historia Contemporánea*, núm. 28 (2006), p. 153-168.
- FENTRESS, James i WICKMAN, Cris. *Memoria social*. Madrid: Cátedra i Universitat de València, 2003.
- FERNÁNDEZ BUEY, Francisco. “Els moviments socials alternatius: un balanç”, a PRAT, Enric (coord.). *Els moviments socials a la Catalunya contemporània*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 2004, p. 21-50.
- — “Memoria personal de la fundación del SDEUB (1965-1966)”, a *Hispania Nova. Revista de Historia Contemporánea*, núm. 6 (2006), p. 833-844.
- FERNÁNDEZ BUEY, Francisco et al. *Moviments socials: entre la continuïtat i la transformació*. Barcelona: Societat Catalana de Sociologia, 1999.
- FERNÁNDEZ LÓPEZ, Javier. *Sabino Fernández Campo. Un hombre de Estado*. Barcelona: Planeta 2000.
- FERNÁNDEZ, Eva. *Vocalies de Dones de Barcelona a la Transició Democràtica: una experiència emancipadora*. Treball del Màster de Teoria antropològica, diversitat cultural i relacions interculturals, Universitat Autònoma de Barcelona, 2009.
- FERRANDO PUIG, Emili. *La dona a Badalona. Cent anys de protagonisme invisible (1897-1997)*. Barcelona: Editorial Mediterrània, 2000.
- — *Cristians i rebels. Història de l'HOAC a Catalunya durant el franquisme*. Barcelona: Mediterrània, 2000.
- FERREIRA, Silvia. “El movimiento feminista y la salud de las mujeres: la experiencia de los Centros de Planificación Familiar en Cataluña (1976-1982)”, a *Estudios Feministas*, núm. 16/3 (setembre-desembre de 2008), p. 785-807.
- FERREIRA, Virginia. “Engendering Portugal, Social Change, State Politics and Women’s Social Mobilization”, a PINTO, António (ed.). *Contemporary Portugal*. Social Science Monographs, Columbia University Press, 2011, p. 153-199.
- FIRESTONE, Shulamith. *The Dialectic of sex. The Case for the Feminist Revolution*. St. Albans: Paladin, 1973.
- — *La dialéctica del sexo: en defensa de la revolución feminista*. Barcelona: Kairós, 1996.
- FLUVIÀ, Armand de. *El moviment gai a la clandestinitat del franquisme, 1970-1975*. Barcelona: Laertes, 2003.
- FLUVIÀ, Armand de et al. *El moviment en imatges: el moviment gai, lesbiana i transsexual a Catalunya*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, 2005.

- FOLGUERA, Pilar. “Democracia y cambio social. De la democracia representativa a la democracia paritaria (1975-1996), a GARRIDO, Elisa (ed.). *Historia de las mujeres en España*. Madrid: Síntesis, 1997, p. 549-571.
- — *El movimiento feminista en España en los años 70*. Madrid: Fundación Pablo Iglesias, 2009.
- — “De la transición política a la democracia. La evolución del feminismo en España durante el período 1975-1988”, a FOLGUERA, Pilar (ed.). *El movimiento feminista en España en los años 70*. Madrid: Fundación Pablo Iglesias, 2009, p. 111-133.
- FONTANA, Josep. *La història després de la fi de la història. Reflexions i elements per a una guia dels corrents actuals*. Barcelona: Eumo, 1999.
- FRAISSE, Geneviève. *La controversia de los sexos*. Madrid: Minerva, 2002.
- FRANCÉS, M. Àngels. “La represa de la paraula: la influència del feminisme en la literatura catalana actual”, a *Feminismos*, núm.1 (2003), p. 117-134.
- — “Del jo al nosaltres: testimonis del feminisme català durant la Transició”, a DDAA. *Transformacions. Literatura i canvi sociocultural dels anys setanta ençà*. València: Publicacions de la Universitat de València, 2010, p. 73-94.
- — *Literatura i feminisme. L'hora violeta de Montserrat Roig*. Tarragona: Arola Editors, 2010.
- — *Montserrat Roig: feminisme, literatura i testimoni*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2012.
- FRANCO, Marie. *Le sang et la vertu: faits divers et franquisme*. Madrid: Casa Velázquez, 2004.
- FRASER, Nancy. “False Antithesis: A Response to Seyla Benhabib and Judith Butler”, a *Praxis Internacional*, núm. 11 (juliol de 1991).
- FRIEDAN, Betty. *Mi vida hasta ahora*. Madrid: Cátedra, 2003.
- — *La mística de la feminidad*. Madrid: Cátedra, Universitat de València i Instituto de la Mujer, 2009.
- FUSI, Juan Pablo. *De la dictadura a la democracia: desarrollismo, crisis y transición (1959-1977)*. Madrid: Información y revistas, 1983.
- FUSTER, Francisco. “Betty Friedan: La mística de la feminidad”, a *Claves de la Razón Práctica*, núm. 177 (2007), p. 79-82.
- GALLEGU, M. Teresa. “Notas sobre el poder, la socialización política y la mujer (La sección Femenina de Falange)”, a SEMINARIO DE ESTUDIOS DE LA MUJER. *Nuevas perspectivas sobre la mujer: Actas de las Primeras Jornadas de Investigación*

Interdisciplinaria, vol. II. Madrid: Universidad Autónoma de Madrid i Seminario de Estudios de la Mujer, 1982, p. 42-49.

- GÁLVEZ BIESCA, Sergio i HERNÁNDEZ HOLGADO, Fernando. *Presas de Franco*. Málaga: Centro de Ediciones de la Diputación de Málaga, Servicio de Publicaciones, 2007.
- GARCÍA CASARRAMONA, Gal·la. *El moviment feminista a Manresa. Una història per descobrir*. Manresa: Ajuntament de Manresa i Centre d'Estudis del Bages, 2006.
- GARCÍA COTARELO, Ramon. *Resistencia y desobediencia civil*. Madrid: Ediciones de la Universitat Complutense de Madrid, 1987.
- GARCÍA NIETO, M. Carmen. "Trabajo y oposición popular de las mujeres durante la dictadura franquista", a DUBY, Georges i PERROT, Michele (dir.). *Historia de las mujeres. Siglo XX*. Madrid: Taurus, p. 661-671.
- GARCÍA, Clara. *Història del feminisme: la lluita pels drets de les dones*. Barcelona: Graó, 1992.
- GARNER, Jason *et al.* *Advocats combatius i obrers rebels: el Col·lectiu Ronda i els conflictes laborals durant el franquisme i la transició*. Barcelona: Ecos, 2010.
- GIL AMBRONA, Antonio. *Historia de la violencia contra las mujeres*. Madrid: Cátedra, 2008.
- GIL, Silva L. *Nuevos feminismos. Sentidos comunes en la dispersión. Una historia de las trayectorias y rupturas en el Estado español*. Madrid: Traficantes de Sueños, 2011.
- GIMENO, Beatriz. *Historia y análisis político del lesbianismo. La liberación de una generación*. Barcelona: Gedisa, 2005, p. 193.
- GIRALT, Eugeni. *Partit dels socialistes de Catalunya. Cronologia (1978-1999)*. Barcelona: Institut de Ciències Polítiques i Socials, 2002.
- GODAYOL, Pilar. "Helena Valentí: fúria i traducció", a *Quaderns. Revista de traducció*, núm. 13 (2006), p. 87-93.
- — "Maria Aurèlia Capmany, feminisme i traducció", a *Quaderns. Revista de traducció*, núm. 14 (2007), p. 11-17.
- GOICOECHEA, M. "Trinitat: una de cal y otra de rejas", a *Vindicación feminista*, núm. 25 (juliol de 1978), p. 33-37.
- GOLDMAN, Emma. *Viviendo mi vida. 1869-1940*. Madrid: Fundación de Estudios Libertarios Anselmo Lorenzo, 1995.
- GOMES, Marcos. "O lado feminino do Revolução dos Cravos", a *Storia e Futuro*, núm. 25 (febrer de 2011), p. 7.
- GÓMEZ CUESTA, Cristina. "Luchas urbanas, voces ciudadanas: Los orígenes del movimiento vecinal, 1964-1982", a GARCÍA, Pablo. *Conflictividad y movimientos*

sociales en Castilla-León: del tardofranquismo a la democracia. Valladolid: Universidad de Valladolid, 2010, p. 95-124.

- GÓMEZ FERNÁNDEZ, Ana Belén. “El surgimiento del movimiento feminista y de oposición al franquismo en la provincia de Jaén”, a *Revista de historia actual*, núm. 8 (2010), p. 85-97.
- GORJAO, Vanda. *Mulheres en tempos sombrios. Oposição Feminina ao Estado Novo*. Lisboa: Imprensa de Ciências Sociais, 2002.
- GRÀCIA, Irene. “Els centres de *planning* del Baix Llobregat: la seva creació, la seva història”, a *Materials del Baix Llobregat*, núm. 4 (1999), p. 29-37.
- GRANDAS, Teresa. *Mai no he pintat àngels daurats/Eulàlia Grau*. Barcelona: Museu d’Art Contemporani de Barcelona, 2013.
- GRAU BIOSCA, Elena. “De la emancipación a la liberación y la valoración de la diferencia. El movimiento de mujeres en el Estado español. 1965-1990”, a DUBY, Georges i PERROT, Michele (dir.). *Historia de las mujeres en Occidente*, vol. V. Madrid: Taurus, 1993, p. 673-683.
- GREER, Germaine. *La Mujer Eunuco*. Barcelona: Kairós, 2004.
- GRUP D’HISTÒRIA JOSÉ BERRUEZO. *Una Ciutat dormitori sota el franquisme: Santa Coloma de Gramenet*. Santa Coloma de Gramenet: Carena, 2006.
- HAMMER, Dean i WILDAUSKY, Aaron. “L’entrevista semiestructurada de final obert. Aproximació a una guia operativa”, a VILANOVA, Mercedes i ÚBEDA, Lluís. *El repte de les fonts orals*. Barcelona: Memorial Democràtic, 2006, p. 89-138.
- HERNÁNDEZ HOLGADO, Fernando. *Mujeres encarceladas. La prisión de Ventas. De la República al franquismo, 1931-1941*. Madrid, 2004.
- HERNÁNDEZ SANDOICA, Elena, RUIZ CARNICER, Miguel Ángel i BALDÓ LACOMBA, Marc. *Estudiantes contra Franco (1939-1975). Oposición política y movilización juvenil*. Madrid: La Esfera de los Libros, 2007.
- HERNÁNDEZ, Abel. *Adolfo Suárez. Fue posible la concordia*. Madrid: Espasa, 1996.
- HOBBSAWN, Eric. *Revolucionarios*. Barcelona: Crítica, 2000.
- — *Rebeldes primitivos: estudio sobre las formas arcaicas de los movimientos sociales en los siglos XIX y XX*. Barcelona: Crítica, 2010.
- HOLLAND-CUNZ, Barbara. *Ecofeminismos*. Madrid: Instituto de la Mujer, 1999.

- HTUN, Mala i WELDON, S. Laurel. "The civic origins of progressive policy change: combating violence against women in a global perspective, 1975-2005", a *American Political Science Review*, núm. 106/3 (agost de 2012), p. 548-569.
- HUNTINGTON, Samuel. *La Tercera ola: la democratización a finales del siglo XX*. Barcelona: Paidós, 1994.
- IBAÑEZ, Judith i VALLE, Rosa M. del. *Política i feminisme. Els parlamentaris catalans opinen sobre la discriminació de la dona*. Barcelona: Editorial AC, 1978.
- IBARRA, Pedro i TEJERINA, Benjamín. *Los movimientos sociales: transformaciones políticas y cambio cultural*. Madrid: Trotta, 1998.
- INSTITUTO DE LA MUJER. *10 años del Instituto de la Mujer*. Madrid: Instituto de la Mujer, 1994.
- — *25 años del Instituto de la Mujer (1983-2008). Una historia abierta*. Madrid: Instituto de la Mujer, 2008.
- IRIGAY, Luce. *Speculum, espéculo de la otra mujer*. Madrid: Saltés, 1978.
- JABARDO, Mercedes. *Feminismos negros. Una antología*. Madrid: Traficantes de Sueños, 2012.
- JOHNSON, Roberta i ZUBIAURRE, Maite (eds.). *Antología del pensamiento feminista español*. Madrid: Cátedra i Universitat de València, 2012.
- JOLY, Maud. "Las violencias sexuadas de la Guerra Civil Española", a *Historia Social*, núm. 61 (2008), p. 89-107.
- JULIANO, Dolores. "Tiempo de cuaresma. Modelos de sexualidad femenina bajo el franquismo", a OSBORNE, Raquel. *Mujeres bajo sospecha. Memoria y sexualidad 1930-1980*. Madrid: Fundamentos, 2012, p. 35-48.
- KAPLAN, Temma. "Conciencia femenina y acción colectiva: el caso de Barcelona, 1910-1918", a NASH, Mary i AMELANG, James (eds.). *Historia y Género: las mujeres en la Europa Moderna y Contemporánea*. València: Alfons el Magnànim, 1990, p. 267-295.
- — "Luchar por la democracia: formar de organización de las mujeres entre los años cincuenta y los años sesenta", a AGUADO, Ana (ed.). *Mujeres, regulación de conflictos sociales y cultura de la paz*. València: Universitat de València, 1999, p. 89-108.
- — "Social movements of women and the Public Good", a BORDERÍAS, Cristina i RENOM, Mercè (ed.). *Dones en moviment(s). Segles XVIII-XXI*. Barcelona: Icaria Editorial, 2008, p. 19-47.
- KOCKA, Jürgen. *Historia social. Concepto, desarrollo, problemas*. Barcelona: Alfa, 1989.
- — *Historia social i consciència històrica*. Madrid: Marcial Pons, 2002.

- KOLLONTAI, Alexandra. *Autobiografía de una mujer sexualmente emancipada*. Barcelona: Anagrama, 1976.
- LACUEVA, Josep Lluís; MÀRQUEZ, Manuel i PLANS, Lourdes. *Combat per la llibertat. Memòria de la lluita antifranquista a Terrassa (1939-1979)*. Barcelona: Fundació Torre del Palau, 2007.
- LAFUENTE, Isaías. *Agrupémonos todas*. Madrid: Aguilar, 2003.
- LAIZ, Consuelo. *La lucha final: los partidos de la izquierda radical durante la transición española*. Madrid: Los Libros de la Catarata, 1995.
- LARAÑA, Enrique. “Los movimientos sociales y la Transición a la democracia en España”, a QUIROSA-CHEYROUZE, Rafael. *La sociedad española en la Transición. Los movimientos sociales en el proceso democratizador*. Madrid: Biblioteca Nueva, 2011, p. 63-78.
- — *La construcción de los movimientos sociales*. Madrid: Alianza, 1999.
- LARAÑA, Enrique i GUSFIELD, Joseph (ed.). *Los nuevos movimientos sociales. De la ideología a la identidad*. Madrid: Centro de Investigaciones Sociológicas, 2001.
- LARUMBE, M. Ángeles. *Una inmensa minoría. Influencia y feminismo en la Transición*. Saragossa: Prensas Universitarias de Zaragoza, 2002.
- — *Las que dijeron no. Palabra y acción del feminismo en la Transición*. Saragossa: Prensas Universitarias de Zaragoza, 2004.
- — *Vindicación feminista: una voz colectiva, una historia propia: antología facsímil de textos (1976-1979)*. Saragossa: Prensas Universitarias de Zaragoza, 2009.
- LEMUS, Encarnación. *En Hamelin... la Transición Española más allá de la frontera*. Oviedo: Septem Ediciones, 2001.
- LEMUS, Encarnación, ROSAS, Fernando i VARELA, Raquel (coords.). *El fin de la dictaduras ibéricas (1974-1978)*. Sevilla: Fundación Pública Andaluza Centro de Estudios Andaluces i Edições Pluma, 2010.
- LES FILLES DE LILITH. *La quadratura del cercle. Història del Bloc Feminista de Tarragona. 1977-2001*. Barcelona: Drac Màgic, 2005 [Enregistrament vídeo].
- LIDDINGTON, Jill. *The road to Greenham Common. Feminism and Anti-militarism in Britain since 1820*. Syracuse University Press Edition, 1991.
- LLONA, Miren. “Memoria e identidades. Balance y perspectivas de un nuevo enfoque historiográfico”, a BORDERÍAS, Cristina (ed.). *La Historia de las Mujeres: perspectivas actuales*. Barcelona: Icaria, 2009, p. 355-390.

- LLONCH, Montserrat. *Treball tèxtil a la Catalunya contemporània*. Lleida: Pagès Editors, 2004.
- LONZI, Carla. *Escupamos sobre Hegel*. Barcelona: Anagrama, 1981.
- LÓPEZ PARDINA, Teresa. *Simone de Beauvoir: 1908-1986*. Madrid: Ediciones del Orto, 1999.
- LUNA, Lola G. “De la emancipación a la insubordinación: de la igualdad a la diferencia”, a *Asparkia*, núm. 11 (2000), p. 27-36.
- MAATHAI, Wangari. *Movimiento Cinturón Verde: compartiendo propuestas y experiencias*. Madrid: Los Libros de la Catarata, 2008.
- MACIÀ, Beatriu i G.A.M, Tamaia. “Lluita contra les agressions a les dones”, a DDAA. *20 anys de feminisme*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 1996, p. 99-101.
- MAGALHÃES, M. José. *Movimento feminista e Educação, Portugal décadas de 70 e 80*. Oeiras: Celta, 1998.
- MAILLARD, M. Luisa. *Asociación Española de Mujeres Universitarias (1920-1990)*. Madrid: Instituto de la Mujer, 1990.
- MALUQUER DE MOTES, Jordi. *Història Econòmica de Catalunya, segles XIX i XX*. Barcelona: Edicions de la UOC i Proa, 1998.
- MARAVALL, José M. *Dictadura y disenso político: Obreros y estudiantes bajo el franquismo*. Madrid: Alfaguara, 1978.
- — *La política de la transición, 1975-1980*. Madrid: Taurus, 1981.
- — *Los resultados de la democracia. Un estudio del Sur y del Este de Europa*. Madrid: Alianza Editorial, 1995.
- MARAVALL, José M. i SANTAMARIA, Julián. “Crisis del franquismo, transición política y consolidación de la democracia en España”, a *Sistema*, 68-69 (1985), Madrid, p. 79-129.
- MARÍN, José M., MOLINERO, Carme i YSÀS, Pere. *Historia política 1939-2000*. Madrid: Istmo, 2001, p. 370-388.
- MARINAS, José Miguel. *La escucha en la historia oral. Palabra dada*. Madrid: Síntesis, 2007.
- MARRUGAT, Ramon. *La Llibreria de la Rambla i l'alternativa cultural de Tarragona (1968-1980)*. Tarragona: Cercle d'Estudis Històrics i Socials Guillem Oliver del Camp de Tarragona, 2013.
- MARSHALL, THOMAS. *Ciudadanía y clase social*. Madrid: Alianza, 1998.

- MARTÍNEZ HOYOS, Francisco. “La JOC. Cristians en l’oposició antifranquista”, a *L’Avenç*, núm. 246 (abril de 2000), p. 72-77.
- — *La JOC a Catalunya: 1947-1975: els senyals d’una Església del demà*. Barcelona: Mediterrània, 2000.
- MARTÍNEZ MUNTADA, Ricard. “Movimiento vecinal, antifranquismo y anticapitalismo” a, *Historia, trabajo y sociedad*, núm. 2 (2011), p. 63-90.
- MARTÍNEZ SÁNCHEZ, Juan Antonio. “El referéndum sobre la permanencia de España en la OTAN”, a *UNISCI Discussions Papers*, núm. 26 (2011), p. 283-310.
- MARTÍNEZ TEN, Carmen, GUTIÉRREZ LÓPEZ, Purificación, GONZÁLEZ RUIZ, Pilar (ed.). *El movimiento feminista en España en los años 70*. Madrid: Fundación Pablo Iglesias, 2009.
- MARTÍNEZ, Francisco. “L’arribada dels immigrants”, a SOLÉ I SABATÉ, Josep M. *El Franquisme a Catalunya: 1939-1977*, vol. III. Barcelona: Edicions 62, 2006, p. 164-176.
- MARTÍNEZ, Toni. “El derecho al propio cuerpo. Una lucha feminista en los años 70”, a DDAA. *La Barcelona rebelde*. Barcelona: Octaedro, 2003, p. 287-288.
- MARTINS, Manuel Meirinho i PEQUITO TEIXEIRA, Conceição. *O Funcionamento dos Partidos e a Participação das Mulheres na Vida Política e Partidária em Portugal*. Lisboa: Comissão para a Igualdade e para os Direitos das Mulheres, 2005.
- MASÓ, Elena. *Les dones d’esquerra. 1939-1979. Memòria i testimonis*. Barcelona: Fundació Josep Irla, 2011.
- MATEOS, Abdón i HERRERÍN, Ángel (eds.). *La España del presente: de la dictadura a la democracia: II Congreso Internacional de la Asociación de Historiadores del Presente*. Torrecaballeros: Asociación de Historiadores del Presente, 2006.
- MAYAYO, Andreu. “Els parlamentaris (i la parlamentària) de la Comissió dels vint” a Monogràfic “Vint anys de l'Estatut d'Autonomia de Catalunya. Balanç i perspectives”, a *Revista Idees* (octubre-desembre de 1999), p. 45.
- — *La ruptura catalana. Les eleccions del 15-J del 1977*. Barcelona i Catarroja: Afers, 2002.
- MAYMÍ, Josep. “Joves de la Transició, joves en transició”, a SABATÉ, Josep M. i VILLAROYA, Joan (dir.). *La Transició a Catalunya. La Generalitat després del 23-F (1980-1984)*, p. 176-193.
- MELUCCI, Alberto. “Asumir un compromiso. Identidad y movilización en los movimientos sociales”, a *Zona Abierta*, núm. 69, 1994, p. 153-180.

- — “Que hay de nuevo en los nuevos movimientos sociales”, a GUSFIELD, Joseph i LARAÑA, Enrique. *Los nuevos movimientos sociales. De la ideología a la identidad*. Madrid: Centros de Investigaciones Sociológicas, 1994, p. 119-150.
- — *Acción colectiva, vida cotidiana y democracia*. Ciutat de Mèxic: Centro de Estudios Sociológicos, 1999.
- MÉRIDA JIMÉNEZ, Rafael M. (ed.). *Manifiestos gays, lesbianos y queer. Testimonios de una lucha (1969-1994)*. Barcelona: Icaria, 2009.
- MIES, Maria. *Ecofeminismo, teoría, crítica y perspectivas*. Barcelona: Icaria, 1997.
- MILL, John Stuart i MILL, Harriet. *Ensayos sobre la igualdad sexual*. Madrid: A. Machado Libros, 2000.
- MILLETT, Kate. *Sexual Politics*. Bucks: Abacus, 1991.
- — *Política sexual*. Madrid: Càtedra i Instituto de la Mujer, 1995.
- MOLAS, Isidre (ed.). *Diccionari dels Partits Polítics de Catalunya. Segle XX*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 2000.
- MOLAS, Joaquim. “La cultura catalana durante la transición”, a MOLINERO, Carme (ed.). *La Transición treinta años después*. Barcelona: Península, 2006, p. 173-185.
- MOLINA, Puri. “El naixement del moviment feminista a Girona”, a *Revista de Girona*, núm. 201 (2000), p. 51-56.
- MOLINERO, Carme “Una nova mirada sobre la transició”, a *L’Avenç*, núm. 307 (2005), p. 22-23.
- — *La Transición treinta años después*. Barcelona: Península, 2006.
- MOLINERO, Carme i YSÀS, Pere. “Patria, Justicia y Pan”. *Nivell de vida i condicions de treball a Catalunya (1939-1951)*. Barcelona: La Magrana, 1985.
- — “La llarga marxa” vers la democràcia i l’autonomia”, a *L’Avenç*, núm. 243 (2000), p. 24-28.
- — “La izquierda en los años setenta”, a *Historia y Política*, núm. 20 (juliol-desembre de 2008), p. 21-42.
- — *La anatomía del franquismo. De la supervivencia a la agonía, 1945-1977*. Barcelona: Crítica, 2008.
- — *Construint la ciutat democràtica: el moviment veïnal durant el tardofranquisme i la transició*. Barcelona: Icaria, 2010.
- — *Els anys del PSUC: el partit de l’antifranquisme a Catalunya (1956-1981)*. Barcelona: L’Avenç, 2010.

- MOLYNEAUX, Maxine. “La política de los derechos y sus transformaciones. Mujeres, derechos y democracia en América Latina”, a *Pasajes: Revista de Pensamiento Contemporáneo*, núm. 12 (2003), p. 83-95.
- MONTEIRO, Rosa. *A Emergência do Feminismo de Estado em Portugal: uma história da criação da Comissão da Condição Feminina*. Lisboa: CIG, 2010.
- MONTERO, Justa. “Una trayectoria singular”, a *Mientras tanto* 91-92. *25 años de movimientos sociales*. Barcelona: Icaria, 2004.
- — “Las aspiraciones del movimiento feminista y la transición política”, a MARTÍNEZ TEN, Carmen, GUTIÉRREZ, Purificación i GONZÁLEZ, Pilar (ed.). *El movimiento feminista en España en los años 70*. Madrid: Fundación Pablo Iglesias, 2009, p. 275-303.
- — “Movimiento feminista: una trayectoria singular”, a EGIDO, Ángeles i FERNÁNDEZ ASPERILLA, Ana (ed.). *Ciudadanas, militantes, feministas. Mujer y compromiso político en el siglo XX*. Madrid: Eneida, 2011, p. 231-248.
- MONTFERRER, Jordi. “La construcción de la protesta en el movimiento gay español: la Ley de Peligrosidad Social (1970) como factor precipitante de la acción colectiva”, a *Revista Española de Investigaciones Sociológicas*, núm. 102, p. 171-204.
- MORAGA, M. de los Ángeles. “Notas sobre la situación jurídica de la mujer en el franquismo”, a *Feminismos*, núm. 12 (deseembre de 2008), p. 229-252.
- MORÁN, Gregorio. *Adolfo Suárez o el valor de la concordia. Una trayectoria crucial para la democracia en España*. Barcelona: Círculo de Lectores, 1997.
- MORANT, Isabel. *Historia de las mujeres en España y América Latina*. Madrid: Cátedra, 2006.
- MORENO SECO, Mónica (ed.). *Manifiestos feministas. Antología de textos del movimiento feminista español (1965-1985)*. Alacant: Universitat d’Alacant i Centre d’Estudis sobre la Dona, 2005.
- — “Mujer y culturas políticas en el franquismo y el antifranquismo”, a *Pasado y Memoria. Revista de Historia Contemporánea*, núm. 7 (2008), p. 165-185.
- — “Feminismo, antifeminismo, catolicismo y anticlericalismo en la transición política a la democracia”, a AGUADO, Ana i ORTEGA, Teresa M. (ed.). *Feminismos y antifeminismos. Culturas políticas e identidades de género en la España del siglo XX*. València: Universitat de València i Granada: Universitat de Granada, 2011, p. 307-332.

- MORENO, Amparo. *Mujeres en lucha. El movimiento feminista en España*. Barcelona: Anagrama, 1977.
- — “Introducción”, a MILLETT, Kate. *Política sexual*. Madrid: Cátedra, 1995.
- MORGAN, Robin. *Sisterhood is Powerful. And anthology of writings from the Women’s Liberation Movement*. Nova York: Random House, 1970.
- — *Mujeres en el mundo: atlas de la situación femenina*. Barcelona: Hacer, 1993.
- MORRÓN, Maria. *El torn de les alcaldesses. Gènere i poder polític local*. Barcelona: Diputació, 2000.
- MUÑOZ SÁNCHEZ, Esmeralda. “La sección femenina en la transición española”, a ASOCIACIÓN DE AMIGOS DEL ARCHIVO HISTÓRICO PROVINCIAL. *La transición a la democracia en España. Actas de las VI Jornadas de Castilla – La Mancha sobre Investigación en Archivos: Guadalajara, 4-7 de noviembre de 2003*, vol. II, 2004 (CD-ROM), p. 7.
- MUÑOZ, Ángela i RAMOS, M. Dolores. “Mujeres, política y movimientos sociales. Participación, contornos de acción y exclusión”, a BORDERÍAS, Cristina. *La historia de las mujeres: perspectivas actuales*. Barcelona: Icaria Editorial, 2009, p. 69-132.
- MUÑOZ, Carmen. “Género, masculinidad y nuevo movimiento obrero bajo el franquismo”, a BABIANO, José (ed.). *Del hogar a la huelga. Trabajo, género y movimiento obrero durante el franquismo*. Madrid: Catarata, 2007, p. 245-276.
- MURILLO, Irene. *En defensa de mi hogar y mi pan. Estrategias femeninas de resistencia civil y cotidiana en la Zaragoza de posguerra, 1936-1945*. Saragossa: Prensas de la Universidad de Zaragoza, 2013.
- NADAL, Jordi. *Atlas de la industrialización de España, 1750-2000*. Bilbao: BBVA i Barcelona: Crítica, 2003.
- NÁJERA, Elena. “Introducción: Feminismo de la igualdad y feminismo de la diferencia”, a *Feminismos*, núm. 15 (2010), p. 9-14.
- NASH, Mary. *Mujeres Libres: España 1936-1939*. Barcelona: Tusquets, 1975.
- — “Nuevas dimensiones en la historiografía de género”, a NASH, Mary (ed.). *Presencia y protagonismo*. Barcelona: Edicions Serbal, 1984, p. 20-22.
- — *Més enllà del silenci: les dones a la història de Catalunya*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, 1988.
- — “Dos décadas de historia de las mujeres en España: una reconsideración”, a *Historia Social*, núm. 9 (1991), p. 137-161.

- — “El mundo de las trabajadoras: identidades, cultura de género y espacios de actuación”, a PANAIGUA, Xavier, PIQUERAS, José i SANZ, Vicent (ed.). *Cultura social y política en el mundo del trabajo*. València: Fundación Instituto Historia Social, 1999, p. 47-68.
- — “Dones i Transició a Catalunya: memòria i vivències”, a ARACIL, Rafael i SEGURA, Antoni (ed.). *Memòria de la Transició a Espanya i a Catalunya (II): sindicalisme, gènere i qüestió nacional*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 2001, p. 83-103.
- — “Los nuevos sujetos históricos: perspectivas de fin de siglo. Género, identidades y nuevos sujetos históricos”, a ROMEO, M. Cruz i SAZ, Ismael (ed.). *El Siglo XX. Historiografía e Historia*. Valencia: Universitat de Valencia, 2002, p. 85-100.
- — *Mujeres en el mundo. Historia, retos y movimientos*. Madrid: Alianza, 2004.
- — “El moviment feminista durant la Transició”, a PAGÈS, Pelai (dir.). *La transició democràtica als Països Catalans. Història i memòria*. València: Publicacions de la Universitat de València, 2005, p. 355-365.
- — *Dones en Transició. De la resistència política a la legitimitat feminista: les dones en la Barcelona de la Transició*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 2007.
- — “Mujeres en Transición: Ciudadanía femenina, legitimidad feminista y la creación de una nueva cultura política”, a NASH, Mary i TORRES, Gemma (ed.). *Feminismos en la Transición*. Barcelona: Grup de Recerca Consolidat Multiculturalisme i gènere de la Universitat de Barcelona, 2009, p. 71-88.
- — *Treballadores: Un segle de treball femení a Catalunya (1900-2000)*. Barcelona: Departament de Treball de la Generalitat de Catalunya, 2010.
- — “La construcción de una cultura política desde la legitimidad feminista durante la Transición política democrática”, a AGUADO, Ana i ORTEGA, Teresa M. (ed.). *Feminismos y antifeminismos. Culturas políticas e identidades de género en la España del siglo XX*. València: Universitat de València i Granada: Universitat de Granada, 2011, p. 283-306.
- NASH, Mary i ÁLVAREZ GONZÁLEZ, Ana Isabel. *Seneca Falls. Un siglo y medio del movimiento internacional de mujeres y la lucha por el sufragio femenino en España*. Oviedo: Servicio de Publicaciones de la Consejería de la Presidencia, 2002.
- NASH, Mary i PENELAS, Lourdes. *Seneca Falls. Un segle i mig del moviment internacional de dones*. Barcelona: Diputació de Barcelona, 1999.

- NASH, Mary i TORRES, Gemma (ed.). *Feminismos en la Transición*. Barcelona: Grup de Recerca Consolidat Multiculturalisme i Gènere de la Universitat de Barcelona, 2009.
- NEVES, Helena. *Apontamentos para a história do MDM: o retomar dos gestos*. [s.l]: Movimento Democrático de Mulheres, 1988.
- NICHOLSON, Linda (comp.). *Feminismo/posmodernismo*. Buenos Aires: Feminaria, 1992.
- NIELFA, Gloria. "Mujeres y trabajo", a *Cuadernos de Historia del Mundo Actual*, núm. 35 (1994).
- — *Mujer y trabajo*. Madrid: Información e Historia, 1994.
- — "La difusión en España de «El segundo sexo», de Simone de Beauvoir", a *Arenal. Revista de historia de mujeres*, vol. IX, núm. 1 (2001), p. 151-162
- — (ed.). *Mujeres y hombres en la España franquista: sociedad, economía, política, cultura*. Madrid: Editorial Complutense, 2003.
- NOVO, Maria. *Mujer y medio ambiente: los caminos de la visibilidad. Utopías, educación y nuevo paradigma*. Madrid: Catarata, 2007.
- OFFE, Claus. *Partidos políticos y nuevos movimientos sociales*. Madrid: Sistema, 1988.
- OFFEN, Karen. "Definir el Feminismo: un análisis histórico comparativo", a *Història Social*, núm.9 (1991), p. 103-135.
- — *European feminisms, 1700-1950*. Stanford: Stanford University Press, 2000.
- OJEDA, Míriam. *Les dones en el moviment associatiu de L'Hospitalet de Llobregat (1960-1979). Una aproximació a través de la història oral*. Barcelona: Ecos, 2009.
- OJER, Maite. *El moviment de dones a Lleida (1972-2007)*. Lleida: II Beca de Recerca Cristina de Pizan de l'Ajuntament de Lleida, 2006 [Inèdit].
- OLIVARES, Maria. "Dones i antimilitarisme", a DDAA. *20 anys de feminisme a Catalunya*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 1996, p. 86-89.
- ORGANIZAÇÃO DAS MULHERES COMUNISTAS (OMC). *Subsídios para a história das lutas e movimentos de mulheres em Portugal sob o regime fascista*. Lisboa: Avante, 1994.
- ORTEGA-LÓPEZ, Teresa M. "Trabajadores y vecinos. Una aproximación al movimiento obrero y vecinal en el tardofranquismo y la Transición. Granada, 1968-1978", a RAMOS SANTANA, Alberto. *La transición: política y sociedad en Andalucía*. Cadis: Ayuntamiento de Cádiz, 2005, p. 257-276.
- — (ed.). *Por una historia global. El debate historiográfico en los últimos tiempos*. Granada: Universidad de Granada/Prensas Universitarias de Zaragoza, 2007.

- ORTIZ GÓMEZ, Teresa, BIRRIEL SALCEDO, Johanna, MARÍN PARRA, Vicenta. *Universidad y feminismo en España (II). Situación de los Estudios de las Mujeres en los años 90*. Granada: Servicio de Publicaciones de la Universidad de Granada, 1999.
- ORTIZ, Laura. “El segundo sexo de Simone de Beauvoir”, a *Arenal*, vol. VI, núm. 1 (1999), p. 197-208.
- OTERO, Luis. *La Sección Femenina*. Madrid: Edaf, 1999.
- OTERO-VIDAL, Mercè. “Procés cap a una educació no sexista”, a DDAA. *20 anys de feminisme a Catalunya*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 1996, p. 110-115.
- — “Del llibre lila del cole als projectes de coeducació”, a *Ca la Dona*, núm. 51 (2006), p. 46.
- — “Pròleg”, a MARÇAL, Maria-Mercè. *Bruixa de dol*. Barcelona: Edicions, 62, 2006.
- OTERO-VIDAL, Mercè i POUS, Teresa. *Àlbum Helena Valentí*. Barcelona: Pen Club, 2005.
- PALAU, Montserrat. “Dones i catalanes=persones oprimides. El feminisme i el nacionalisme de Maria Aurèlia Capmany”, a PALAU, Montserrat i MARTÍNEZ GIL, Raül-David (ed.). *Maria Aurèlia Capmany: l’afirmació en la paraula*. Valls: Cossetània, 2002, p. 131-150.
- — “Heuresement, je suis une femme: el feminismo de Maria Aurèlia Capmany”, a GARCÍA LARRAÑAGA i ORTIZ DOMINGO, José (ed.). *El eco de las voces sinfónicas*. Saragossa: Prensas Universitarias de Zaragoza, 2008, p. 137-148.
- — *Maria Aurèlia Capmany. Escriure la vida en femení*. Tarragona: Arola Editors, 2008.
- PÀMIES, Teresa. *Maig de les dones: crònica d’unes jornades*. Barcelona: Laia, 1976.
- PARRAMON, Clara Carme. *Similituds i diferències: la immigració dels anys 60 a l’Hospitalet*. L’Hospitalet: Centre d’Estudis de l’Hospitalet, 2000.
- — “Dones, immigració, moviments veïnals i benestar (1970-1980)”, a BORDERÍAS, Cristina i RENOM, Mercè (ed.). *Dones en moviment(s). Segles XVIII-XXI*. Barcelona: Icaria Editorial, 2008, p. 117-133.
- — “La contribució de la immigració en la construcció identitària: interpretacions i fets”, a CASASSAS, Jordi. *Les identitats a la Catalunya contemporània*. Barcelona: Galerada, 2009, p. 635-667;
- PARRAMON, Clara Carme i CASAS, Remei. *Veïnes, ciutadanes*. Barcelona: Institut Català de les Dones, 2009.
- PARTIDO SOCIALISTA OBRERO ESPAÑOL. SECRETARÍA DE PARTICIPACIÓN DE LA MUJER. *La participación de las mujeres en el PSOE y en las Instituciones Públicas*. Madrid: Secretaría de participación de la mujer, 1998.

- PASAMAR, Gonzalo. *La historia contemporánea. Aspectos teóricos e historiográficos*. Madrid: Síntesis, 2000.
- PASSERINI, Luisa. *Memoria y utopía: la primacía de la intersubjetividad*. València: Universitat de València i Granada: Universitat de Granada, 2006.
- PEIX, Andreu. *25 anys de la Unió de Pagesos*. Lleida: Pagès Editors, 1999.
- PENA, Cristiana. *A Revolução das Feministas Portuguesas (1972-1975)*. Lisboa: Dissertação de Mestrado em Estudos sobre as Mulheres de Universidade Aberta, 2008.
- PÉREZ LEDESMA, Manuel. “Cuando lleguen los días del cólera (Movimientos sociales, teoría e historia)”, a *Zona Abierta*, núm. 69 (1994), p. 51-120.
- — *Cultura y movilización en la España contemporánea*. Alianza: Madrid, 1997.
- — “Viejos y nuevos movimientos sociales en la Transición”, a MOLINERO, Carme (ed.). *La Transición treinta años después*. Barcelona: Península, 2006, p. 127-152.
- — “La construcción de las identidades sociales”, a BERAMENDI, Justo, BAZ VICENTE, M. Jesús i PÉREZ LEDESMA, Manuel (coord.). *Identidades y memoria imaginada*. València: Universitat de València, 2008, p. 19-42.
- PERONA, Ángeles. “El feminismo liberal estadounidense de posguerra: Betty Friedan y la refundación del feminismo liberal”, a AMORÓS, Cèlia i MIGUEL ÁLVAREZ, Ana de (coord.). *Teoría feminista: de la Ilustración a la globalización. Del feminismo liberal a la posmodernidad*, vol. II. Madrid: Minerva, 2005, p. 13-34.
- PETIT SILVESTRE, Jordi. *25 años más: una perspectiva sobre el pasado, presente y futuro del movimiento de gays, lesbianas, bisexuales y transexuales*. Barcelona: Icaria, 2003.
- PIMENTEL, Irene. *A cada um o seu lugar. A política feminina do Estado Novo*. Lisboa: Circulo de Leitores, 2011.
- PINEDA, Empar. “Una realitat invisible”, a FLUVIÀ, Armand de et al. *El moviment en imatges: el moviment gai, lesbià i transsexual a Catalunya*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, 2005, p. 10-13.
- — “La otras feminista: cuestiones pendientes en la España actual”, a EGIDO, Ángeles i FERNÁNDEZ ASPERILLA, Ana (ed.). *Ciudadanas, militantes, feministas. Mujer y compromiso político en el siglo XX*. Madrid: Eneida, 2011, p. 249-272.
- PINEDA, Empar, OLIVÁN, Montserrat, i URÍA, Paloma. *Polémicas Feministas*. Madrid: Revolución, 1985.
- PORTA, Carme. “Espais de dones”, a BOFILL, Mireia (coord.). *20 anys de feminisme a Catalunya: jornades 24 25 i 26 de maig de 1996*. Barcelona: Associació de dones per a

la celebració dels 20 Anys de les I Jornades Catalanes de la Dona i l'Ajuntament de Barcelona, 1998, p. 31-37.

- POSADA KUBISSA, Luisa. "La diferencia sexual como diferencia esencial: sobre Luce Irigaray", a AMORÓS, Cèlia i MIGUEL ÁLVAREZ, Ana de. *Teoría feminista: de la Ilustración a la globalización*, vol. II. Madrid: Minerva, 2005, p. 253-288.
- — "El pensamiento de la diferencia sexual: El feminismo italiano. Luisa Muraro y »El orden simbólico de la madre«", a AMORÓS, Cèlia i MIGUEL ÁLVAREZ, Ana de. *Teoría feminista: de la Ilustración a la globalización*, vol. II. Madrid: Minerva, 2005, p. 289-317.
- — "Diferencia, identidad y feminismo: una aproximación al pensamiento de Luce Irigaray", a *Logos: Anales del Seminario de Metafísica*, núm. 39 (2006), p. 181-133.
- POWELL, Charles. *Juan Carlos: un rey para la democracia*. Barcelona: Ariel, 1995.
- PRATA, Ana. "Failure to launch". The women's movement struggle for abortion decriminalization in the Portuguese Parliament (1982)", a *Ex Aequo*, núm. 25 (2012), p. 75-90.
- PRIETO BORREGO, Lucía. *Encuadramiento femenino, socialización y cultura en el franquismo*. Màlaga: Centro de Ediciones de la Diputación Provincial de Málaga, 2010.
- PULEO, Alicia. *Dialéctica de la sexualidad, género y sexo en la filosofía contemporánea*. Madrid: Cátedra, 1992.
- — "Lo personal es político: el surgimiento del feminismo radical", a AMORÓS, Cèlia i MIGUEL ÁLVAREZ, Ana de. *Teoría feminista: de la Ilustración a la globalización*, vol. II. Madrid: Minerva, 2005, p. 35-67.
- — *Ecofeminismo: para otro mundo posible*. Madrid: Cátedra, 2011.
- RABASSA, Jordi. "La tancada de Motor Ibérica des dels mitjans de comunicació de l'època", a ARNABAT, Ramon i SANTESMASES, Josep. 1960-1980. *Transicions i canvis a les terres de parla catalana*. Valls: Cossetània, Coordinadora de Centres d'Estudis de Parla Catalana i Institut Ramon Muntaner, 2012, p. 469-480.
- RADCLIFF, Pamela. "La ciudadanía y la transición a la democracia", a PÉREZ LEDESMA, Manuel. *De súbditos a ciudadanos. Una historia de la ciudadanía en España*. Madrid: Centro de Estudios Políticos y Constitucionales, 2007, p. 343-371.
- — "La historia oculta y las razones de una ausencia. La integración del feminismo en las historiografías de la transición", a MARTÍNEZ TEN, Carmen, GUTIÉRREZ, Purificación, GONZÁLEZ, Pilar (ed.). *El movimiento feminista en España en los años 70*. Madrid: Fundación Pablo Iglesias, 2009, p. 53-70.

- RAMOS, M. Dolores. “Historia de las mujeres y pensamiento feminista: una historia plural a debate” a, *Vasconia*, núm. 35 (2006), p. 515-526.
- — «¿Un mundo feliz? Los nuevos movimientos sociales. Entre el bienestar, la igualdad y la diferencia», a RIVERA, Antonio, ORTIZ DE ORRUÑO, José M. i UGARTE, Javier (ed.). *Movimientos Sociales en la España contemporánea*. Madrid: Abada, 2008, p. 542-554.
- RAMOS, M. Dolores i VERA, M. Teresa. *El trabajo de las mujeres, pasado y presente: Actas del Seminario de Estudios Interdisciplinarios de la Mujer*. Màlaga: Servicio de Publicaciones, 1996.
- REDERO SAN ROMÁN, Manuel. “La movilización obrera y estudiantil en el franquismo y la democracia”, a RIVERA, Antonio, ORTIZ, José M. i UGARTE, Javier (ed.). *Movimientos sociales en la España contemporánea*. Madrid: Abada, 2008, p. 255-276.
- RENAU, M. Dolors. *Feminitzant la política*. Barcelona: Fundació Rafael Campalans, 2010.
- RICH, Adrienne. “Heterosexualidad obligatoria y existencia lesbiana”, a *Duoda. Revista d'estudis feministes*, núm. 10 (1996), p. 15-45.
- — *Nacemos de mujer: la maternidad como experiencia e institución*. Madrid: Cátedra i Instituto de la Mujer, 1996.
- — *Sobre mentiras, secretos y silencios*. Madrid: Horas y Horas, 2011.
- RICOEUR, Paul. *La memoria, la historia, el olvido*. Madrid: Trotta, 2003.
- RIPOLL, Pilar. “La història del passat”, a XARXA FEMINISTA. *Sabem fer i fem saber. Trobada de dones de Catalunya, 2, 3 i 4 de juny de 2006*. Barcelona: Xarxa Feminista de Catalunya, 2006, p. 94-95.
- Riquer, Borja de. “La configuración del sistema autonómico. El caso de Catalunya”, a TUSELL, Javier i SOTO, Álvaro (ed.). *Historia de la Transición (1975-1986)*. Madrid: Alianza Editorial, 1996, p. 475
- — “Franquisme, transició i democràcia”, a RISQUES, Manel; *Història de la Catalunya contemporània*. Barcelona: Pòrtic, 2006, p. 365-502.
- — *La historia de España: La dictadura de Franco*. Barcelona: Crítica i Marcial Pons, 2010.
- Riquer, Borja de i CULLA, Joan B. *El Franquisme i la Transició democràtica (1939-1988)*, a VILAR, Pierre (dir.). *Història de Catalunya*, vol. VII. Barcelona: Edicions 62, 1989, p.427-446.
- RISQUES, Manel (dir.). *Història de la Catalunya Contemporània*. Barcelona: Pòrtic, 1999.
- ROCA GIRONA, Jordi. *De la pureza a la maternidad. La construcción del género femenino en la posguerra española*. Madrid: Ministerio de Educación y Cultura, 1996.

- — “Esposa y madre a la vez. Construcción y negociación del modelo ideal de mujer bajo el (primer) franquismo”, a NIELFA, Gloria (ed.). *Mujeres y hombres en la España franquista: sociedad, economía, política, cultura*. Madrid: Editorial Complutense, 2003, p. 45-65.
- ROCA, José Manuel (ed.). *El proyecto radical: auge y declive de la izquierda revolucionaria en España 1964-1992*. Madrid: Los Libros de la Catarata, 1994.
- RODRIGO, Antonina. “Maruja Ruiz. La agitadora de Motor Ibérica”, a RAMOS, Antonio. *Andaluzas, protagonistas a su pesar*. Sevilla: Fundación Pública Andaluza Centro de Estudios Andaluces, 2010, p. 263-276.
- RODRIGUES, Fernanda i STOER, Stephen. *Acção local e mudança social em Portugal*, Lisboa: Fim de Século, 1993.
- RODRIGUES, Maria. *Pelo Direito à Cidade. O Movimento de Moradores no Porto (1974/76)*. Porto: Campo de Letras, 1999, p. 68.
- RODRÍGUEZ MANZANO, Irene. *Mujeres y Naciones Unidas: igualdad, desarrollo y paz*. Madrid: Libros de la Catarata, 2008.
- RODRÍGUEZ VILLASANTE, Tomás. *Los vecinos en la calle: por una alternativa democrática a la ciudad de los monopolios*. Madrid: Ediciones de La Torre, 1976.
- RODRÍGUEZ, Sergio. *Zonas de libertad. Dictadura franquista y movimiento estudiantil en la Universidad de Valencia*. València: Universitat de València, 2009.
- ROS, Mireia. “Democràcia paritària: Miratge o realitat? Una aproximació quantitativa”, a DUCH, Montserrat (coord). *El gènere de la polis*. Tarragona: Arola Editors, 2013, p. 103-122.
- ROSAS, Fernando. *Lisboa Revolucionária*. Lisboa: Tinta da China, 2007.
- ROURE, Assumpta. *Un inmenso prostíbulo: mujer y moralidad durante el franquismo*. Barcelona: Base, 2005.
- RUBIO, Fina. “Feministes i antimilitaristes. La participació de DOAN en les campanyes pel desarmament i la dissolució dels blocs militars”, a PRAT, Enric. *El Moviment per la pau a Catalaunya: Passat, present i futur*. Barcelona: Universitat Autònoma de Barcelona, 2007, p. 116-122.
- RUBIRALTA, Fermí. *Orígens i desenvolupament del PSAN (1969-1974)*. Barcelona: La Magrana, 1988.
- RUIZ FRANCO, Rosario. *¿Eternas menores?: las mujeres en el franquismo*. Madrid: Biblioteca Nueva, 2007.

- SANAHUJA, Encarna. “Vivències del feminisme dels 70”, a ARACIL, Rafael, MAYAYO, Andreu i SEGURA, Antoni (ed.). *Memòria de la Transició a Espanya i a Catalunya. Els joves de la Transició*. Barcelona: Edicions de la Universitat de Barcelona, 2003, p. 181-188.
- SANAHUJA, Encarna, SANZ, Teresa i SEGARRA, Rosa. “Luce Irigaray”, a *Duoda. Revista d'estudis feministes*, núm. 6 (1994), p. 85-93.
- SÁNCHEZ CERVELLÓ, Josep. *La revolución portuguesa y su influencia en la transición española (1961-1976)*. Madrid: Nerea, 1995.
- — “Las transiciones democráticas”, a *Ayer*, 37 (2000), p. 163-187.
- SÁNCHEZ LÓPEZ, Rosario. *Mujer española: una sombra de destino en lo universal. Trayectoria histórica de Sección Femenina de Falange (1934-1977)*. Murcia: Universidad de Murcia, 1990.
- — *Entre la importancia y la irrelevancia: Sección Femenina, de la República a la Transición*. Murcia: Consejería de Educación y Cultura, Servicio de Publicaciones, 2007.
- — “Trayectoria histórica de la Sección Femenina de la Falange”, a *Mirando al Mar*, vol. IV (2008), p. 193-232.
- SÁNCHEZ SOLER, Mariano. *La transición sangrienta. Una historia violenta del proceso democrático en España (1975-1983)*. Madrid: Península, 2010.
- SANTAMARIA, Julián (ed.). *La transición a la democracia en el Sur de Europa y América Latina*. Madrid: CIS, 1982.
- SANTOS, Maria Helena. *Do défice de cidadania à paridade política. Testemunhos de deputadas e deputados*. Porto: Edições Afrontamento, 2011, p. 24.
- SARTORIUS, Nicolás. “Movilización social y transición a la democracia en España. Algunas reflexiones”, a MARTÍN, Oscar i ORTIZ, Manuel (coord.). *Claves internacionales en la Transición española*. Madrid: Catarata, 2010, p. 320-326.
- SARTORIUS, Nicolás i SABIO, Alberto. *El final de la dictadura. La conquista de la democracia en España (noviembre de 1975-junio de 1977)*. Madrid: Temas de Hoy, 2007.
- SAU, Victoria. *Diccionario ideológico feminista*. Madrid: Icaria, 1990.
- — *Reflexiones feministas para principios de siglo*. Madrid: Horas y Horas, 2000.
- SCANLON, Geraldine. “Orígenes y evolución del movimiento feminista contemporáneo”, a FOLGUERA, Pilar. *El movimiento feminista en España en los años 70*. Madrid: Fundación Pablo Iglesias, 2009, p. 219-246.
- SCOTT, Joan. “Sobre el lenguaje, el género y la historia de la clase obrera”, a *Historia Social*, núm. 4 (1989), p. 81-98.

- — “El género: una categoría útil para el análisis histórico”, a AMELANG, James i NASH, Mary (ed.). *Historia y Género: las mujeres en la Europa Moderna y Contemporánea*. València: Alfons el Magnànim, 1990, p. 23-56.
- — “El eco de la fantasía: la historia y la construcción de la identidad”, a *Ayer*, núm. 62 (2006), p.111-138.
- SECRETARIAT DE LES JORNADES CATALANES DE LA DONA. *Jornades Catalanes de la Dona*. Barcelona: Alternativas, 1977.
- SEGURA, Isabel. *Dones de l'Hospitalet. Itineraris històrics*. L'Hospitalet: Ajuntament, 1998.
- — *Dones de Barcelona*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona i Arxiu Municipal, 2005.
- — *Memòria d'un espai. Institut de Cultura i Biblioteca Popular de la Dona, 1909-2003*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2007.
- — “Constructores de ciutats: el cas de Barcelona”, a BORDERÍAS, Cristina i RENOM, Mercè. *Dones en moviments (Segles XVIII-XXI)*. Barcelona: Icaria i Publicacions Universitat de Barcelona, 2008, p. 101-116.
- — *La lluita per l'oportunitat de viure. Les dones durant la Segona República, la Guerra, el franquisme i la construcció de la democràcia*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, 2010.
- SENDER, Rosalía. *Nos quitaron la miel. Memorias de una luchadora antifranquista*. València: Publicacions de la Universitat de València, 2002.
- — *Luchando por la liberación de la mujer, Valencia, 1969-1981*. València: Publicacions de la Universitat de València, 2006.
- SHIVA, Vandana. *Abrazar la vida: mujer, ecología y supervivencia*. Madrid: Horas y Horas, 1995.
- SOLDEVILA, Llorenç. *La nova cançó, 1958-1987. 30 anys d'un fenomen cultural modern*. Barcelona: Universitat Autònoma de Barcelona, 1993.
- SOLÉ ROMEO, Glòria. *Historia del feminismo (siglos XIX-XX)*. Pamplona: EUNSA, 2011.
- SOLÉ SABATÉ, Josep M. i VILLAROYA, Joan (dir.). *La Transició a Catalunya. Mor la dictadura, neix una il·lusió*. Barcelona: Edicions 62, 2008.
- SOTO, Álvaro. *La Transición a la democracia: España, 1975-1982*. Madrid: Alianza, 1998.
- — *¿Atado y bien atado? Institucionalización y crisis del franquismo*. Madrid: Biblioteca Nueva, 2005.
- — *Transición y cambio en España: 1975-1996*. Madrid: Alianza, 2005.

- SOUSA, António de. “A família e a condição feminina”, a REIS, António. *Portugal. 20 Anos de Democracia*. Lisboa: Círculo de Leitores, 1994, p. 504-505.
- SUÁREZ SUÁREZ, Carmen. “El asociacionismo feminista: el caso de Asturias”, a NASH, Mary i TORRES, Gemma (ed.). *Feminismos en la Transición*. Barcelona: Grup de Recerca Consolidat Multiculturalisme i gènere de la Universitat de Barcelona, 2009, p. 89-122.
- — *El feminismo asturiano en la oposición al franquismo y en la Transición democrática. Vivencias, conciencia y acción política*. Tesi doctoral, Universidad de Oviedo, 2012.
- SUBIRATS PIÑANA, Josep i POY FRANCO, Pilar. *Les Oblates 1939-1941. Presó de dones de Tarragona*. Valls: Cossetània Edicions, 2006.
- SUBIRATS, Marina. “Entorn de la discriminación sexista a l’escola”, a *Papers. Revista de Sociologia*, núm. 9 (1978), p. 33-53.
- — *Forjar un hombre, moldear una mujer*. Barcelona: Aresta, 2013.
- TABOADA, Leonor. *Cuaderno feminista. Introducción al self-help*. Barcelona: Editorial Fontanella, Colección Las Desobedientes, 1978.
- TATJER, Mercè i LARREA, Cristina (ed.). *Barraques: la Barcelona informal del segle XX*. Barcelona: MUHBA, Ajuntament de Barcelona, Institut de Cultura, 2010.
- TARROW, Sidney. *El poder en movimiento: los movimientos sociales, la acción colectiva y la política*. Madrid: Alianza, 2004.
- TAVARES, Manuela. “Romper o cerco”, a *História*, núm. 13 (abril de 1999), p. 18-26.
- — *Movimentos de Mulheres em Portugal nas décadas de 70 e 80*. Lisboa: Livros Horizonte, 2000, p. 27.
- — *Feminismos em Portugal (1947-2007)*. Tesis de doutoramento em Estudos sobre as Mulheres, Universidade Aberta de Lisboa, 2008.
- — *Feminismos, percursos e desafios (1947-2007)*. Lisboa: Texto Editores, 2011.
- TAVERA, Susanna. “La declaración de Seneca Falls, género e individualismo en los orígenes del feminismo americano”, a *Arenal*, vol. III, núm. 1 (1996), p. 135-144.
- — “Mujeres en el discurso franquista hasta los años sesenta”, a MORANT, Isabel. *Historia de las Mujeres en España y América Latina. Del siglo XX a los umbrales del XXI*, vol. IV. Madrid: Cátedra, 2006, p. 239-265.
- THE BOSTON WOMEN’S HEALTH BOOK COLLECTIVE. *Our Bodies, ourselves. A Book by and for women*. New York: Simon and Schuster, 1973.
- THÉBAUD, Françoise. *Écrire l’histoire des femmes*. Ens Éditions: Fontenay-aux-Roses, 1998.

- — “Mujeres, ciudadanía y Estado en el siglo XX”, a AGUADO, Ana (ed.). *Las mujeres entre la historia y la sociedad contemporánea*. València: Generalitat Valenciana, 1999.
- — “Escribir la historia de las mujeres y del género en Francia. Nuevas aproximaciones, nuevos objetos”, a FRANCO, Gloria i IRIARTE GOÑI, Ana (ed.). *Nuevas rutas para Clío*. Madrid: Icaria, 2007, p. 25-54.
- THRELFALL, Monica. *Mapping the women's movement. Feminist Politics and Social Transformation in the North*. Londres: Verso, 1996.
- TILLY, Charles i WOOD, Lesley. *Los movimientos sociales, 1768-2008. Desde sus orígenes a Facebook*. Barcelona: Crítica, 2009.
- TOBOSO, Pilar. “Las mujeres en la transición. Una perspectiva histórica: antecedentes y retos”, a MARTÍNEZ TEN, Carmen, GUTIÉRREZ LÓPEZ, Purificación, GONZÁLEZ RUIZ, Pilar (ed.). *El movimiento feminista en España en los años 70*. Madrid: Fundación Pablo Iglesias, 2009, p. 71-98.
- TORRE GÓMEZ, Hipólito de la. *Portugal y España contemporáneos*. Madrid: Marcial Pons, 2000.
- TORRE GÓMEZ, Hipólito de la i SÁNCHEZ CERVELLÓ, Josep. *Portugal en la edad contemporánea (1807-2000)*. Madrid: UNED, 2000.
- TRAYNER, M. Pau. “Les organitzacions populars de dones i el canvi social (Can Serra de l'Hospitalet)”, a ROCA, Joan (coord.). *L'articulació social de la Barcelona contemporània*. Barcelona: Proa, 1997, p. 337-346.
- — “Les dones de Can Serra de l'Hospitalet. De les lluites reivindicatives dels anys 1980-1990 a la nova situació social, vint anys després”, a BORDERÍAS, Cristina. *Les dones i la història al Baix Llobregat*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2002, p. 119-167.
- TRUJILLO BARBADILLO, Gracia. *Deseo y resistencia. Treinta años de movilización lesbiana en el Estado español*. Madrid: Egales, 2008.
- TUBERT, Silvia (ed.). *Del sexo al género. Los equívocos de un concepto*. Madrid: Cátedra, 2003.
- URÍA RÍOS, Paloma. *El feminismo que no llegó al poder. Trayectoria de un feminismo crítico*. Madrid: Talasa, 2009.
- VAL CID, Consuelo del. *Opinión pública y opinión publicada: los españoles y el referéndum de la OTAN*. Madrid: CIS i Siglo XXI, 1996.
- VALCÁRCEL, Amelia. *La política de las mujeres*. Madrid: Cátedra, 1997.

- — *Feminismo en el mundo global*. Madrid: Cátedra, 2008.
- VALENZUELA, Luisa. “La mística de la feminidad”, a ENCINAR, Ángeles i VALCÁRCEL, Carmen. *Escritoras y compromiso: literatura española e hispanoamericana de los siglos XX y XXI*. Madrid: Visor, 2009, p. 105-122.
- VALIENTE, Celia. “El feminismo de Estado en España: El Instituto de la Mujer, 1983-1994”, a *Estudios. Working Papers*. Madrid: Centro de Estudios Avanzados en Ciencias Sociales i Instituto Juan March de Estudios e Investigaciones, 1994.
- — “El Feminismo de Estado en Portugal: La Creación de la Comissão para a Igualdade e para os Direitos das Mulheres y su relación con el movimiento de mujeres”, a *Actas do Seminário: Movimento Feminista em Portugal*, Seminari organitzat per UMAR, 5 i 6 de desembre de 1998.
- — “La liberalización del régimen franquista: la Ley de 22 de julio de 1961 sobre derechos políticos, profesionales y de trabajo de la mujer”, a *Historia Social*, núm. 31 (1998), p. 45-65.
- VARELA, Raquel. “Os operários da Lisnave –do conflito à negociação (1967-1987)”, a *Cadernos Arquivo Edgard Leuenroth*, vol. XVII, núm. 29 (2010).
- — “Na Revolução: conflictos sociales en la Revolución Portuguesa (1974-1975)”, a QUIROSA-CHEYROUZE, Rafael. *La sociedad española en la Transición. Los movimientos sociales en el proceso democratizador*. Madrid: Biblioteca Nueva, 2011, p. 79-92.
- VARO, Nadia. *La conflictividad laboral femenina durante el franquismo en la Provincia de Barcelona*. Madrid: Fundación 1º de Mayo, 2005.
- — “Mujeres en huelga. Barcelona metropolitana durante el franquismo”, a BABIANO, José (ed.). *Del hogar a la huelga. Trabajo, género y movimiento obrero durante el franquismo*. Madrid: Catarata, 2007, p. 139-188.
- — “Mujeres y hombres: la ‘represión sexuada’ de la militancia política”, a TÉBAR, Javier (ed.). “Resistencia ordinària”. *La militancia y el antifranquismo catalán ante el Tribunal de Orden Público (1963-1977)*. València: Publicacions de la Universitat de València, 2012, p. 85-103.
- VERDUGO MARTÍ, Vicenta. “Organizaciones de mujeres en Valencia durante la transición. Prácticas y formas de acción”, a ORTIZ DE ORRUÑO, José María, UGARTE, Javier i RIVERA, Antonio (coord.). *Movimientos sociales en la España contemporánea*. Madrid: Abada, 2008, p. 346-347.

- — “Transición política feminista. El caso de Valencia”, a NASH, Mary i TORRES, Gemma (ed.). *Feminismos en la Transición*. Barcelona: Grup de Recerca Consolidat Multiculturalisme i gènere de la Universitat de Barcelona, 2009, p. 123-159.
- — “Culturas políticas y feminismos en Valencia. Del tardofranquismo a la transición democrática”, a BARRIO, Ángeles, HOYOS, de Jorge i SAAVEDRA, Rebeca. *Nuevos horizontes del pasado: culturas políticas, identidades y formas de representación*. Santander: Publican, 2011, p. 41.
- — “Prácticas políticas y movimiento feminista en el País Valenciano (1976-1982)”, a AGUADO, Ana i ORTEGA, Teresa M. (ed.); *Feminimos y antifeminismos. Culturas políticas e identidades de género en la España del siglo XX*. València i Granada: Universitat de València i Universidad de Granada, 2011, p. 333-358.
- — “El moviment feminista i la transició democràtica espanyola”, a GUINARD, David. *Dona i lluita democràtica al segle XX*. Palma: Edicions Document Balear, 2012, p. 213-250.
- VERGE, Tània. *Quotes de gènere i reclutament polític. Una anàlisi dels partits polítics catalans*. Barcelona: Fundació Josep Irla, 2011.
- VERSCHUUR, Christine. *Género, movimientos populares urbanos y medioambientales*. Madrid: Iepala, 2010.
- VICIÉN, Enrique. *Una trajectòria amb futur: 40 anys d'història de l'Associació per a les Nacions Unides*. Barcelona: Associació per a les Nacions Unides a Espanya, 2001.
- VILANOVA, Mercedes. “Pròleg”, a THOMPSON, Paul. *La voz del pasado. Historia oral*. València: Alfons el Magnànim, 1988.
- VILARNAU, Joaquim. “Què volen aquesta gent? de Maria del Mar Bonet: crònica de la por”, a *Enderrock*, núm. 134 (desembre de 2006), p. 88-89.
- VILLAR, Conchi G. *Dones, treball i sindicalisme a Catalunya, 1939-1978*. Barcelona: Fundació Cipriano García-Arxiu Històric de la CONC, 2000, p. 6.
- VINYES, Ricard. *El daño y la memoria. Las prisiones de María Salvo*. Barcelona: Plaza Janés, 2004.
- — *Irredentas. Las presas políticas y sus hijos en las cárceles franquistas*. Madrid: Temas de Hoy, 2002.
- WARREN, Karen J. *Ecological feminism*. London: New York, Routledge, 1994.

- WEIL, Simone. *Una vida*. Madrid: Clave Intelectual, 2011.
- WITTIG, Monique. *El pensamiento heterosexual y otros ensayos*. Madrid: Egales, 2006.
- XARXA FEMINISTA. *Sabem fer i fem saber. Trobada de dones de Catalunya, 2, 3 i 4 de juny de 2006*. Barcelona: Xarxa Feminista de Catalunya, 2006.
- YOUNG, Iris Marion. *La justicia y la política de la diferencia*. Madrid: Cátedra i Instituto de la Mujer i València: Universitat de València, 2000.
- YSÀS, Pere (ed.). *La Transició a Catalunya i Espanya*. Barcelona: Fundació Vila d'Abadal, 1997.
- — *Disidencia y subversión: la lucha del régimen franquista por su supervivencia, 1960-1975*. Barcelona: Crítica, 2004.
- — “Una nota sobre la crisi del franquisme i la transició democràtica”, a *Revista HMiC: història moderna i contemporània*, núm. 3 (2005), p. 101-109.
- — “Disidencia y subversión. La lucha del régimen franquista por su supervivencia, 1960-1975” a, *Historia del presente*, núm. 5 (2005), p. 216-218.
- — “L’antifranquisme i la crisi de la dictadura”, a PAGÈS, Pelai (dir.). *La transició democràtica als Països Catalans. Història i memòria*. València: Universitat de València, 2005, p. 31-48.
- — “La crisis de la dictadura franquista”, a MOLINERO, Carme. *La Transición treinta años después*. Barcelona: Península, 2006, p. 27-58.
- — “¿Una sociedad pasiva? Actitudes, activismo y conflictividad social”, a *Ayer* núm. 68/4 (2007), p. 31-57.
- — (ed.). *La configuració de la democràcia a Espanya*. Vic: Eumo i Universitat de Vic, 2009.
- — “El antifranquismo y la democracia”, a VINYES, Ricard. *El estado y la memoria: gobiernos y ciudadanos frente a los traumas de la historia*. Barcelona: RBA, 2009, p. 393-408.
- — “La transición española. Luces y sombras”, a *Ayer*, núm. 84 (2011), p. 13-21.
- — “Movilización y desmovilización obrera. Del franquismo a la democracia”, a TÉBAR, Javier. *El movimiento obrero en la gran ciudad*. Barcelona: El Viejo Topo, 2011, p. 273-297.

- YUVAL-DAVIS, Nira. “Women, Citizenship and Difference”, a *Feminist Review*, núm. 57 (1997), p. 4-27.
- ZABALA, Begoña. *Mujeres en movimiento, movimiento de mujeres*. Tafalla: Txalaparta, 2008.
- ZETKIN, Clara. *La cuestión femenina y la lucha contra el reformismo*. Barcelona: Anagrama, 1976.

RECURSOS ELECTRÒNICS

- <<http://periodistesentempsdificils.adpc.cat/>>
- <<http://www.presodelescorts.org/>>
- <<http://www.caladona.org/centredocumentacio/gretel>>
- <<http://www.congreso.es/>>
- <<http://www.triunfodigital.com/>>
- <<http://www.senado.es/>>
- <http://www.adpc.cat/06_Period/docum/06_PompeiaN.htm>

ANNEXOS

ÍNDEX

Annex A. Cronologia del moviment feminista a Catalunya entre 1975 i 1985...	5
Annex B. Entitats i grups participants en les I Jornades Catalanes de la Dona.	
.....	17
Annex C. Centres de planificació familiar de Catalunya.....	21
Annex D. Material de difusió del moviment feminista català.....	23

ANNEX A. CRONOLOGIA DEL MOVIMENT FEMINISTA A CATALUNYA ENTRE 1975 I 1985

1975	
gener-febrer	Realització de diverses trobades de grups de dones al Col·legi d'Advocats de Barcelona per intentar organitzar unes jornades que contrarestin la celebració de l'Any Internacional de la Dona per part de la Secció Femenina.
març	Creació del Secretariat Organitzador de les Jornades Catalanes de la Dona sota el paraigua dels Amics de les Nacions Unides a Barcelona.
21 de novembre	Creació de l'associació ANCHE a Barcelona sota el sòl·lig del Col·legi d'Enginyers de Catalunya.
7-9 de desembre	Celebració de les I Jornades Estatals d'Alliberament de la Dona a Madrid, hi assisteixen grups catalans i també dones a títol individual.
desembre	Formació del Seminari Col·lectiu Feminista de Barcelona.
	Declaració de l'Any Internacional de la Dona per les Nacions Unides.
	Revitalització de l'Associació de Dones Universitàries a Barcelona.
	Publicació del llibre <i>Mujeres Libres</i> de Mary Nash.

1976	
18 de gener	Primera manifestació reivindicant amnistia pels delictes específics de la dona (adulteri, avortament, prostitució) davant de la presó de la Trinitat de Barcelona.
gener-març	El Secretariat Organitzador de les Jornades Catalanes de la Dona s'adhereix a l'Assemblea de Catalunya.
abril	Organització de la I Assemblea per l'Alliberament de la Dona del PSUC.
27-30 de maig	Celebració de les I Jornades Catalanes de la Dona al Paranimf de la Universitat de Barcelona, amb assistència de 4.000 dones.
maig	Reaparició de l'agrupació anarquista Mujeres Libres.
juny-juliol	Es produeixen discussions en el si dels Seminaris Col·lectius Feministes i es forma el Col·lectiu Feminista de Barcelona.
1 de juliol	Surt el primer número de la revista <i>Vindicación Feminista</i> .
23 de juliol	Presentació pública de l'Associació Catalana de la Dona.
agost	Creació del grup LAMAR, fruit d'una escissió del Col·lectiu Feminista.
17 de setembre	Comunicat de la Coordinadora de Grups de Dones (futura Coordinadora Feminista de Barcelona) demanant amnistia per totes les preses polítiques.
octubre	Aparició del grup Dones Divorciades, que s'integrarà a la Coordinadora Feminista de Barcelona.
18 de novembre	Manifestació de 5.000 persones a la plaça de la Catedral de Barcelona en contra de la Llei d'adulteri i en suport a M. Ángeles Muñoz.
22 de novembre	Desfilada i concentració de dones davant dels jutjats de Barcelona i tancament en una església per protestar contra la Llei d'adulteri.
4 de desembre	Míting de l'Associació Catalana de la Dona al Palau Blaugrana de Barcelona.
21 de desembre	Manifestació davant de la presó de dones de la Trinitat de Barcelona amb el lema "Amnistia per a les dones".
desembre	Aparició del primer número de la revista <i>Opción</i> .
	Creació del Grup de Dones Feministes de Cerdanyola del Vallès.

	Formació del Grup de Dones de Girona.
	Formació de la Coordinadora Feminista de Terrassa, que agrupava el Departament de la Dona de l'Associació d'Amics de les Nacions Unides, la Secretaria de la Dona de CCOO, la Vocalia de Dones dels barris de Ca n'Anglada i de Sant Llorenç i el Grup de Dones de l'Assemblea d'Aturats.
	Creació de l'Agrupació Feminista de Reus.
	Mari Chordà publica el llibre <i>...i moltes altres coses</i> .
	Magda Oranich escriu <i>Qué es el feminismo?</i>

1977	
gener	Celebració de la primera assemblea de la Coordinadora Feminista de Barcelona.
març	Inauguració del primer centre de planificació familiar de Catalunya al Prat de Llobregat.
març	Aparició del primer número de la revista <i>Emancipació</i> de l'ACD.
24 de març	Presentació de la delegació de l'Associació Catalana de la Dona a Lleida.
25 de març	Presentació de la delegació de l'Associació Catalana de la Dona a Tarragona.
16 d'abril	Primer míting pro divorci de Catalunya al Palau Blaugrana de Barcelona organitzat per l'ACD.
14 de maig	Obertura de la Llibreria de Dones al carrer dels Lledó de Barcelona.
maig	Publicació del primer número de la revista <i>Mujeres Libres</i> .
28 de juny	Primera manifestació a Barcelona amb motiu del dia de l'alliberament lesbiana i gai.
juny	Es dissol ANCHE, algunes dones formaran el grup Las Magas.
juny	Expulsió de Lúdia Falcón i altres dones del Col·lectiu Feminista de Barcelona que formaran un nou nucli feminista: l'Organització Feminista Revolucionària.
juliol	Inauguració del bar biblioteca laSal al carrer Riereta de Barcelona.
juliol	M. Dolors Calvet presenta al Congrés dels Diputats una proposta d'amnistia per a les dones, que es rebutjada per 156 vots en contra i 119 a favor.
27 d'agost	Creació de la Subdirecció General de la Condició Femenina per part de la UCD. La Subdirecció rep un fort rebuig per part d'organitzacions com la Coordinadora Feminista de Barcelona.
17 de setembre	Primera manifestació feminista a Barcelona contra la violència i les agressions sexuals contra les dones arran de la violació i la mort d'una noia a Sabadell.
1 de desembre	Publicació del primer butlletí de <i>Dones en Lluita</i> , òrgan de premsa de la Coordinadora Feminista.

desembre	Primer míting públic sobre lesbianisme al cinema Niza de Barcelona.
desembre	Creació del Col·lectiu de Lesbianes del FAGC que posteriorment s'integra a la Coordinadora Feminista.
	Formació de la Casa del Carmen, conegut també com a Grup d'Autodefensa
	Publicació de <i>Mujeres en lucha. El movimiento feminista en España</i> d'Amparo Moreno.
	Publicació de les ponències i comunicacions de les I Jornades Catalanes de la Dona a l'editorial Alternativas.
	Aparició de l'organització Dones en Lluita a Sabadell.

1978	
gener	Publicació de la primera <i>Agenda de la Dona</i> , que surt com a iniciativa d'un grup que es reuneix al bar-biblioteca laSal. L'agenda es continuarà editant fins el 1990.
gener	Es produeix la primera trobada de vocalies de dones a Barcelona per intercanviar experiències, compartir problemàtiques i clarificar les actuacions en el si dels barris.
abril	Creació de laSal, edicions de les dones al carrer Riereta de Barcelona.
abril	En el I Congrés de la CONC s'acorda la creació de la Secretaria de la Dona.
maig	Promulgació d'una reforma penitenciària sobre la retirada de les ordes religioses de les presons.
26 de maig	Despenalització de l'adulteri i l'amistançament mitjançant la Llei 22/1978.
juny	Realització d'una festa feminista al Teatre Grec de Barcelona
juliol	Es formalitza el registre de l'Associació de Dones del Bages, amb seu a Manresa.
agost- octubre	Publicació de la <i>Revista Xiana</i> , de la qual només en sortirà un número.
setembre	L'Associació Catalana de la Dona organitza el primer cicle de Cinema Feminista al Palau de Congressos de Barcelona.
7 d'octubre	Despenalització de la divulgació, la propaganda i la venda de mètodes anticonceptius mitjançant la Llei 45/1978.
novembre	Intent (fracassat) d'ocupar un local per a dones a Barcelona.
novembre	Creació del Grup en Lluita per l'Alliberament de la Lesbiana (GLAL), a Barcelona que l'any següent s'integrarà a la Coordinadora Feminista.
26 de desembre	L'homosexualitat queda exclosa de la Llei de Perillositat i Rehabilitació social.
29 de desembre	Entra en vigor la Constitució espanyola, que estipula per llei la igualtat entre dones i homes.
	Creació del Seminari d'Estudis de la Dona del Departament de Sociologia a la Universitat Autònoma de Barcelona.

	Legalització de l'Associació Catalana de la Dona.
	Formació del Grup de Dones de Lleida.
	Publicació del llibre de Judith Ibañez i Rosa M. del Valle, <i>Política i feminisme. Els parlamentaris catalans opinen sobre la discriminació de la dona.</i>
	Edició del llibre de Montse Clavé i Mari Chordà, <i>Quadern del cos i de l'aigua.</i>
	Publicació del llibre <i>Cuaderno Feminista: Introducción al self-help</i> de Leonor Taboada.

1979	
3 de juny	Presentació pública del Partit Feminista d'Espanya i de les seves tesis programàtiques a la Universitat de Barcelona.
juny	Creació del Casal de la Dona, al carrer Cardenal Casañas, que en un primer moment serà la seu del grup Mujeres Libres i després de grups del feminisme radical.
6 de juny	Acta oficial de fundació del Bloc Feminista de Tarragona, encara que l'entitat portava lluitant en el front feminista des de l'any 1974.
18-19 d'octubre	La Coordinadora Feminista recull més de 1.500 signatures en 72 hores amb la declaració "Jo també he avortat" en suport a les dones de Bilbao jutjades per haver avortat.
26 d'octubre	Previsió de la celebració del judici de les onze dones de Bilbao, que finalment queda suspès.
11 de novembre	Concentració davant de la presó de la Trinitat, en solidaritat amb tres dones de Cerdanyola, detingudes per haver avortat.
7-9 de desembre	Realització de les II Jornades Estatals de la Dona a Granada, a l'Auditori Manuel de Falla.
desembre	Tancament del bar-biblioteca laSal.
	Publicació de <i>Poder y Libertad</i> , revista teòrica del Partit Feminista d'Espanya que substituirà <i>Vindicación Feminista</i> .
	Formació de l'Associació de Dones de les Comarques Gironines.
	Creació de la Coordinadora de Dones de les Terres de Lleida que reunia el Grup de Dones de Mollerussa, de Balaguer, de Lleida i la delegació de l'ACD de Lleida.
	Publicació del poemari <i>Bruixa de Dol</i> de M. Mercè Marçal.
	Surt publicada l'obra <i>Resistencia y movimiento de mujeres en España 1936-1976</i> , de Giuliana Di Febo.

1980	
10 de març	Promulgació de l'Estatut dels Treballadors que establia el principi d'igualtat entre dones i homes en totes les qüestions laborals.
maig	Realització de les I Jornades sobre el Patriarcat a la Universitat de Barcelona, organitzades pel Grup d'Estudis de la Dona del Departament de Sociologia.
10-12 d'octubre	Celebració de la I Trobada de Feministes Independents a la Facultat de Geografia i Història de la Universitat de Barcelona.
novembre	Refundació del Grup de Dones de Girona sota el nom de Casal de la Dona.
	Sorgeix l'Assemblea de Feministes Independents a Barcelona.
	Neix el grup feminista Alba, que treballarà en l'àmbit de la violència contra les dones.
	Creació de l'Associació de Dones de Sant Feliu de Llobregat.

1981	
23 d'abril	Obre La Xarxa, bar feminista, al carrer Riereta 8 de Barcelona, on anteriorment hi havia hagut el bar biblioteca laSal.
7 de juliol	Aprovació de la Llei de divorci al Congrés dels Diputats.
octubre	Publicació del núm. 0 de la revista <i>Amazonas</i> .
	Realització de les II Jornades Estatals de Feministes Independents, a Vigo.
	Tanca el Casal de la Dona al carrer Cardenal Casañas.
	Publicació de l'obra <i>Un diccionario ideológico feminista</i> de Victòria Sau.
	Creació de la Comissió de Barcelona pel dret a l'avortament.

1982	
març	Celebració del judici contra les onze dones de Bilbao, les quals van ser absoltes del delictes d'avortament, menys la dona que els havia realitzat que fou condemnada a pena de presó.
29-31 de maig	Realització de les II Jornades Catalanes de la Dona al Palau de Congressos de Montjuïc a Barcelona.
19 i 20 de novembre	Realització del I Congrés Nacional de Planificació Familiar a Gijón, hi van participar professionals de la medicina catalanes i també dones integrants de grups feministes.
20 de novembre	Obertura del Centre d'Informació i Urgències per a la Dona (CIUD) a Barcelona per a casos de violència domèstica i agressions sexuals, que estarà gestionat pel grup Alba.
	Realització de les III Jornades Estatals de Feministes Independents, a Sant Sebastià.
	Es funda el Centre d'Investigació Històrica de la Dona de la Universitat de Barcelona, dirigit per la historiadora Mary Nash.
	Creació de Dones Antimilitaristes (DOAN).
	Tancament de la Llibreria de les Dones de Barcelona.
	Publicació de <i>Mujeres en busca de un nuevo humanismo</i> de Montserrat Roig que es reedità el 1984 sota el títol <i>El feminismo</i> .

1983	
23 d'abril	Obre Sa Hipoteca al carrer Riereta al mateix local on abans hi havia el bar biblioteca laSal.
maig	Multitudinària manifestació a Barcelona, amb prop de 20.000 participants per reclamar la despenalització de l'avortament.
4 de maig	Es publica al BOE el projecte de llei pel qual es crea l'Instituto de la Mujer.
juny	Surt l'últim número de la revista <i>Dones en Lluita</i> .
juny	Formació del Departament de la Dona de la UGT.
2 i 3 de juliol	Celebració del I Congrés del Partit Feminista d'Espanya a Barcelona.
juliol	El PSOE presenta la llei sobre la interrupció voluntària de l'embaràs al Congrés, contra la qual AP presenta un recurs davant del Tribunal Constitucional.
octubre	IV Jornades de Feministes Independents a València.
	Formació del grup de teatre de dones, GRAM, a Barcelona.

1984	
15 d'octubre	Creació del Centre d'Estudis de la Dona "El Centro" al carrer Rosselló, 256 de Barcelona, espai del feminisme de la diferència, on sorgeixen grups com l'Assemblea de Feministes Independents.
novembre	Celebració de les V Jornades Estatals de Feministes Independents, a Madrid.
desembre	Realització de les primeres jornades de debat sobre agressions a les dones, organitzades per la Coordinadora de Vocalies i Grups de dones a Barcelona.
	Obre New Kakà, bar feminista, al carrer Riereta, 8 a Barcelona.
	Primera festa pública només de dones, organitzada pel "Centro".

1985	
abril	Fundació de la <i>Red de Amazonas</i> que sorgeix com una iniciativa del “Centro”.
18-19 de maig	Organització del “Tren de dones per la pau” i acampada de dones a Tortosa: acció antimilitarista en contra de l’obertura d’una acadèmia militar femenina en aquesta ciutat.
5 juliol	Aprovació de la Llei 9/1985, a partir de la qual es regula la interrupció voluntària de l’embaràs en tres supòsits: perill per a la salut física de la mare, en cas de violació o per malformació del fetus.
1-3 de novembre	Celebració de les III Jornades Estatals a les Llars Mundet de Barcelona que commemoren el deu anys de lluita del moviment feminista. S’hi realitzen dos avortaments clandestins que són filmats.
6-8 de desembre	Realització de les I Jornades Dona i Educació a l’Institut de Ciències de l’Educació de l’UAB.
	Es forma el grup Eix Violeta que agrupa feministes joves i que sorgeix arrel de la III Jornades Estatals.
	Es comença a reunir el nucli de dones que l’any següent formarà l’Assemblea de Dones d’Ensenyament.

ANNEX B. ENTITATS I GRUPS PARTICIPANTS EN LES I JORNADES CATALANES DE LA DONA¹

ACIS

Antigues Alumnes del Sagrat Cor Sarrià

Antigues Alumnes de l'Assumpció (UMOFC)

ANCHE

Associació de Dones Separades

Associació de Nou Barris (Secció Ciutat Meridiana)

Associació de Dones de Vic

Associació de Dones de Sant Quirze de Besora

Associació Universitària de Dones de Barcelona

Associació d'Empleades de la Llar

Associació de Dones Treballadores de Mollet

Associació de Dones Universitàries

Associació de Dones de Sant Andreu

Associació de Dones del Districte Cinquè

Associació de Dones del Bon Pastor

Associació de Sant Cugat

Associació de Mestresses de Casa del Poble Sec

Associació de Dones de Badalona

Associació de Dones del Maresme

Associació de Veïns de Santa Eulàlia

Associació de Dones de l'Hospitalet

Associació de Dones de Verdum-Roquetes

Associació de Veïns Nou Barris (Secció Guineueta-Canyelles)

Associació de Dones de Montcada

Associació de Dones de la Verneda

Associació de Dones de Santa Maria de Barberà

Associació de Veïns del Turó de la Peira

Associació de Veïns del Carmel

¹ Llistat que figura en el llibre SECRETARIAT DE LES JORNADES CATALANES DE LA DONA. *Jornades Catalanes de la Dona*. Barcelona: Alternatives, 1977, p. 14-17.

Associació Cultural de Canovelles
Associació Barcelonesa d'Educació Mútua Permanent
Associació de Veïns Mossèn Cinto Verdaguer
Associació de Dones del Poble Nou
Associació de Dones de Trinitat Nova
Associació de Mestresses de Casa, de Sants
Associació de Veïns de Valldoreix
Associació de Dones de Viladecans
Associació de Veïns del Prat de Llobregat
Associació de Veïns de la Rosaleda
Associació d'Assistents Socials de Sabadell i Terrassa
Associació de Dones de Cerdanyola
Associació de Dones del Masnou
Agrupació de Veïns Ildefons Cerdà
Centre Cultura Popular Montserrat
Centre de Psicologia Aplicada (Escola ATS) Manresa
Centre Influència Catòlica (CIC)
Centre de Promoció de la Vídua (UMOFC)
Coordinadora de Dones de Santa Coloma
Departament de la Dona de l'Associació d'Amics de les Nacions Unides
Departament de la Dona de l'Associació d'Amics de Vilanova i la Geltrú
Departament de la Dona de l'Associació d'Amics de Terrassa
Don-na
Grup de Dones de les Corts
Grup de Dones d'INDO, l'Hospitalet
Grup de Dones Treballadores de la Cia Telefònica de Sabadell
Grup de Dones vinculades a l'esport
Grup de Dones del Banc de Bilbao
Grup de Dones de l'Associació d'Horta
Grup de Dones del Col·legi d'Economistes de Barcelona
Grup de Promoció i Defensa dels Drets Humans
Grup de Dones de Banca Catalana
Grup de Dones d'Arenys de Mar
Grup de Dones de SEAT

Grup de Dones de Traumatologia (Residència Francisco Franco)
Grup del Tèxtil i Confecció del Vallès
Grup de Dones de l'Associació de Veïns de La Floresta
Grup de Dones de Badalona
Grup de Dones d'Intercontinental Ràdio (Polinyà)
Grup de Dones del Departament de Traumatologia
Grup de Dones del Patronat (Cornellà)
Grup de Dones de "Lavis, S.A."
Pares de Família
Seminari Col·lectiu Feminista
Vocalia de Dones del Centre Social de Sants
Vocalia de Dones de Llefà
Vocalia de Dones de Montcada
Vocalia de Dones de l'Associació Veïns Sant Josep (l'Hospitalet)
Vocalia de Dones de l'Associació Veïns Can Serra (l'Hospitalet)
Vocalia de Dones de l'Associació de Veïns La Florida (l'Hospitalet)
Vocalia de Dones de l'Associació Veïns Pubilla Casa (l'Hospitalet)
Vocalia de Dones de l'Associació Veïns Collblanch-Torrassa (l'Hospitalet)
Vocalia de Dones de l'Associació Veïns Barriada d'Horta
Vocalia de Dones de l'Associació Veïns Esquerra de l'Eixample
Vocalia de Dones de l'Associació Veïns del Carmel
Vocalia de Dones de l'Associació Veïns de Can Anglada (Terrassa)
Vocalia de Dones de l'Associació Veïns Vila de Gràcia
Vocalia de Dones de l'Associació Veïns de Verdum
Vocalia de Dones de l'Associació Veïns Sagrada Família
Vocalia de Dones de l'Associació Veïns Clot-Camp de l'Arpa
Vocalia de Dones de l'Associació Veïns Sagrega
Vocalia de Dones Federació d'Associacions de Veïns
Vocalia Juvenil de l'Associació de Veïns de Rio (Santa Coloma de Gramenet)
Associació Provincial de Dones de Lleida
Associació de Dones de Mallorca
Associació Familiar CIO (València)
Centre d'Estudis Maria Cambrils (València)
Dones Universitàries de València

Grup Cultural Ateneu València (València)

Associació de Dones de Tarragona i Província

Grup de Dones de Tarragona

ANNEX C. CENTRES DE PLANIFICACIÓ FAMILIAR DE CATALUNYA

Data creació	Centre de Planificació	Comarca
març 1977	El Prat de Llobregat	Baix Llobregat
març 1979	Torre Llobeta a Barcelona	Barcelonès
setembre 1979	Sant Feliu de Llobregat	Baix Llobregat
1979	Plaça Espanya a Barcelona	Barcelonès
1979	Centre Jaume Vera a Cornellà de Llobregat	Baix Llobregat
1979	Hospitalet de Llobregat	Barcelonès
1979-80	Viladecans	Baix Llobregat
1979-80	Sant Vicenç dels Horts	Baix Llobregat
1979-80	Gavà	Baix Llobregat
1979-80	Sant Andreu de la Barca	Baix Llobregat
1979-80	Esplugues de Llobregat	Baix Llobregat
1979-80	Santa Coloma de Gramenet	Barcelonès
1979-80	Badalona	Barcelonès
1979-80	Sant Adrià del Besòs	Barcelonès
1980	Sabadell	Vallès Occidental
1981	Manresa	Bages
1981	Mitja Lluna de Tarragona	Tarragonès
1981	Lleida	Segrià
1981-1982	Ripollet	Vallès Occidental
1981-1982	Cerdanyola del Vallès	Vallès Occidental
1981-1982	Sant Quirze del Vallès	Vallès Occidental
1981-1982	Montcada i Reixac	Vallès Occidental
1982	Terrassa	Vallès Occidental
1982	Santa Perpètua de la Mogoda	Vallès Occidental
1982	Valls	Alt Camp
1982	Can Pedret a Girona	Gironès
1984	El Vendrell	Baix Penedès
1985	Cambrils	Baix Camp
1987	Tortosa	Baix Ebre

ANNEX D. MATERIAL DE DIFUSIÓ DEL MOVIMENT FEMINISTA CATALÀ

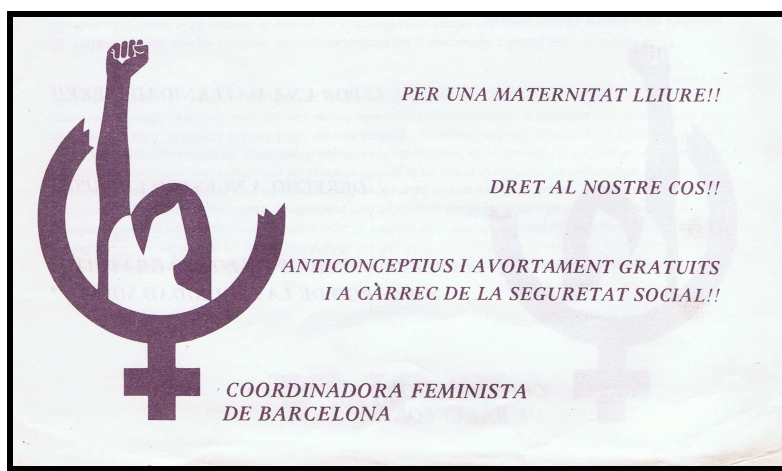

1. Cartell de la programació de taules rodones que els grups polítics catalans van fer per exposar les seves propostes en el front de la dona davant de la convocatòria de les eleccions legislatives de 1977 (novembre de 1976).
Ajuntament de Barcelona. CIRD. Fons personal de Mariona Petit Vilà.

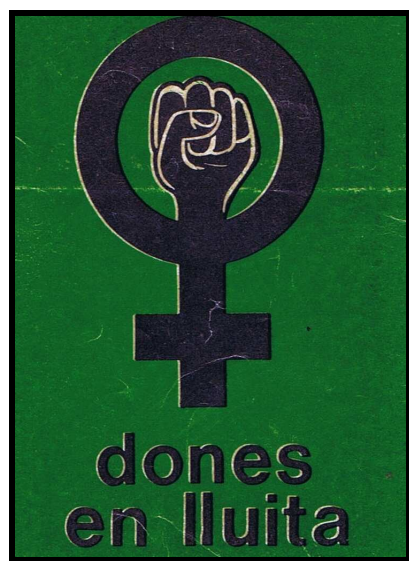
2. Pamflet "Dona La Constitució ens ignora" (aprox. 1978).

Ajuntament de Barcelona. CIRD. Fons personal de Mariona Petit Vilà.

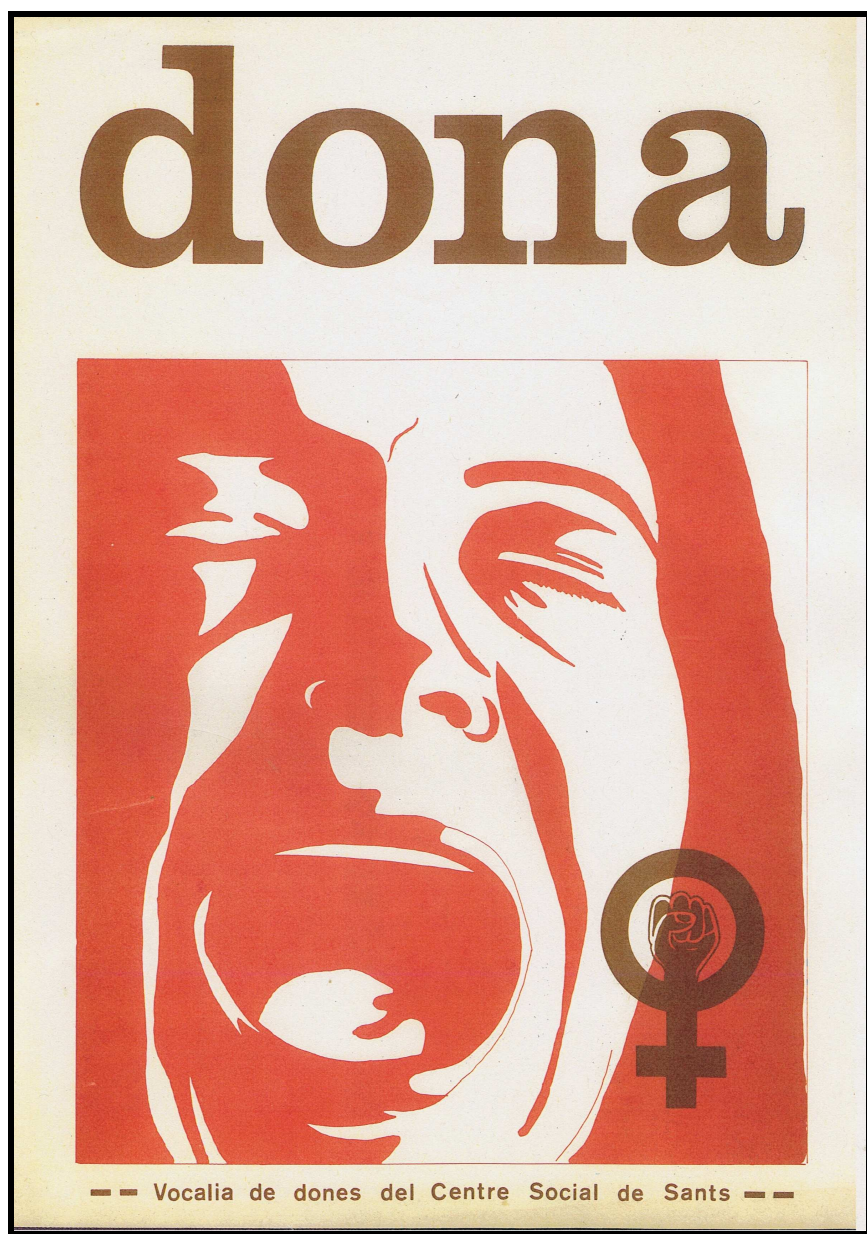
3. Pamflet de la Coordinadora Feminista de Barcelona.

Ajuntament de Barcelona. CIRD. Fons personal Mariona Petit Vilà.

4. Adhesiu "Dones en lluita".

Ajuntament de Barcelona. CIRD. Fons Mariona Petit Vilà.

5. Cartell de la Vokalía de dones del Centre Social de Sants (aprox. 1977)

Ajuntament de Barcelona. CIRD. Fons Mariona Petit Vilà.

6. Entrada del festival feminista organitzat pel Grup de Dones de Lleida.

Cedit per Anna Ariño Garrié.

7. Adhesiu de la Coordinadora de grups de dones del Vallès Occidental pel dret a l'avortament.

Arxiu personal de Pilar Sánchez Díaz.

8. Pamflet del Bloc Feminista de Tarragona.

UB. CRAI. Arxiu de la Biblioteca del Pavelló de la República. Fulls volants.

Feminismes

9. Capçalera d'un butlletí editat pel Casal de la Dona de Girona (aprox. 1981)

Arxiu personal de Puri Molina Requena.

10. Dibuix que il·lustra la doble militància de la dona sindicalista, al moviment feminista i al sindicat.

UB. CRAI. Arxiu de la Biblioteca del Pavelló de la República. Fons Partits Polítics. Subsèrie CCOO. Secretaria de la Dona. I Jornades de la Dona Treballadora (1979).

11. Portada del llibret sobre *Dret al nostre cos. Contracepció/Avortament*.

Arxiu personal de Puri Molina Requena.

**12. Díptic del centre de planificació familiar de Santa Perpètua de
Mogoda. Dibuix de Núria Pompeia.**

Arxiu personal de Pilar Sánchez Díaz.

Jo, de anys, d'estat civil,
 de professió, habitant de,
 districte postal, carrer,
 nº, tlf., en ple ús de les meves facultats mentals (?) do
 no un vot de confiança i además 1.100,- pessetes a laSal edicions de les dones. Aquesta
 quantitat em serà reembossada amb llibres editats per l'anomenada editorial a mesu-
 ra que vagin sortint.

Firma:

Llibres que ja tino:

Forma de pagament (1) : immediata Taló adjunt nº

..... a de de 197....

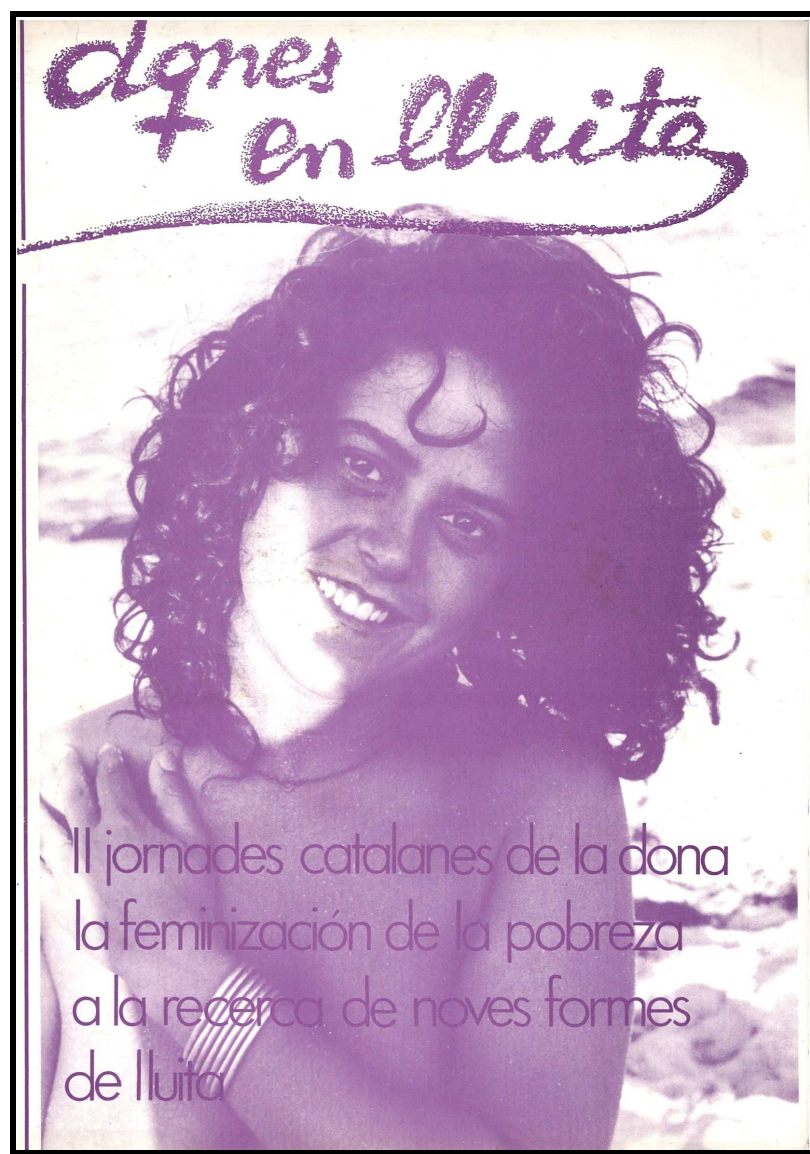
(1) Taló a nom de laSal edicions de les dones.

La Piedad, 13, Barcelona, s.

laSal
 edicions de les dones

13. Butlleta de subscripció a laSal, edicions de les dones.

Ajuntament de Barcelona. CIRD. Fons personal de Mariona Petit Vilà.

14. Portada de la revista *Dones en Lluïta*, núm. 3, II època (maig de 1982).

UB. CRAI. Arxiu de la Biblioteca del Pavelló de la República. Hemeroteca

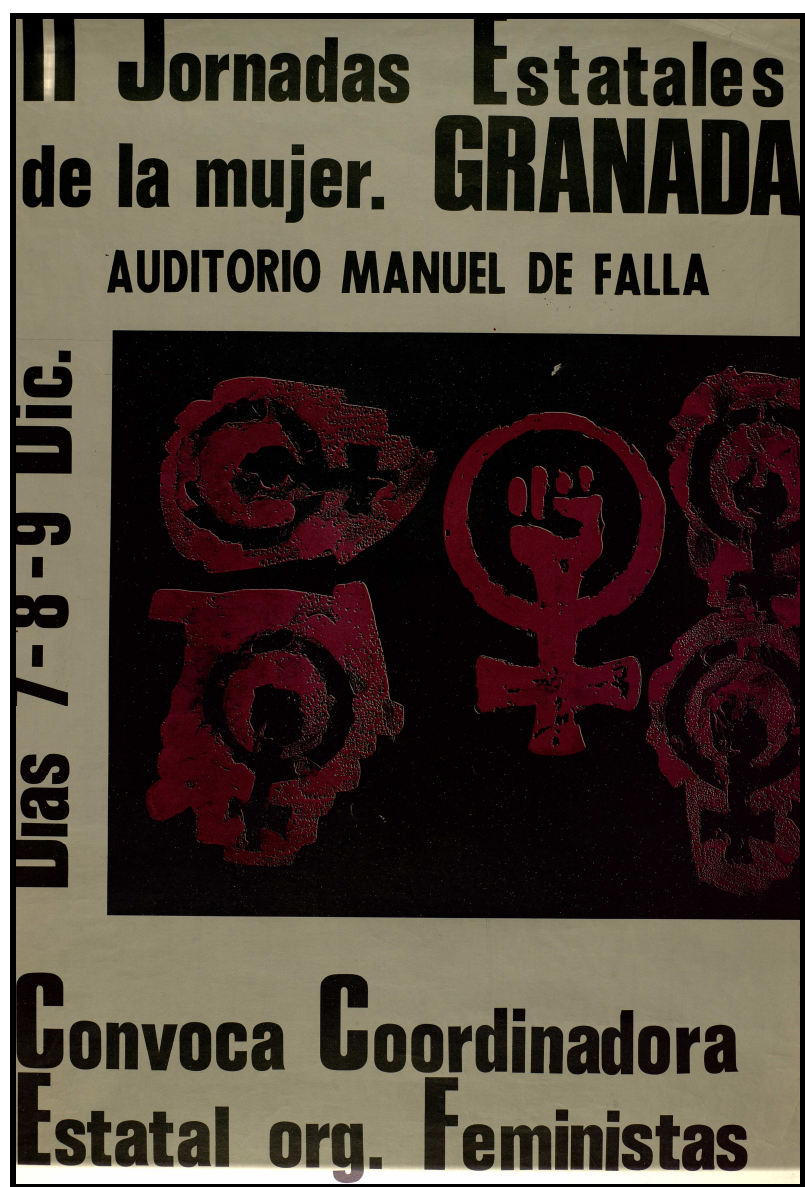
15. Portada de la revista *Emancipació*, butlletí de l'ACD, núm. 1 (març 1977).

UB. CRAI. Arxiu de la Biblioteca del Pavelló de la República. Hemeroteca

**16. Portada de la revista *Nosaltres les dones*, núm. 2 (octubre 1985),
editada pel Grup de Dones de Sabadell.**

Arxiu personal de Pilar Sánchez Díaz.

17. Cartell de les II Jornadas Estatales de la Mujer
(Granada, 7-9 de desembre de 1979).

CDHM. Fondos Incorporados. CIFFE. Cartells.

**18. Cartell de la I Trobada de Feministes Independents
(Barcelona, 10-12 d'octubre de 1980).**

Ca la Dona. Centre de documentació. Fons de cartells.

19. Cartell de les II Jordanes Catalanes de la Dona
(Barcelona, 29-31 de maig de 1982).

CDHM. Fondos Incorporados. CIFFE. Cartells.

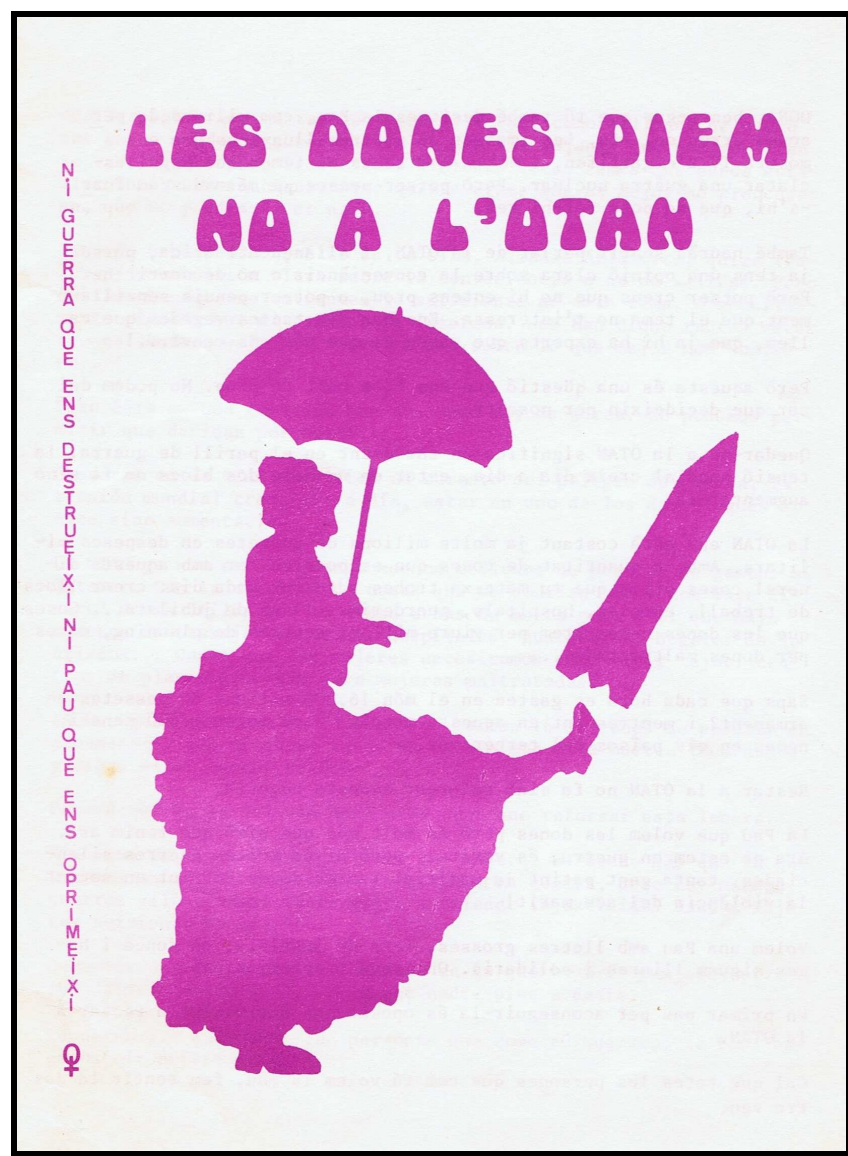

20. Cartell de les III Jornades Feministes Estatals:

“10 anys de lluita del moviment feminista”

(Barcelona, 1-3 de novembre de 1985).

Arxiu personal de Pilar Sánchez Díaz.

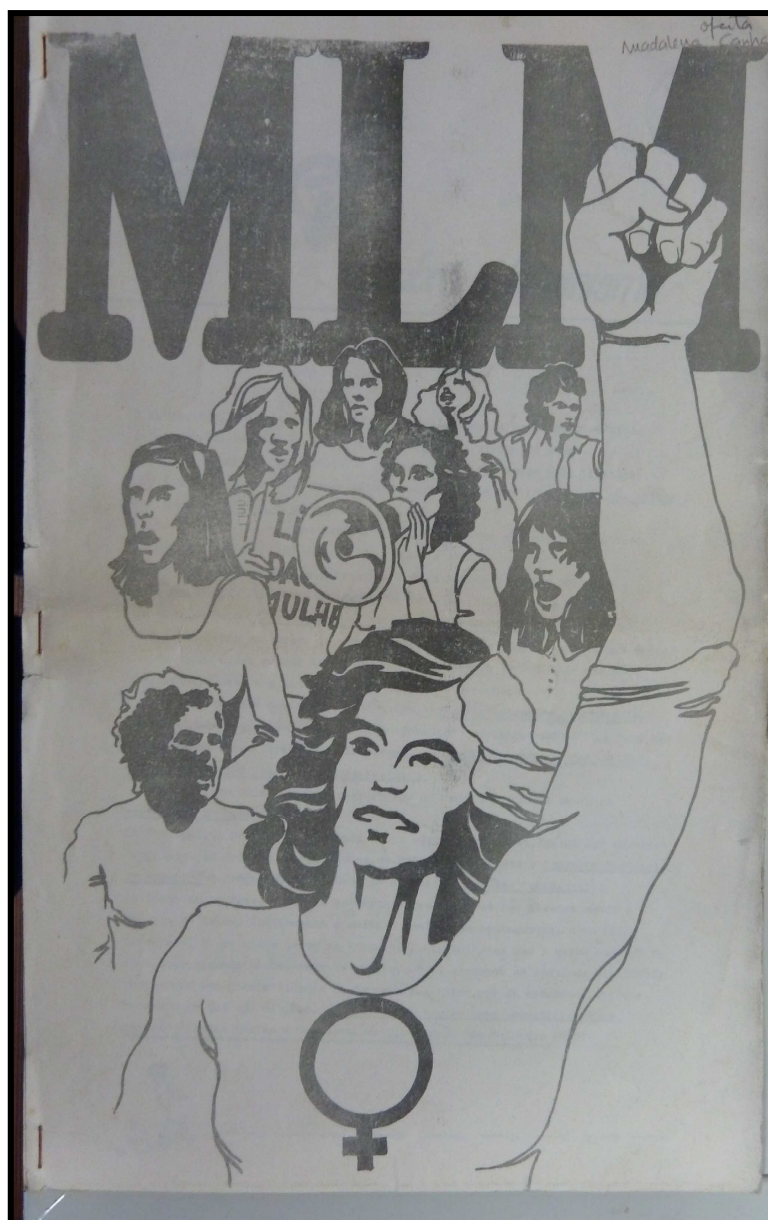
21. Dibuix al lúsiu de la campanya “Les dones diem no a l’OTAN” (1985).

Arxiu personal de Puri Molina Requena.

22. Fotografia de la trobada “Mulheres Unidas não deixaremos morrer o 25 de Abril” celebrat a Lisboa el 1979 i organitzat pel grup UMAR.

Arxiu Elina Guimarães. Fons fotogràfic.

23. Portada del butlletí del grup MLM de Lisboa (aprox. 1977).

Arxiu Elina Guimarães. Revistes feministes.

